

Het drievoudig Rome : dagboek eener reis door Italië

<https://hdl.handle.net/1874/365080>

BIBL. RES. ROTT.

SOC. JESU.

TOPOGRAFIE

IKONOLOGISCH
INSTITUUT DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

U. U.

00457.

T
ROME
1
56/2

THE END OF THE WORLD

HET
DRIEVOUDIG ROME.

I.

+ T Rome 1

PRELIEVENING ROME

PROLOGE

DE WEG NAAR ROME

DE WEG NAAR ROME
DE WEG NAAR ROME
DE WEG NAAR ROME

PRELIEVENING ROME

DE WEG NAAR ROME

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

1888 5321

LB-KUN: T Rome 156.1

HET

ACJ° 3360

DRIEVOUDIG ROME.

DAGBOEK

EENER REIS DOOR ITALIË,

VERGEZELD

- 1°. VAN EENE KAART, VOORSTELLEND DEN PLATTEN-GROND VAN HET OUDE EN VAN HET HEDENDAAGSCHE ROME;
- 2°. VAN EENE KAART, WAAROP DE PLATTE GROND VAN HET ONDERAARDSCHE ROME OF DER KATAKOMBEN IS GESCHETST;

DOOR

DEN ABBÉ J. GAUME,

Vicaris-Generaal van het Bisdom van Nevers, Ridder der Orde van St. Sylvester, Lid der Akademie van de Katholieke Godsdienst te Rome, enz. enz.

Nec unquam (civitas) nec major nec sanctor.

Nooit was er grooter of heiliger stad.

Tit. Liv. Hist. lib. I.

EERSTE DEEL.

ARNHEM,

TER BOEKDRUKKERIJ VAN JOSUÉ WITZ.

1853.

PHILOSOPHIE

VOORLEZING

IKONOLOGISCH
INSTITUUT DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

VOORREDE.

Geene reis , voorzeker , is , uit het oogpunt der godsdienst , der wetenschap en der kunst , zoo belangrijk , als eene reis naar Rome. Bij uitzondering daartoe bevoorregt , schetst de eeuwige Stad , die geheimzinnige schakel , welke de oude en de nieuwe wereld aaneensluit , in hare monumenten de grondtrekken der gansche geschiedenis van 't menschelijk geslacht , onder den dubbelen invloed des heidendoms en van het Christendom. Gelijk in het uitspansel alle hemelligchamen naar de zon worden heengetrokken ; gelijk op de aarde alle rivieren naar den Oceaan uitloopen ; zoo staan , in de goddelijke en in de menschelijke orde , alle gebeurtenissen der oude en nieuwe wereld met Rome in verband. Voor de toekomstige koningin des heidendoms zag men , gedurende negen eeuwen , ontluiken en sterven de kleine gemeenebesten van het Westen en de groote monarchiën van het Oosten , welke , na alle andere staten te hebben ingezwolgen , op hare beurt zich moesten oplossen in het rijk , waarvan Rome de hoofdstad was. Is er iets leerzaam , dan is het de be-

schouwing dier langdurige vorming van de Stad der Voorzienigheid; is er iets treffend, zoo moet dit wel het gezigt wezen van de gedenkteeken harer magt: de aanblik der plaatsen, waar de veldheeren, de redenaars, de groote mannen, — steunpilaren en vestigers van haar rijk — geboren werden; der slagvelden, waar, door meer of min schitterende overwinningen op hare naburen, de dochter van Romulus het voorspel gaf van de verovering der wereld. Vandaar de diepe, onbeschrijfelijke indruk, dien het gezigt van het heidensche Rome te weeg brengt; een indruk, als nooit door den aanblik van Londen, Parijs of Petersburg zal gemaakt worden. Overal elders is eene ruïne niets meer dan eene ruïne, een gedenkteeken van een bijzonder of nationaal feit; te Rome is elke ruïne een monument van eersten rang, een twee duizendjarige getuige van eene dier gewichtigste gebeurtenissen, welke de hoofddraden van het weefsel der geschiedenis uitmaken.

Door de hand der Voorzienigheid geleid, bereikte Rome, na zeven eeuwen van voorspoed, het toppunt der stoffelijke magt. Het kan zeggen: de wereld ben ik. Doch daarmede is zijne bestemming niet vervuld; een grooter roem wordt het bereid, een uitgestrekter gebied voorbehouden: altijd zal het heerschen, slechts zijn scepter zal verwisseld worden. Het Kruis zal de plaats des Adelaars innemen; de herderstaf den bundel der consuls, het zwaard des woords de bijl des lictors vervangen. In de aankondiging van dat nieuwe koningschap, waarvan het noch de verhevenheid noch de magt beseft, ziet Rome niets anders dan het laatlunkend aanzoek om afstand te doen van zijn troon. Rome siddert, wapent zich, de worstelstrijd vangt aan: een reusachtige strijd, die stroomen bloeds doet vloeijen, en drie eeuwen voortduurt. Het slagveld bevindt zich overal: op 't Vatikaan, in het Coliseum, in den Circus, op het Forum. Geen gebouw, geene plek gronds, geen steen, die niet

aan eene of andere episode uit den kampstrijd herinnert. Eindelijk wordt de overwinning beslist: Jupiter daalt af uit het Capitolium; Cesar trekt zich naar Byzantium terug; de stad van Nero wordt de stad van Petrus; en Rome, neêrgebonds van den troon des gewelds, bestijgt den troon der liefde, om, zoo na als vóór den strijd, te blijven het hoofd der wereld, het hart, waaruit het leven zich verspreiden, de schitterende ster, waar rond het heelal zich bewegen zal.

De reiziger staat verbaasd en ontroerd, als zijne blikken weiden over de plaatsen, en rusten op de gedenkteekenen, welke getuigen waren van die daadzaak, de wonderbare ont-knooping eens drama's van vier duizend jaren, namelijk, Rome's vervanging door Rome in het eeuwig rijksgebied der wereld. De ziel verheft zich, de wetenschap komt tot besef, en, wat haar ontbrak, wordt aangevuld, — 't geloof slaat onuitroeibare wortels; men vereert, men bemint, men bidt; want allerwege ziet men klaarblijkelijk het geheim der Voorzienigheid in het bestier der eeuwen, en tast en voelt men het grootste der wonderen, waarvan te Rome de bewijzen even talrijk, even tastbaar zijn, als de monumenten en ruïnen.

Als moederstad der godsdienst, is Rome tevens de zetel der wetenschap. De hoofdsteden van Europa waren nog niet geboren, toen de stad der Hoogepriesters door verstandsontwikkeling en beschaving reeds heerschte. Antiochië, Athene, Alexandrië, de groote oudsteden van het Oosten zonken terug in de duisternis der barbaarschheid. Konstantinopel zelf verspreidde slechts een twijfelachtig licht: terwijl Rome, met vaste hand, de helderlichtende fakkel der wetenschap, ontstoken op het outer des geloofs, boven de wereld hield opgeheven. Zijne boekverzamelingen waren de archieven, en zijne leeraars de orakels der beschaafde wereld; zijne Hoogepriesters de koningen der wijsheid en welsprekendheid; zijne wetten de grondslag der wetgeving,

en zijne hiërarchie het oorspronkelijk voorbeeld der maatschappelijke organisatie van het Westen. In de middeleeuwen zaait Rome de universiteiten in Spanje, Frankrijk, Engeland en Duitschland, gelijk God-zelf de sterren strooit in 't firmament; zijn geest bezielt die groote lichamen, voorkomt daarvan de afwijkingen, en doet, door zijn magtigen invloed, ze allen zamen werken tot de algemeene harmonie en tot den geregelden vooruitgang der verlichting.

Aan deze wetenschappelijke zending, welke het voortdurend op eene roemvolle wijze blijft vervullen, paart Rome eene andere: de kunst wordt hare dochter en voedsterling. Het zij deze hare bladzijden, vol natuurlijke bevalligheid, schrijft in de kerken van Ombrië; of in de mozaïeken van Ravenna en der byzantijnsche hoofdkerken de magtige poëzij van het christelijk symbolisme weder voortbrengt; overal wordt zij er door aangemoedigd. Met eene even bekwame als edelmoedige hand, poogt Rome de kunst te handhaven in de waardigheid, welke haar van nature en pligtmatig toekomt, als de priesteresse en medehelpster van 't goddelijk Woord in het onderwijzings- en heiligingswerk der wereld. Dat Rome slaagde, en nog het brandpunt der kunsten is, blijkt niet alleen uit de onvergelykelijke meesterstukken, die zijn roem uitmaken, maar ook uit de traditionele verplichting, opgelegd aan alle kunstenaars, om er hun kunstvermogen door zijn' geest te bezielen, en het regels en modellen te komen vragen: eene kinderlijke hulde, door 't menschelijk vernuft gebragt aan de stad, die de moeder der wijsheid mag heeten, omdat zij is de koningin des geloofs, dat wil zeggen *de grootste en heiligste stad, die ooit bestond.*

Dit is, meenen wij, het ware gezigtspunt, waaruit de eeuwige Stad moet beschouwd worden, zoodanig de geest, die bij eene reis naar Rome ten spoorslag behoort te strekken.

Dus begrepen het ook, van den beginne af aan, de christen-volken van het Oosten en Westen. Gedurende eene lange reeks van eeuwen, was een reis naar Rome eene bedevaart. Overtuigd van haren hoogen en heilzamen invloed op den katholieken geest, moedigden de pausen die zooveel mogelijk aan, en de gelofte, om ze te volbrengen, hetzij door een monarch of een eenvoudig geloovige gedaan, behoort tot dezulke, waarvan zij zich uitsluitend de dispensatie voorbehielden, en nog voorbehouden. Hoe zeer zijn de tijden veranderd! Sedert het ongeloof in den boezem van het oude Europa zijne verwoestingen aanrigt, is eene reis naar Rome voor de meesten slechts een wereldsche, veelal nuttelooze, somwijlen zelfs gevaarlijke speeltogt. Geheel en al, of liever enkel en alleen vervuld met de heidensche herinneringen hunner opvoeding, geleid door *Gidsen*, voor reizigers van elke geloofsbelijdenis bestemd, en waarvan de verwaarloozing van 't godsdienstig oogpunt wel het minste gebrek is, hebben zij slechts het kunstmatig of heidensch aanzien der monumenten en de zuiver menschelijke zijde van Rome's wonderen opgemerkt. Hieruit volgt, dat het *christelijk Italië een nog te ontdekken land is*; en dat, ter beschaming onzer tijden, de katholiek maar al te dikwerf de reis naar de heilige Stad doet, met minder godsdienstig gevoel, dan de mahomedaan zijne bedevaart naar Mekka volbrengt.

Is het nu in 't algemeen een heilige pligt, aan deze hoogst belangrijke reis het godsdienstig karakter te hergeven, dat zij nooit had moeten verliezen, de tegenwoordige omstandigheden maken dezen pligt nog meer gebiedend en dringend. Van den eenen kant leggen de regeringen het er op toe, om los te maken en, als men het durfde, te verbreken de heilrijke banden, welke de nationale kerken aan hare moeder vasthouden, teneinde ze tot dienaressen van het wereldlijk gezag te verlagen; anderzijds brengt de antichris-

telijke geest, die tegenwoordig heerschende is, telken morgen in de dagbladen, in romans en reisbeschrijvingen eene menigte leugenachtige, valsche verhalen voort, waarvan het doel is, Rome, zijne handelingen, wetten, zeden en magt in een hatelijk licht te stellen, aan spot en verachting prijs te geven. Nogtans, men vergete het niet: meer dan ooit heeft Rome aanspraak op eerbied en liefde; want meer dan ooit is Rome onze eenige steun, de steun des geloofs, der vrijheid, der ware beschaving van Europa en der wereld. Moet men er nog bijvoegen, dat de spoorwegen, de stoombooten, de behoefte aan beweging, welke onzen tijd kenmerkt, dagelijks de reis naar Rome vergemakkelijken en doen toenemen? Moet men, eindelijk, herinneren, dat, nog binnen drie jaren tijds, de opening van het groot Jubilé bij duizendtallen de pelgrims langs alle wegen naar de heilige Stad zal doen heenstromen? Al deze beweegredenen te zamen genomen, toonen genoegzaam aan, van hoeveel belang het is voor de godsdienst en de maatschappij, dat noodlottige vooroordeelen plaats maken voor grondige kennis, beuzelachtige en kleingeestige voorstellingen voor verhevener denkbeelden en waardiger beoordeeling.

Men ziet gereedelijk in, dat een werk, een waarlijk godsdienstige en wetenschappelijke *Gids*, een der beste middelen zou zijn, om dit doel te bereiken. Zoo dacht ook de groote paus, wiens nog versch verlies door de Kerk betreurd wordt: Gregorius XVI. gaf meermalen uitdrukkelijk zijn verlangen te kennen, dat er een werk van dien aard het licht mogt zien. Heeft de schrijver van het *Drievoudig Rome* deze heilige en edele taak vervuld? Op zooveel laat hij zich niet voorstaan: hij heeft een boek vervaardigd, teneinde het denkbeeld te geven, om een beter op te stellen. Ziehier, overigens, het door hem gevolgde plan.

Na het westelijk gedeelte van Italië bezocht te hebben, komt hij te Rome aan; dáár wordt eene drievoudige reis vol-

bragt. Aanvankelijk wordt het *heidensch* Rome nauwkeurig beschouwd in zijne gedenkteekenen, gebruiken, zeden, kunsten, feesten, godsdienst en wetten: de Stad van Romulus en van Nero treedt levend en bezielde weder te voorschijn. Teneinde dit onderzoek belangrijker en gemakkelijker te maken, geven wij eene verklarende lijst der voornaamste *Sigles* 1), zoo als die in de opschriften voorkomen, met behulp waarvan de monumenten eene voor ieder verstaanbare taal spreken. Wel onderwezen lieden, die Italië bezocht hebben, zullen het nut van een dusdanigen arbeid beseffen, dien men in geen' enkelen *Gids* aantreft.

Het *christelijk* Rome is het voorwerp eener tweede reis. Na de gebeurtenissen der ongewijde geschiedenis verhaald te hebben, waarvan zij getuigen waren, worden de monumenten, renbanen, forum's, amphitheatres, de zeven heuvelen op nieuw ondervraagd. Den tweehoofdigen, dubbelstammigen Janus gelijk, verhalen zij alsdan de christelijke gebeurtenissen, die aan hun bestaan zich vastknoopen. Zoo spreiden het heidensch en het christelijk Rome wederkeerig over elkander hun licht; niet één gedeelte der schilderij blijft in de schaduw, en de eeuwige Stad, de oudste dochter der Voorzienigheid, schittert overal onder hare dubbele kroon, als koningin der kracht en als koningin der liefde. De kerken en basilieken, met hare eerwaardige overleveringen, met hare evenzeer afwisselende als menigvuldige kunstschaten, met haren rijkdom van relikwiën en hare schaar van martelaren, die elk heiligdom te Rome tot een hemel op aarde maken; al die zoo hartverheffende voorwerpen van godsvrucht en poëzij, die nogtans aan het meerendeel der reizigers zoo geheel onbekend zijn, worden bezocht en verklaard uit het oogpunt der wetenschap, der kunst en van 't geloof.

1) Enkele letters ter aanduiding van geheele woorden.

Hetzelfde heeft plaats ten aanzien der museum's en galerijen, als ook met betrekking tot de gebruiken van het roomsche Hof en de groote plegtigheden der goede week.

Maar de ware roem van 't christelijke Rome is niet die, welke in de oogen van den wereldsgezinden beschouwer blinkt; men moet dien zoeken in de werken dier Kerk, welke de moeder, de meesteres en het voorbeeld is van alle andere. Nergens vindt men een moederlijker, vollediger, ouder stelsel van liefdadigheid; nergens werken van godsvrucht, waarin beter de wezenlijke geest van het Katholicisme doorstraalt. Maar Rome, tevreden met het goede te doen, houdt er geene dagbladen op na, om dat wereldkundig te maken; en het godsdienstig tafereel zijner liefdegestichten ontbreekt nog in de *Gidsen van Italië: Het Drievoudig Rome* schetst daarvan de hoofdtrekken.

Tot dusverre heeft de reiziger de grenzen der Stad niet overschreden. Maar buiten Rome, en vooral in de ingewanden der aarde, bevinden zich andere wonderen, welke men niet in de vergetelheid laten mag. De beroemde plaatsen van 't aloude Latium, de villa's, de romeinsche wegen, onderscheidene basilieken en, inzonderheid, de onsterfelijke Katakomben worden het voorwerp eener nieuwe reize. Afgedaald in het *onderaardsche* Rome, stellen wij onze nasporingen te werk nopens den oorsprong, de bestemming, de grafsteden, kapellen, straten, pleinen en bewoners van deze groote stad der martelaren. Wij stellen ons voor, aan de onverschilligheid der fransche schrijvers, die er niet van gewagen, of alleen van spreken als oudheidkundigen, deze te doen kennen in haar drieledig verband met de geschiedenis, de kunst en de godsdienst. Meer nog dan het overige, biedt dit gedeelte der reis, hetwelk een geheel boekdeel uitmaakt, al het belangrijke der nieuwheid aan.

Zoo ver wat Rome aangaat.

Na de eeuwige Stad, worden Napels, Campanië, Ombrië,

de Marken, Lombardije en Piëmont heurtelings bezocht. Trouwens Italië deelt, hoewel dan ook in minderen graad, in de grootheid, aan 's werelds koninginne door de Voorzienigheid geschonken. Van den beginne af, was het de schitterendste wachter van het onmetelijk gesternte, dat alle andere in zijne baan medevoert. Hieruit volgt, dat Italië's monumenten, beroemde mannen, apostelen, martelaren, slagvelden, in de oogen des reizigers zich grootscher voordoen, dan de gedenkteekenen en de mannen der andere natiën. Uit dit oogpunt is het hier opgevat, zoodat de wijze van behandeling, bij het onderzoek en de beschouwing van Rome in acht genomen, overal dezelfde blijft. De heidensche en christelijke oorsprong van elke stad, hare groote mannen, martelaren, ruïnen, kunstgewrochten, en vooral de gestichten van liefdadigheid, zoo treffend en veelvuldig in Italië, maken het panorama uit, dat voor den aanschouwer wordt ontrold.

Zoodanig is, wat den geest en het voorwerp betreft, het nieuwe werk, dat wij het publiek aanbieden. Vergissen wij ons niet, dan gelijkt het weinig op eene herhaling van 't geen in onze dagen over Italië is gezegd; dit is het eenige onderdeel, dat wij er over mogen uitbrengen.

Wat den vorm aangaat, moet eene reisbeschrijving uit geene hoog-ernstige verzameling van wijsgeerige verhandelingen, noch uit eene meer of min eentoonige reeks van aardrijkskundige beschrijvingen of vrome overdenkingen bestaan: het is een verhaal: de schrijver vertelt, beschrijft, dag op dag, hetgeen hij ziet, verneemt en ondervindt. Wel verre van de aandacht te vermoeijen, schijnt deze eenvoudige en afwisselende manier ons toe, haar op te wekken en te onderhouden, en dit des te meer, daar de beide plans, of plattegronden, van Rome de daadzaken zichtbaar voorstellen, door den lezer de voornaamste plaatsen en monumenten, waarvan hij hoort spreken, onder de oogen te brengen.

Wij eindigen met de bede van den heiligen Augustinus, welke wij duizend maal meer reden hebben om te herhalen dan de heilige leeraar: « Indien gij onder het lezen onnaauwkeurigheden en misvattingen, zelfs in menigte, aantreft, zoo vergeef aan de taal ter gunste van het onderwerp: *si quid incondite atque inculte dictum legeris, vel si totum ita esse perspexeris, doctrinae da operam, linguae veniam* (Epist. 205, ad Consent.). »

HET
DRIEVOUDIG ROME.

Den 2. November.

Vertrek van Nevers. — Reiswijzer. — Villars. — Saint-Parize. —
Saint-Pierre-le-Moutier. — Anekdote.

Omstreeks twee uur na den middag, hield de groote postwagen van Parijs op Lyon te Nevers stil. Zij nam er drie reizigers op, die naar Italië vertrokken, zijnde de heeren H. de Ch..., F. de Ch... en ik. Mijne jeugdige reisgenooten wipten vrolijk in het rijtuig, waarin ik op mijne beurt plaats neem; en terwijl de klappende zweep des postiljons onze vijf harddravers den kop doet opsteken, zet zich het logge voertuig in beweging. Van uit het portier zenden wij onzen vrienden een laatsten afscheidsgroet toe, met de belofte van binnen eene maand tijds te Rome te zullen zijn. Onze zakhorologies wezen twintig minuten voor drieën: ik sta er op, dit tijdstip naauwkeurig te onthouden; men zal later weten waarom.

Indien gij ooit in het geval zijt geweest, om eene verre reis te ondernemen, dan zult gij toestemmen, dat het oogenblik van vertrek iets plegtigs en aandoenlijks heeft, dat het hart

beklemt. Hoe komt dit? dat weet ik niet, maar wel, dat, bij de eerste beweging der diligence, die achtervolgens door nog twintig andere afgewisseld zou worden, waarvan de laatste ons aan de oostelijke grens van Italië moest afzetten; dat, bij den aanblik dier snel voorbij vliedende huizen, straten en pleinen, welke wij welligt nimmer zouden wederzien; dat, bij de herinnering aan zoo vele dierbare personen, wier bekommelingen en wenschen ons begeleidden, onze harten geenszins vrij van ontroering waren. De dag-zelf, waarop wij vertrokken, — een dag van treurige gedachten, — de verdorde bladeren, welke de wind op den weg ronddwarrelend deed voortstuiven, de denkbeeldige voorspiegeling der gevaren, waaraan een reiziger kan blootgesteld zijn, dit alles bragt ons in eene sombere stemming, welke zich in een langdurig stilzwijgen openbaarde. Om ons daarvan te bevrijden, was er niets minder noodig, dan de ernstige gedachte aan het wezenlijk genot, hetwelk wij ons gedurende onze reis beloofden, gevoegd bij de hoop op eene gelukkige terugkomst. Rome en Italië vertoonden zich aan onze blikken met al het betooverende van hunnen naam en de magt hunner herinneringen.

Rome! Italië! wat al schoons en groots, inderdaad, in deze twee woorden! Voor den eenvoudigen reiziger is Italië het land van den schoonen hemel en der bekoorlijke landschappen; voor den wijsgeer en letterkundige het tooneel der grootste gebeurtenissen, die in de geschiedenis der oude wereld staan opgeteekend. Dáár hebben geleefd, gesproken, geschreven, hun rol gespeeld en de sporen hunner loopbaan nagelaten de meeste vermaarde mannen, in wier midden wij onze lange kinderjaren doorbragten. Voor den kunstenaar is Italië het vaderland der kunsten, en Rome eene uitgestrekte galerij; voor den navorscher der oudheid is het een museum, waar, in steen,

in marmer en brons geschreven, de gansche gewijde en ongewijde geschiedenis bewaard wordt. Voor den christen, voor den priester inzonderheid, is Italië het gelukkige strand, waarin het schip der Kerk zijn onsterfelijk anker heeft vastgehecht; en Rome het middelpunt des geloofs, waarvan hij het geluk heeft, een kind of bedienaar te zijn.

Onder zoovele titels was er één voldoende, om eene reis door Italië tot het voorwerp van ons geliefkoosd droombeeld te maken. Dat droombeeld begon zich te verwezenlijken; maar desniettemin peilden wij onze gedachten met de onrust van iemand, die ontwaakt, en vroegen ons-zelfen af: « Is het wel waar, dat wij naar Rome gaan.....? » Ja, Rome, moeder en meesteres aller kerken, stad der Voorzienigheid, beurtelings het voorwerp van den schrik en der liefde des heelals, geheimzinnige schakel, welke de beide werelden aaneenhecht, eeuwige koningin der natiën, thans de vreedzame woning des algemeenen vaders van het groote katholieke huisgezin, na de woelige hoofdstad te zijn geweest der dwingelanden van 't menschelijk geslacht, wij zullen u weldra zien, niet slechts met het oog der ongewijde wetenschap, maar ook met het oog des geloofs. Gewijde grond, dien zoo vele heiligen en martelaars, volgelingen van Petrus en Paulus, met hunne voeten betreden, met hun zweet bevochtigd, met hun bloed gedrenkt hebben, gij zult weldra de indrukken ook onzer schreden ontvangen. Niet lang meer, en wij zullen de eerwaardige gelaatstreken beschouwen van hem, dien zoovele anderen, minder gelukkig dan wij, wenschen te zien, en dien zij echter nooit zien zullen. Het zal ons vergund zijn, ons geloof te verlevendigen op het graf der apostelen, bij de katakomben onzer voorvaders: daarna zullen wij in het midden onzer vrienden terugkeeren, om bij onze herinneringen te leven.

Deze hoop op onze terugkomst, de streeleendste hoop voor het hart des reizigers, wilden wij terstond versterken. Naauwelijks waren wij de groote brug overgereden, welke de Loire tusschen ons en de stad liet, of ik nam een middel te baat, waarvan het gebruik, even aangenaam als gemakkelijk, onfeilbaar vertrouwen inboezent. Men wete, dat de Kerk, in hare moederlijke bezorgdheid een reiswijzer (*itinerarium*) ten gebruike der reizenden heeft vervaardigd: een onnavolgbaar gebed, waarin alle behoeften der pelgrims voorzien zijn. De Kerk stelt ze afzonderlijk haren goddelijken Bruidegom voor, en smeekt hem, gedurende de reis te waken over het kind hunner gemeenschappelijke liefde. Zij herinnert hem, dat hij ook *pelgrim was in het tranendal*, maar dat hij een' voorlooper had, om hem den weg te bereiden; zij herhaalt hem *zijne, in het oude verbond bewezene goedertierenheid jegens de reizenden: en den wonderbaren doortogt van Israël door de Roodde Zee, en de bevrijding van Abraham uit het land der Chaldeërs*, maar vooral ook *de reis van den jongen Tobias onder het geleide van den aartsengel Raphaël*. Bij de herinnering aan zoovele wonderen van magt en van liefde, ontsluit zich het hart voor het volledigst vertrouwen, en men begint te zeggen: wat heb ik dan toch te vreezen? Hij, aan wien de geheele aarde toebehoort, en wien alle elementen gehoorzamen, waakt over mij, als over den appel zijner oogen. Met mij reizen en mijn beschermengel en die mijner reisgenooten; voorts zijn langs den ganschen weg gesteld de beschermgeesten der plaatsen, welke ik doortrek. Zij hebben last van mijnen hemelschen Vader, om zorg voor mij te dragen; en, ik ben er zeker van, zij zullen hun plicht met meer naauwgezetheid en welwillendheid vervullen, dan de civiele en militaire autoriteiten, die door mijne reispas worden uitgenoodigd, om mij hulp

en bijstand te verleenen. Wees gezegend, heilige godsdienst, die hemel en aarde aan onze belangen verbindt: uw kind is, waar het zich ook bevindt, nooit alleen.

Terwijl ik mij aan deze gedachten overgaf, snelden wij onophoudelijk voort, bijna zonder dat ik het gewaar werd. Reeds waren wij de befaamde *Hut* voorbij, waarin de goddelooze Foucher, door eene schendige navolging onzer hooge geheimen, op ééne dag, in naam der natuur, drie honderd republikeinschgezinde huwelijks-paren *inzegende*. De berg der *Brignons* met zijn berucht bosch; *Magny* met zijne herinneringen aan Karel den Kalen en aan den heiligen priester Vincentius waren verdwenen. Ter regter zijde ontwaarden wij, van achter een gordijn van populieren, het oude kasteel *Villars*, welks breede grachten aan meer dan een' ridder met ijzeren handschoen tot graf verstrekten. Links lieten wij achter ons *Saint-Parize* met deszelfs romaansche onderaardsche kerk, het onoplosbaar raadsel der oudheidkundigen. De avond was reeds gevallen, toen wij te *Saint-Pierre-le-Moutier* aankwamen.

Als twee lichtende verhevelingen schijnen twee groote gedaanten te zweven boven deze kleine stad, wier naam aan de geschiedenis niet vreemd bleef. De eerste is die van den eerwaardigen zoon des heiligen Benedictus, die, in de middel-eeuwen, zijn pelgrimsstaf in dit eenzaam oord kwam planten. Rondom het klooster is de stad opgerezen: gelijk overal elders werd ook hier de beschaving door de godsdienst voorafgegaan. De tweede gedaante, die, met de eerste vereenigd, waardig zou zijn om door een bekwaam penseel geschetst te worden, is die der wonderbare Maagd van Orleans: *Saint-Pierre-le-Moutier* was het tooneel harer schitterende dapperheid. Als men de ruimte, eertijds door zijne grachten ingenomen, overschrijdt, meent men de zachte welluidende stem der

jeugdige heldin te hooren, terwijl zij haren strijders toeroept: « Voort! aan de rijsbundels en aan de horden, om een brug te maken! » « die dadelijk werd gelegd » dus gaat de ridder d'Aulon, die daarbij tegenwoordig was, voort, en waarover hij, hier als getuige van het gebeurde optredende, geheel verbaasd stond; want oogenblikkelijk daarna werd gezegde stad stormenderhand ingenomen, zonder dat de aanvallers veel tegenweer ontmoetten; en 't scheen hem, zegt hij, gelijk hij hier verklaart, dat de daden der voor-noemde Maagd eer goddelijk en wonderbaar waren, dan op andere wijze verrigt, en dat het voor een zoo jeugdig meisje onmogelijk was, zulke feiten te doen, zonder den wil en het bestier van onzen Heer 1). »

De inname van Saint-Pierre-le-Moutier was eene der laatste krijgsverrigtingen van Jeanne d'Arc. Het volgende jaar boette de bevrijdster van Frankrijk haren roem op den brandstapel, door de hand der Engelschen in vlam gezet.

Sints vijf uren bevonden wij ons in den wagen; tijd genoeg, om elkander op te nemen, met de oogen te ondervragen en te leeren kennen. 't Gezelschap scheen onderling met elkander tevreden; er heerschte bovendien eene plegtige kalmte in de natuur; de stilte van den nacht werd nauwelijks afgebroken door het dof gedruisch der logge diligence, die langzaam hare diepe sporen in den modderigen weg van het Bourbonnesche drukte: 't was het uur der vertelsels in het hoekje van den haard gedurende de herfst-avonden, en men begon te praten. Loffelijker gewoonte, sprong het gesprek van het eene onderwerp op het andere over. Beurtelings zinrijk, verstrooid, ernstig en vrolijk, viel het eindelijk op de opvoeding, en

1) Déposition de Jean d'Aulon, chevalier, conseiller du roy et sénéchal de Beaucaire, faite à Lyon le vingt-huitième jour de mai mil quatre cent cinquante-six.

nam het eene half lustige, half ernstige wending, waarin het eene geruime poos voortliep. De moederlijke en de vaderlijke opvoeding, het collegie, de kostschool, de hoedanigheden en gebreken, de onschuld en het geluk van den kinderlijken leeftijd, alles werd besproken, en aangenaam toegelicht met aanmerkingen en anekdoten. Het zij mij vergund, eene van deze laatste mede te deelen.

Achter in het rijtuig zat een chirurgijn-majoor, die onder zijne grijzende baren nog al de levendigheid der jeugd had bewaard; voorts was hij zeer aangenaam in 't gezelschap en in het praten heel bevallig. « De kinderen, zeide hij, leggen somtijds eene voorbeeldelooze naïviteit aan den dag. Eenige jaren geleden, bevond zich eene mijner dochters, Marie genaamd, die toen zeven jaren oud was, ernstig ongesteld; ik oordeelde haar een trekpleister te moeten leggen, maar de zwaarigheid lag in de wijze, hoe haar daarmede genoeg te doen nemen. Lang zocht ik naar een krijgslist, toen eensklaps een gelukkig denkbeeld mij in den geest schoot: ik riep Marie met hare zuster Mathilde, die anderhalf jaar ouder was, en zeide haar, op ernstigen toon: « Wie van u beiden het best oppast, krijgt dezen avond van mij een trekpleister. — Dat zal *ik* doen, lieve papa, dat zal *ik* doen, antwoordden zij beiden, mij om den hals vallende. » Ik ging heen; hare moeder kwam binnen, en zij liepen haar te gemoet, zeggende: « Mama, mama, wat een geluk! als wij goed oppassen, heeft papa beloofd, ons dezen avond een trekpleister te geven. » De dag ging voorbij onder voortdurende inspanning, om zich goed te houden. Van tijd tot tijd hoorde ik ze fluisterend elkander vragen: « Hebt gij ooit een trekpleister gezien? » Op het ontkennend antwoord harer zuster, komt Marie bij mij hare nieuwsgierigheid bevredigen: « Papa, een trekpleister, hoe ziet er die

uit? Wordt die gegeten? — Neen, lief kind, een trekpleister wordt op den arm geplaatst. » Zij gaat mijn antwoord aan Mathilde overbrengen, en begint haren arm te bezien, om zich bij voorraad te verheugen in het fraaije uitwerksel, dat het geheimzinnig sieraad zal te weeg brengen.

Eindelijk wordt het avond, en ik verklaar, dat Marie het best heeft opgepast. Bij dit woord springt zij op van vreugde, en komt mij omhelzen. Mathilde smelt in tranen. — « Schrei niet, zusje lief, zeide haar Marie; als wij morgen weér goed oppassen, zal papa u ook een trekpleister geven.

— Op welken arm, vroeg mijne gelukkige zieke, komt de trekpleister? — Op den regter. Terstond ontbloot zij haren arm tot aan den schouder. — « Maar, zeg ik haar, men moet hem te bed ontvangen! » zij loopt er heen. Ik leg haar den trekpleister; Marie beschouwt dien, bedankt, omarmt mij, en slaapt in, gelukkig als eene koningin.

Helaas! haar geluk, even als dat van zoovele koninginnen, was slechts van korten duur. Het was nog geen dag, toen zij reeds op droevigen toon hare zuster riep, zeggende: « Mathilde, Mathilde, wilt gij mijn trekpleister hebben? — Ja wel; leen hem mij maar voor een oogenblikje. » Ik hoor het, snel toe, en moest door mijn gezag de vergunning beletten. Toen snikte Mathilde: « Men geeft altijd alles aan Marie, en ik krijg nooit iets. »

Den 3. November.

Moulins. — De kerk van het collegie. — Herinneringen. — Eene reis met de diligence en het menschelijk leven. — De vooruitgang. — Roanne. — Tarare. — Lyon.

Een heerlijk weder, zoo zacht als in de lente, had ons sedert ons vertrek begunstigd; maar in de natuurlijke, zoo-

wel als in de zedelijke orde, volgt de eene dag den anderen, zonder elkaer te gelijken. Het sloeg middernacht; dikke wolken bedekten den hemel, en een twijfelachtig maanlicht bescheen onzen snellen doortogt door Moullins, de stad met zoo lagchende wandeldreven. Het speet ons, niet nog eens de kerk van het collegie, eertijds der Visitatie, te kunnen bezoeken. Belangwekkend om hare kunstschaten, is zij zulks nog meer door hare herinneringen. Zoo lang er een steen van zal staan, zal zij de beroemde en gezegende namen van twee buitengewone vrouwen, het toonbeeld van haar geslacht en de luister harer eeuw, in aandenken bewaren. Het is in de schaduw van dit heiligdom, dat geruimen tijd geleefd, — op die marmeren vloersteen, dat hare tranen gestort, hare gebeden opgezonden hebben Jeanne-Françoise Fremiot, barones de Chantal; en na haar de edele en ongelukkige Marie-Félice des Ursins, hertogin van Montmorency. De eerste, eene waardige dochter van den heiligen Franciscus van Sales, stichtte, gezamenlijk met hem, de luisterrijke orde der Visitatie; de tweede, schier op de trappen des troons geboren, wist in de vertroosting der hoogste godsvrucht het geheim te vinden van rustig en gelaten te leven na den vreeslijken slag, die, door haren echtgenoot op 't schavot het hoofd te doen verliezen, voor altijd hare hoop den bodem ingeslagen, en haar hart verbrijzeld had.

Met het aanbreken van den dag openden wij de portieren om den adem, die het rijtuig vervulde, uit te laten; een digte nevel verduisterde den gezigteinder; de koude was scherp, de weg eenzaam en eentonig: alles werkte zamen, om ernstige denkbeelden in den geest op te wekken. Mijne aandacht werd geboeid door de treffende overeenkomst van 't menschelijk leven met eene reis in diligence.

In de diligence vangt gij uwe reis aan met reizigers, van

welke sommigen u bevallen, anderen mishagen; eenigen verlaten u vroeger, eenigen later; vrienden of vijanden, men moet van allen scheiden. De ledige plaatsen worden spoedig weder vervuld; de eerste gezigten worden door andere vervangen: 't geeft nieuwe kennissen, nieuwen afkeer, nieuwe vermaken, nieuwe denkbeelden, eene nieuwe wereld. De vertrekkenden zijn weldra vergeten. Zoo gaat het ook in 't menschelijk leven.

In de diligence wordt de ekwipaasje ook verdeeld in verschillende plaatsen; gij-zelf neemt dikwijls de eene na de andere in: plaatsen *boven op*, het nest van den student op vacantie, en van den soldaat met groot verlot, waar gij sigaar-damp inademt, waar gij bibbert, als het koud is, waar gij nat wordt, als het regent; plaatsen in de *coupé*, een kabinet der groote wereld, waar gij in 't vershiet den disselboom van den wagen en den *voorsteven* der paarden ziet; plaatsen van den *middelbak*, salon van koophandel, bij warme dagen, om te stikken, waar men beurtelings over de vertegenwoordiging, den schouwburg, de gothiek, over spoorwegen, wijn, flenel en beetwortelen praat; plaatsen van den *achterbak*, verblijf van den gemeenen man, waar men u, zonder prijsverhooging, het vermaak verzekert van in stofwolken verstikt en voortdurend bezig gehouden te worden door een zelden welriekend gezelschap van zogende kinders met hunne minnen, van duivenmelkers met allerlei vogelgesnater, en van ambachtsvolk geurend op verschillende wijs. Van al deze plaatsen deugt nog de beste niet: overal voelt men schokken en vermoeijenis. Even zoo in het menschelijk leven. Wie vindt zich wel geplaatst? Wie kan in onzen tijd zich verzekerd houden, van niet beurtelings op alle plaatsen in of boven op het maatschappelijk voertuig te zullen moeten zitten? Hoevelen bevinden er zich in de *coupé*, die eertijds in den achterbak zaten, en *vice versa*?

Met de diligence reist ieder voor een bijzonder belang : deze voor den handel, gene om zich te vermaken, een derde te zijner onderrigting, een vierde voor de gezondheid, een ander om van plaats te verwisselen. Zoo ook in 't menschelijk leven. Helaas! ja, in deze reis, wier doel voor allen hetzelfde wezen moest, gaan alle reizigers op verschillende doeleinden af.

Met de diligence reist men snel; vergeefs wenscht gij somwijlen haren gang te matigen. Bij elke rustplaats herhaalt de barsche stem des conducteurs: *voorwaarts, opgestapt!* en de zweepslagen van den postiljon geven aan de onverbiddelijke order gevolg. Hetzelfde geldt in 't menschelijk leven. Hoe zeer gij 't moogt wenschen, het wordt u geweigerd, een oogenblik te poozen; de gebiedende stem des tijds roept onophoudelijk: *voorwaarts, voorwaarts!* en men moet zijn weg vervolgen.

De reis met de diligence is kort: zij duurt enkele uren, enkele dagen, zelden eenige weken of eenige maanden. 't Is even zoo gesteld met het menschelijk leven: zelfs het langste is slechts een droom.

De reis met de diligence is bedrieglijk: het land, de boomen, huizen, bergen, menschen, de hemel, waarvan gij slechts een punt aanschouwt, wat doen ze anders dan verschijnen en verdwijnen? Gij meent, dat alles vliedt, en gij zelf zijt de vliedende. Even zoo in 't menschelijk leven; wij meenen, dat alles rondom ons verandert, en wij zelven zijn het, die veranderen.

Met de diligence reizende, treft gij van tijd tot tijd logementen aan, sommige goed, andere middelmatig, enkele slecht; gij zet er den voet maar even in; gij geniet in der haast de hulp van bedienden, maakt gebruik van meubels en vertrekken, die u niet toebehooren. Alweder zoo in 't menschelijk leven: de hut van den arme, het huis van den rijke,

het paleis des konings, 't zijn al te maal slechts tijdelijke verblijfplaatsen, waarin men een nacht slaapt: 's anderen daags moet men vertrekken.

Eindelijk, als een laatst punt van overeenstemming, gebeurt het niet zelden, dat u in de diligence ongelukken overkomen. Wie weet niet, dat zelfs op de aangenaamste reizen onverwachte zwaarigheden en misrekeningen eene breede plaats beslaan? Dus ook, en altijd zoo in het menschelijk leven.

La Palisse brak den draad mijner bespiegelingen af; deze plaats bragt ons den sire *de la Palisse* en het bekende volkslied te binnen. Wie zou, bij de herinnering aan den vermaarden maarschalk van Frankrijk, die, na zoo vele schitterende wapenfeiten, roemrijk in den slag bij Pavia sneefde, niet met de *Maistre* herhalen: Wees dan een groot man, opdat de eerste rijmelaar de beste u kome bezingen, en aan uwen naam een' onverganklijken spot hechte!

Het lied, door een' reiziger opgedreund, was nog niet uit, toen een onverwacht schouwspel den lachlust van alle passagiers gaande maakte. Wij reden door een klein en morsig dorp, waarvan niemand den naam wist te noemen. Boven de openstaande deur eener armoedige hut, wier stroodak op leemen muren rustte, vertoonde zich eene roode plank, waarop in groote zwarte letters het weidsche opschrift: *Cabinet de lecture* 1) prijkte. Juist, toen wij er langs reden, stapte een haan met fiere houding het zoogenaamde Kabinet binnen. Het gezigt van het tweevoetig dier op dergelijke plaats lokte eene zeer ernstige woordenwisseling uit over de soort, waartoe het behoorde. « Het is een indische haan, zeiden sommigen; het is een gallische haan, beweerden anderen. — Gij weet er niets van, merkte een reis-kommies aan: het vernuftige dier, dat daar zijn *feuilleton* gaat lezen, is blijkbaar

1) Lees-kabinet.

een phalansteriaansche haan, een vrije, een vrijgemaakte haan, gelijk gij er binnen korten tijd millioenen zien zult. — Dat is me 't zelfde, riep een der reizigers uit, die bij de Pyramiden gestreden had; 't is altijd zeker, dat daar vooruitgang in is; dat is beschaving, » en met eene, bij afwisseling, schorre en bevende stem vergastte hij ons op een liedje, dat niet zonder verdienste is:

Je som' devenus vieux sans rien savoir;
 Mais nos gamins, dam faudrait voir,
 Y sauront tous la rieuthorique,
 La matheumatique,
 La métalphysique,
 La chimilque et ben d'aut' s'crets.
 Vlâ ce que c'est que le progrès.

Sur des chemins de fer, sans avoir peur,
 On court la poste à la vapeur.
 Avec ça lancé com' d'un' fronde,
 En queq's heur's de ronde,
 On fait l' tour du monde
 Sans enrichir les cabarets.
 Vlâ, etc.

Supposé que cela saute en éclats,
 Et qu'en tombant tu te casses un bras
 Ou qu' tu t' démettes une omoplate,
 Vient un orméopate
 Qui t' casse l'aut' patte
 Pour te rend' mieux portant qu' jamais.
 Vlâ, etc.

.....

 Mais aussi quand on ne peut réussir
 On se défait de soi pour en finir:
 L'un se flanqu' du plomb dans la calotte,
 L'aut' se tire un' botte,
 L'aut' se serr' la glotte,

Puis l'aut' dans l'eau va chercher l'fraîs.
Vlà, etc. 1)

Terwijl de oude soldaat de kwakzalverij en de goddeloosheid zoo doorhaalde, voerde de diligence ons snel voort. Wij reden door de laatste vlakten van het Bourbonnesche, waarin Napoleon, bij zijn terugkeer uit Egypte, twintig voor een slagveld geschikte plaatsen aanwees. Voor den middag waren

1) VOORUITGANG.

— Bovenstaand Fransch vrij nageschetst. —

'k Ben oud, maar zonder iets te weten;
Doch, onze jongens, die zijn knap
In taal, in scheikunst, in planeten,
Kortom, in alle wetenschap.

De stoomkoets voert die slimme kwanten
Te post de gansche wereld door,
Dat geeft de herberg wel geen klanten,
Maar brengt toch 't volk in 't ware spoor.

Vloog soms, hij 't buitensporig hollen,
De boël in duizend spaanders op,
Geen nood voor onze schrandre hollen,
Zij wagen gaarne hals en kop;

Want, wien een been ooit werd gebroken
Bij 't sukken uit Verlichtingsbaan,
Vooruitgang heeft de toorts ontstoken,
En brengt flux ieder redding aan:

Hij slaat ook de andre vlerk hem stukkend,
Dus blijft het evenwigt bewaard;
En, hink ook 't menschedom mal en krukkend,
Geen nood, — Venetianen heerscht op aard!

Zij heeft, voor wien 't niet meer mogt lusten,
Pistool of dolk, vergif en koord;
Maar, die in 't water liefst wil rusten,
Zij werpt hem stoomend over boord.

'k Ben oud, en, mag ik al niets weten,
Toch vind ik onze jeugd, hoe knap
Met al haar wiskunst en planeten,
Beklaaglijk in haar wetenschap.

wij te Roanne. Dáár komt men in den kring der Lyonnesche bedrijvigheid: de spoorweg, de haven, het grooter aantal en de meerdere pracht der winkels, alles kondigt de nabijheid eener groote stad aan. Inmiddels krijgt het land eene andere gedaante; langs diepe holle wegen en door eiken-bosschen, nadert men den befaamden berg Tarare. Wij kwamen er goed over heen, even als door de stad van denzelfden naam, waaraan de nijverheid, als op een wenk, het aanzijn schonk. Bij het schijnsel der straatlantaarns, stelde ons deze, met al den trots van een troetelkind der Fortuin, de eentonige gevels harer lange gebouwen voor oogen, alle naar kazernen en verbeterhuizen gelijkende. Men wil, dat, ten aanzien van het zedelijke en stoffelijke, de manufactuur zoo wel van de eene als van de andere soort dier gebouwen wat aan en in zich heeft. Wij hadden den tijd niet, het gegronde der aanmerking te toetsen; wij waren buitendien reeds langer dan den bestemden tijd op weg. De vadsige conducteur mogt het aan de paarden, postiljons, reizigers, aan iedereen en aan alles, behalve aan zich-zelfen wijten, wij kwamen niet voor 's nachts ten één uur bij de *barrières* van Lyon aan.

« Zullen wij met de boot kunnen vertrekken? » Deze gewigtige vraag hield ons reeds geruimen tijd bezig. Iedereen zeide, 't geen vrees of hoop hem ingaf; sommigen meenden ja, anderen neen. Niemand hunner wist, of de bruggen op de Rhône, die pas buiten hare oevers was getreden, de doorvaart zouden verhinderen. Wij bevonden ons nog in deze onzekerheid, toen aan het portier zich eene vreemde tronie liet zien, verlicht door het doffe schijnsel eener lantaarn, en half bedekt door een breeden vilten hoed met neêrgeslagen rand. Deze tronie sprak en zeide: « Mijne heeren, kaartjes voor den *Papin* N°. 2; 't is de eenige boot, die heden vertrekt. » Alle handen strekten zich uit, om de heilbrengende

kaartjes te nemen. Hoe sterk werkt niet op onze zienswijze de kracht der vooroordeelen! Te midden toch van een bosch, zou de man met een soortgelijk voorkomen ons allen hebben doen verbleeken; wel nu, zoudt gij het gelooven, dat hier, om zijne geruststellende woorden, de besteller van den *Papin* ons bijna zoo schoon als een engel toescheen? Met onze reiskoffers afgeladen, rillende, verkleumd van koude, volgden wij tot aan den oever der rivier den gediensdigen gids. De boot was open; wij klommen af in 't geen men het *salon* noemt. Bij het licht eener lamp en de warmte van een kagehel, die door den machinist fiks gestookt werd, bivouackeerden wij, op kanapé's nedergeleid, tot 's morgens zes uur.

Den 4. November.

Vertrek van Lyon. — Vienne. — Graf van Pilatus. — Tournon. — Valence. — Viviers. — Brug van den H. Geest. — Broeders Bruggenmakers. — Mornat en de baron des Adrets. — Avignon. — Avond-ontmoeting.

De voetstappen der aankomende reizigers, het stampen der paarden, welke men inscheepte, het gestommel met tonnen en balen, die over de brug werden gerold, hielden ons den slaap uit de oogen. Bij het aanbreken van den dag begroetten wij de koningin van Fourvières, en wierpen een vlugtigen blik op de schoone kaaijen der tweede stad van het Rijk; de tijd liet ons niet meer toe; maar wij beloofden, ons voor dit gemis op de terugreize schadeloos te zullen stellen.

Weldra werd de boot als bestormd, en zagen we ons omringd, gedrongen, gestooten door een digten drom van passagiers, die heen en weder liepen, luid snapten, elkander in al dat gewemel zochten, zonder dat de een den ander vinden of verstaan kon. Men ligtte het anker, en 't werd nu alles stil; verontrusting had aller tongen verstijfd. Van de kaaijen

hield het volk niet op met roepen: « Gij komt er niet door; het water staat veel te hoog; gij gaat te pletter! » Deze onheilspellende voorzegging werd gelukkig niet bewaarheid; door eene bekwame manoeuvre raakten wij onder de brug der Guillotière door, waarna de snelle stroom der rivier, zich parende aan de kracht onzer machine, die met vollen stoom werkte, ons zoo ras voortstuwde, dat wij vóór acht uur in 't gezigt van Vienne waren.

Een dikke steenkolendamp breidde zich in zware wolkuilen boven de oude dauphinesche stad uit, en gaf haar het aanzien eener matrone in rouwgewaad. De hoofdkerk, met hare beide hooge torens, kwam nauwelijks in dit donkerkleurig landschap uit, daar de breede vormen van het gothiek monument in een schenen te smelten met de getande graauwe bergketen, die er om heen ligt. Teneinde dien dag iets belangrijks te vinden aan de oude celtische stad, was het noodig, hare geschiedenis te raadplegen. Welk een veld van roemrijke herinneringen!

In de bloedige jaarboeken der Kerk schitteren vier diakens met onvergelykelijken glans: Stephanus te Jerusalem, Laurentius te Rome, Vincentius in Spanje, Sanctus in Gallië. Gij, Philantropen, buigt voor hun naam eerbiedig het hoofd. Van deze mannen en van huns gelijken, hebt gij alles, wat gij bezit, alles, wat gij zijt: uwe verlichting, uwe instellingen, uwe zeden, uwe vrijheden zijn zoo vele vruchten van den boom des christendoms, welks wortelen door hun bloed gedrenkt werden. Sanctus, te Vienne geboren, deelde in het martelaarschap van Pothinus en Blandine. Hij bragt zijne regters tot wanhoop, matte zijne beulen af, en dwong de duizendtallen van heidensche toeschouwers, die in het amphitheater te Lyon waren zaamgestroomd, om zich aan het schouwspel zijner foltering te vergasten, tot een onbeschrijflijken eer-

bied. Wat zal ik zeggen van den brief, waarin de kerken van Vienne en Lyon aan hare zusters in het Oosten den grooten strijd van den held verhalen? Liefhebbers der oudheid, wilt gij een onnavolgbaar gedenkstuk der verheven eenvoudigheid leeren kennen, die u in Herodotus of in Homerus zoo zeer bekoort? Leest dan dezen brief; hij vangt aldus aan: « De dienaren van Jesus Christus, die te Vienne en te Lyon, steden van celtisch Gallië, wonen, aan hunne broeders van Azië en Phrygië, die hetzelfde geloof belijden, en op denzelfden Verlosser hopen, vrede, genade en glorie door de barmhartigheid van God den Vader, en het midde-laarschap van Jesus Christus onzen Heer 1). »

Ook de Verlichtings-apostelen zijn aan Vienne dank verschuldigd. Het is dáár, dat, in de maand April des jaars 4511, het vijfde algemeen concilie vergaderde. Achttien maal heeft de Kerk die groote zittingen gehouden, waarin de hoogste belangen der menschheid overwogen werden; en achttien maal moedigde de bruid van den God des lichts plegtig den vooruitgang der Rede aan, hetzij door haar van uit het dwaalspoor terug te brengen, hetzij door vaststaande regelen te geven voor hare ontwikkeling. Te Vienne zie ik paus Clemens V., door 't heilig collegie en drie honderd bisschoppen omringd. Op een minder verheven troon, dan dien des opperpriesters, zit Philippus de Schoone, omstuwde door zijn hof; hij heeft geene zitting als regter des geloofs, maar als bisschop van buiten, om door zijn gezag de dekreten der kerkvergadering te ondersteunen: het is Constantijn te Nicca, of Marcianus te Chalcedonie. Wat gaat de katholieke Kerk, in 't hart der middeleeuwen vergaderd, beslissen? Onder anderen bepaalt, beveelt zij het oprigten van kostelooze leerstoelen voor de hebreeuwse, arabische en chaldeeuwse

1) Euseb. *Hist. Eccl.* lib. V., an. 177.

talen aan de universiteiten te Rome, Parijs, Oxford, Bologna en Salamanca.

Niet ver van Vienne, begroet men het graf van Pilatus, een pyramidevormig monument, dat, volgens de overlevering, de plaats aanduidt, waar de onregtvaardige regter, door zijne wroegingen gepijnigd, zich in de Rhône stortte 1).

Wat verder op, begint het bed der rivier te vernaauwen, ingesloten tusschen oevers, die, met zware rotsblokken en naakte heuvels bedekt, gedurig scherper worden. Zij leverden voor ons een onaangenaam contrast met de bekoorlijke boorden der Loire op. Intusschen, terwijl ter regterzijde bergen van vulkanischen oorsprong, met hunne kloven en kale hellingen, een het oog vermoeijenden dam tegen den aanbruischenden stroom vormen, beginnen de vlakten van het Dauphinesche, tegenover Serrières, zich te ontsluiten, waarop de blik weder met welgevallen rusten blijft.

Ten half elf ontwaarde men in de verte eene zwarte massa, die zich midden uit de Rhône scheen te verheffen. 't Was het vermaarde kasteel Tournon, gebouwd op eene rots, wier grondvesten door het water der rivier omspoeld worden. De ontkroonde torentjes van 't oude slot en vooral de tegenwoordige bestemming er van, getuigen luide, dat de ommezwaai der dingen van deze aarde zich droevig meestal doet kennen: het grijze woonverblijf der edele dapperen dient namelijk thans tot eene gevangenis. Die wijdvermaarde slotvoogden, die lieve en vriendelijke dames, die elegante freules van vroeger eeuwen hebben plaats gemaakt voor nieuwe bewoners, wier uiterlijk voorkomen en gewoonten vrij wat van die der vorigen verschillen. Terwijl wij daar voorbij stevenden, kwamen er acht of tien aan, met de keten

1) Euseb. *Chronic.* — Joseph. lib. XVIII.

aan den hals, en onder geleide van gensdarmes. Nabij het kasteel ziet men het collegie, een oud huis der jesuiten, dat eene verdiende vermaardheid bezat. Op den tegenoverliggenden oever der rivier verheffen zich de heuvels der *Hermitage* en *Côte-Rotie*, alom door hunne wijnen beroemd. In naam der liefhebbers, zond de geheele ekwipaasje hun een vluchtigen doch minzamen groet toe.

Valence lag reeds voor ons. Najverrig op de bewondering der reizigers, schijnt de jongere zuster van Vienne hen met trots te wijzen op hare kazerne, eertijds het oude seminarie, haar nieuw seminarie, hare St. Janskerk en hare geduchte citadel, die de meest uitkomende punten vormen der schilderij, waarvan zij-zelve een gedeelte uitmaakt. Maar, als zij u hare geschiedenis gaat verhalen, wat al belangrijks weet zij dan niet mede te deelen? In de dagen mijner kindsheid, de welbeminde dochter der Galliërs, onderging ik in mijne jeugd het lot mijner zusters; ik werd eene romeinsche kolonie. Later boog ik mijn hoofd onder den beurtelings zoo zwaren als ligten scepter der magtige hertogen van Bourgondië, der moedige graven van Provence en der ridderlijke heeren van Toulouse. In 1449 aan Lodewijk XI. aangeboden, werd ik eene nieuwe parel aan Frankrijks kroon. Acht maal heb ik eene schaar heilige bisschoppen in een concilie vergaderd gezien. Maar er is ééne herinnering, die zich nooit uit mijn geheugen wisschen zal. Het is eene halve eeuw verleden, dat ik den eersten persoon der wereld, als gevangene, zag aankomen. Het was een tachtigjarige grijsaard, driewerf vereerenswaardig, door zijnen ouderdom, zijne deugden en zijue waardigheid: hij heette Pius VI. Nog kan ik het mij voorstellen, hoe ik op den top mijner citadel het gelaat vol majesteit van dien opperpriester mogt aanschouwen, wiens eenige misdaad was, paus te zijn. Ik heb hem zien lijden, en

hij scheen mij grooter in de boeijen, dan op den troon. Ik heb hem zien sterven, en zijn dood was zacht, gelijk een geruste slaap, heerlijk, als de zon, die wegzinkt in den schoot der golven. Gij, die hier voorbij gaat, zegt het mij, hoedanig het uiteinde zijner vervolgers was, en wat er geworden is van hunne voorzegging, dat Pius VI. de laatste der pausen, en ik het graf van het pausschap wezen moest?

De *Papin*, die voor Valence had stil gehouden, om eenige passagiers af te zetten en op te nemen, hervatte zijn snellen loop. Ginds, op den anderen oever der Rhône, op een steilen bergtop, verheft zich een slottoren, een waar gierennest, welks bewoners, voorzeker, meermalen de landelijke bevolking op de berghelling hebben doen beven. Over het algemeen zien er al die kruinen, gelijk zij zich daar in de Ardèche, door vulkaansche uitbarstingen opgeworpen, naakt, gespleten, van onregelmatigen vorm en met oude kasteelen er op, vertoonen, dreigend, somber en woest uit. Viviers met zijn schoon seminarie en zijne hoofdkerk, die men voor een versterkt kasteel zou houden, brengt in dat voorkomen volstrekt geene verandering te weeg.

Ik stond op het vooreinde der boot, de oogen naar den oever gewend, toen ik in mijne nabijheid, met eene geroerde stem hoorde uitroepen: *Ziedaar mijn geboorteland! Ziedaar mijn geboorteland!* Ik keerde mij om, en zag een jong soldaat, die met aandoening op eene met sneeuw bedekte nog ver verwijderde bergkruin wees. « Ik ken hem wel, zeide hij, het is de berg Ventous in het departement Vacluse. Ik heb hem dikwijls genoeg bestegen met den pastoor, als hij de mis ging lezen, daar boven in de kapel. Dáár is mijne moeder!..... en met de omgekeerde hand wischte het belangwekkend jongmensch een grooten traan weg. Eensklaps riepen de reizigers: *de brug van den Heiligen Geest!* en alle

blikken, die van den soldaat uitgezonderd, wendden zich naar het beroemde monument. Daar wij nog meer dan een half uur er van verwijderd waren, konden wij op ons gemak den burg *Saint-Andéol*, en de wel bewaarde bouwvallen van eenen gallischen tempel, die, naar men zegt, voor *Mithras* gesticht was, in oogenschouw nemen. De romeinsche overheersching had zonder twijfel deze oostersche eeredienst in Gallië ingevoerd.

Intusschen liet de machine den stoom uit, terwijl de boot haar gang matigde. Waartoe deze vertraging? Men moest wachten, tot de loods aan boord kwam, om ons onder de brug van den heiligen Geest door te brengen. Daartoe behoort eene geheel bijzondere beweging, waarvan hem-alleen de handeling eigen is, en zonder welke men gevaar loopt, met het vaartuig tegen de pijlers verbrijzeld te worden. Eertijds verwekten, zoowel schepelingen als reizigers, te zamen plegtig eene acte van berouw, alvorens de gevaarvolle doorvaart te ondernemen. Ik voor mij volgde afzonderlijk dit godvruchtig voorbeeld, en verliet mij met vertrouwen op de bekwaamheid van den loods en op de vaderlijke zorg van Hem, die aan den mensch het verstand gegeven heeft: wij kwamen er, zoo al niet zonder moeite, dan toch zonder letsel onder door. Na God gedankt te hebben, bewonderden wij dit monument, dat aan eene der nuttigste instellingen van de middeleeuwen herinnert.

De brug van den heiligen Geest is 799 ellen lang en 5,85 el breed. Zij is zamengesteld uit drie en twintig bogen, en heeft in het midden van elken pijler eene groote ronde opening, bestemd om aan de rivier bij hoog water een vrijen doortogt te verleen. De meest gevestigde meening schrijft den bouw daarvan toe aan de *Broeders Bruggenmakers* 1), nederige monniken, wier naam en diensten, thans in vergetelheid

1) *Fratres Pontifices.*

geraakt, zeker de altijddurende erkentelijkheid van de vrienden der beschaving waardig zijn 1). In de twaalfde eeuw was het schoone Frankrijk niet, gelijk tegenwoordig, doorsneden met groote wegen, waarover zich, nacht en dag door, ontelbare voertuigen bewogen; onze stroomen en rivieren waren niet overdekt met vaartuigen van allerlei aard, of van snelle stoombooten doorkliefd: het reizen was over het algemeen moeijelijk en niet zeer veilig. De materiële beschaving, een noodzakelijk gevolg van de menigvuldige betrekkingen van gemeenschap tusschen de steden en het platte land, ging niet meer vooruit; aan de godsdienst was de eer voorbehouden, haar te ontwikkelen. De onvermoeide hand der kloosterlingen van den heiligen Benedictus en van Citaux had de onvruchtbare vlakten ontgonnen en de uitgestrekte bosschen, die den bodem bedekten, omgehouden. Door den heilzamen arbeid der Broeders Bruggenmakers, kon men zonder gevaar over de rivieren komen. Deze nuttige orde was hare instelling verschuldigd aan den heiligen Benezet, van wien ik morgen gelegenheid zal hebben, te spreken.

Aan gene zijde der brug van den heiligen Geest, worden eensklaps de oevers der Rhône breeder; ter rechter- en linkerzijde breidt het gezigt zich over de wijde velden van Vaucluse en van Gard uit. De rivier stroomt, tot aan hare boorden gevuld, met eene steeds toenemende drift; men zou wanen,

1) De volgende plaats eener bulle van Nicolaas IV., uit het jaar 1448, pleit bepaaldelijk ten voordeele dezer meening: *Pastorque ipse, Spiritus sancti gratia; et fidelium eleemosynis fretus, pontem in loco indicato hujusmodi inchoavit.* — Anderen schrijven de constructie der brug van den H. Geest toe aan de inwoners van Saint-Saturnin-du-Port, ondersteund door de aalmoezen der kloosterlingen van Cluni, en door het voorbeeld der Broeders Bruggenmakers aangespoord.

dat de dochter van den St. Gothard zich haast, om de schatting harer wateren aan de Middellandsche Zee te brengen.

Bijna tegenover de brug van den heiligen Geest, op den linkerover der rivier, ontwaart gij het dorp Mornas met zijne met bloed bevelte bergspits. Indien omstreeks het einde der zestiende eeuw uwe schreden u door dat oord hadden geleid, zoudt gij er een man van lange gestalte, met woesten blik, gekromden neus, ontvleescht en met zwarte bloedvlekken geteekend gelaat, hebben zien omzwerven, die aan de snelheid van den gier de wreedheid des tijgers paarde: het was de Sylla van het protestantismus, François de Beaumont, baron des Adrets. Gij zoudt het hebben kunnen zien, hoe hij, na het bemagtigen van Mornas, zich in het barbaarsche schouwspel verlustigde, van de soldaten en officieren van 't katholiek garnizoen, een voor een, boven van de naburige rotsen of van het plat der torens in de grachten te doen neder springen, waar zijne krijgslieden hen op hunne piken vingden. Als een dier ongelukkigen, na tweemaal zijnen aanloop genomen te hebben, telkens aan den rand des afgronds stil stond, schreeuwde des Adrets hem toe: *Lafaard, die gij zijt, dat is nu de tweede maal, dat gij terugschrikt.* — *En ik,* antwoordde de soldaat, *ik geef het u in tien keer te doen.* Zooveel zielskracht, in een dergelijk oogenblik, behaagde den tiran, en verwierf voor den veroordeelde genade.

Ik gevoelde, ik weet niet, welke ontroering, toen ik, mijne blikken van het tooneel van zoovele euveldeeden afwendende, de kleine stad Roquemaure begroette, waar men meent, dat Hannibal, op zijn' togt naar Italië, met zijn leger de Rhône overtrok.

Ten vijf uur bespeurden wij in de verte de torens van Avignon. De oude hoofdstad der Cavares, beurtelings romeinsche

kolonie, veroverd door de Bourgondiërs, de Sarrazenen en de Franken onder de aanvoering van Karel Martel, republiek in de dertiende, verkocht in de veertiende eeuw door Joanna van Napels aan paus Clemens VI., werd, tijdens de omwenteling van 't jaar 95, bij het fransche grondgebied ingelijfd.

Ik gaf mij, 'k weet niet meer aan welke gedachten noemens deze gedurige beweeglijkheid van het ondermaansche over, toen wij de haven bereikten. Het was nacht; onze eerste zorg was, een onderkomen te zoeken, maar dit ging niet gemakkelijk. De booten en rijtuigen, die dien dag voor de eerste maal sedert de overstroming der Rhône aankwamen, hadden de stad met reizigers overvuld. Wij klopten aan vele deuren, maar overal antwoordde men ons: er is geene plaats meer. Daar bleef ons niets anders over, dan het vooruitzigt van onder den blooten hemel ons nachtleger te zullen moeten opslaan. Het gewigt der omstandigheden in aanmerking genomen, werd er besloten, dat onze kleine karavaan zich onmiddelijk zou verdeelen; dat ieder van ons voor gemeenschappelijke rekening zou gaan zoeken, en men een half uur later, op het punt, waar wij elkander in verschillende rigtingen verlieten, weder bijeen zou komen. Zoo gingen wij dan alle drie er op uit, om een hôtel, eene herberg, om 't even, een of ander onderdak op te sporen. Op het vastgestelde tijdstip ter hereeniging, bragten wij, Henri en ik, als uitkomst onzer pogingen, een nul op het rekwest mede. Francis, die met ongeduld verwacht werd, Francis, de laatste hoop van den Staat, kwam niet weder. Helaas! hij zou niet terugkeeren. Men verdenke hem echter niet, dat hij tegen zijn mandaat zondigde; dat hij, tevreden met zijne eigen zaken bezorgd te hebben, die van het Land uit het oog verloor; niets minder dan dat; maar, gelijk zoovele anderen, was hij slechts te ver gegaan, en het spoor bijster geraakt. Zijne afwezigheid, ik moet het beken-

nen, bragt de zaken deerlijk in de war. Onze toestand, die tot dusverre stof tot schertsen had kunnen opleveren, begon, inderdaad een ernstig karakter aan te nemen: het werd laat: wij kenden hier niemand, en konden geene inlichtingen vragen of erlangen, om onzen vriend op het spoor te komen. Eensklaps viel ons eene gedachte in, en wel eene lichtgevende gedachte, zoo als men er altijd in knappe gouvernementen heeft, wanneer men zich uit eene moeilijke omstandigheid redden, of zich eene mislukking getroosten moet: Francis zal naar den *Papin* zijn teruggekeerd. Wij deden onze bezorgdheid voor die geruststellende gedachte plaats maken, en gingen nu voor onze eigen rekening te werk. Na lang zoeken, gelukte het ons in eene morsige kruisstraat, aan het einde van een' langen donkeren gang een zoogenaamd hôtél op te sporen, waar alles zich echt provençaalsch voordeed: hetgeen voor de bewoners van het Noorden en Zuiden, letterlijk vertaald, aldus luidt: Duur betalen, in den geest souperen, en wakend slapen. Wij moesten er genoeg mede nemen.

Ten vijf uur des morgens verlieten wij het hôtél, en begaven ons langs den kortsten weg naar de boot. Groot was onze vreugde, aldaar het vermiste lid van onzen kleinen Staat weder te vinden. Hij verhaalde ons, dat hij, na lang te hebben rondgelopen, eindelijk, den weg naar de plaats der bijeenkomst had gemist; dat hij toen, uit wanhoop aan den goeden uitslag der zaak, een goed avondmaal had genomen, en de gastvrijheid aan den *Papin* was gaan vragen. Terwijl wij daar spraken, kwam de kapitein melden, dat men, uithoofde van den nevel, het anker niet ligten kon, en het vertrek cenige uren zou vertraagd worden. Dit oponthoud veroorloofde ons, Avignon ter loops te bezigtigen: wij begonnen met het paleis der pausen.

Deze ontzagwekkende massa, rustende op eene hooge rots, welke de Rhône bestrijkt, is geflankeerd met vier zeer hooge vierkante torens van reusachtige afmeting. Terwijl de oudheidkenner met vervoering daarin het schrander, diep ernstige en somwijlen sombere genie der middeleeuwen gadeslaat, schijnt zij den christen toe, als het beeld der Kerk, die, op de rots gebouwd, den stroom ziet voorbij vloeijen, waarvan de golven vergeefs tegen hare eeuwige grondvesten klotsen. Een der torens heeft eene treurige vermaardheid in de jaarboeken onzer omwentelingen: in den ijskelder, die zich aan den voet er van bevindt, liet de wreede Camille Jourdan, bijgenaamd de *hoofdenmaaijer*, eene menigte slagtoffers nederwerpen, die schuldig waren aan adel, rijkdom en deugd.

Om de ziel, door eene dergelijke herinnering afgemat, hare rust te doen hervinden, is er niets minder noodig dan de bevallige kerk van Onze-Lieve-Vrouw der Gaven, op korten afstand van daar gelegen. In dit antieke heiligdom, zoo dierbaar aan de inwoners van Avignon, heeft de dankbare godsvrucht, ter eere der heilige Maagd, het beeldhouwwerk en het kostbaar marmer met kwistige hand aangebragt. De sacristy biedt den liefhebbers der kunst het gothisch graf van Johannes XXII. aan, den paus, die zoo bekend is wegens zijne devotie voor Maria; maar niets herinnert meer aan de twee vermaarde kerkvergaderingen, waarvan de geschiedenis zulke breede kolommen in de godsdienstige en staatkundige historie der middeleeuwen beslaat. In de eerste, ten jare 1209 gehouden, werd keizer Otto IV. plegtig ontroond; de tweede, gehouden in 1527, deed den tegenpaus Petrus van Corbara in den ban. De verpligtende voorkomendheid der voortreffelijke religieusen van den heiligen Joseph stelde ons in staat, om in het gasthuis het vermaarde ivoren Christusbeeld te kunnen bewonderen, het grootste en welligt fraaiste, dat bekend is.

Naar de kaai der Rhône terugkeerende, bevonden wij ons weldra op de brug van den heiligen Benezet, waar eene wonderlegende ons heenlokte. Op zekeren dag, welken weet ik niet meer, van het jaar 1176, zag men van de bergen, waar hij de schapen zijner moeder hoedde, een kleinen twaalfjarigen herdersknaap naar beneden koinen. Begaan met de arme reizigers, die bij het overvaren der Rhône aan zoovele gevaren waren blootgesteld, kwam hij naar Avignon, zeggende, dat hem door God was ingegeven, om eene brug over de rivier te leggen. Hij treedt de kerk binnen, en deelt zijne zending aan den bisschop mede; men bejegt hem als een waanzinnige, en maant hem aan, om naar zijne kudde weder te keeren. Op de spotternij volgen bedreigingen, maar niets schrikt hem af: hij stelt eene proefneming voor, en ze wordt hem toegestaan. Voor het oog der gansche stad, neemt de jonge knaap een ongemeen grooten steen op de schouders, om welken op te ligten, dertig mannen te vergeefs hunne krachten inspanden. Van geringschatting gaat men tot bewondering over, en onder eenparige toejuiching wordt er tot den bouw der brug besloten. Iedereen droeg, door zijn geld en zijn arbeid, bij tot het zamenstellen van het monument, waarvan Benezet het bestuur had. In 1177 begonnen, werd de brug eerst in 1192 voltooid. Hare hechtheid, hare achttien bogen, hare lengte van dertien honderd veertig voeten rangschikten haar met regt onder de wonderen der middelceuwen, die overigens zoo rijk en wonderbaar zijn in bouwkunstige gedenkstukken. Alvorens de laatste hand aan zijn werk gelegd, maar ook na alle hinderpalen uit den weg geruimd te hebben, stierf Benezet, evenzcer vereerd om zijne deugden, als door zijne wonderwerken beroemd. Doordrongen van eerbied en dankbaarheid, liet de stad op den dertienden pijler, die nog be-

staat, eene fraaije kapel stichten, waarin de overblijfselen van den heilige werden nedergelegd. In 1669, toen een groot gedeelte der brug was ingestort, bragt men ze plegtig naar de kerk der coelestijnen over.

De verschillende kwartieren der stad, welke wij vervolgens doorliepen, leverden niets op, wat men ook niet in andere steden aantreft; en, zonder dat het ons speet, zagen wij den nevel optrekken, en het uur van vertrek verhaasten. Na twintig minuten lang in moeilijke en zelfs gevaarlijke bewegingen gemanoevreerd te hebben, gelukte het, met de boot tusschen de naauwe openingen der schipbrug door te komen. De *Papin* gleed snel over de heldere waterbaan der Rhône, die, als een onmetelijke spiegel, de eerste stralen der proençaalsche zon op ons terugkaatste.

Weldra ontrolde zich voor ons oog de uitgestrekte vlakte, waarop de jaarmarkt van Beaucaire gehouden wordt. Daarboven verhief zich het geduchte slot, dat de stad beheerscht. Eindelijk vertoonde zich Beaucaire-zelf met zijn jeugdig voorkomen en vol beweging, als ook de heerlijke brug, die deze stad met hare oudere zuster, het antieke Tarascon, verbindt.

Op de havenkade toefde een zwerm vreemdsoortige lieden. Indien hun kastanjebruin fluweelen vest, hun groote grijze vilten hoed, waarvan de rand van achteren tot midden op den rug reikte, hun bontkleurige gordel en hun wijde broek, waarvan men de kleur niet wel onderscheiden kon, ons niet overtuigd hadden, dat wij ons in een beschaafd land bevonden, zouden de levendige gebaren, de gebruinde aangezigten en de onverstaanbare taal dier personaadjen van allerlei gestalte ons hebben doen gelooven, dat wij hier of daar aan eene afrikaansche kust gingen landen, en in de handen eener horde Kabylen zouden vallen. Werkelijk hadden wij met Arabieren

te doen, en wat nog erger is, met gepatenteerde Arabieren, de sjouwers van Beaucaire. Onze goederen, die twee menschen gemakkelijk konden dragen, worden door vier man opgepakt, en wij volgen hen naar het hôtél, dat slechts eenige schreden van de legplaats verwijderd is. Een reiziger meende zich mild te toonen, door zijn sjouwer vijftig centimes aan te bieden, voor het dragen van zijn maar zeer ligt valies. Deze weigert ze aan te nemen, zeggende, dat, hem het dubbele toekomt; de reiziger blijft bij zijn aanbod, en de sjouwer verwijdert zich morrende. Terwijl wij aan het ontbijt zaten, zagen wij hem terugkomen, vergezeld van een politie-agent. Hij vertoonde een besluit van den maire, dat de reizigers onder belasting stelt, en hun de verpligting oplegt van een franc te betalen, onverschillig hoe groot het reiskoffer is, of hoe ver het in de stad moet bezorgd worden. De reiziger, die er niet zeer op gesteld scheen, met dien voortreffelijken administrateur nader kennis te maken, gaf zonder weerspreken toe; maar mijnheer de maire kan er zich van verzekerd houden, dat, zoo hij ook al door de sjouwers op de handen wordt gedragen, de vreemdelingen hem niet altijd met hunne zegenwensen overladen. God beware u voor de sjouwers van Beaucaire!

Na het ontbijt, gingen wij de moderne brug naar Tarascon over. Al aanstonds trok de oude kerk der heilige Martha, zoo merkwaardig om haren bouwtrant, onze aandacht tot zich; ongelukkiglijk had de laatste hooge stand der Rhône daarvan de onderaardsche begraafplaats onder water gezet, hetgeen ons belette, behoorlijk het graf der heilige gastvrouw van den Zonc Gods te bezigtigen; wij werden intusschen schadeloos gesteld door het verhaal van het wonderbaar apostolaat der heilige Martha. Ziehier, wat onze gids er van vertelde:

« Bij hare komst in dit land, zeide hij, vond de heilige het in de afgoderij gedompeld; maar weldra verschafte de Voorzienigheid haar het middel, om de waarheid des christendoms te doen uitblinken. Een vervaarlijk monster, dat wij *Tarasque* noemen, rigtte in de gansche omstreek zijne verwoestingen aan, en bragt de ontsteltenis onder de bevolking. Meermalen hadden de bewoners zich vereenigd, om jagt op het ondieer te maken, maar het had de moedigsten hunner verslonden, en aan alle aanvallen weten te ontsnappen. Niemand durfde zich meer buiten wagen; en in dien dringenden nood nam men zijne toevlugt tot de heilige vreemdelinge, haar smeekende, dat zij het land van dien geesel zoude bevrijden. De heilige, zich Gode aanbevelende, wapent zich met een klein kruis en een koord, en vraagt, waar het monster is. Men geleidt haar naar den ingang van het bosch, *Nertuc* genaamd, waar het afgrijslijk dier zich gemeenlijk ophield, als het niet aan den oever der Rhône was, in eene andere spelonk, die den meesten reizigers tot graf verstrekke. De heldin treedt het bosch binnen, begeeft zich naar den ingang der grot, en zegt met eene vaste stem tot het monster: *In den naam van Jesus Christus, beveel ik u, uit te komen!*

« Oogenblikkelijk ziet men een zoo vervaarlijk dier te voorschijn treden, dat de aanblik er van alleen reeds in staat was, iemand van schrik en afgrijzen te doen sterven. Het monster was half viervoetig, half visch; zijn ligchaam was hooger en langer dan van een stier. 't Had den kop van een leeuw, lange snijtanden, de manen van een paard, zes pooten, voorzien met de klauwen van een beer, en den staart eener slang. Het ligchaam was bedekt met schelpen, tegen de felste wapenen bestand; op den rug had het eene graat, bezet met zeer scherpe punten, hard als ijzer. Op

het gezigt van 't ondiër, zoeken de onversaagdsten hun heil in de vlugt; alleen de heilige blijft. Getemd door eene goddelijke kracht, nadert het monster kruipende, en legt aan hare voeten de lillende leden van een ongelukkigigen reiziger neder, die zijn laatste prooi had moeten wezen. De heilige raakt den kop van het beest met het kruis aan, doet het hare koord om den nek; en voert het monster mede, dat zoo tam als een lam was geworden: op de mare van het wonder komt heel de stad toesnellen. Om zich te wreken over de rampen, welke zij hen had doen lijden, doodden de inwoners de *Tarasque*, na haar geslagen en verscheurd te hebben, zonder ze meer te vreezen, dan een op doek geschilderd dier. Eenparige dankbetuigingen vielen Martha ten deel, en de magt van den God der christenen werd openlijk erkend. Ter gedachtenis van dit voorval, dat voor ons land het einde der afgoderij en het begin des christendoms was, vieren wij jaarlijks een prachtig feest, waarbij gij met genoeggen zoudt tegenwoordig zijn. »

De goede man vertelde ons verder, hoe het feest der *Tarasque* gevierd wordt, waarvan echter de bijzonderheden aan iedereen bekend zijn; maar onze aandacht werd door andere voorwerpen getrokken.

Het kasteel van Tarascon toonde ons zijne zwarte muren, van wier hoogte, na den 9^{den} thermidor, een groot aantal razende republikeinen werden afgeworpen. Zoo zag men op weinige mijlen afstands van deze bloedige tooneelen der fransche omwenteling, in den ijskelder van Avignon, de slagtoffers, op het kasteel van Tarascon de beulen, op dezelfde wijze ombrengen; goddelijke regtvaardigheid!

Intusschen was het uur van vertrek naar Nimes gekomen. De brug weder overgaan, een vlugtigen blik te werpen op het uitgestrekte, toenmaals ledige, veld der jaarmarkt, en

het zuidelijk kanaal, met vaartuigen bedekt, Beaucaire in zijne geheele lengte doorloopen, was het werk van tien minuten, die ons nog overbleven. De elfde minuut was nauwelijks verlopen, of de blakende voertuigen der nijverheid renden, snel als de wind, met ons voort door een uitgestrekt met olijfboomen beplant veld. Deze kostelijke boomen, welker kleine grijskleurige bladeren niets aanlokkelijks bezitten voor het oog des vreemdelings, verheugden alstoen het hart van hunne eigenaren; zij waren beladen met vruchten, die aan de gelukkige Provençalen een jaar van overvloed beloofden. De olijfboom moet zorgvuldig aangekweekt, gesnoeid en om de drie of vier jaren gemest worden: tot dien prijs betaalt hij ruimschoots het zweet des arbeiders. De moederboom, die zich bijna overal in zijn gezelschap bevindt, is niet minder nuttig; zijn groen gebladerte omringt gemeenlijk als een boordsel de olijfplanten, en geeft aan het landschap een minder eentonig aanzien.

In minder dan een uur tijds hadden wij zeven uren afstands afgelegd: wij bevonden ons aan het station te Nimes. De kathedrale, zoo rijk aan herinneringen, de put van het bisschoppelijk paleis, het levend graf eener menigte katholieken tijdens de religie-oorlogen, de vermaarde fontein met haren tuin, den trots der Nimezen, waren de eerste voorwerpen onzer vurige belangstelling. De bron, die aan eene rivier het aanzijn schenkt, welt op aan den voet van een berg, op wiens top zich de *Tour-Magne*, een oude vuurtoren, verheft, die door de Romeinen gebouwd werd. De helling van den berg, naar den kant der stad, is getooid met groen geboomte, en heeft het bevallig aanzien van een engelschen tuin met zijne bogtige lanen, hellende rotsen, oneffen terrein, en vergezigten van een waarlijk schilderachtig effect. In de bedding-zelve, gevormd door de bron der fontein, be-

vinden zich romeinsche baden, benevens een tempel van Diana, waarvan de grondslag zeer wel is bewaard gebleven. Vijf en twintig schreden verder, aan den voet eener rots, verheft zich een druidentempel, indien althans de Druïden tempels hadden. De groote brokken ruwen steen, waaruit hij was zamengesteld, leverden een scherp contrast met het keurig beeldhouwwerk van den tempel van Diana op. De geest der beide volken straalt in deze twee monumenten door, en het heidendom vertoont zich daarin evenzeer met zijne twee kenmerkende karaktertrekken: de wreedheid en den wellust. Den schoonen waterloop volgende, waarvan de zuiverheid en doorschijnendheid mij aan de rivieren van Zwitserland herinnerden, doorwandelden wij den geheelen tuin der Fontein, het *Luxembourg* van Nîmes, en naderden wij het zoogenaamde *Maison-Carrée* of vierkante huis.

Deze tempel, die om zijnen minbouwvalligen toestand den eersten rang onder onze romeinsche ruïnen inneemt, beslaat een parallellogram, rustende op dertig *gecteaneerde* (gegroeftde) kolommen van een goeden bouwstijl. Dit monument stond midden op een *forum*, en werd, naar alle waarschijnlijkheid, door Agrippa gebouwd en aan Augustus toegewijd. Doch na den dood van den jongen Marcellus, toen Augustus de kinderen van zijn schoonzoon, Agrippa, had aangenomen, aan wie hij den titel van *Caesars* schonk, meent men, dat deze tempel aan hen werd overgedragen. Het volgende opschrift schijnt dit aan te duiden:

C. CAESARI AUGUSTI F. COS. LUCIO CAESARI AUGUSTI
F. COS. DESIGNATO, PRINCIPIBUS JUVENTUTIS.

« Aan C. Cesar, zoon van Augustus, consul. Aan Lucius Cesar, zoon van Augustus, benoemd consul, prinsen der jeugd. »

Het Vierkante Huis, dat thans tot museum en galerij dient, bevat eene merkwaardige verzameling van oudheden. Marmereu- busten, sarcophagen in graniet, bronzen standbeeldjes van heidensche godheden treft men er in fraaijen vorm en in grooten getale aan. Onder de grafsteenen viel mij er een bijzonder in het oog, waarvan het opschrift aanvangt met de woorden: PAX AETERNA (*Eeuwige Vrede.*) Tot op de trofeën des doods graveerden de heidenen zorgvuldig het maatschappelijk leerstuk der onsterfelijkheid. De rij der schilderijen wordt geopend door *Cromwell, het graf van Karel I. ontsluitende.* Het schouwspel van den koningsmoord, op het doek vereeuwigd, maakte weldra plaats voor eene niet minder vreeslijke herinnering, in steen gegrift. In de nabijheid van het Vierkante Huis verheft zich het amphitheater, waarin men, ter verlustiging van het koninklijk volk, het bloed van menschen stroomen deed. Beter, dan al hetgeen ons tot dus verre voorkwam, doen de worstelperken (*arènes*) van Nîmes, die volmaakt goed bewaard zijn gebleven, de wreedheid en magt der Romeinen uitkomen, zoo als men die in den bouw en de reusachtige proportiën dezer strijdplaatsen kan gadeslaan. Als gij daâr staat, te midden van deze ruimte, afgesloten door muren, van zeventien eeuwen heugende, en gij even het stilzwijgen oplegt aan de gedachten, die u op dat oogenblik bezig houden; door hoe vele herinneringen en denkbeelden ziet ge alsdan uwen geest niet bestormd! Rondom u, van af het *podium* tot de bovenste galerij, meent gij op de trapsgewijs aangebragte zitbanken die dertig duizend naar bloed dorstende toeschouwers te zien zitten; te hooren hunne niet eindigende toejuichingen bij den val van elk slagtoffer, de hartverscheurende jammerkreten der gekwetsten, het gereutel der stervenden, het brullen der leeuwen en tijgers, het kletteren der zwaarden, of den horen der zwaardvechters, die een

ongelukkigen slaaf, misschien een christen, in het worstelperk binnenleiden, of weêr een nieuw verscheurend dier, waarvan de gestalte en buitengewone woede een oogenblik van stuipachtige vreugde aan dit volk verschaffen, welks gevoel door zingenot verstompt is; en uw hart krimpt in een, en den volgenden nacht zouden akelige droomen uwen slaap verontrusten, indien niet een gevoel van dankbaarheid voor den God, die de wereld van zoo veel barbaarschheid gered heeft, alle andere indrukken te niet deed.

De orde, welke wij in onze omwandeling volgden, leidde ons van de worstelperken naar de centrale gevangenis, die door de broeders van de christelijke leer bediend wordt; deze schikking was regt goed: geen beter middel toch, dan door eensklaps het heiden- en het christendom in hun' geest en in hunne werken voor zich te zien, om beiden naar waarde te leeren schatten en, zonder veel logica te behoeven, tot deze gevolgtrekkingen te komen: onder de heerschappij des heidendoms, diepe verachting der menschheid; onder den scepter des christendoms, godsdienstige eerbied, zelfs jegens den schuldige; in de worstelperken, zelfzucht en wreedheid; in de gevangenis opoffering en naastenliefde; hier, vertroosting van den misdadiger door den onschuldige; dáár vreugdekreten bij het schouwspel der smart; hier, tranen van medelijden op het zien van elk leed; dáár, de zwakke, de geringe, de gevangene, met ketens beladen en omgebracht door den sterke en magtige; hier, de sterke en magtige zich tot dienaar makende van den geringe en den arme; dáár, zwaardvechters, hier broeders. Wilt gij de reden weten van dit onwrikbaar zedelijke verschijnsel? Slaat uwe oogen op: in de worstelperken troonen Jupiter en Venus, de adelaar en de bijlbundel; in de gevangenis Jesus en Maria, de duif en het kruis: daarmee is alles gezegd!

Den 6. November.

Arles. — De heilige Trophimus. — De Galerijen. — De heilige Cesarius. — De Schouwburg. — Het Amphitheater. — De Kerkvergaderingen. — De heilige Genesisus.

Te Beaucaire teruggekeerd, moesten wij ons naar de haven spoeden, werwaarts de reizigers in menigte heenstroomden. De klok van den *Papin* had zich doen hooren, en uit zijn schoorsteen zagen wij van verre reeds eene dikke witte rookzuil opgaan, ten teeken van een nabijzijnd vertrek. Ten acht uur waren wij in 't ruime water; de hemel was helder en de Rhône kalm, zoodat wij ten tien uur te Arles voor den wal kwamen, na een afstand van zes uren te hebben afgelegd. De omstandigheden noopten ons tot 's anderen daags in deze stad te toeven, en ik wenschte er mij-zelfen geluk mede.

De wijsgeer, die, zonder Frankrijk te verlaten, een volledigen cursus van beschouwingen over het wisselot der wereldsche dingen zou willen maken, kan niet beter doen, dan zijn verblijf in de antieke arlesiaansche stad te vestigen. Grieken, Romeinen, Bourgondiërs, Gothen, Sarracenen, Franken, wat weet ik het? twintig verschillende volken hebben beurtelings met hunne handen omwoeld, met hun bloed gedrenkt, den grond, die thans nog met de gedenkstukken hunner magt als bedekt is. Al die monumenten, weleer tempels, paleizen, forums, amphitheatres, citadellen, zijn veranderd in 't geen op den duur alle menschelijke gewrochten worden, namelijk in bouwvallen: maar ook daardoor zijn ze, dunkt mij, slechts te welsprekender. Voeg daarbij, dat het volk, 't welk dit groote graf bewaart, een volk op zich-zelf uitmaakt. De Arlesiaan wijkt in kleedij, taal en zeden van de naburige bevolkingen af: men zou zeg-

gen, dat hij, zijn' vroegeren roem indachtig, wil blijven, wat hij is.

Intusschen is er onder al die verbroken magten eene, die al de anderen overleeft, en dáár, gelijk elders, een stempel van onsterfelijkheid aan hare menschen en hare gedenkteeken heeft weten in te drukken: namelijk, het christendom. Na zoovele eeuwen, bewaart Arles nog eene godsdienstige herinnering aan Trophimus, Cesarius en Genesisius. De eerste was de arme leerling van een tentenmaker, Paulus geheten, die van uit de gevangenis, waarin hij in 't groote Rome geketend lag, de magt van Nero trotseerde, de goden van het Capitoool op hunne altaren deed waggelen, en leerlingen uitzond ter verovering der wereld. Arles viel aan Trophimus ten deel; en de jeugdige Apostel, op eene wonderbare wijze ter volvoering der plannen zijns meesters medewerkende, slaagde er in, om een gedeelte van het zuidelijk Gallië onder de heerschappij des kruizes te doen bukken 1).

Wij namen onzen intrek in een hôtél, dat welligt op de Basiliek van het forum was gebouwd, zoo als twee antieke, in den gevel aangebragte, zuilen schijnen aan te duiden, en waar wij slechts twee schreden van de fraaije kerk van den heiligen Trophimus verwijderd waren: zij ontving ons eerste bezoek. Het portaal, van den zuiversten gothieken stijl, zou ons geruimen tijd hebben bezig gehouden, indien het verlangen ons niet geprikkeld had, om de vermaarde galerijen in het oude huis der reguliere kanoniken te bezigtigen. Deze marmere galerijen zijn van een zeer keurigen arbeid. Het bevallige der architectonische lijnen, de zuiverheid der klaverbladen, de snede der kruisbogen, laten niets te wenschen over; de kleine kolommen, die de booggewelven schragen, zijn van

1) Mamachi, *Origin. et antiquit. Christian.* t. II., lib. 2, p. 266.

den sierlijksten vorm en beurtelings omstrengeld door lofwerk, of bedekt met figuren van gewijde beeldhouwkunst. Onder zoo vele rijkdommen van kunst bewondert men vooral de Aanbidding der Wijzen en de Vlucht naar Egypte.

In de kerk teruggekeerd, vereerden wij de relikwiën des apostels van Arles, die in een prachtig altaar bewaard zijn. Met den roemrijken leerling van den heiligen Paulus begint de lange keten der arlesiaansche bisschoppen, waarvan de groote Cesarius een der schitterendste schakels uitmaakte. Een bewonderaar van den heiligen Augustinus en, gelijk deze, de geesef van het pelagianismus, werd hij ook de ijverige navolger van diens heldhaftige naastenliefde. In 507, na eene hardnekkige belegering, was Arles dermate met gevangenen overstroomd, dat men er de kerken mede opvulde. Begaan met het lot dier ongelukkigen, die het noodwendigste ontbeerden, putte Cesarius, om hen te helpen, niet zijn erfgoed, dat reeds lang het eigendom der armen was, maar den schat zijner hoofdkerk uit. Hij liet de zilveren versiersels, die zich aan het hekwerk en de pilaren bevonden, als ook de wierookvaten, kelken en patenen smelten; dit alles werd verkocht, en de opbrengst daarvan aangewend, om in de behoeften der gevangenen te voorzien. Deze heldhaftige opoffering was in de oogen van den heiligen man eene zeer eenvoudige zaak: « Onze Heer, zeide hij, had slechts aarden vaatwerk, om het laatste avondmaal te houden; laat ons derhalve er geen bezwaar in zien, om dit kostbaar vaatwerk te geven tot rantsoen voor hen, welke hij met zijn eigen leven heeft vrijgekocht. »

Als men de kerk verlaat, waar deze goede en aangename gedachten het hart doen zwellen, kan men, als van zelf, zich in eene geheel andere atmosfeer verplaatsen. Gij hebt slechts twintig schreden te doen, en het grieksche en romeinsche

heidendom rijst, uit het midden zijner bouwvallen, voor u op, gelijk eene met bloed en het slijk van den wellust bezoedelde spookgestalte.

Hier is de schouwburg, waarvan eenige marmeren zuilen zich nog op hunne voetstukken verheffen; zijn voorttooneel en halve-cirkel kan men nog goed onderscheiden; voorts het amphitheater, dat grooter, maar meer vervallen is, dan dat te Nîmes, met uitzondering van het *podium*; eindelijk de Elyseesche velden, waarvan de ledige sarcophagen op eene treurige wijze herinneren, dat de mensch zich zelfs de bestendigheid van het graf niet beloven kan. Aan de grènzzen dezer eenzame vlakte verheft zich, door groene boomen omringd, de prachtige kerk der Majore, de trots en het voorwerp der bijzondere genegenheid van de Arlesianen: men zou zeggen een Parijs te midden der woestijn.

Onder de groote godsdienstige herinneringen, welke de antieke moederkerk van narboneesch Gallië verlevendigt, moet men die der vier kerkvergaderingen rangschikken, waarvan zij getuige was. De eerste, gehouden in het jaar 514, klimt op tot de eerste dagen van den aan de Kerk geschonken vrede, en bewijst, hoe zeker deze goddelijke maatschappij van haar zelve was, om hare opperhoofden in eene plegtige vergadering bijeen te roepen op dezelfde plaatsen, waar het bloed harer martelaren nog rookte. Eenige schreden van de stad verwijderd, aan den oever der Rhône, zagen wij de plaats, waar de heilige Genesisus, weinige jaren vóór de vergadering van het beroemde concilie, den marteldood had geleden. Maximianus Hercules kwam te Arles, waar zijne eerste zorg was, het bloedig edikt van vervolging, niet lang te voren op de muren van Nicomedië aangeplakt, en door het gansche keizerrijk heen op eene onmenschelijke wijze ten uitvoer gelegd, te doen afkondigen. Genesisus, de stedelijke

griffier, wordt ontboden, om het over te schrijven. Hij weigert, en zoekt zijn heil in de vlugt. Door 'de beulen achterhaald, verliest hij zijn leven; maar, hij heeft overwonnen, zijne haud heeft niet geschreven, en vijftien eeuwen van roem zijn het begin der belooning voor zijn edelen moed.

Den 7. November.

De zee. — Notre-Dame-de-la-Garde. — Lazarus. — Marseille. —
De haven. — Het Hôtel d'Orient.

Ten vijf uur des morgens, begaf ik mij naar de kerk van den heiligen Trophimus, om er de mis te lezen. Het goddelijk bloed had nauwelijks op het outer des martelaars gevloeid, toen we naar strand moesten ijlen en plaats nemen, te midden van tonnen, balen en bundels teertouwen, op een vaartuig, dat zich reeds in beweging stelde. Het was de *Deux-Vapeurs*, die dien dag naar Marseille voer. Ten zes uur ligtte men het anker; de koude was scherp, en uit den met water bezwangerden dampkring zijpelde een fijne regen, die ons tot op het gebeente doorweekte. Geen salon of kajuit boden ons daartegen eenige beschutting aan. Wat aangenaams was er te hopen van eene reis, die onder dergelijke ongunstige voortteekenen werd aangevangen? Onze bekommering was nogtans zonder grond; weldra trok de digte nevel op, en vertoonde zich de hemel in al zijne helderheid: het werd een schoone dag. Omstreeks negen uur, stevenden wij in zee, en verloren eenigen tijd de kust uit het gezigt. Wanneer voor 't eerst de onmetelijkheid zich aan uwe blikken vertoont, brengt zij in de ziel, ik weet niet welke, ontroering te weeg, waarvan het moeilijk is, zich eene juiste verklaring te geven. De mensch, al was hij ook de grootste der monarchen, ziet zich tot een onmerkbaar stofdeeltje teruggebracht, in het oneindige

verloren; het firmament boven zijn hoofd, de zee onder zijne voeten, doen, als twee evenzeer onpeilbare afgronden, hem krachtig zijne eigen nietigheid en de grootheid Gods gevoelen. Om door het contrast het plegtige van het schouwspel nog te verhoogen, volgde een zwerm zeezwaluwen het vaartuig, dat snel en majestueus de rimpelende watervlakte doorkliefde. Deze visschende vogels hebben de grootte van onze patrijzen, en eene sneeuw witte kleur, die fraai op het azuur der golven afsteekt; hunne vlugt is zeer bevallig. Beurtelings langzaam of snel, in schuine of vertikale rigting, beschrijft zij in de lucht eene menigte kronkelingen, waarvan de zwierige omtrekken het gezigt aangenaam bezig houden, en de centoonigheid der reis afbreken.

Middelerwijl begon het slingeren der boot zich te doen gevoelen: het vaartuig scheen een zich heen en weder bewegende schommel, en bragt diezelfde gewaarwording te weeg. Al spoedig begonnen de hoofden zwaar en de inwendige mensch ligt te worden: 't was het bekende angstige kwartier-uurs van Rabelais. Wij hielden ons goed, door van tijd tot tijd met groote schreden over de vrije ruimte van het dek op en neder te wandelen, en regt op te blijven staan bij den schoorsteen, te midden van het schip, waar de beweging zich minder gevoelen doet. Door deze voorzorg, kwamen mijne jeugdige vrienden en ik met den schrik vrij. Minder gelukkig waren eene duitsche dame en haar dochtertje. De ongelukkigen! Langzamerhand zagen wij haar verbleeken, hijgen en, eindelijk, langer dan een uur in tegenwoordigheid der geheele ekwipaasje, aan de bekende uitwerkselen der zeeziekte ten prooi. Wat zullen zij, daar ze naar Afrika vertrokken, wel niet geleden hebben, gedurende die lange overvaart van Toulon naar Gigelly?

Omstreeks tien uur, onderscheidde men in de verte, ach-

ter eene soort van doorschijnende wolk, de dorre bergen, die de baai van Marseille insluiten. Ter regter zijde verhief zich het kasteel If, in welks nabijheid de schepen, die van den Levant komen, quarantaine houden. Aan denzelfden kant, maar op het vaste land, verscheen op den top van een hoogen berg, Notre-Dame-de-la-Garde (Onze Lieve Vrouw der Wake), eene vermaarde kapel, toegewijd aan de Sterre der zee, de Behoedster der schepelingen. Hoe zouden wij haar niet met liefde en dankbaarheid begroeten? Op het voorbeeld van zoo vele anderen, vonden onze verteederde harten voor haar een kinderlijk woord; want wie zal zeggen, hoevele gebeden en geloften de verloopen eeuwen in dit godsdienstig heiligdom, door moeders, zusters, echtgenooten en kinderen van zeelieden, aan Maria hebben zien opdragen? Nog heden ten dage is Notre-Dame-de-la-Garde voor de Marseillanen eene vrome bedevaart-plaats, werwaarts men opklimt langs een bevalligen wandelweg, beschaduwd door groene boomen, zoo als die slechts schaars in het schoone land van Provence worden aangetroffen.

Reeds bevonden we ons in de wateren der handelstad. Onder de ontelbare vaartuigen, die haar sedert twee of drie tientallen van eeuwen doorploegd hebben; onder al de ekwipaadjén, die, zoo verscheiden in godsdienst, zeden, kleedij, rijkdommen en belangen, aan die beroemde kusten landden, kon slechts één scheepje, dat, zonder takelwerk en door arme schepelingen bemand, voor achttien eeuwen met moeite de haven der phoceaanse stad binnenliep, onze herinnering gaande maken. Wat was dat voor een vaartuig? Vanwaar kwam het? Welke passagiers bragt het aan deze kust? Hoort de geschiedenis. Lazarus, voor de poorten-zelve van Jerusalem, door den Verlosser, korten tijd vóór zijn lijden, opgewekt, werd voor de Joden een zoo hinderlijke getuige van de

goddelijkheid zijns bevrijders, dat zij besloten, hem ter dood te brengen. De Voorzienigheid deed hun plan schipbreuk lijden. Na de hemelvaart van den Godmensch, werd Lazarus een der welsprekendste verkondigers van diens leer, en de haat van het aan Godsmoord schuldige volk ontwaakte onverzoenlijker dan ooit. De wonderbare apostel, zijne zusters en eenigen hunner vrienden werden in de gevangenis geworpen, voor den raad gebragt en veroordeeld. Teneinde zelfs het aandenken van hunnen naam uit te delgen, vond het sanhedrin eene doodstraf uit, die in de geschiedenis der martelaren meermalen voorkomt: men voerde ze naar het strand der zee, en stelde hen ten speelbal der golven op een half gebroken scheepje, zonder leeftogt, zonder zeil, mast of roer. Maar Hij, wien ter liefde zij leden, die de jonge raven in hun nest voedt, en als meester gebiedt over winden en stormen, belastte zich met de verzorging der bemanning en het bestuur van het vaartuig. Onder zijn vaderlijk geleide landde de kolonie van martelaren gelukkig aan de kust van Provence, en stapte te Marseille aan wal, van welke stad Lazarus de eerste apostel en tevens de eerste bisschop werd. 1)

't Was juist elf uur geslagen, toen wij den nauwen mond der haven binnenstevenden, regts beschermd door het fort Sint-Nicolaas, ter linker zijde door het fort Sint-Jan met de esplanade van de Tourette en het Lazaret. Doch men geniet het gezicht der haven, welke rondom door de stad ligt ingesloten, eerst dan, als men haar is binnengelopen. Zij scheen ons letterlijk een groot bosch, waarvan de masten en het touwwerk der schepen de boomen en takken uitmaakten. Men telde er op den dag onzer aankomst achttien honderd

1) Deze schoone overlevering is voorzien van al die bewijzen, welke een onpartijdig beoordeelaar, ter erkenning harer waarheid, regt heeft te vorderen. Zie de *Bollandisten*, t. V., Julii.

bodems van alle natiën. Tusschen deze onbewegelijke massa's gleden snel in alle rigtingen ligte roeibooten, voorzien van sierlijke bankjes, overdekt met verhemelten van verschillende kleuren, en bezet met nieuwsgierigen of met de zeelieden der plaats, die onder luid geschreeuw elkander de eer betwisten, om u aan boord te nemen. Wij waren slechts met de keus verlegen; ik zeg het niet goed, men liet ons niet eens de vrijheid der keus. Vier of vijf *water-koetsiers*, met gespierde armen en gebruind gelaat, namen ons met geweld op, en plaatsten ons in hun bootje. Voor een *franc* per hoofd, werden wij eenige minuten later, reizigers en bagaadje, aan het bureau der douanen afgezet. Het onderzoek had voor den vorm plaats, en wij begaven ons naar het *Hôtel d'Orient* (Oostersch Hôtel) op weg.

Het Hôtel d'Orient! — vereeniging van alles, wat men aan pracht, goede bediening en, om ons in de moderne spreekwijze uit te drukken, wat men slechts confortabels en fashionabels bedenken kan. Ik weet niet, hoeveel livrei-bedienden men er wel tot zijne orders en later op zijne hielen heeft. Men begrijpt, dat alle groote personaadjen er afstappen. Maria-Christina van Spanje had er drie weken doorgebracht, welke haar 1,700 fr. per dag kostten. Kaïd-Bassa, ambassadeur der Porte te Londen, was er *met ons*, of, om minder turksch te spreken, wij waren er *met hem*. Twee uren na onze aankomst, kwam men ons, zoo beleefd mogelijk, verzoeken, onze kamers af te staan voor het gevolg van Reschid-Bassa, turksch gezant te Parijs. Dit moet geene verwondering baren. In de hôtels, gelijk in de gansche wereld, treedt, dank zij den toenemenden bloei der openbare zedelijkheid, alle onderscheiding van godsdienst en karakter voor het fortuin op den achtergrond. Men vraagt niet meer, welke waarde een mensch bezit, maar hoeveel hij inbrengt.

Den 8. November.

Marseille. — Kerken. — Liefdadige gestichten. — Anekdote. — Capucijnen.

Als men Marseille bezoekt, merkt men met verbazing op, dat er de meeste kerken geenszins aan den rijkdom der stad en de vroomheid der inwoners beantwoorden. Evenwel kan men er niet eene binnentreden, zonder, ik weet niet welk, buitengewoon gevoel te ondervinden, opgewekt door de herinnering aan den heldhaftigen Belzunce, wiens naam en deugden door elk heiligdom op eene eigenaardige wijze vermeld worden. Schier ongemerkt, gevoelt de vreemdeling zich gunstig gestemd jegens eene bevolking, die aldus de herinnering des harten, de dankbaarheid bewaart, daar toch de heilige bisschop zijn teeder mededoogen jegens de ongelukkigen voor een goed gedeelte aan zijne beminde stad schijnt te hebben achtergelaten. Inderdaad, in de oogen van den christelijken waarnemer bestaat de ware roem van Marseille, het zekerst onderpand van zijn geluk, niet in zijn rijkdom, niet in zijne handelsbedrijvigheid, die sedert de verovering van Algiers verdubbeld is, maar in de waarlijk christelijke naastenliefde, die in zijnen boezem de nuttigste gestichten opneemt en nog steeds vermenigvuldigt. De onschuld voor besmetting te behoeden, het menschelijk geslacht, voor zoo ver het reeds de kiem van 't kwaad in zich ronddraagt, te genezen, de dubbele wet van den arbeid en de naastenliefde te vereenigen, teneinde de luiheid en het egoïsme te dooden: ziedaar in zijne eenvoudigste uitdrukking het groote vraagstuk, dat ons tijdsgewricht zich ter beantwoording behoort te stellen. Eere aan Marseille, dat de oplossing daarvan gaat zoeken in het christendom, de eenige huishoudkundige school, die in staat is, deze oplossing krachtdadig en

volledig te geven! Eer aan den verlichten man 1), die dit edele doel met een, allen lof waardigen ijver behartigt; moge hij in Frankrijk vele navolgers vinden! Al wie de opregte begeerte in zich gevoelt, om eenige wonden der maatschappij te heelen, kan eene aanmoediging en voorbeeld vinden in de scholen voor de kinderen en de volwassenen, in het weeshuis, het liefdewerk der christelijke jeugd, en in de verbeteringsgestichten van Marseille.

Op mijn terugweg na het bezoek van eene dier voortreffelijke inrigtingen, ging ik door de voornaamste straten der vrolijke stad, en met name ook door de *Cannebière*, den trots der Marseillanen. Als gij hun over Parijs spreekt, de eenige stad, naar hunne meening, die bij Marseille te vergelijken is, antwoorden zij u ernstig in hun zuidelijken tongval: *Oui, Paris est une zolie villé, et si elle avait la Cannebière, elle vaudrait presque Marseille!* 2) Deze beroemde straat heeft nogtans niets merkwaardigs aan zich, dan hare buitengewone breedte.

Gedurende deze wandeling, gaf men mij nog een ander staaltje van de roemzucht en de overdrijving van den Marseillaner, dien ik, de oude geschiedenis neme het ten goede, meer verwant geloof met den Gaskonjer, dan met den Phoceër. Aan de verschillende vragen, die ik mijn' koetsier deed, merkte hij, dat ik een vreemdeling was. Buiten twijfel verispitste hij zich er op, mij eenige antwoorden van zijn maaksel op den mouw te spelden. Onder anderen vroeg ik hem, hoe sterk de bevolking der stad was. Zijne dunne lippen openden zich plotseling, als twee stalen veeren, en wierpen mij de volgende statistiek toe: *Quinzé cent mille âmes*

1) De abbé Fussiaux.

2) Ja wel, Parijs is eene fraaije stad; als zij eene *Cannebière* had, zou ze bijna met Marseille gelijk staan.

(vijftien honderd duizend zielen)!!! Bijna had ik hem, luidkeels laghende, ten antwoord gegeven, als Lafleur aan zijn meester: *Pour celle-là, monsieur, elle est trop forte* 1). Ik hield mij echter in, en zoodra ik mijn lachlust genoegzaam bedwongen gevoelde, vroeg ik hem, als met verwondering: *Niet meer?* Nooit zag men een mensch meer van zijn stuk gebragt; schier zonder zijne lippen te verroeren, liet hij haastig zijn: *Non, mozieu!* hooren; gaf het paard een' duchtigen zweeps slag, en hield voorts zijne tanden stijf op elkander.

Terwijl ik mij nog onder het geleide van dezen waardigen faëton bevond, mogt ik mij verlustigen in den aanblik van twee paters capucijnen, met al het indrukwekkende van hunnen baard en hunne kleeding. In 1841, op fransch grondgebied, in eene onzer grootste steden, capucijnen te zien, en dat nog wel capucijnen, die bezig waren met het bouwen eener fraaije kerk, hetgeen van hunnen kant het voornemen te kennen geeft, om zich bij ons te vestigen, dit kwam mij inderdaad fabelachtig voor. Ik herinnerde mij alstoen de voorzegging van een hunner paters, dien wij in 1833 te Lucern hadden aangetroffen, en die ons zeide: « *In Frankrijk hebben wij reeds het pleit van onzen baard gewonnen; gij zult zien, dat wij er ook nog eens de zaak onzer kap winnen zullen.* » Mogt hij profeet wezen! Deze wensch is in het belang van 't algemeen. Meer nog door zijn voorbeeld, dan door zijn woord, leert de capueijn, de vriend des volks en even arm, den ongelukkige zijne outberingen en armoede beminnen, of althans zonder morren dragen. Wie zal zeggen, hoevele prikkels van eerezucht de nederige zonen van den heiligen Franciscus in de lagere klassen hebben uitgedoofd? En ook gij allen, die iets te verliezen

1) Dat is wel wat kras, mijnheer!

hebt, moet gij niet toestemmen, dat gij dikwerf geruster in uwe prachtige vertrekken slapen zoudt, als de goede paters nog, gelijk eertijds, in onze steden en over het land verspreid, aan uwe arbeiders en werklieden leerden, dat zij hunne meesters moeten liefhebben, den eigendom van anderen eerbiedigen, en zich tevreden stellen met den stand, waarin God hen heeft geplaatst!

Den 9. November.

Togt van Marseille naar Toulon.

Om tien uur des morgens, terwijl het weder zoo warm was, als in Junij, begaven we ons op weg naar Toulon, in het gezelschap van een hoofdofficier, die tot het leger in Afrika behoorde. Zijn open gelaat, de zachte uitdrukking zijner oogen, de vrijmoedige ongedwongenheid zijner manieren, namen ons al dadelijk gunstig voor hem in; deze eerste indruk bedroog ons niet. De levendige, altijd afwisselende, schilderachtige taal van dezen braven militair, een oud soldaat des keizerrijks en type van zijn stand, bragt niet weinig toe, om ons de vervelende eentoonigheid van den weg te veraangenen. Verbeeldt u een weg, met stof overdekt, meestal ingesloten tusschen twee van allen plantengroei verstoken bergketens, met uitzondering van eenige schrale pijnboomen, hier en daar op rotsachtige bergkruinen gegroepeerd, als om de dorre naaktheid van den grond nog te meer in het oog te doen springen; hier en ginder, aan den voet dezer hooge heuvelen, eenige kleine strooken lands met wijnstokken beplant, wier verdorde bladeren over den weg dwarrelden, om door de hoeven der paarden vertrapt te worden; voegt daarbij eenig struikgewas, onder aardhoopen bedolven, die naar groote suikerbrooden gelijken; stelt u, ik herhaal het, dit

landschap duidelijk voor, met de gedachte tevens, dat die weg u naar Toulon, de stad der galeiboeven, voert; en weert dan, indien gij kunt, eene onwillekeurig sombere stemming van u af.

Twee uren vóór Toulon, loopt de weg door de engten van Oullioul, door talrijke moorden berucht. Zij sluiten zich aan de bergketen, die dit gedeelte van Provence tegen de noordelijke winden beschut, en daarvan het Italië en Portugal des koninkrijks maakt. Al spoedig kregen wij dan ook prachtige tuinen in het gezigt, de eerste, waarin wij oranjeboomen met volkomen rijpe appels in de opene lucht zagen. Onze eerste gewaarwording was onvoorwaardelijke bewondering van die schoone vruchten, wier donkergele kleur zoo scherp en fraai afsteekt op het groen gebladerte van den boom, die ze draagt. Maar deze gewaarwording werd verdrongen door eene andere, die, ik moet het bekennen, minder loffelijk was: de geheele karavane, zonder uitzondering, maakte zich schuldig aan de zonde van begeerlijkheid. Dat wij niet eenigermate toegaven aan de aanlokkelijkheid der verbodene vrucht, zou ik niet durven beweren; maar men geloove daarom niet, dat onze afkomst van Eva de eerste prikkel onzer hevige begeerte was. De brandende dorst, door de warmte veroorzaakt, en ook het stof waren er grootendeels schuld aan.

Overigens kwamen wij al spoedig tot betere gevoelens. De kwelling, welke wij ondervonden, deed ons een diep gevoelden dank brengen aan de Voorzienigheid, die in de verschillende luchtstreken de voor de bewoners meest geschikte vruchten heeft geplaatst. Meer verfrisschend en minder meelachtig dan de appel of de peer, is de oranje-appel voornamelijk de vrucht der warme landen; men kan er dikwijls en veel van eten, zonder verzadigd te worden. En ziedaar,

in overvloed wordt hij geplukt door den bewoner van het zuiden, die zich aanhoudend verhit gevoelt onder de stralen eener blakerende zon, die nog door het gloeiende zand worden teruggekaast. « Maar hoe komt het, vroeg de brave kommandant, dat de warme landen bij den oranjeappel, den citroen, de manga, den granaat-appel, enz., ook tevens de meest verhittende vruchten, als de kaneel, de gewone en spaansche peper voortbrengen? Deze gewassen behoorden alleen in Siberië te huis. — Dit vraagstuk, antwoordde men hem, is niet moeilijk op te lossen. Vooreerst, kommandant, gevoelt gij, even als wij, dat de warmte verzwakt, drukt, en sterk doet zweeten, hetgeen een aanhoudend krachtverlies ten gevolge heeft. Bovendien vermindert zij den eetlust; terwijl het bekend is, dat de zuidelijke volken doorgaans matiger in het eten zijn, dan de bewoners van het noorden. Om het evenwigt te herstellen, en veerkracht te geven aan de voedingsorganen, heeft men spanning bevorderende middelen noodig; dit is de eerste reden, waarom de bedoelde eetwaren onder de keerkringen overvloedig worden aangetroffen. — Maar zij verhitten dan toch. — Het is uit misverstand, kommandant, als wij de gewone en spaansche peper van een dergelijk misdrijf beschuldigen. Wel verre van te verhitten, verfrissen zij in de landen, waarvoor zij geschapen zijn, beter nog dan ons ijs en onze sorbets. — Bah! — Al komt het u ongerijmd voor, zoo is het toch de waarheid. » Men gaf hem verder daaromtrent de bekende inlichtingen 1).

1) Ik heb die later wedergevonden in deze belangrijke plaats van eenen brief uit Indië, door een onzer fransche missionarissen geschreven. « Welligt verbeeldt gij u, dat wij, onder de brandende zon der tropen, noodwendig van dorst verschroeijen? In het minst niet: buiten den maaltijd, gebeurt het mij bijna nooit, eenigen

De avond viel, toen wij te Toulon aankwamen. Alhoewel het reeds laat werd, was echter onze eerste zorg, de brieven over te brengen, die ons ter aanbeveling moesten strekken bij den kapitein van het schip J..... Teleurstelling! Tot onze groote spijt, was deze veel geachte officier vertrokken, belast met eene zending naar de kusten van Toskane. Bij zijne afwezigheid, werden wij door zijne voortreffelijke familie ontvangen, met eene hartelijkheid, die ons alle vermoeijenissen van den togt deed vergeten.

De uitnoodiging ten ontbijt, ons minzaam voor den volgenden dag gedaan, werd erkentelijk aangenomen: het verschaftte ons de kostbare gelegenheid, om nog eenmaal te spreken over al hetgeen ons dierbaar was.

drank te nuttigen. Wij hebben dit grootendeels aan onzen leefregel bij het gebruik van spijzen te danken. Deze moeten dan wel zeer verfrisschend zijn? zult gij zeggen. Integendeel bestaan ze, naar uwe meening, uit het heetste voedsel: de rijst, die het voornaamste gedeelte er van uitmaakt, gaat altijd vergezeld van eene saus, zamengesteld uit gewone en spaansche peper, de vrucht der tamarinde en andere specerijen, de eene al sterker prikkelend dan de andere. Aanvankelijk brandt een lepel vol van dit mengsel u den mond; maar spoedig heeft men er zich dermate aan gewend, dat zonder deze vreemde toebereiding men slechts met tegenzin eten, en de spijsvertering belemmerd worden zou. Wanneer men zich hier eens ter dege wil verfrischen, of een verkwikkenden drank gebruiken, zoo als, bij voorbeeld, gij er een zoudt toereiken aan een herstellenden zieke, dan neemt men een kop water, waarin men eene handvol peper heeft laten koken. Toen ik in Frankrijk was, dacht ik somtijds, als ik aan eene fontein mijn dorst leschte: Mogt ik in Indië zulke bronnen vinden! Wel nu, al troffen wij ze bij elke schrede aan, dan zouden wij er evenwel geen gebruik van maken. Het frissche water zou doodelijk zijn; het goede water, dat werkelijk den dorst verslaat, is het water der vijvers en rivieren, hetwelk gedurig aan de hitte der zon is blootgesteld *).

*) Annales de la Propagation de la Foi. No. 107, pag. 337.

Den 10. November.

Gezigt op de haven. — Bezoek op den *Oceaan*. — De galeijen. — Anekdote. — Beschouwingen. — Terugkeer naar Marseille.

Bij de afwezigheid van den kapitein, die ons had moeten geleiden, vervoegden wij ons, om van Toulon het merkwaardige te kunnen bezigtigen, bij den waardigen kommandant, dien wij daags te voren hadden aangetroffen, en die met ons in hetzelfde hôtél logeerde. Teneinde overal vrijen toegang te hebben, kleeedde hij zich in zijne groote uniform, en reeds vóór den middag bevonden wij ons voor de reede. Het weder was heerlijk, en een prachtig schouwspel ontrolde zich voor ons oog. Die geheele zee van azuur, al die fraaije vaartuigen, met zooveel bekwaamheid door de school der scheepjongens bestuurd; al die zware werktuigen voor het bemasten der schepen; al die galeiboeven in hun noodlottig rood gewaad, die daar de kaapstanders in beweging brengen, of de golf oversteken, vergezeld van hunnen *engel-bewaarder* met het geweer over den schouder; al die voorwerpen, zoo indrukwekkend en zoo verscheiden, maakten in eenig opzigt den voorgrond der schilderij uit. De groote schepen, waaruit het eskader van den admiraal was zamengesteld, en die in de verte zich als onbeweeglijke massa's vertoonden, sloten den achtergrond.

Wij stonden daar in bewondering voor dit prachtig panorama, toen een genueesch varensgezel, een oude Esopus op zee, ons zijn dienst kwam aanbieden. Zijne dubbele bult, zijne reeds grijzende haren, zijne uiterlijk slechte sloep, altemaal beweegredenen, waarom anderen hem zouden afwijzen, waren, dank de goedhartigheid van den kommandant, voor ons zoovele titels, waarom wij hem de voorkeur gaven. « Die arme

» drommel, zeide de voortreffelijke man, heeft het meer dan een » ander noodig. Wij zullen hem het geld laten verdienen. » Te gelijker tijd sprong hij in de sloep. Wij volgden hem, teneinde naar den *Oceaan* te zeilen, welke drie kwartieruurs ver in zee voor anker lag. Deze reus der fransche marine werd gekommandeerd door den kapitein H., voor wien wij een' brief hadden. De dikke epauletten van onzen geleider verschaften ons de vlejende onderscheiding van aan bakboord het vaartuig te beklimmen, namelijk ter regter zijde van het schip, waar zich de eeretrap bevindt.

Ik had hooren zeggen, dat het menschelijk genie zich nergens met meer glans vertoont, dan in een groot schip; ik was begeerig, deze meening op den *Oceaan* ten toets te brengen. Verbeeld u eene drijvende citadel, die, zonder eenig ander steunsel, dan haar zwaarte-punt, op eene bewegelijke basis rust, de woede van het geduchtste der elementen trotseert, in weinige uren de sterkste muren verbrijzelt, een leger in haren schoot verbergt en, ondanks hare verbazende massa, bijna even gedwee aan den mensch gehoorzaamt, als de zee zelve gehoorzaamt aan God. Het zeegebouw binnen tredende, vindt gij er eene soort van kathedraalkerk van reusachtige afmetingen, met drie of vier lange, boven elkander geplaatste ruimen; in plaats van kruisramen, honderd twintig poorten, dat wil zeggen, honderd twintig schietgaten, waarin aan uwe blikken, niet honderd twintig bevallige beelden van heiligen zich vertoonen, maar honderd twintig maal de gapende muil van een vervaarlijk kanon. Rondom u heerscht eene volmaakte orde; in het geheel zoowel als in de afzonderlijke gedeelten ontwaart men eene overmaat van zindelijkheid, ik zou haast zeggen van weergalooze pronkzucht. Nogtans leven daarin elf honderd menschen van acht en negen tot dertig of veertig jaren oud:

allen gehoorzamen op het minste teeken, en manoeuvreren met eene juistheid, die noch vertraging, noch aarzelen gedooft. Op het zien van een dergelijk schouwspel, zult gij, geloof ik, evenzeer als ik, zonder bedenken toestemmen, dat een oorlogschip een wonder is: dit was trouwens de *Oceaan*. Geleid door den kapitein H., namen wij met bewondering alle gedeelten van het trotsche vaartuig in oogenschouw. Terwijl wij aan boord waren, begaf de admiraal zich in zijne sloep. Zijne afwezigheid veroorloofde ons, zijn woonverblijf te bezigtigen, en wij vonden, dat het, in sierlijkheid, niets toegaf aan de, met de meeste zorg ingerigte, vertrekken onzer groote steden.

De *Oceaan* was bemand met 1,080 koppen. 't Is veel, en echter deed het mij zeer leed, er nog niet éénen meer te zien; ja, er ontbrak een man, helaas! hij wordt op al onze overige schepen gemist: de man, dien gij op de schepen van alle volkeren der aarde aantreft; de man, wiens afwezigheid door alle familiën wordt betreurd; naar wien de zeelieden-zelfen luide hun dringend verlangen te kennen geven; die man, dien het gouvernement in zijn eigen belang en zoo gemakkelijker op onze schepen kon herstellen, is een aalmoezenier!..... Mijn hart kromp ineen, vooral op het gezigt dier jeugdige scheepsjongens van acht en negen jaren, die, gescheiden van hunne familiën, en aan alle gevaren der zee bloot gesteld, zoowel voor het leven als voor den dood alle godsdienstige hulp misten. Arme kinderen! arme moeders! betreurenswaardige maatschappij!

Doordrongen van een dubbel gevoel van droefheid en bewondering, klommen wij van het koninklijke schip in onze nederige boot af. De oude Genuees had de oplettendheid, ons voorbij den steven heen te voeren van de twee vaartuigen, welke het oog niet kan beschouwen, zonder dat de geest zich

terstond aan ernstige gedachten overgeeft. Het eerste, dat onze aandacht trok, voerde aan den steven den volgenden naam, met het opschrift:

LE MUIRON.

*Cette Frégate, prise à Venise en 1797, est celle
qui a ramené Bonaparte d'Égypte
en 1799.*

(Dit fregat, in 1797 voor Venetië genomen, is hetzelfde, dat in 1799 Bonaparte uit Egypte heeft teruggevoerd).

Het tweede, veel kleiner dan het vorige, is de galjoot *l'Étoile* (de Ster), waarop Napoleon in 1815 van het eiland Elba naar Frejus overstak. Ter vertegenwoordiging der voornaamste lotwisselingen van dat groote wezen, ontbreekt alleen de *Northumberland*, waarop hij de reis naar St. Helena volbragt.

Omstreeks drie uur des namiddags, bevonden wij ons aan den ingang van het arsenaal, een roemrijk gesticht van Lodewijk XIV.: dáár zijn de galeijen. Volgens gebruik werd ons een gendarme mede gegeven, om ons te vergezellen en tot gids te dienen.

De galeijen bestaan uit lange steenen gebouwen met kruisramen, van zware ijzeren traliën voorzien, en loopen aan den eenen kant uit op het uitgestrekte arsenaal, en aan de tegenovergestelde zijde tot aan zee. Over hare geheele lengte zijn, drie voet boven den grond, twee schuine planken bevloeringen aangebragt, van onder door eene ijzeren dwarsstang afgesloten, die zich van het eene tot het andere einde uitstrekt; dit is de slaappleats der veroordeelden. Over dag in brigades afgedeeld, worden de galeislaven tot den

moelijksten arbeid gedwongen, als: hout en steen zagen, schepen bemasten, lasten vervoeren, enz. Bij de minste fout regenen hun de stok- of klingslagen op de schouders. Is de overtreding zwaarder, dan sluit men hen in hokken op; toonen zij zich weerspannig, dan werpt men hen, aan dubbele ketenen, in donkere gevangenissen, waar zij op de kille vloersteen moeten nederliggen. Dáár bevond zich, tijdens ons bezoek, de beruchte *Tragine*, de gevreesde bandiet, die, zeide men ons, slechts naar zijne vrijheid haakte, om den moedigen overheidspersoon te vermoorden, die zich van hem had meester gemaakt. Eindelijk, als de misdaad werkelijk van ernstigen aard is, spant een krijgsraad van zee-officieren de vierschaar over den schuldige, en spreekt onherroepelijk zijn doodvonnis uit, hetwelk alsdan binnen een tijdsverloop van drie uren wordt ten uitvoer gelegd. Al de galeislaven worden in dat geval rondom het schavot in twee rijen geschaard, met eene kuie op den grond en de muts in de hand. Voor elke rij staat een stuk geschut, met schroot geladen, gereed om op het minste teeken van opstand los te branden.

Zoo is de brutale kracht de eenige wet op de galeijen. Verwondert u niet, dat de galeislaven al hunne geestvermogens aanwenden, om middelen ter ontvlugting te beramen, hetgeen hun soms gelukt, ondanks alle waakzaamheid, waarvan zij dag en nacht het voorwerp zijn. Men zeide ons, dat zij er wel meer in zouden slagen, indien zij elkander niet onderling verrieden. Alsof het bederf onder deze verlaagde wezens nog niet groot genoeg was, moedigt men, zoo men ze al niet vestigt, onder hen eene soort van geheime politie, of liever bespieding aan, waarvan zij-zelfen de agenten zijn. Kortens tijd vóór onze aankomst, was het aan twee zeventigjarige grijsaards gelukt, zich veertien dagen lang verborgen te houden in een hoek van het arsenaal, onder allerlei ontberingen

een nacht afwachtede, die duister genoeg zou zijn, om hunne ontvlugting te begunstigen. Hij kwam: te midden der dichtste duisternis, kruipen zij, op handen en voeten, tot aan de buitendeur. De schildwacht ziet hen voor honden aan, en laat ze door. Zij sluipen in eene soort van spreekvertrek, en breken de ruiten van een venster. Door het vallen van het glas wordt men gewaarschuwd. Een van beiden krijgt men weder in handen; de andere was reeds ontsnapt. Des morgens werd de blaauwe vlag geheschen: dit is het teeken, dat er een galeiboef ontsnapt is. De buitenlieden kennen het, en houden zich op hunne hoede. De gendarmerie gaat in alle rigtingen ter nasporing uit, en zelden gebeurt het, dat de ongelukkige zijne vrijheid lang geniet. Aan hem, die den voortvlugtige terugbrengt, wordt eene premie geschonken; deze bedraagt 25 francs, als men den galeislaaf binnen het arsenaal, 50 francs binnen Toulon, en 100 francs, als men hem buiten de stad terugvindt. Juist op den dag onzer aankomst, bragten de boeren uit de omstreken den grijsaard terug, die acht en veertig uren te voren ontsnapt was. Elke poging ter ontvlugting wordt door eene verzwaring van straf geboet. « Voor zes maanden, » zeide de man, die ons tot gids diende, « kwam er een hier, die tot vijf jaren veroordeeld » was. Hij maakte het zoo erg, dat hij er nu reeds honderd » dertien jaren heeft. »

Wij waren bezig de hel der menschelijke justitie tot in al hare bijzonderheden te onderzoeken, toen er zich een dofklinkend ketengerammel hooren deed. Het waren de galeiboeven, die van hunnen arbeid terugkeerden. Afgrijslijk schouwspel! nimmer zal ik het vergeten. Vóór ons gingen, twee aan twee gekoppeld, eenige duizenden ongelukkigen voorbij, met kluisters beladen. Jongelingen met vasten tred en opgeheven hoofd; grijsaards met witten sche-

del en slependen gang. Het gelaat der meesten kenmerkte zich door twee elkander gelijkende trekken: onbeschaamdheid en list. Hunne kleedij heeft iets afschuwwekkends en verachtelijks. Eene hooge wollen muts, rood voor de tijdelijk veroordeelden, groen voor de levenslange gevangenen; een breed vest of rood lijfkleed, dat tot over den gordel afhangt, met groene mouwen voor de zoodanigen, die, na een vorig ontslag weder veroordeeld zijn, en roode mouwen voor de anderen; eindelijk eene broek van grijskleurig linnen, onder welke eene keten doorgaat van ongeveer vijftien of twintig pond, om de lendenen vastgeklonken en van onderen bevestigd aan een ring, die den voet onder den enkel omvat. Zie daar het onteerend kostuum van het *bagno*.

Wij volgden de galeislaven tot aan den ingang der ruime vertrekken, die hun te gelijk tot slaap- en tot eetzalen dienen. Nadat zij op hunne harde legerstede waren uitgestrekt, stak een galei-bewaarder de ijzeren stang door de ringen hunner ketens, waardoor alle beweging aan den voet benomen werd. Vervolgens, als waren die voorzorg en strengheid niet voldoende, plaatste men voor de deur van elke zaal een met schroot geladen kanonstuk, met den mond naar binnen gekeerd. Dus meent de negentiende eeuw voor hare veiligheid te moeten waken.

Verre zij van ons de gedachte, hier de zoo gemakkelijke rol van beschuldiger te willen opnemen; maar bij den aanblik van het verschrikkelijk schouwspel kan men zich niet onthouden, zich-zelfen af te vragen, of de tegenwoordige maatschappij waardiglijk de gewigtige zending vervult, haar door God ter handhaving der openbare zedelijkheid opgelegd. Het kwaad te stuiten, tot zelfs in de gedachte, die het voortbrengt, den booswicht af te schrikken en den schuldige in zijne waarigheid als mensch te herstellen: dit zijn hare onveranderlijke

pligten. De maatschappij ondervrage zich-zelve nopens deze drie hoofdpunten, en overwege, of zij zich niets te verwijten hebbe.

Heeft zij alle middelen, onder haar bereik, aangewend, om de misdaad te voorkomen, die tot de galeijen voert? Heeft zij nooit de onzedelijke leerstellingen, die, vroeg of laat, den mensch tot een booswicht maken, aangemoedigd of geduld? Heeft zij niet, door haar voorbeeld, geleerd de goddelijke wet, den grondslag aller wetten, den breidel aller neigingen, den regel aller handelingen, te minachten?

Wat doet zij om den boosdoener af te schrikken, om de hand terug te houden, die het gif bereidt, den dolk wet, of in de schaduw de fakkel ter brandstichting ontsteekt? Zekerlijk, wijst zij hem in de verte op de ontceering, de galeijen en het schavot; maar zij brengt hem niet meer onder het oog de onverzoenlijke, hart-verscheurende wroeging, die zijne ver-
maken van den dag vergalt, en den slaap zijner nachten verontrust, noch de galeijen der hel, waaraan geene vlugt, geene dwaling van sterfelijke regters, noch hunne zwakheid den schuldige kunnen onttrekken. Zoo heeft de maatschappij, door toe te laten, dat men, dag aan dag, op elken toon en in talrijke geschriften, den menschen inscherpte, dat God slechts een woord, de hel maar eene hersenschim is, haar stelsel van afschrikking ontzenuwd.

Wat doet zij, wanneer de misdaad eenmaal gepleegd is, om de herhaling daarvan te voorkomen, door den schuldige in zijne vorige menschelijke waardigheid te herstellen? Weet zij wel, dat, wanneer zij den misdadiger laat leven, de kastijding, welke zij hem oplegt, ten doel moet hebben, voor de misdaad hem te doen boeten en den schuldige te verbeteren, daar de bestraffing anders onzedelijk is? De mensch wordt tot het dier verlaagd; de kastijding is niets meer dan de stokslag,

toegebragt aan den hond, die u gebeten heeft; en de gevangenis de kooi der woedende hyena. In stede van *verbetering*, wordt de straf eene wraakoefening, die, alle zedelijkheid missende, den schuldige verbittert, en tusschen hem en de maatschappij een tweestrijd op leven en dood verwekt. Blijkt niet reeds uit de aanwending der galeijen, de theorie van het strafwetboek? Maar ook wat zijn daarvan de gevolgen? Men verzekert, dat van honderd ontslagen galeiboeven tachtig er weêr terugkeeren, of het schavot beklimmen. Ongaarne bekent men het, maar men beseft, dat het zoo moet zijn: *Ieder onteerd mensch blijft, zoolang de schande op hem kleeft, een onnut en gevaarlijk wezen*. Nu komt bij de burgerlijke onteering, welke de vonnissen der justitie op den schuldige doen drukken, ten gevolge van het verblijf in de galeijen, eene zedelijke, nog hatelijker en vooral moeilijker uit te wisschen onteering. *De veroordeelde is, bij het verlaten der galeijen, dieper bedorven, dan toen men hem derwaarts bragt*: dit is de onverbiddelijke uitspraak der openbare meening. Deze uitspraak, door de ondervinding bewaarheid, maakt den *ontslagene* tot een voorwerp van vrees en algemeen wantrouwen. Teruggestooten door alle brave lieden, geeft hij zich op nieuw aan zijne slechte neigingen over, zoekt hij het gezelschap van zijns gelijken weder op, en wordt met hen de geesel onzer steden en van het platteland. Is niet dit resultaat, tenzij men bewere, dat de misdadiger onverbeterlijk is, de onherroepelijke veroordeeling van het lijfstraffelijk stelsel, zoo als het in onze dagen gevolgd wordt? Het is een materialistisch, en daarom ook onhoudbaar systema, dat, door te verre gaande vernedering en strengheid, wel in den mensch het zedelijk gevoel kan uitdooven en den schuldige verdierlijken, maar nooit verbeteren en veel minder herstel-

len. En toch is de verbetering van den misdadiger, en daardoor de uitwissching zijner schande, de pligt der maatschappij, en behoort deze het doel te zijn van alle *menschelijke* wetgeving, voor elk geval, dat zij het leven aan den schuldige laat.

Tusschen het tijdstip, waarop ik deze aantekeningen te Toulon nederschreef, en den dag, waarop ik ze ter perse gereed maak, heeft men, ten aanzien van het lijfstraffelijk stelsel, eene gelukkige verandering in de algemeene denkwijze mogen ontwaren. De regering schijnt ernstig het verzedelikkende doel, waarvan hier sprake is, in het oog te vatten; het stelsel van eenzame opsluiting vindt bijval; men roept de hulp der godsdienst in, om de strengheid der justitie te verzachten, door haar te heiligen. Op die wijze wil men, dat de openbare meening hare strenge, maar regtvaardige sententie matige, die zij, als onverbiddelijk, tegen den ontslagene uit de galeijen had geveld; men wil, dat deze ophoude een voorwerp van afschuw te zijn. Dat alles is regtvaardig, zedelijk, eener beschaafde natie waardig; alleen nog merken wij aan, dat men zich moet wachten met de eene hand af te breken, wat men met de andere opbouwt; en dat, indien het van belang is, den schuldige te herstellen, het nog pligtmatiger is, den mensch te beletten misdadig te worden. Wanneer derhalve de maatschappij zal gedaan hebben, wat haar mogelijk is, binnen de grenzen harer organisatie en onder den invloed der omstandigheden, om het kwaad te voorkomen en den boosdoener af te schrikken, zal zij, in overeenstemming met de godsdienst, bedacht zijn op de middelen, om den schuldige in zijne eer te herstellen. Alsdan zal het lijfstraffelijk stelsel zijne weldadige uitwerking erlangen, omdat het volledig en zedelijk wezen zal. Maar zoolang het die hoogte niet heeft bereikt, zal men zich nog vrij wat misrekeningen te getroosten hebben.

Aangaande het lijfstraffelijk stelsel, dat men ter vervanging van het *bagno* wil invoeren, zeggen wij enkel nog met een niet van vooroordeel ten deze te verdenken man 1): « Vergeet niet, dat de wet ter toepassing van lijfstraffen katholiek van geboorte is, en dat zij geene gewenschte vruchten kan voortbrengen, dan door haren oorsprong getrouw te blijven. » De reden daarvan is, dat de verandering des harten werkelijk een uitsluitend voorregt der godsdienst uitmaakt. Belemmert gij hare herstellende werking, dan blijven al uwe pogingen ijdel. Laat gij haar, integendeel, de volle vrijheid om te onderwijzen, te vertroosten en te genezen, dan kan men op een gunstigen uitslag staat maken. En waarom zou zij het hart uwer galeislaven niet veranderen? Zij heeft het wel veranderd bij het menschelijk geslacht, bij dien grooten galeislaaf, die gedurende twee duizend jaren ontaard was in het *bagno* der afgoderij! Roept dan vrijmoedig de hulp der godsdienst in met hare priesters, broeders, zusters en vereenigingen van christelijke liefde, en wij zullen eerlang zien, dat zij ook nu, even als weleer, de magt heeft, om van de ruwste steenen geheel onschadelijke menschen, nuttige burgers voor deze aarde en zelfs kandidaten voor den hemel te vormen.

Om vijf uur het arsenaal verlatende, keerden wij den volgenden nacht naar Marseille terug, waar wij des anderen daags, nog voor den middag, in het Hôtel d'Orient aankwamen.

Den 11. November.

Het overige van den dag besteedden wij aan onze correspondentie en de voorbereidselen tot het vertrek. Wilden wij geen gevaar loopen van onze goede verstandhouding met onze vrienden te krenken, zoo moesten wij hun wel schrijven,

1) De heer Cerfbeer.

alvorens Frankrijk te verlaten. Den volgenden dag begaven wij ons sloop naar Italië. Onze plaatsen waren besproken op de toskaansche stoomboot *le Lombardo*.

Den 12. November.

Scheepvaart. — Engelschen. — Scheepshut. — Gesprek.

Onder begunstiging van een heerlijk weder, verlieten wij, omstreeks den middag, in talrijk gezelschap, de haven van Marseille. Een laatst salutschot werd gelost ter eere van *Notre-Dame-de-la-Garde*, waarvan het heiligdom een wijd uitzigt heeft over de ruime zee, die wij gingen bebouwen. De bemanning bad haar, ons te willen behoeden voor den aanval van den *dooden-wind*, gevaarlijke storm, die geregeld, in het begin van November, in de golf van Genua en Lyon opsteekt. Op het achterdek van het schip staande, de oogen naar den heiligen heuvel gerigt, gevoelt de katholieke passagier een groot vertrouwen in zijne ziel nederdalen. Wat kunnen wij vreczen? dus vraagt hij zich-zelfen af: dáár boven regeert eene zachtaardige maagd, die in hare handen den scepter der zeeën klemt. En deze maagd, mijne moeder en mijne zuster tevens, is de boven alle anderen bevoorregte vrouw, die, God en den mensch aan haar hart drukkende, zeggen kan: Mijne zonen!

Naauwelijks hadden wij de kust achter ons, of wij lieten onze blikken vallen op de ekwipaadje; alles zeide ons, dat wij Frankrijk verlaten hadden. Vier of vijf talen, waarvan wij niets verstonden, vermoedden ons gehoor. Vreemde tronies kwamen af en aan ons onder de oogen. Naast de breede en volle door de zon gebruide en met een digten zwarten baard omschaduwde aangezigten onzer genuesche en toskaansche zeelieden, vertoonde zich een groot aantal bleeke en lange

ironies, meerendeels sterk gekarakteriseerd door een hoofdhaar van bekende *blonde* kleur. Men kon er zich onmogelijk in vergissen: het waren engelsche gezigten. Waar treft men de zonen en dochters van Albion niet aan? Met regt mogt men dit zwervend volk den wandelenden jood der beschaving heeten; want men vindt het overal. Wandelplaatsen, hôtels, monumenten, stoombooten, schilderachtige oorden in Zwitserland, Frankrijk en Italië, alles neemt het in bezit, zijne verveling alom met zich voerende, en zijne guinjes langs alle wegen der aarde uitstrooijende; terwijl zijne arbeiders van honger sterven voor de deur zijner gesloten fabrieken, of op den drempel zijner onbewoonde kasteelen.

Tot 's namiddags vijf uur ging onze reis allervoorspoedigst. Toen begon een groot aantal passagiers de eerste aanvallen der zeeziekte te ondervinden. Gelukkiger dan zij, bragt ik het er af, met een gevoel van onpasselijkheid door het geheele ligchaam, dat echter geen der bekende toevallen ten gevolge had. Terwijl de meesten mijner reisgenooten op het dek gratis de tragisch-comische vertooning gaven, las ik rustig mijn brevier in de hut, die voor ons bestemd was, en waarvan de beschrijving misschien niet van alle belang ontbloot is. Rondom de groote zaal, die van spiegels en palissanderhouten lijstwerk schitterde, waren schuifpaneelen aangebragt, die de deuren der hutten of kleine slaapvertrekken vormden. Eene hoogte van zeven, eene lengte van vijf en een half, en een breedte van drie voeten was de juiste maat der ruimte van elk kamertje. Als men u zeide: In dit klein vertrek moeten noodzakelijk één stoel, drie bedden, drie kapstokken en drie menschen plaats vinden en daarin nog ruimte overblijven voor een' gang, hoe zoudt gij dan dit vraagstuk oplossen? Teneinde u de moeite te sparen, om door gissingen achter de zaak te komen, hetgeen u misschien wat lang zou kunnen

bezig houden, zal ik het u verklaren. Aan de achterzijde der hut zijn drie planken, van anderhalven voet breedte, bevestigd en op ongeveer twee voet afstands boven elkander aangebragt. Op elke plank ligt eene twee oude duimen dikke matras, overdekt met een laken, en aan het eene einde voorzien van een hoofdkussen, dat men, wat de zachtheid aangaat, kan vergelijken met den naakten steen, waarop Jacob in de woestijn zijn hoofd ter ruste legde. Aan het hoofdeneinde van het laagste bed, dat zich ongeveer een voet boven den beganen vloer verheft, staat de stoel, die tot trap dient, naar de bovenste bedden. De kapstokken bevinden zich aan het einde van den doorgang, voor wiens breedte men, na de lengte der bedden van de geheele lengte der hut te hebben afgetrokken, vijf en veertig nieuwe duimen overhoudt. Om de vensters te zien, moet men zich te bed bevinden. Alsdan ontwaart gij naast uw oorkussen eene poort, die u de drievoudige veraangenaming oplevert, van de verfrisschende zeelucht in te ademen, de golf te zien, die tegen de zijde van het vaartuig klotst, en, indien de zeeziekte u kwelt, u verligting te bezorgen, zonder uwe buurlieden overlast aan te doen. Het ontbreekt deze kamer in miniatuur niet aan sierlijkheid, maar wat het comfortabele betreft, dat is eene andere vraag. Doch waarom zich daarover beklaagd? Is de mensch niet, zoowel op zee als te land, in de dagen onzer schitterende beschaving gelijk in de eenvoudige tijden der aartsvaders, steeds een pelgrim, en is het niet goed, dat hij zich zulks overal herinnert? Maar ook, houden wij ons ligchaam bezig met eenen arbeid, die er beweging aan verschaft, zijn wij matig en gerust van geweten, dan zal de slaap ons, welligt met meer verkwikking, op de door de baren geschommelde hangmat komen bezoeken, dan op de donzen bedden onzer praalvertrekken.

Ondanks den golfslag, die nabij onze ooren klotste, waren dan ook weinige minuten voldoende, om ons in een diepen slaap te dompelen. Omstreeks vier uur des morgens, bespeurde ik aan het slingeren van het schip, dat de zee in hevige beweging was; ik klom op het dek, teneinde dit, op zich zelf zoo belangwekkend en voor mij zoo nieuw schouwspel te genieten. De sterren fonkelden aan het uitspansel; eene diepe stilte heerschte onder de ekwipaasje: de passagiers sliepen; alleen de stuurman waakte aan het roer, en hield zijn oog gevestigd op het kompas. Nabij den steven zaten twee personen, aan wier taal ik hen voor Spanjaarden herkende. De een was een hiëronymitisch kloosterling, een grijsaard, wiens zilveren haren, antiek gewaad, schoone baard, die hem tot op de borst afhing, maar wiens edel gelaat vooral, waarop kalme en waardigheid lagen uitgedrukt, ontzag en eerbied inboezemden; de andere was een jeugdig militair, met zwart haar en levendigen blik, driftig in gebaren en spraak. Beiden, uit hun vaderland verbannen, begaven zich naar Rome, het toevlugtsoord der ongelukkigen, om er betere dagen af te wachten. Hun gesprek, afwisselend het karakter van elk der sprekers aannemende, was beurtelings ernstig en levendig. « Ten onregte, zeide de grijsaard tot zijn jeugdigen vriend, mort gij tegen de Voorzienigheid. Haar weg is, ik weet het, voor u een geheim; maar besef evenwel, dat de staatkundige gebeurtenissen, waarvan wij de slagtoffers werden, de schijnbare wanordelijkheden, die u in de werken des Scheppers mishagen, niets anders zijn dan de gehoorzame dienaressen zijner onfeilbare wijsheid. Ik was op uwen leeftijd, toen ik naar Mexiko vertrok. Vóór mijne inschepping, had ik den Oceaan, de schepen, de zeelieden en hunne manœuvres niet anders dan uit mijne boeken leeren kennen. Men ligtte het anker met het vallen van den avond.

Ziedaar eensklaps de geheele bemanning in eene gedurige beweging; hunne operatiën, zoo verscheiden en zoo buitengewoon; het schip-zelf, dat nu eens regts, dan weder links zich wendde, al naar den dwang eener mij niet bekende kracht; heel dit schouwspel, waarvan ik niets begreep, bragt mij in eene inderdaad belagchelijke verbazing en bekommering. Dit werd nog erger, toen, met het aanbreken van den dag, een zwaar weder ons overviel. Het schip, door de golven gezweept, of door de baren opgeheven, waggelde, als een beschonkene, beurtelings op zijde slaande en zich weder oprigtende; ik achtte mij verloren. De bewegingen der bemanning, die mij toch eenigermate hadden moeten gerust stellen, voerden integendeel mijne vertwijfeling ten top; ik zag al die menschen als krankzinnigen heen en weder loopen: sommigen klommen in het ruim af; anderen klauterden in het touwwerk, gingen schrijelings over de ra's zitten, heschen en streken de zeilen, keerden en spanden ze her-er derwaarts; gene sloten de luiken en poorten, deze pompten; en dit alles had plaats te midden eener gedurige wisseling van kreten, woorden en teekenen, waarvan ik niets begreep: ik meende het beeld van den chaos te zien: in mijne oogen had de bemanning het hoofd verloren, en handelde ieder slechts zoo als het hem inviel.

« Bevende en verward, klom ik werktuigelijk af in de kamer des stuurmans. Daàr vond ik een grijsaard met kalen schedel en peinzend gelaat. Hij zat daar alleen, afgetrokken en nadenkend, hield de hand aan het roer, en het oog op de zeekaart gevestigd: nu eens zag ik hem, met behulp van den kwadrant, de hoogte der zon meten en naauwkeurig de graden van den meridiaan aantekenen; dan op het kompas de afwijking der magneetnaald nagaan. Rondom in zijne kamer zag ik astrolabiums, zeehorologiën en teleskopen hangen; ik bespeurde, dat hij zich van al die zaken, waarvan

ik het gebruik niet kende, ter besturing van het schip bediende; ik merkte verder op, dat hij van uit zijne hut alle bevelen zond aan de bemanning, die ze met een eerbiedig stilzwijgen ontving, en zich haastte om ze uit te voeren. Toen begreep ik, dat al die, voor mij onverklaarbare, operatiën, welke men op de verschillende gedeelten van het schip uitvoerde, voorbereid, bevolen en met wijsheid voor het behoud van het vaartuig berekend waren. Ik begreep ze echter daarom niet te beter. Maar de hooge gedachte, welke ik van de wetenschap en de bekwaamheid des stuurmans had opgevat, was voldoende, om mij volkomen gerust te stellen zoolang onze zeereis duurde.

« Jongeling, de wereld is een oceaán, de maatschappij een schip, door God bestuurd; de menschen, hunne hartstogten, de schepselen, de verschillende gebeurtenissen, zijn de touwen, masten, zeilen, ankers, astrolabiums en het scheepsvolk der Voorzienigheid. Gij begrijpt niets van de ingewikkelde beweging van al die werktuigen, en gij beeft en verheft uwe stem daartegen. Beste vriend, doe als ik, ga in de kamer van den stuurman. Als gij dan de oneindige Wijsheid ziet met de hand aan het roer, het oog gevestigd op het doel, het gansch heelal aan hare wetten onderworpen, dan zult gij uwe ontsteltenis en vrees zien verdwijnen, gij zult u schamen over uw gemor, en uw hart zal zacht rusten in vertrouwen en vrede. » De jonge krijgsman sloeg zijne oogen hemelwaarts, boog het hoofd, en raakte met zijne lippen de hand des grijsaards aan, welke hij met zijne tranen bevochtigde. Hij zweeg en wikkelde zich in zijn mantel.

Dit gesprek, waarvan ik alleen het einde had mogen hooren, trof mij zoo levendig, dat het al den overigen tijd op onzen togt mijne gedachten steeds ernstig bezig hield.

Den 13. November.

Italiaansche keuken. — Inwendig aanzien van Genua. — Fransche invloed. — Godsdienstige geest. — Anekdote.

't Was elf uren des morgens, de zon schitterde met vollen luister, toen wij Genua, *de Trotsche*, begroetten. Van den kant der zee gezien, levert deze marmeren stad een heerlijk gezigt op. Neêrgeveid op een hellend vlak, laat de tweede koningin der middeleeuwen, de bakermat van Columbus, hare beide voeten in zee hangen, terwijl haar hoofd bevallig leunt tegen bergen, die met een lagchend groen bedekt en door ontzaggelijke vestingwerken bekroond zijn. Alvorens binnen het gebied van het maritiem octrooi te komen, wierp men het anker; oogenblikkelijk kwam er eene geheele vloot van ligte bootjes op ons af, bestemd, om de reizigers naar het bureau van politie over te brengen. Aan den oever, nabij dit eng, somber en berookt hol van Plutus, wachten u zwermen van harpijen en gieren op, *facchini* geheeten, die in uwe boot springen, zich van uwe goederen meester maken, en ze gaan werpen voor de voeten van den argus in uniform, die, het zij tot zijn lof gezegd, onbarmhartig uwe bagaadje over hoop haalt, zonder daarvoor eenige belooning te vergen. Zoodra zijne visite is afgelopen, vallen de sjouwers op nieuw op uwe koffers en valiezen aan, en brengen ze, met financiële inzigten, naar de logementen hunner keuze. Verbeeldt u bij dat gewoel nog den toeloop der tafelhoudersknechten, hôtelbedienden, ciceroni (leids-) en voerlieden, twistend met elkander om de personen der passagiers en de eer van hen te bedienen; al te maal in koor en te gelijk, tierend in eene taal, die door geene beschaafde natie verstaan of gesproken wordt. Het is om dol te worden, en de ongelukkige reiziger geeft zich lijdzaam aan den razenden hoop over. Voorafge-

gaan, gevolgd, omringd door, ik weet niet hoeveel van dat slag van wezens, kwamen wij in het *Hôtel des étrangers* (Vreemdelingen hôtel) aan.

Wij hadden eene vaste van ongeveer vier en twintig uren doorgestaan, en de zeelucht wekt den eellust op: het was derhalve niet zonder grond, dat wij ons aangespoord gevoelden, om met de genuesche keuken kennis te maken. Onze eerste gastronomische zitting op vreemden bodem verdient eene, zoo niet eervolle, dan toch omstandige, vermelding. In het midden van een ruim, vierkant graauw vertrek, welks wand met eene oude kast prijkte, verhief zich eene tafel met een rood-, blaauw- en geelkleurig wollen dekkleed, waarop een weleer wit tafellaken, voorzien van drie versche eijeren, of die er ten minste voor moesten doorgaan; tien broodjes, zoo groot als een duim, en vier kleine glazen kopjes, welke wij voor zoutvaatjes aanzagen. Op het zien van dat zonderling couvert, werd het ons duidelijk, dat wij wel degelijk de grenzen van transalpijnsch Gallië overschreden hadden: de aard der spijzen en de toebereiding er van deden 't ons verder ten volle beseffen, dat wij in den vreemde waren. Met de punt van zijn mes, neemt een onzer jonge vrienden, een gezworen vijand van riet- of beetwortel-suiker, een weinig van dat witte poeder uit een der glazen vaatjes, doet het in zijn ei, meenende, dat hij er zout in strooide, en begon met graagte te eten. Eensklaps verried eene voorbeeldig kluchtige beweging, vergezeld van een schaterend lagchen, eene misvatting: het zout was suiker. De ondervinding kwam ons te stade, maar verbeterde onzen hongerigen dishgenoot niet. In een tamelijk groot schotelkje bragt men vijf of zes peulvruchten op, welker twijfelachtig uiterlijke veel van radijzen had. Francis grijpt er de grootste van, en slaat er gretig zijne tanden in; de

ongelukkige! hij had in een *peperone*, eene soort van lange- of spaansche peper, gebeten. Zijn mond, als door eene vuurkool schier verbrand, spleet tot aan de ooren open, en zijne lippen en tong, die als drie springveëren plotseling van elkander sloegen, gaven aan de verwenschte plant, zoo niet het beleefdste, dan toch het snelste afscheid, dat men zich verbeelden kan. Wij rekenden, om ons schadeloos te stellen, op eene soep, welke wij in goed italiaansch gevraagd, doch waarvan wij verzuimd hadden, de bijzondere soort aan te duiden. Daar komt met groote plegtigheid een lange schotel aan, beladen met *maccaroni*, geheel doorweekt met heete boter, en van eene zoodanige lengte, dat wij ze van de eene verdieping in de andere hadden kunnen eten; men oordeele over onze teleurstelling. Eindelijk dischte men een in water gekookten zeesnoek op. Om daarvan den laffen smaak te verhelpen, had men er eene verdroogde citroen bij gedaan, waaruit de beste schroeffers geen druppel sap zou hebben gewrongen. Hierin bestond, met nog eenige peren, zoo hard als schelpen, onze eerste maaltijd op vreemden bodem. Gelijk alle andere, heeft ook de medaille van het reizen hare keerzijde.

De schoonheid van Genua deed ons zijne slechte keuken vergeten. De *Via novissima*, bevoerd, of liever ingelegd, met breede steenen, in den vorm van zerkplaten, en bezoomd met breede stoepen, achter welke zich de gevels van prachtige paleizen verheffen, regtvaardigt hetgeen men van Genua gezegd heeft: dat het voor een congres van koningen gebouwd schijnt. Aan het portaal van eenige kerken hangen onderscheiden schakels der kettingen, waarmede de haven van Pisa was afgesloten, en die het den Genuezen gelukte, des nachts door te breken. Zij hangen daar, als zegeteekenen dier roemvolle overwinning, en als eene hulde, door de overwinnaars aan den God der heirscharen

gebragt. De matroos-slotenmaker, die het geheim vond, om dat beletsel uit den weg te ruimen, wordt in zijn vaderland zeer in eere gehouden. Hulde aan het volk, dat aan de dankbaarheid getrouw blijft! 't Herdenken, de lof en de belooning moedigen, wanneer zij nationaal zijn, de schoone daden aan, en bij de christelijke volkeren leent de godsdienst daaraan het karakter der onsterfelijkheid, door ze in te zegenen. Uit eene treffende en tevens edelaardige gewoonte, vergadert jaarlijks, sints zoovele eeuwen, de genuesche bevolking rondom het graf van den nederigen zeeman, en viert men eene mis voor de rust zijner ziel.

De vreemdeling, die, te midden eener talrijke schaar sierlijk gekleede wandelaars en schitterende ekwipaadjén, de verschillende kwartieren der stad doorloopt, wordt door twee dingen getroffen: den invloed van den franschen geest, en de aanwezigheid van het godsdienstig gevoel. Onze modes heerschen met souverain gezag over de hoogere klassen der cisalpijnische maatschappij. Ik was niet weinig verwonderd, er onze *jonge Franken (jeunes frances)* weder aan te treffen, met hun kinbaard, lange haren, broek met sous-pieds, de sigaar in den mond, en de snid en kleur der kleederen naar den laatsten smaak van Parijs. Ik hoorde, goed en slecht, fransch spreken en las onze taal op de borden der magazijnen; ik was er trotsch op, en zeide zacht bij mij-zelfen: Waarom, helaas! behoeft men te schroomen, dat onze waarde naburen ons in alles kopiëren? Waarom moet men voor hen de overheersching van den franschen geest duchten? Volgt onze modes na, bestudeert onze taal, daaraan valt niets te berispen; maar wacht u, onze leerstellingen aan te nemen anders, dan onder beneficie van inventaris; zij zouden het gif in uwe ingewanden storten. Uwe maatschappij, die, over het geheel genomen, zoo gelukkig en rustig is, zou weldra ten prooi worden aan

vreeslijke beroeringen; en wie weet, of eene crisis haar niet zou ten gronde rigten? Hoe dikwijls hebben deze eerste opmerking, deze wenschen en deze vrees zich hernieuwd gedurende mijne reis!

Het leven van den godsdienstigen geest in den boezem dezer bedrijvige bevolking openbaarde zich op onderscheiden wijzen. Al die jonge eleganten, van welke ik gesproken heb, wandelden en spraken vertrouwelijk met geestelijken, aan wie zij den arm boden. Deze gelukkige vermenging der geestelijkheid met het volk wekte in mij eene zoete gewaarwording op. De maatschappij scheen mij toe, haren natuurlijken toestand bereikt te hebben; terwijl ik ze tot dusverre slechts in een onnatuurlijken en ziekelijken staat gezien had: den priester en den leek door een afgrond van elkander gescheiden!

Niet alleen schuwt men den oingang met priesters niet; maar elke familie stelt er zelfs eene eer in, onder hare leden een bedienaar van het altaar te tellen. Zoo bezit de godsdienst, in de algemeene achting, nog den verheven rang, die haar toekomt; hare belangen zijn die van 't algemeen, en voor allen zijn ze heilig. Eene bijzondere omstandigheid deed, gedurende ons verblijf te Genua, deze voortreffelijke gesteldheid helder uitkomen. De koning van Sardinië, die zich zeer welwillend jegens de Genuezen betoont, had last gegeven tot het aanleggen van groote werken ter verfraaijing der kade: eene prachtige overdekte galerij van wit marmer zou zich langs den oever der zee uitstrekken, waar ze tot wandelplaats en magazijnen dienen moest. Doch het plan, door de bouwmeesters ontworpen, vorderde de opruiming van eenige madonna's, in welke de Genuezen sinds onheuglijken tijd een groot vertrouwen stelden. Dit ontwerp bragt de geheele stad in beweging; de voornaamste inwoners kwamen bijeen, en de zaak

werd ter beslissing gebragt van den koning-zelven, die zich toen te Genua bevond. In strijd met den wensch der bouwmeesters, beval deze vorst, dat de madonna's zouden gespaard blijven: « Ik zal nooit toelaten, zeide hij, dat men een godsdienstig denkbeeld aan eene regte lijn opoffert. » Hebt gij ooit iets koninklijkers, dan dit gezegde gehoord?

Den 14. November.

St. Laurentius. — Het Sacro Catino. — Het Disco. — Villa Negroni. — Hertogelijk paleis en Sarra. — Italiaansche zeden. — Het invallen van den dooden-wind.

Het was zondag: wij begaven ons vroegtijdig naar de hoofdkerk, waar ik de heilige geheimen wenschte te vieren. Het portaal en het koor, keurig bearbeid, zijn van wit en zwart marmer opgetrokken; boven de hoofddeur bevindt zich, in half verheven beeldwerk, de voorstelling van den martel-dood des heiligen Laurentius. Het is eene welsprekende vermaning, èn voor den priester, die de plegtige offerande komt opdragen, èn voor den geloovige, die haar gaat bijwonen. Zestien kolommen van zamengestelde orde, gebeiteld uit zwart en wit marmer van Paros, versieren het groote schip. De ooggen worden verblind door den rijkdom der versieringen van allerlei aard, in de verschillende gedeelten van dit prachtig gebouw aangebragt; maar een aangenamer schouwspel trok mijne aandacht. Eene talrijke menigte vrouwen en mannen van allen rang bad, nedergekniel en in zich-zelve gekeerd, in het ruim en de kapellen, omringde de heilige tafel, of verdrong zich bij de biechtstoelen. In de sacristy komende, vertoonde ik mijne *pagella* 1), waarna mij, op eene voorko-

1) Dit is de naam, dien men in Italië geeft aan de bisschoppelijke brieven, waarbij aan een priester de magtiging wordt verleend, om de mis te lezen.

mende wijze, de vergunning werd verleend, om de mis te mogen lezen.

In den tresoor van St. Laurentius worden twee der kostbaarste gedenkstukken, welke men kent, bewaard. Het eerste is de smaragden schotel, in de geheele christenheid vermaard onder den naam van *Sacro Catino*, en gevonden bij de verovering van Cesarea in Palestina. Volgens eene eerbiedwaardige overlevering, zou onze Heer zich van dezen schotel bediend hebben, om met zijne leerlingen het paaschlam te eten. De hoogte van den schotel is veertig nieuwe duimen, zijne wijdte bedraagt iets meer dan eene el; hij is zeskant en heeft twee ooren, waarvan het eene glad, het andere ruw bewerkt is. Het tweede is een schotel van agaat, met de voorstelling van het hoofd van den II. Joannes den dooper. Eene diepe ontroering doet zich gevoelen, als men, dat stuk beschouwende, denkt, dat het dezelfde schotel is, waarop het hoofd van den heiligen Voorlooper aan de wulpsche Herodias gebragt werd. Teneinde in de vrouw het dubbel gevoel van nederigheid en dankbaarheid aan te kweeken, vergeet het christendom, dat alles voor haar gedaan heeft, niet, van tijd tot tijd haar hare ongeregtigheden indachtig te maken. Zoo is, tot straf der misdaad van Herodias, in de kerk van St. Laurentius te Genua de toegang tot de kapel van den heiligen Joannes den dooper aan alle vrouwen ontzegd.

Alvorens naar ons hôtél weder te keeren, bezochten wij de *Villa Negroni*, dubbel merkwaardig om hare ligging, die voor den bezoeker het geheele panorama van Genua ontrolt, en om hare verzameling van oudheden, waarin de eigenaar-zelf de vreemdelingen rondleidt. Evenwel is deze villa, ik verzoek u, dit wel te onthouden, slechts van een gering belang. Het hertogelijk paleis, 't oude woonverblijf der dogen, met zijne ontzag-inboezemende herinneringen, zijn,

met marmeren kornissen en balustrades versierde, gevel, zijne zware gewelven en dak zonder hout- of ijzerwerk; het paleis *Sarra*, in de *via nova*, met zijne zaal, die eene der schoonste van Italië is, door den fraaijen vorm harer proportiën, den rijkdom harer versierselen, hare mozaïeke bevloering en hare met lazuursteen bekleede deuren riepen ons in het midden der wereld terug. Wij hielden er ons tot den middag op.

Omstreeks één uur bewonderden wij, in de kerk van den heiligen Ambrosius, de *Besnijdenis onzes Heeren*, door Rubens, de *Opneming der heilige Maagd*, door le Guide, en den *heiligen Ignatius*, een bezetene bevrijdende en kinderen opwekkende, eene fraaije en krachtige compositie van Rubens. Het zou ons te lang ophouden en welligt vervelen, van alle merkwaardige schilderijen melding te maken, die de verschillende kerken van Genua versieren. Op het gezigt der menigvuldige gewrochten van het moderne genie, begrijpt de reiziger, dat hij zijn voet heeft gezet in het land der kunsten, terwijl de waarnemer zijne studiën begint, die zijn oordeel moeten vormen over den geest en de uitwerkselen der *renaissance*; ook kan hij er kostbare bijzonderheden inzamelen nopens de, verschillend beoordeelde, zeden der bewoners van Italië.

Met dit doel begaven wij ons naar de schoone kerk der *Annunziata*, waar een fransch kloostergeestelijke zijne standplaats heeft. De pater G....., een man van rijpen ouderdom, begaafd met een voortreffelijk talent tot onderzoek en waarneming, sedert twaalf jaren te Genua gevestigd, en zeer ijverig in het uitoefenen zijner herderlijke bediening, vereenigde in zich de meest-gewenschte eigenschappen, om ons van alles volkomen goed te onderrigten. Zijne vertrouwelijke gesprekken, nu, leiden ons tot de gevolgtrekking, dat, uit het zedelijk oogpunt beschouwd, als men de bevolking in het algemeen neemt, Italië, op *weinige afwij-*

kingen na, de middeleeuwen in de negentiende eeuw vertegenwoordigt. Daar bevinden zich nog in al hunne kracht de twee beginselen, die sedert den val van 't eerste menschenpaar in den boezem der menschheid elkander de zege betwisten. De overwinning is nu aan het eene dan aan het andere; maar te midden van de bouwvallen der deugd, houdt het geloof gemeenlijk zich staande. Vroeg of laat heelt dit heilzaam geloof de wonden des harten, en geeft den overwonnene de wapenen weder in handen, die bijna altijd overwinnaar blijft in den laatsten strijd. Wat de *hoogere klassen* betreft, deze ondergaan meer of min den invloed van hetgeen men aan gene zijde der bergen de fransche denkbeelden noemt. Bewijzen van allerlei aard, doen zich ter staving dezer dubbele opmerking, in menigte voor; en ik moet zeggen, dat men ze gansch Italie door, van Genua tot Napels, allerwege aantreft.

Er waren nog maar pas acht en veertig uren sedert ons vertrek uit Frankrijk verlopen, en 't scheen ons, bij het vernemen der bijzonderheden, die de voortreffelijke religieus ons mededeelde, of wij wel vijf eeuwen waren teruggegaan, en leefden in den tijd van Paulus de Lazaro en Guilielmus van Aquitanië.

Terwijl wij met hem door de ruime sacristy wandelden, die de kerk van het klooster scheidt, zeide hij: « Ziehier eene geheime deur, die in het aangrenzend straatje uitkomt; zij blijft dagelijks open tot des avonds tien uur. Als het nacht wordt, zijn de talrijke biechtstoelen, welke gij hier ziet, door onze paters bezet: de menschen komen er ons opzoeken. Zoudt gij gelooven, dat er somtijds roovers komen, door hunne wroegingen voortgejaagd, en zelfs zoodanigen, op wier hoofd een prijs is gesteld? In de duisternis klimmen zij de bergen af, om hier eenige vertroosting te zoeken. God-alleen weet het, hoevele wanorden wij beletten, en doen herstellen. Even

als ons huis, blijven de kloosters der capucijnen alle nachten open; en de goede paters zullen u zeggen, even als ik, dat er alsdan in den heiligen biechtstoel onuitsprekelijke geheimen van berouw en barmhartigheid plaats hebben. » Wel herkent men aan die trekken den mensch met zijne tweevoudige neiging: van den eenen kant de booze begeerten, welke hij van den eersten Adam heeft overgeërfd, en anderzijds de kracht van te wederstaan, voortgebragt in zijne ziel, door de genade van den tweeden Adam. Zoo lang er nu nog strijd is, doet de werking des christendoms zich gevoelen, leeft het geloof, en blijft de hoop. Maar de Italianen zondigen, zegt gij! Doch onder welke hemelstreek zijn de zonen van Eva tegen de zonde gevrijwaard? Men zondigde in de middeleeuwen, men zondigde zelfs in de eerste eeuwen der Kerk; maar in het algemeen kon men niet leven met een knagend geweten. Zoodanig is nog, behoudens de uitzonderingen, het volk van het schier-eiland. — Het heeft berouw, biecht, — en, voegt gij er bij, dan hervalt het weder! Zijn de menschen in de landen, waar men geen berouw meer gevoelt en niet meer biecht, dan in de genade bevestigd? Leven zij als engelen? Sterven zij als heiligen? Later zullen wij zekere statistieken nagaan, en zien, waaraan wij ons te houden hebben.

Ons gesprek liep bijna ten einde, toen zich op een trap in onze nabijheid een groot geraas deed hooren. « Daar komen onze jongelieden aan, zeide de pater; 't is het uur der zondagsvergadering. » En, inderdaad, de bloem der jeugd, in eene vrome bijeenkomst vergaderd, vereenigde zich elken zondag, om zich met heilige werken bezig te houden, zich in de naastenliefde te oefenen, en de teederste der deugden te plaatsen onder het dubbele schild des gebeds en van het woord Gods. Na afscheid genomen te hebben van onzen beminnenswaardigen landgenoot, die zelf het voorzitterschap dier belangrijke ver-

gadering moest bekleeden, keerden wij naar het hôtel terug; 't was vier uur.

De vereeniging der genuesche jeugd herinnerde ons aan eene andere, ons harte zeer dierbare, vergadering, die op hetzelfde tijdstip in Frankrijk gehouden werd. De gedachte, dat men er voor de reizigers bad, streefde ons, als een zachte welriekende geur. En wie weet, of wij misschien niet aan de vrome herinnering dier godvruchtige zielen het te danken hadden, dat wij ons in veiligheid bevonden tegen den storm, die onder onze oogen de golf van Genua beroerde. Van af 't balkon van het hôtel, weidde onze blik over het uitgestrekte veld der baren. Het weder was guur, de wind hevig en de gezigteinder in sombere wolken gehuld. Snel volgden de bliksems elkander op, en het geluid van den donder, door de echo's der bergen herhaald, rolde voort in een plegtstatig gedreun, dat in de diepe vallei van Polcevera wegstierf. Het geloei der zee deed zich van verre hooren, en de rollende baren, zich met geweld tegen de rotsen verbrijzelende, stoven schuimende op, ter hoogte van meer dan vijf en twintig voeten boven het havenhoofd. De schepen, door den storm geslingerd, bogen hunne masten; al de zee-lieden bevonden zich op hunne bodems, zich haastende, om de zeilen te snoeren, nieuwe ankers uit te werpen en de luiken te sluiten. Eene onrustige menigte verdrong zich op de kade: de *dooden-wind* woedde. De storm hield langer dan twee uren aan; maar, dank aan den ijver en de behendigheid van het scheepsvolk, men had geen ongeluk te betreuren. Wij mogten ons gelukkig achten, te Genua aan wal te zijn gestapt, waar wij zonder gevaar het ontzagwekkend schouwspel van een storm konden genieten; terwijl de passagiers, die daags te voren hunne reis met den *Lombardo* hadden voortgezet, nog zes dagen, in gevaar van te vergaan, op zee moesten doorbrengen.

Den 15. November.

Algemeen hospitaal. — Kamer der heilige Catharina van Genua.
— Kerk der heilige Maria di Carignano. — Vertrek van
Genua. — Novi.

Even als in alle groote steden, treft men te Genua vele armen aan. Hunne ellende levert een bedroevend contrast op met de overdadige weelde der rijken. Fortuinen van honderd duizend francs rente zijn niet zeldzaam in het vaderland der Doria's.

Deze rijkdom spruit, over het algemeen, voort uit den ouden koophandel der republiek, en zelfs uit den tegenwoordigen handel; want de Genuezen bezoeken met hunne schepen nog al de stapelplaatsen en havens van den Levant. Maar te Genua beijvert zich, zoo als men zulks in de katholieke steden verwachten mag, de christelijke liefde, om den afstand weg te nemen, die de beide uitersten scheidt, in dier voege, dat de overvloed der rijken mildelijk te gemoet komt aan de nooddrift der armen.

Om tien uur bezochten wij het algemeen hospitaal, een prachtig gebouw, dat met regt *het koninklijk paleis der christelijke liefde* heeten mag. Ik weet niet of de aanblik van eenig gebouw wel meer indruk maken kan, dan dit gesticht; de groote trap en zijne balustrade, de vloer der onafzienbare zalen, alles is van wit carrarisch marmer, dat door fijnheid en eene zeldzame helderheid uitmunt. Dáár worden ettelijke duizende zieken, van de wieg tot aan het graf, verzorgd, gevoed, nacht en dag bewaakt door *engelen*, die er uit Frankrijk zijn overgekomen. In het midden der voornaamste zaal bevindt zich een door glas afgeschoten vertrek; dit is het woonverblijf van den *goeden vader*. Als een waardige zoon van den heiligen Franciscus, is hij, een oud man met grij-

zen baard, nacht en dag, daár, gelijk de schildwacht op haren post, zich bezig houdende met lezen, schrijven, bidden en altoos gereed om te ontvangen en te troosten degenen, *die dit rijk der smarten binnen gaan of verlaten*. Het hospitaal voedt, op eigen kosten, duizend vondelingen van 't vrouwelijk geslacht op. Tot twaalfjarigen ouderdom, worden zij op het land geplaatst, waarna zij, indien de voedsters haar niet willen houden, in den *albergo* der armen komen: ook hier brengen zij eenigen tijd door, en worden vervolgens in het algemeen hospitaal opgenomen, dat zich voortaan, gedurende haar gansche leven, met hare verzorging belast. Alleen in staat, om het goede op zoo groote schaal te omvatten, vindt de naastenliefde in hare onuitputtelijke bronnen het middel, om het te volbrengen. Het algemeen hospitaal wordt onderhouden uit de stichtingen van den genueschen adel; ieder weldoener wordt er, naarmate het bedrag zijner gaven, op verschillende wijs vertegenwoordigd. Eene gift van minder dan honderd duizend francs geeft regt op een opschrift; om er een levensgroot standbeeld te verkrijgen, moet men ten minste honderd duizend, en om in zittende houding voorgesteld te worden, meer dan honderd duizend francs geschonken hebben.

Deze lange rij van standbeelden uit wit marmer gebeiteld, in nissen boven de bedden der zieken geplaatst, levert niet slechts een aangenaam gezicht op; maar doet bovendien nog in de ziel een weldadig gevoel ontwaken. Het heidendom rigtte de standbeelden zijner groote mannen op in de badstoven en de amphitheatres, om bij het vermaak en de wreedheid voor te zitten; het christendom stelt de zijnen in het toevlugtsoord der armoede en der smarten. Is het niet een verrukkelijk denkbeeld, aldus den rijkdom, die beschermt en geeft, te doen zamen wonen met de armoede, die ontvangt en zegent! Hoe tref-

fend vertaalt het dat zoo bij uitnemendheid sociale woord van den goddelijken wetgever: *Gij zijt allen broeders: men zal u er aan herkennen als mijne kinderen, wanneer gij elkanderen lief hebt!*

Ik spreek niet van de zindelijkheid, die in dit schoone gesticht heerscht; zij is uitstekend; maar als men onze gasthuizen in Frankrijk gezien heeft, verwondert men zich daarover niet meer. Wij werden geleid door de overste, eene waardige dochter van den heiligen Vincentius van Paulo, die ons achtereenvolgend de apotheek, het linnenmagazijn en de zalen, met dezelfde hoffelijkheid en hetzelfde genoegen, liet bezigtigen, als de dame der groote wereld de eer harer salon ophoudt.

« Nu zal ik u, zeide zij, onzen schat laten zien; 't is de kamer en het ligchaam der heilige Catharina van Genua. » Haar volgende, traden wij met eerbied eene enge cel binnen, die met tigelsteenen bevloerd, en door een klein venster verlicht was; hare graauwe muren waren bedekt met *fresco's*, verschillende tafereelen der Passie voorstellende. Met onverzadelijken blik beschouwt de christen-reiziger alle gedeelten van dit arm vertrek, terwijl de wereldling zich gedrongen gevoelt uit te roepen: « Hoe! dáár leefde dan, gedurende dertig jaren, eene adellijke dochter, die, op de trappen van den troon geboren, in haar geslacht alle titels van menschelijken roem kon aanwijzen: levenslange stedehouders van het rijk in Italië, beroemde veldheeren, onderscheiden kardinalen en twee pausen, Innocentius IV. en Adriaan V.! 't Is dáár, dat, aan den voet van een kruisbeeld, zij 's nachts uitrustte van de vermoeijenissen des dags, en dien werkdadigen ijver voedde, waarvan de wonderwerken zoo talrijk waren, tijdens de verschrikkelijke pest van het jaar 1497! 't Is dáár, eindelijk, dat, in hemelsche verrukking, de heldin der christelijke liefde

den geest gaf! » Kan het verwondering baren, dat een heiligdom, vol van dergelijke herinneringen, een *schat* is voor de dochters van St. Vincentius? Uit de kamer der heilige begaven wij ons in de kerk. Haar ligchaam, bewaard voor het bederf des grafs, rust in eene prachtige relikwiekas, op het hoofdaltaar.

De voorbeelden der heilige Catharina zijn voor haar vaderland niet verloren gegaan. Behalve het hospitaal, bezit Genua een, om zijne pracht met regt beroemd, armenverblijf, bekend onder den naam *Albergo de' Poveri*. Dit gesticht, welks vestiging tot het jaar 1559 opklimt, is eene werkplaats voor vrijen arbeid, die ongeveer 2,000 behoeftigen, nog tot handenarbeid geschikt, bezig houdt, en wel 300 mannen en 1500 vrouwen. De armen, die geen werk hebben, zijn altijd zeker, het in den *albergo* te kunnen verkrijgen. Men laat hen wol, katoen en hennep weven, als ook tapijten, kousen, zijden linten, enz. Het huis voorziet uit dien arbeid zich-zelf van de benoodigde voorwerpen tot eigen verbruik, en levert ook een gedeelte der vervaardigde stoffen ten behoeve der hospitalen en gasthuizen: daarbij houdt het een open magazijn ten verkoop van zijne voortbrengselen. De inrigting, het bestuur, de orde en de geest van dit uitmuntend gesticht leveren overvloedige stof tot nuttig onderzoek en een schoon voorbeeld ter navolging op. Zijne inkomsten bedragen 500,000 livres, waarvan meer dan de helft voortvloeit uit liefdadige stichtingen 1).

Den *albergo* verlatende, beklommen wij den koepel van Onze Lieve Vrouw *di Carignano*, om 't gezigt te genieten van het panorama van Genua. In de stralen der zon, die met vollen luister in een onbewolkten hemel schitterde, spreidde

1) Zie de Gerando, *Traité de la Bienf.*, t. III. p. 516—539.

de trotsche stad al hare bekoorlijkheden en pracht voor ons ten toon. Hare groote gebouwen en marmeren paleizen glinsterden, als eene rivier van diamanten op het hoofd eener vrouw: volgens algemeene getuigenis, is deze aanblik een der schoonste, dien men denken kan. Daarna trokken de schilderijen en beelden, die de kerk sieren, onze aandacht. Tegen de vier pilaren, waarop de koepel rust, zijn vier standbeelden van wit marmer, ongeveer twaalf voeten hoog, opgerigt. Die van den H. Sebastiaan en den gelukzaligen Alexander *Pauli* zijn van den beroemden Puget: het eerstgenoemde wordt voor een meesterstuk gehouden.

In het museum van Genua zagen wij den steven eener romeinsche galei, den eenigen, zegt men, die nog ergens gevonden wordt.

Daar wij besloten hadden, vlugtig midden-Italië te bezoeken, alvorens te Rome aan te komen, begaven wij ons, des avonds, naar Alexandrië op weg. Deze loopt door de vruchtbare vallei van *Polcevera*, latende ter linker zijde, naar den zee kant, den burg San-Remo liggen, bewoond door de familie Bresca, waarvan ik later spreken zal. In vier uren tijds komt men te Novi, eene kleine stad, aan, die in den handel vermaard is om hare witte zijde, en in de jaarboeken onzer oorlogen, door den slag, waarin, in 't jaar VII der Republiek, de jeugdige en vermaarde generaal Joubert het leven verloor.

Den 16. November.

Alexandrië. — Eene graauwzuster. — Herinnering. — Slagveld van Marengo. — Voghera. — De Rizotto alla Milanese. — Ontmoeting van eenen capucijner monnik.

Te Alexandrië heerschte, bij onze aankomst, de diepste stilte; 't was drie uur des morgens. Niets gelijkt meer op een

groot kerkhof, dan eene stad in de rust van den nacht. Er lag iets plegtigs in de door niets gestoorde kalnte, die nauwelijks werd afgebroken door den centoonigen tred der schildwacht op den wal, of door het geraas der poort, die zwaar op hare hengsels draaide, om ons den doortogt te openen. Den dag en den wagen van Turijn afwachtende, die ons naar Plaisance moest overbrengen, bivouackeerden wij, volgens gebruik, in het bureau der snelwagendienst. In het midden van het vertrek, stond een kagchel, dien de eerst uitgestegen reizigers zich haastten, onder hunne zeer onmiddellijke bescherming te nemen. Meer bedeesd, nam eene kloosterzuster, die met ons, doch in een ander gedeelte der diligence, van Genua was gekomen, in een hoek der kamer plaats. Hare kleeding, die mij niet vreemd was, prikkelde mijne nieuwsgierigheid; ik naderde haar, en waagde het, in het Italiaansch haar te zeggen: — Mevrouw, indien wij in Frankrijk waren, zou ik zeggen: ziedaar eene *grauuwzuster*. — En gij zoudt u niet bedriegen, antwoordde zij, in zeer goed fransch. — Met wat oogmerk komt gij naar een land, dat u vreemd is? Zij hernam glimlagchende: — De zusters van liefde hebben overal een vaderland. — Maar, veroorloof mij, het u nogmaals te vragen, hoe komt gij hier? — Door Gods wil. Eensklaps herinnerde ik mij de geschiedenis der stichting-Bisontine van de grauwezusters. Ik sprak den naam der moeder Th... uit, en wij waren dadelijk met elkander in volle kennis.

Als Franschman en als inboorling der Comté, vernam ik, met de levendigste belangstelling, dat de tak, die van den zoo welig tierenden boom der orde van St. Vincentius was genomen, talrijke spruiten had uitgeschoten; dat de grauwezusters in Savoije, Piëmont, Montferrat, het hertogdom Modena, te Napels en in Calabrië verspreid, en met de verzorging der zieken in het zee-hospitaal te Genua belast waren.

Deze goede geestelijke zuster ging zelve naar Verceil, om er eene der menigvuldige, aan hare Instelling verbonden, werkzaamheden te verrigten. De verpleging der zieken en de opvoeding der kinderen maken, in Frankrijk, de dubbele taak der zusters van St. Vincentius uit; in Italië nemen zij daarenboven nog het bestuur der wijkplaatsen ter verbetering der zeden en het onderrigt der vrouwelijke jeugd waar. Dit laatste liefdewerk is haar gemeen met de Clarissen en Ursulinen. Van deze drie orden ontvangt de welgestelde klasse eene eenvoudige, maar soliede, opvoeding. In een land, waar iedereen kunstenaar is, weet men zich echter binnen de juiste grenzen te bepalen, en de hoofdzaak voor de bijzaak te stellen. De buitensporige zucht voor de muziek en het uitspanningshandwerk heeft de Alpen nog niet overschreden; God geve, dat zij die nimmer overschrijde!.... tenzij om ons te verlaten.

Wij hadden langer dan een uur met elkander gesproken, toen op het geluid eener kleine klok, die den *Angelus* klepte, de zuster opstond en heen ging. Alles sliep nog; maar de engelen van liefde en gebed hadden reeds hun heiligen en nuttigen dag begonnen.

Ik ging op mijne beurt heen, en bezocht een gedeelte der stad. Met uitzondering van het koninklijk paleis, de kerken van den heiligen Alexander en van St. Laurentius, en het stadhuis, levert het oude *Alexandria stelliatorum* niets merkwaardigs op. Evenwel deed, terwijl ik de straten doorliep en over het paradeplein ging, waar, met slaande trom, een gedeelte van het garnizoen optrok, eene teedere herinnering mij belang stellen in de meest gewone zaken. « In 1811, zeide ik tot mij zelve, bevond zich hier in deze, toenmaals fransche stad, een welbemide broeder: hij heeft deze zelfde paleizen gezien, deze zelfde straten doorloopen, deze zelfde wallen verdedigd. Waar is hij? Waar zijn die talrijke wapen-

broeders, toenmalige sieraden van een keizerrijk, dat niet meer bestaat? Ik zie wel vaandels en uniformen; ik hoor wel het roeren der trom, maar niets van dat alles is fransch! » De lange reeks van opvolgende gebeurtenissen, die zich zoo snel ontwikkelden, opende mij een ruim veld van bespiegeling; maar ik moest daarbij afbreken: het teeken van vertrek was gegeven.

Omstreeks acht uur des morgens, verlieten wij Alexandrië. Als men zijn blik laat weiden over de uitgestrekte vlakte, die de stad omringt, merkt men op, dat de verbondene mogendheden de reusachtige werken, door de Franschen aangelegd, hebben doen slechten. Dat geduchte vestingwerk van muren en grachten maakte Alexandrië tot het bolwerk van Frankrijk naar den kant van Italië, en tot eene der sterkste vestingen van Europa. Nadat wij den Tanaro achter ons hadden, bevonden wij ons, binnen weinige oogenblikken, op de hooge oevers der Bormida, waarvan de naam dikwijls in de jaarboeken onzer krijgsgeschiedenis voorkomt. Terwijl wij deze soort van vliet, met breede bedding en steile boorden, overtrokken, daagde eene grootsche herinnering voor onze blikken op. Eensklaps houdt de conducteur de paarden in, en roept ons toe: « Ziet daar het slagveld van Marengo! » Deze woorden hadden nauwelijks ons oor getroffen, of wij stonden overeind; het hart klopte ons sterk, en met het oog overweidden wij het tooneel van den gedenkwaardigen strijd, die aan Europa eene andere gedaante gaf, het consulaat in luister deed stijgen, en het keizerrijk voorbereide.

Zonder een krijgskundige te zijn, kan men zich evenwel niet onthouden, het genie te bewonderen van den grooten veldheer, die daar de zege bevocht. Het was onmogelijk, met meer juistheid de gunstige kansen van weder en terrein te berekenen en ze beter tot zijn voordeel aan te wenden. Welk een heir van gedachten, herinneringen, overwegingen en lessen stijgt

hier voor u omhoog, als gij over dit slagveld komt! Ik nam het ter loops in oogenschouw, en daarna zeide ik, met een geroerd hart, voor dat gansche doodenleger een aandachtig *De profundis*: dit is de bloem, welke de christen in het voorbijgaan op het graf zijner broeders nederlegt.

Inmiddels kwam ons de met wijngaarden bedekte hoogte in 't gezigt, waarop de dappere Desaix in zijn triomf bezweek, daarna het heuvelvlak, vanwaar Kellermann den aanval zijner zware ruitery tegen de oostenrijksche kolommen rigtte, welke het hem gelukte te doen deinzen en tot den aftogt te dwingen. Twee trekken, die het fransche karakter zoo wél doen uitkomen, deden zich alstoen voor mijn geheugen op. De generaal Bessières, aan het hoofd der grenadiers en jagers van de garde des consuls, wierp zich op den vijand; de bajonetten der Franschen en Oostenrijkers waren op het punt van elkander te kruisen, toen een honggaarsch ruiter, die van zijn paard was geworpen, de handen naar onze dapperen uitstreckte, hen biddende, dat zij hem toch niet onder de hoeven hunner paarden zouden vertrappen. Bessières merkt hem op en roept: *Opent uwe rijen, mijne vrienden, laat ons dezen ongelukkige sparen.* In het heetste van den strijd, werd den luitenant der artillerie Conrad door een kogel een been afgeschoten; doch naauwelijks was hij gevallen, of hij rigtte zich weder op, om zijn oog te laten gaan over de raaklijn zijner batterij. De kanoniers wilden hem wegvoeren, maar hij verzette zich daar tegen, met te zeggen: *bedient uwe batterij, en draagt zorg een weinig lager te rigten.*

De vlakke van Marengo en het geheele terrein van Lombardije zijn, gelijk men gezegd heeft, slechts schoon om slag te leveren. Geene bosschen, geene boomgaarden, geene hagen, geene wijnstokken; maar van alle kanten onafzienbare velden, die voortloopen tot Stradella toe, een klein vlek, aan de grenzen

van het hertogdom Parma. Alvorens daar aan te komen, passeert men Voghera, de laatste stad van het koninkrijk Sardinië. De groote staf van het fransche leger had er daags vóór den slag van Marengo gemiddagmaald. Alhoewel wij geen slag te leveren hadden, wilden wij echter dit *edel* voorbeeld volgen. Onder de oogden van Napoleon en zijner generaals, wier portretten eene ruime eetzaal sierden, begaven wij ons aan tafel, in het gezelschap van eenige Lombarden, die van de Apenijnen kwamen. Wij vingden aan, door kennis te maken met eene spijs van het land, die, ik geloof het stellig, niets anders kon zijn, dan het resultaat der wél bestudeerde proeven van een algemeen congres van alchimisten, apothekers en gifmengers. Gekookte rijst, kaas, vermicelli, piëmontesche truffels, fijn gesneden als tabaksbladen, en gearomatiseerd als met kruidnagelen, olie, zout en saffraan in overvloed, maakten de bestanddeelen uit van het helse gerecht, dat ons bij wijze van soep werd voorgezet. Ik zal u den naam daarvan mededeelen, opdat, bij aldien gij ooit door Voghera komt, gij u voor dat geneesmiddel zoudt kunnen wachten, ter ontsnapping waarvan gij geen minuut behoortet te aarzelen, om de paarden voor uw rijtuig te spannen, en in galop te vertrekken. Deze *minestra* heet: *Rizotto alla milanese*. Weest overigens verzekerd, dat die schotel niet verloren zal gaan; de Lombarden eten, wij kunnen zulks verzekeren, dien kost als eene lekkernij.

Na den maaltijd zetten wij onze reis voort door die velden van Italië, welke alle vol van fransche herinneringen zijn. Door de soldaten van Brennus veroverd, heeft eisalpijnsch Gallië menigmaal de zonen der oude Franken weder gezien. Geen heuvel, geen kreupelbosch, geen vliet, geen dorp wordt er in dit land gevonden, hetwelk Montaigne zoo te regt *het speelgoed onzer koningen en het graf onzer legers* noemt, of zij dragen de herinnering van eenig wapenfeit of van eeni-

gen beroemden naam in de jaarboeken onzer krijgshistorie. En echter hebben wij er nooit duurzaam onze heerschappij kunnen vestigen! Thans zelfs bezitten wij er geen duim-breed gronds; en dat in weêrwil der voorliefde van de bevolking, die steeds ons toegedaan, en nooit gunstig voor Oostenrijk was. Deze buitengewone daadzaak vindt zonder twijfel haren grond in de gemeenschaplijke afkomst; maar schijnt zij niet aan te duiden, dat Frankrijk geroepen is, om op eene andere wijze over Italië, dan door zijne wapenen te heerschen? Laat het rondborstig katholiek worden, en weldra zal het in Italië, zoolwel als in het Oosten en overal, het cervolste gebied, het zedelijk gebied heroverd hebben. Dit is, vergeten wij het niet, het roemrijkst voorregt, dat de Koning der volken aan de oudste dochter zijner Kerk voorbehouden heeft.

De *militaire herinneringen* hielden nog bij voortdoring onzen geest bezig, toen eene onvoorziene ontmoeting aan onze gedachten eene andere rigting gaf. Langs de helling van een door olm- en moerbeziënboomen beschaduwden heuvel, zagen wij over een smal voetpad een kloostergeestelijke van den H. Franciscus afklommen. Aan zijne kastanje bruine pij, zijn langen grijzen baard, zijn kaal geschoren hoofd en zijne bloote voeten, herkenden wij hem dadelijk voor een capucijn. De nederige pater ging zwijgend en ingetogen zijn weg. Met de eene hand hield hij den bedelzak vast, die hem over den reeds gebogen schouder hing, en met de andere leunde hij op een boomtak, die hem tot wandelstok diende. Arm uit vrijen wil, was hij eene aalmoes gaan vragen aan zijne broeders, de arme veldbewoners. Zijn gevulde zak duidde aan, dat hij niet te vergeefs gevraagd had. En in ruil voor het brood, hem gegeven, had hij, alleen door zijne tegenwoordigheid, een heilzaam voorbeeld achtergelaten, maar daarenboven nog, waar hij binnentrad, eenige goede woorden

aan het huisgezin, eene troostrijke toespraak aan de zieken en eenige liefkozingen aan de kleinen toegedeeld. Treffende handel, waarbij hij, aan wiens zijde alles verlies schijnt, meer terug bekomt, dan hij geeft; heerlijke overeenstemming, waarin de man des arbeids en de man des gebeds elkander wederkeerig hulp bieden, om tot hetzelfde einde te geraken. Levendige herinneringen uit de eeuwen van geloof, heilige droombeelden uit lang vervlogen tijden, hoe streelt gij des christens harte! Ondanks de snelheid van ons span, overviel ons intusschen de avond; het was reeds donker, toen wij te Stradella aankwamen.

Den 17. November.

Avontuur te Stradella. — De Douane. — De Trebia. — Opschriften. — Plaisance. — Voorkomen der stad. — Herinneringen. — Hospitaal.

Wij waren overeengekomen, dat wij den 16. te Plaisance zouden overnachten. Maar de conducteur kwam ons verwtigten, dat de beambten van het tolhuis, na wier onderzoek wij eerst de Trebia konden passeren, om vijf uur des avonds sloten; dat het derhalve niet mogelijk was, dien dag nog over de rivier te komen; en dat, indien wij volstrekt wilden doorrijden, wel het minst onaangename gevolg onzer onverzettelijkheid zou zijn, den geheelen nacht op den grooten weg te moeten bivouacieren. Hoe ongaarne ook, moesten wij wel naar zulke redenen luisteren. Alleen namen wij ons voor, hare keizerlijke majesteit, Maria Louisa, de tegenwoordige hertogin van Parma en Plaisance, nederig te verzoeken, dat het haar behagen mogt, aan hare grensbewakers te bevelen, wat later te gaan slapen.

Wij stegen af aan den *Real Albergo* van Stradella, en verzochten den hospes, om ons tegen vier uur des morgens te

wekken, teneinde om vijf uur te kunnen afrijden. Stipt, gelijk de soldaat op schildwacht, trad de kamerdienaar op het bepaalde uur de kamer mijner jonge vrienden binnen. Men zeide hem, dat hij in het aangrenzend vertrek mij licht zou brengen; maar het bevel werd niet begrepen; de oude hôteldiende verstond geen woord fransk. Van daar beiderzijds eene groote verwarring. Henri begint te roepen: *Porta*, een woord dat zoowel *deur* als *breng mij* beteekent. De Italiaan haast zich aan het vermeende verlangen van mijn jeugdigen vriend te voldoen, en brengt hem het eerste voorwerp, dat hem in handen komt: het was de waschkom. Francis in een luidkeels lagchen losbarstende, roept van zijnen kant nog harder: *Porta, porta*. De Italiaan verdubbelt zijn ijver, en brengt de broeken en laarzen aan. Nieuw gelach, en nieuw groep: *Porta, porta*. De arme man doet zijn best, en meenende geraden te hebben, wat men verlangde, brengt hij het in een slaapvertrek kwalijk te missen meubelstuk aan: dat was niet meer om uit te houden. — Ofschoon van zijn stuk gebragt, neemt de Italiaan deel aan de vrolijkheid mijner vrienden, en gaat de kamer rond, zoekende, wat men hem mogt vragen, terwijl hij bij elke schrede herhaalde: *Ma che diavolo?* Al het huisraad liet hij door de handen gaan, tot hij in het aangrenzend vertrek hoorde lagchen. *Capito! capito!* roept hij uit, begrepen, begrepen; vervolgens opent hij mijne deur (*porta*), en steekt mijne kaars aan, terwijl hij met een half kwaad, half lagchend gezigt zijn: *Ma che diavolo!* herhaalt.

Deze kleine repetitie van den Toren van Babel leverde ons nog stof tot schertsen, toen wij de grenzen van het herzogdom Parma bereikten. Gedurende vijf kwartier uurs, wachtten wij, bibberende van koude, op den weg, tot het den heeren tolbedienden gelegen kwam, hun pligt te vervullen. Het onderzoek-zelf duurde naauwelijks zoo lang, als ik bezig

ben er over te schrijven. Een oude tolbediende naderde ons, die, van onder zijn grijze kapot met groene uitmonstering, eene vermagerde, met vijf normandische vingers gewapende hand uitstekende, half-luid zeide: *Signori!* wij begrepen hem. De *buona mancia* viel hem in de plotseling gesloten vuist, en alles was afgeloopen. Een oogenblik later zaten wij in het voertuig, zoo wit als sneeuw, terwijl wij onze aanmerkingen maakten op hetgeen er zoo even had plaats gehad.

Omstreeks negen uur, ontdekte men de vermaarde oevers der Trebia. Meer den naam van vliet dan van rivier verdienende, loopt de Trebia, even als de Bormida, over eene met keisteenen bedekte bedding, waarvan de buitengewone breedte ons deed beseffen, welk een geduchten hinderpaal deze bij hoogen waterstand aan een leger in den weg kan stellen. Hannibal, dien wij op de oevers der Rhône hadden aangetroffen, vertoonde zich hier weder met zijne olifanten en zijne afrikaansche, spaansche en gallische troepen. De consul Sempronius liet zich met zijne Romeinen op den tegenoverliggenden oever zien. Het scheelde niet veel, of wij hadden het gekletter der wapenen gehoord, zoo zeer was onze klassieke verbeelding opgewonden. Maar de echo herhaalt een ander, bijna wegstervend, geluid; 't is het gebulder der duitsche en fransche artillerie, dat welcer deze velden en dit water, zoo dikwijls door menschenbloed geleverd, beroerde. Op dit zelfde terrein, waar twee duizend jaren te voren de Romeinen door de Carthagers waren overwonnen, leverde Macdonald, den 19. Junij 1799, aan den geduchten Suwarof den bloedigen driedaagschen slag. Van weerskanten had men vijf millioen patronen en zeventig duizend kanonskogels verschoten: vijftien duizend man lieten er het leven, en de legers rustten des nachts op het slagveld uit.

Weldra kwamen wij aan de prachtige, door Maria Louisa gebouwde brug. Tegenover de kolom, op het midden daarvan opgericht, schreven wij het *tamelijk oostenrijksch* opschrift af, dat van al de militaire herinneringen gewaagt, waarvan ik melding maakte:

MARIA LUDOVICA

IMP. FRANCISCI I CAES. FILIA

ARCHIDUX AUSTRIÆ

DUX PARM. PLAC. VAST.

TREBIÆ

QUAM ANNIBAL AN. U. C. DXXXV

LICTENSTEINUS AN. CHR. M. DCCXXXVI

SOWAROFIUS ET MELAS AN CHR. M. DCCXCIX

BELLO VICTORES

ILLUSTRAYERUNT;

PRINCEPS BENEFICENTISSIMA

FACTA PONTIS COMMODITATE

GLORIAM FELICIOREM

ADJUNXIT.

ANNO M. DCCCXX *).

Iets verder, aan de bloedige grenzen van al deze slagvelden, lazen wij een opschrift van geheel anderen aard. Op het portaal van een bevallig, pas geel geverwd, huisje zag men eene madonna, aan wier voeten twee pelgrims

*) Letterlijk vertaald, luidt het aldus: « Maria Louisa, dochter van keizer Frans I., aartshertogin van Oostenrijk, hertogin van Parma, Piacenza en Guastalla, heeft aan de Trebia, — welke Hannibal in 't jaar na de stichting van Rome 535, Lichtenstein in het jaar na Chr. 1746, Suwarof en Melas in het jaar na Chr. 1799, door hunne overwinningen hebben beroemd gemaakt, — als eene hoogst-weldadige vorstin, een meer gelukkigen luister geschonken, door het maken eener brug in het jaar 1820.

lagen nedergeknield. Beneden een niet onaardig geschilderd fresco, stonden de volgende woorden, die tot ons gerigt schenen:

*Figli d' Eva che per le vie andate
Di salutar Maria non vi scordate 1).*

Italië is bij uitnemendheid het land van devotie tot de heilige Maagd. Hare lieflijke beeldtenis vertoont er zich allereuwe aan de oogen des reizigers, en den armen pelgrim op den weg des levens wordt onophoudelijk herinnerd, dat hij op zijn togt door het tranendal in den hemel eene moeder heeft, die over zijne schreden waakt.

Wij reden omstreeks tien uur des morgens Plaisance binnen. Muren, huizen, paleizen, kerken, alles is er van gebakken steen opgetrokken; de straten zijn breed, lang en weinig bezocht; dit is genoeg gezegd, om te doen beseffen, wat somber en onvriendelijk voorkomen die groote stad over het algemeen hebben moet. Plaisance is nooit bekomen van de vreeslijke plundering, die de verschrikkelijke Frans Sforza het, in 1448, deed ondergaan. De kerken, met versierselen als overladen, bezitten niets merkwaardigs, met uitzondering der kathedraal, een schoon gothisch bouwwerk uit de dertiende eeuw. De koepel is met op hoogen prijs gestelde fresco's van Guercini en Louis Carrachi 2) versierd. Buiten aan den klokkentoren, ziet men de beruchte ijzeren kooi, waarin, naar men zegt, eenige der voornaamste slagtoffers der talrijke italiaansche omwentelingen werden opgesloten, om er den dood af te wachten. Plaisance herinnert den christen-

1) Zonen van Eva, die langs den weg gaat, vergeet niet Maria te groeten.

2) De eerste werd geboren te Cento, in 1590, de andere te Bologna, in 1535.

reiziger aan twee gedenkwaardige conciliën. Het eerste, gehouden door paus Urbanus II., in 1093, verbrak het huwelijk, dat Filips I., koning van Frankrijk, had aangegaan met Bertrada, na Bertha, de dochter des graven van Holland, verstooten te hebben; het tweede, gehouden door Innocentius II., in 1152, veroordeelde Anacletus den tegenpaus.

De onvruchtbaarheid onzer eerste uitstapjes, werd vergoed door een bezoek, wat ik allen reizigers aanraad; namelijk tot in zijne bijzonderheden het algemeen hospitaal te gaan bezichtigen. Even als te Genua, troffen wij er de dochters van St. Vincentius van Paulo aan. Door Maria Louisa geroepen, hadden zij, eerst sedert de maand Julij, zich aldaar gevestigd. Niet te min was alles van gedaante veranderd in dit schoone gesticht, waar, vóór hare komst, eene stuitende ongeregeldheid en eene verregaande morsigheid heerschten. Sedert het bestuur der goede zusters, heeft alle misbruik en verkeerdheid er opgehouden. Ook laat de administratie haar de volle vrijheid van handelen, en om alles, tot in de minste bijzonderheden toe, naar haar goedvinden in te rigten. Ik herinnerde mij hetzelfde te Lucern en Neufchâtel gezien te hebben. Welk een verneverdend contrast voor de mannen, die Frankrijk regeren! Lastig, beuzelachtig en wantrouwend, als zij is, houdt onze bureaucratie de zusters in een hatelijken staat van verdenking en dwang, terwijl Italië en Zwitserland, zelfs waar dit protestantsch is, zich gelukkig achtende, de zorg voor hunne armen en zieken aan onze hospitaal-zusters te kunnen overdragen, haar een onbegrensd vertrouwen schenken. Het eenvoudige gezond verstand zegt hun genoeg, dat de dochters van St. Vincentius, die uit christelijke liefde moeders zijn geworden, het erfgoed harer aangenomen kinderen niet nutteloos zullen verspillen.

De overste, voor wie het aantreffen van landgenooten

eene aangename verrassing scheen, leidde ons overal rond. Zij zeide ons, op een toon, die haar vreugdgevoel verried: « Hier is de draaibak niet afgeschaft. Onze kleine meisjes worden tot op twaalfjarigen leeftijd bij de landbewoners besteed. Als zij naar het hospitaal terugkomen, staat het haar vrij, er levenslang te blijven, indien zij niet liever in den echt of in dienst willen treden. In dit laatste geval, verbindt zich de meester bij eene publieke akte, voortdurend in hare behoeften te zullen voorzien, of ze slechts in huizen te plaatsen, die alle verlangde waarborgen opleveren. » Men moet toegeven, dat een dergelijk stelsel op eene voortreffelijke wijze het doel der christelijke liefde bereikt. Het verzekert te gelijk het stoffelijk bestaan, de christelijke opvoeding en het lot der weezen, tot aan het einde harer dagen. In Frankrijk is de naastenliefde in dat opzigt onvolledig. De jonge dochter, die eenmaal hulpeloos verlaten was bij hare geboorte, wordt het nogmaals bij haar vertrek uit het godshuis: van dat oogenblik af houdt alle toezigt over haar in de maatschappij geheel op. Zonder bescherming de wereld ingetreden, blijft zij daarin aan alle gevaren blootgesteld, en doen maar al te dikwijls bedroevende afdwalingen de kostbare zorgen aan hare kindsheid besteed, nutteloos verloren gaan. Onze philanthropie roeme derhalve niet te zeer: er is meer dan ééne leemte in hare theoriën, en al het goede, wat zij verrigt, heeft de christelijke liefde vóór haar, en beter dan zij, gedaan.

Den 18. November.

Borgo San-Donino. — Casa di Lavoro. — Brug over den Taro. — Dames van het Heilig Hart. — Voorbereidende studiën tot den geestelijken stand. — Gezigt op Parma.

Het was een koud en mistig weder, toen wij, in het gezelschap van vier Italianen, des morgens om zeven uur, ons

naar Parma op weg begaven. Na wijde vlakten doorreden te hebben, waarvan geene hoogte of laagte de eenvormigheid afbreekt, komt men regelreht te Borgo San-Donino aan. Deze kleine, sierlijk gebouwde stad, maakt met haar regtsgebied het vierde bisdom der staten van Parma uit. Het zien van haar fraai hospitaal deed het gesprek op de gestichten van weldadigheid vallen. Men zeide ons, dat te Parma, even als te Genua, eene openbare werkplaats bestond, waar de armen, die nog werken konden, gingen arbeiden, als zij wilden. Den mensch, die daartoe in staat is, zijn levensonderhoud te laten verdienen, hem, die niet meer kan, te huis bij te staan, daarin ligt de oplossing van het moeijelijk vraagstuk, om de wet van den arbeid en der liefdadigheid overeen te brengen. De italiaansche werkplaats heeft de hatelijke eigenschap onzer depôts niet; zij berooft den arme geenszins van het eenige goed, dat hem nog overblijft, de vrijheid; en evenwel bereikt zij het doel, hetwelk wij ons voorstellen: het weren der bedelarij. Wij zullen gelegenheid hebben, op deze inrigting terug te komen.

Op eenigen afstand van Parma, ligt over den Taro eene brug, die niets merkwaardigs heeft dan hare lengte, die vijf honderd ellen bedraagt. In de hoofdstad zijner voormalige keizerin aangekomen, verneemt de fransche reiziger tot zijn genoegen, dat hij er edele landgenooten telt, en een zijner eerste bezoeken is voor de *Dames van het Heilig Hart* bestemd. Opvoedsters der arme zoowel als der aanzienlijke klasse, geven zij aan beide eene bij uitnemendheid christelijke leiding; hare kostleerlingen ontvangen daarenboven een geheel fransch onderrigt. Om haar onze taal te leeren, de eenige, welke zij, behalve het italiaansch, beoefenen, worden de klassen in het fransch gehouden. Zoo wordt, dank hebbe Maria Louisa, onze naam gezegend te Parma en Plaisance, waar onze invloed zich weldadig aan iederen leeftijd en aan alle standen gevoelen

doet. Als Frankrijk zijne, door de Voorzienigheid er aan opgelegde, zending indachtig, en opregtelijk onderdanig aan de Kerk, wier oudste dochter het is, er belang en eer in stelde, om de denkeelden dier moeder te verspreiden, dan zou het onbetwistbaar het oppergebied over de volken bezitten. Ziet eens, wat, in 't belang van onzen naam, de *Dames van het Heilig Hart* in Italië, onze *Zusters van den heiligen Vincentius* in hetzelfde land, als ook in het oosten en in Afrika doen! Wat zou het wezen, als hare heilzame werkdadigheid wierd ondersteund door hen, die belast zijn met te waken over het lot van het zeer christelijk koninkrijk? Wat vooral, indien, naast de levensademende onderrichtingen en moederlijke zorgen onzer geestelijke zusters, de vreemde volken uit Frankrijk niet nog andere leerstellingen zagen voortkomen, die 't instinkt tot zelfbehoud hen verplicht, krachtadig te keer te gaan? Eenwige schande over hen, die den franschen geest door de natiën hebben doen veroordeelen, en het volk, dat de zending der naastenliefde en van het geloof heeft te vervullen, dienstbaar maakten aan de propaganda der goddeloosheid!

De overste van het *Heilig Hart* had de goedheid, ons haar huis te laten bezoeken, en in aanraking te brengen met den aalmoezenier, een jong priester, die aan de beschaafde manieren een open verstand en geoeffenden geest scheen te paren. Hij verhaalde mij, dat de organisatie der studiën voor de geestelijkheid te Parma dezelfde is, als te Genua en in bijna geheel Italië. Het groot en klein seminarie maken slechts één gesticht uit, en de strikt-vereischte voorwaarden tot het ontvangen der orden zijn het examen en de *retraite* van tien dagen.

Het was reeds te laat geworden, om het geheel der stad zelfs met een vlugtigen blik nog te kunnen overzien. Parma ligt in eene uitgebreide vlakte. Er heerscht veel meer beweging

en het schijnt, gelijk wij, ik weet niet waarom, het uitdrukken, *levendiger* dan Plaisance: wij zullen het morgen gaan zien.

Den 19. November.

Hoofdkerk van Parma. — Doopkapel. — Museum. — Galerij. — Bibliotheek. — Het inwendige der stad. — Kerk van St. Quintijn.

Het weder, dat, den vorigen dag, koud genoeg was, om de vlakten van 't hertogelijk grondgebied onder 'eene dunne laag sneeuw bedekt te houden, was zachter geworden. De ijzel was van de boomen verdwenen, de nevel opgetrokken; schitterend rees de zon aan den gezigteinder op, en, gekoesterd door eene zoele, bijna warme, lucht, hadden wij eindelijk een schoonen italiaanschen dag, dien we met het bezoek van den *Duomo*, of der hoofdkerk, begonnen. Het is een ruim gebouw in gothieken stijl, aan welks onderdeelen elk op zich-zelf men noch fijnheid, noch sierlijkheid kan betwisten, doch waarvan het geheel een eenigzins plomp voorkomen heeft. De koepel is vooral merkwaardig om zijne rijzige hoogte en door de fresco's, die hem van binnen versieren. Dit schilderwerk, dat voor het beste van Correggio 1) doorgaat, stelt *de Opneming der heilige Maagd te midden der engelen* voor. Men bewondert daarin voornamelijk de stoutheid der *verkortingen*. Bij het ingaan der kerk, ziet men regts, achter in eene zijkapel, het niet zeer aanzienlijk monument, aan de nagedachtenis van Petrarcha toegewijd: men weet, dat de beroemde dichter geruimen tijd aartsdiaken van Parma was. Ik zal mij niet ophouden met de beschrijving, noch met de beoordeeling der talrijke schilderijen, die in den somberen *duomo*, even als in de fraaije kerk der benedictijnen prijken.

1) Geboren te Correggio, in 1494.

Die zoo kwistig aangebragte schilderijen, standbeelden en verguldsels in alle italiaansche kerken, geven aanleiding tot eene opmerking, die den oplettenden reiziger niet ontsnappen moet. Meer dan eenig ander volk, schijnen de Italianen behoefte te hebben aan de kunsten, om zich tot de beschouwing van het geestelijke te verheffen. Ontneemt hun hunne muziek, schilder-, beeldhouwkunst, godsdienstige feesten, de pracht hunner kerken, en zij zullen zeer spoedig tot het sensualismus vervallen. De levendigheid van hun bloed, hun bewegelijk karakter, vurig temperament, de hitte hunner verbeelding, de eenigzins weekelijke zachtheid en bevalligheid der taal, welke zij spreken, het bekoorlijke en de rijkdom van het land, door hen bewoond, de schoonheid van den hemel, waaronder zij leven, laten, op dit punt, geen twijfel aan den nadenkenden waarnemer over. Dat onder de volken van het Noorden de godsdienst zich in ernstige vormen kleedt, is mij verklaarbaar; maar evenzeer besef ik, dat zij in Italië, en bij alle zuidelijke volken, zich met harmonie omgeven, met bevalligheden tooijen, den wierookgeur om zich verspreiden moet: en zij doet dit ook. Ziedaar een nieuw gezichtspunt, waaronder zij zich waarlijk katholiek vertoont. Bewonderenswaardig *instinkt*, hetwelk geene sekte ooit bezat! Aan de ware Kerk-alleen is het gegeven, om, zonder aan haar bestaan, hare waardigheid of haar heilig gezag afbreuk te doen, zich in overeenstemming te stellen met het karakter, de zeden en de behoeften der bewoners van alle luchtstreken, in één woord, zich alles voor allen te maken, om hen allen te winnen voor het spiritualismus, voor God, de deugd en den hemel.

Het bezoek der kerken van Parma leidt tot eene andere opmerking, waarvoor men de stof allerwege in Italië aantreft. Onder de altaartafel, door vier kolommen geschraagd, rust de kast, waarin de overblijfselen der martelaren be-

waard worden. Men gevoelt zich levendig getroffen door dit onveranderlijk gebruik, dat de treurige, maar roemrijke katakomben voor den geest roept, en tot voor de laatste katholieke geslachten toe een groot geheim en eene verhevene les vereeuwigt.

Van de hoofdkerk begaven wij ons naar de *doopkapel*, die slechts door de breedte eener straat van deze gescheiden is. Dit tweede gedenkstuk onzer eerwaardige oudheid is een achtkant, gothiek gebouw, waarvan alle deelen, in hetzelfde middelpunt uitlopende, zich tot een koepel van wonderschoonen vorm vereenigen. Zij is geheel uit veronesch marmer gebouwd, en dagteekent van het jaar 1196. Rondom den ruimen koepel loopen galerijen, waarop de talrijke toeschouwers de prachtige ceremoniën van het plegtig doopsel bijwoonden. Geheel de binnenruimte prijkt met antieke schilderstukken, waarvan het meest uitmunten: *St. Octavius, van het paard vallende*, en het *Doopsel van Konstantijn*. In het midden der doopkapel ziet men het grootte bekken, waarin de doopelingen moesten afstijgen; het is achtkant en uit één stuk rood marmer gehouwen. Midden in de ruime kom bevindt zich het vierkant, waarop de bisschop met zijne assistenten plaats nam, om de dubbele plegtigheid der indompeling en der zalving te verrigten. Welke herinneringen, welke indrukken, op het gezigt van al die in zoo velerlei opzigten heilige zaken! In gedachte zich te midden dier schitterende en plegtige nachten verplaatsende, als de doopkapel door duizende flambouwen verlicht was, ziet men op de galerijen een ontelbare schaar van christenen, getuige van de wedergeboorte eener andere schare; naast het ruime bekken den bisschop in zijn prachtig gewaad, gevolgd door een stoet van levieten; dan die talrijke katechumenen met hunne witte kleederen en hunne kaarsen in de hand; men hoort de toonen der

heilige gezangen, de gebeden en het formulier van het sakrament, en men neemt aan al die geheimen van liefde en zaligheid deel, met eene zoete verrukking, welke het hart wel gevoelen, maar de pen nog minder dan de mond meêdeelen kan.

Ofschoon de kerkelijke tucht veranderd is, heeft men de eerwaardige doopkapel niet aan hare bestemming onttrokken. De nu in gebruik zijnde doopvont staat bij het antieke bekken, zoodat alle kinderen der stad Parma het goddelijk leven komen putten op dezelfde plaats, waar hunne vaderen het ontvingen. Op die vont leest men het eenvoudig en verheven opschrift:

*Hic renascimur
Ad immortalitatem. 1)*

Nog geheel onder den invloed van het weldadig genot der godsdienstige gemoedswerking dier doopkapel, traden wij een paleis binnen, waar men een zeer verschillende atmosfeer inademt. De *Pilotta*, of het paleis Farnèse, bevat het museum, de akademie en de bibliotheek. In het overigens zeer rijke museum, wijdden wij bijna uitsluitend onze aandacht aan de beroemde *Tafel van Trajanus*, waarvan wij de geschiedenis hier laten volgen. Niet ver van Parma, lag weleer *Velleja*, eene kleine stad, die om de menigvuldige oudheden, onder hare bouwvallen gevonden, het Pompei van Midden-Italië geworden is. In de laatste eeuw groeven vier landlieden in dat vruchtbaar veld. Zij vonden de bedoelde tafel, braken haar in vier stukken, en verkochten ze aan een klokkengieter. Het merkwaardig monument was zijne vernieliging nabij, toen een oudheidkenner het kocht, de stukken weder zamenvoegde, en het in 't museum plaatsen deed. Het is bekend, dat de Romeinen hunne wetten in bronzen tafels griften, zonder

1) Hier worden wij ter onsterfelijkheid herboren.

twijfel, om de vervalsching van den tekst te voorkomen, en daarvan den duur, welligt ook de onbuigzame strengheid, aan te duiden. De Tafel van Trajanus vereenigt in zich al deze vereischten. Het is eene lange, breede bronzen plaat, vol van ingegrifte schriftteekens. De wet, waarvan zij den inhoud voorstelt, is een hypothecair verband, gevestigd op de grondeigendommen van Velleja, onder borgtogt van keizer Trajanus. De gevers beleggen eene som van 10,040 sestertiën voor het onderhoud der arme, zoo onwettige als wettige, kinderen. Het is een kostbaar document voor de geschiedenis der romeinsche administratie. 1) Bij deze tafel, ziet men eene andere, insgelijks in brons, maar van eene hoogere oudheid. Zij is het vierde blad van een *senatusconsult*, waarbij de aangelegenheden van cisalpijnsch Gallië, honderd jaren vóór Christus geboorte, geregeld werden.

Na onze *klinkende dankstof* aan den eicerone van het museum toegebracht te hebben, begaven wij ons naar de akademie, van eenen nieuwen geleider vergezeld. De twee reusachtige standbeelden van *Hercules* en *Bacchus*, uit bazalt of egyptisch graniet gehouwen, troffen allereerst onze blikken, maar boeiden ze niet: zij behooren tot die zoo talrijke voortbrengselen der kunst, welke men moet *zien*, zonder ze te *beschouwen*. Deze voortreffelijk bewerkte en goed bewaard gebleven standbeelden werden gevonden tusschen de bouwvallen van Nero's paleis, en door Paulus III., uit het geslacht Farnèse, naar Parma, zijne geboortestad, gezonden. Maar onze aandacht verdiepte zich geheel in den *Hieronymus in de woestijn*, een meesterstuk van Correggio. De heilige leeraar is staande voorgesteld, en houdt in zijne hand een half ontrolden schriftbundel, waarin een gedeelte zijner werken vervat is;

1) Men zie hetgeen wij daarvan gezegd hebben in onze *Histoire de la Famille*.

vóór hem biedt een engeltje het kind Jesus het andere gedeelte aan. De Heiland, op den schoot der heilige Maagd gezeten, strekt de hand uit, om de werken van den heiligen kluizenaar aan te nemen. Beneden de heilige Maagd ligt de H. Magdalena neêrgekniel, die op wat er voorvalt, acht geeft; achter, aan den rand der schilderij, ziet men een kleinen engel, die het reukvat der deugden van den grooten boeteling zwaait. Ik twijfel er aan, of men zich wel iets lieflijkers, bevalligers, natuurlijkers en van fijner bewerking zal kunnen voorstellen, dan al die beelden, ieder afzonderlijk beschouwd. Te zamen genomen in onderling verband, maken zij een geheel vol bevalligheid en harmonie uit: gij staat verrukt, ontroerd en verstomd, en kunt slechts bewonderen. De zoo levendige, zoo streelende indruk, dien het gezicht van dit christelijk meesterstuk op ons maakte, ontsluit eene waarheid, die het goed is, luide te doen verstaan: *Het geloof, dat den kunstenaar bezielt, geeft aan hem, die geen kunstenaar is, het gevoel van het schoone.*

In de bibliotheek, die eene rijke verzameling bevat, en zeer wel bestuurd wordt, onderzochten wij met eene gretige nieuwsgierigheid de *Heures* van Hendrik II., koning van Frankrijk, met zijne halve maan en het devies (dat elders beter geplaatst zou wezen) van Diana van Poitiers: *Donec totum impleat orbem*; den *koran* van Kara-Mustapha, gevonden in diens tent na het opbreken van het beleg voor Weenen; een *psalmboek* in het hebreuwsch, bevattende tusschen de regels geschreven aantekeningen van de hand van Luther: de vader der hervorming schreef niet zeer leesbaar.

Na de oude woning van het huis Farnèse, thans weduwe van hare vermaarde meesters, in alle bijzonderheden bezocht te hebben, gingen wij heen en weder over het hof van het stille paleis, door Maria Louisa bewoond. Van Parijs naar Parma,

van de Tuileriën naar het hertogelijk paleis, welk een afstand ! Welk een nieuw bewijs van de onstandvastigheid der menschelijke zaken ! Het overige van den dag werd besteed aan het doorloopen der stad in al hare kwartieren. Doch de bakermat van *Cassius* en *Macrobius* levert niets bijzonders op, wat men ook niet in onze nieuwere steden aantreft. Hiervan moet men nogtans uitzonderen een schouwspel, dat op den christen-reiziger een diepen indruk maakt, omdat het eene openlijke getuigenis is van de godsvrucht der burgers van Parma. Ongeveer in het midden der stad verheft zich een fraai kerkje, welks gevel en muren van buiten versierd zijn met geslachtswapens van overledenen en met marmeren lijktrofeën: deze kerk is aan de gedachtenis van den heiligen *Quintinus* gewijd. De zinnebeelden des doods worden aldaar geplaatst, om de voorbijgangers te herinneren aan degenen, die niet meer zijn, en hen uit te noodigen, om voor hen te bidden. Na een bepaald tijdsverloop, worden de oude door andere vervangen, in dier voege, dat de kerk daarmede altoos als nieuw bedekt is; *zoo vaardig is de dood om de ledige plaatsen te vullen!* Maar de christelijke liefde der bewoners stelt zich daarmede niet tevreden. Dagelijks wordt het verlossende bloed openlijk opgeofferd ten behoeve van alle lijdende zielen. In den loop van het jaar, begeeft elke parochie der stad zich naar St. Quintinus, waar zij eene novene van missen en plegtige gebeden opdraagt voor de overledenen, die tot haar behoord hebben. Dit treffend gebruik, hetwelk Frankrijk aan Italië moet benijden, is niet alleen prijzenswaardig, omdat het zeer godsdienstig, maar ook, omdat het zeer maatschappijk is: al wat den vromen eerbied jegens de dooden voedt, is bij uitstek nuttig voor de levenden.

Den 20. November.

Vertrek uit Parma. — Tolbeambte. — Reggio. — Modena. — Muratori. — Tiraboschi. — Driemanschap. — Bologna. — De heilige Maagd. — Processie van het heilig Sacrament.

Om vier uur des morgens zong er op straat een man, die met verdubbelde slagen aan de deur der *Locanda Tedesca* aanklopte, waar wij onzen intrek genomen hadden. Die man was onze voerman, een fatsoenlijke knevelaar, aan wien wij ons, van Parma tot Modena, hadden overgegeven. Hij kwam ons wekken, en onze bagaadje opladen. Een uur later waren wij op weg, in een koud en nevelachtig weder. Aan de poort der stad, waakte de agent van politie, die ons, tegen afgifte onzer veiligheidskaarten, wel wilde doorlaten. Tien minuten later bereikte de *Legno* de grenzen van het hertogdom Modena. Daar wachtte de onvermijdelijke tol. De tolwachter was een man van ongeveer vijftig jaren. Op het gerucht van het rijtuig, sprong hij uit zijn huisje, en zijn vermagerd gelaat, door een reusachtigen neus voorafgegaan, aan het portier brengende, vroeg hij, volgens de formule, om onze reispassen te zien, en onze goederen te onderzoeken. De reispassen werden vertoond, onder bijvoeging, dat onze koffers geene smokkelwaar inhielden. — *Lo credo, ma.....* Ik geloof het, maar..... — Maar, ik bid u, laat ons met rust, zeide hem een Italiaan, die onze reisgenoot was, *ik zal u de hand reiken: e ti toccherò la mano*. De tolbeambte scheen zeer gevoelig voor die aangename uitdrukking. Niet te min schudde hij zijn hoofd, zeggende: — Ik kan niet; mijne orders zijn uitdrukkelijk. — Kom aan, beste man, wat vreest gij? — Ik vrees den luitenant. — Ik stel mij voor hem verantwoordelijk. — Gij verzekert mij, dat gij niets verbodens bij u hebt? — Niets. — Toen wendde hij het hoofd

om, zag naar de vensters van het wachthuis; vervolgens met de onderlip eene kleine, zeer bevallige beweging makende, stak hij steelsgewijze zijne, door een polsmofje bedekte, hand door de opening van het portier. Wij haastten ons, *hem ze te drukken*, men begrijpt wel hoe. Terstond daarop riep hij met donderende stem: *Vetturino, avanti*, voorwaarts, voerman; deze heeren zijn in orde. Tot ons vermaak hernieuwde zich dit tooneel *negenmaal* op denzelfden gedenkwaardigen dag.

Ondanks al die tollenaarsbemoeijelijkingen, kwamen wij omstreeks negen uur des morgens te Reggio aan. Reggio is eene kleine, bevallige stad, waaraan eene drukke markt alstoen een zeer levendig aanzien schonk. De tijd liet ons niet toe, het merkwaardigste, wat zij bezit, te bezigtigen, namelijk, de groep van *Adam en Eva* aan het portaal der hoofdkerk; onze Lieve-Vrouw *della Ghiara*, eene zeer schoone kerk, zijnde eene St. Pieter van Rome in 't klein, met fresco's en een *Christus* van Guercini; eindelijk het huis, waarin, volgens eene overlevering, welke ik voor twijfelachtig houde, Ariosto het levenslicht aanschouwd zou hebben: het staat op het plein der hoofdkerk.

Des middags waren wij te Modena. Het oude *Mutina*, eene beroemde romeinsche kolonie, is eene merkwaardige stad, gelegen in eene schoone vlakte, tusschen de *Secchia* en den *Panaro*. Langs de straten loopen breede overdekte galerijen, die de voetgangers tegen den regen en de zon beschutten. Ofschoon de bevolking niet meer dan 50,000 zielen telt, bezit Modena vijftig kerken. De hoofdkerk, van Lombardschen bouwtrant, met haren vierkanten, op zich-zelf staanden en voluit van marmer opgetrokken toren, vormt een geheel, dat gebrek heeft aan harmonie. Beneden in den toren bewaart men den ouden dennenhouten emmer, dien de Modeners

den Bolonezen ontroofden, en die aanleiding heeft gegeven tot het heroïsch-comisch gedicht van Tassoni, getiteld *la Secchia rapita*. In de hoofdkerk bevindt zich het nederig graf van Muratori, pastoor van *St. Maria de Pomposa*; hij was een der geleerdste mannen van Europa, en stierf in 1750. Iedereen kent, of moet kennen zijn werk, getiteld: *Il cristianesimo felice nelle missioni del Paraguay*, dat eene getrouwe schildering levert van die jeugdige christelijke gemeenten in Zuid-Amerika, die de fabelachtige wonderen der gouden eeuw verwezenlijkten, en waarvan de wijsgeeren-zelfen hebben gesproken, als van maatschappijen, op wier schepping de godsdienst alleen zich beroemen mag. De bibliotheek van Modena telt 90,000 boekdeelen en 5,000 handschriften. Zij herinnerde ons aan den beroemden Tiraboschi, dien zij 't zich tot eene eer rekent tot bewaarder gehad te hebben. Deze geleerde jesuit, in 1794 overleden, is de schrijver van de merkwaardige *Geschiedenis der italiaansche literatuur*. De aan afgoderij grenzende vereering, welke de zestiende eeuw voor de klassieke heidenen van Athene en Rome aan den dag legde, was het voorwerp zijner regtmatige kritiek. Even geestig als billijk, steekt hij vooral den draak met P. Maffei, die *den paus verlof vroeg, om zijn brevier in de grieksche taal te lezen, teneinde door het dagelijks bezigen van het latijn der Vulgata zijn stijl niet te bederven!*

Het was reeds laat, toen we ons naar Bologna op weg begaven, over de uitgestrekte velden heen, die den doodstrijd der romeinsche vrijheid aanschouwden. Door den consul Pansa te Modena overwonnen, vlugtte Antonius naar Gallië, en kwam weldra naar Italië terug, aan de spits van drie en twintig legioenen en tien duizend ruiters.

Wij verlieten het veld, waar weleer dit *vrijheid-moordend* leger, zoo als men zich in 94 uitdrukte, zijne tenten

had opgeslagen, om onze reis voort te zetten op den anderen oever van den *Reno*, den ouden *Labinius*, waaraan eene afschuwelijke herinnering kleeft. Op het kleine eiland, door deze rivier gevormd, kwam het driemanschap tusschen Octavius, Antonius en Lepidus tot stand. De driemannen gaven elkander het leven hunner vrienden en vijanden prijs, en hunne uitzinnige wreedheid ging zoo ver, dat zij, op straffe des doods, iedereen bevel gaven, om zich over hunne vogelvrijverklaring te verheugen; eindelijk werd het hoofd van Cicero, waarover men twee dagen onderhandelde, het onderpand van hun verdrag. Dit bloedig verbond, dat onzen geest met treurige gedachten vervulde, maakte weder eene afwisseling van gewaarwordingen door indrukken van eenen anderen aard noodzakelijk: deze wachtten ons te Bologna.

Om zeven uur des avonds, hielden wij voor de poort stil; na de gebruikelijke formaliteiten en de afgifte onzer reispassen, reden wij de stad binnen. Het was zaterdag, daags voor het feest van *Maria-Presentatie*. Bologna werd door zijne vrome inwoners geïllumineerd. Onder de groote overdekte galerijen, die de straten bezoomen, zag men talrijke madonna's van alle grootte en vorm, door flambouwen verlicht en met bloemen versierd. Het was geene ijdele vertooning, waaraan de harten vreemd bleven: van afstand tot afstand knielden geloovigen neder, en baden aan den voet der heilige beelden. Voor het eerst in mijn leven, was ik getuige van dusdanig schouwspel. Het is mij onmogelijk, eene beschrijving te geven van den weldadigen indruk, dien het hart gevoelt bij dat openbaar en ongedwongen getuigenis der vereering van een geheel volk jegens het beminlijkste der schepselen, de Moeder van God en de Zuster van 't menschelijk geslacht.

Ik meende ook een groot aantal nieuw herbouwde hui-

zen, *met ligt-gele en tigchel-roode gevels*, op te merken. Wij waren verre van te gissen, dat we ook dit behaaglijk gezigt aan het levendig geloof der Bolonezen verschuldigd waren. Onze onwetendheid werd dienaangaande spoedig opgehelder. Wij stapten af bij een Franschman, die al sedert twee en dertig jaren te Bologna gevestigd was, een man van kennis en een goed christen, wien wij nieuwsgierig de verklaring vroegen, van hetgeen wij gezien hadden. « Bologna, zeide hij, telt 75,000 inwoners en twee en twintig parochiën. Elk jaar heeft de plegtige omdragt op den H. Sacramentsdag, beurtsgewijze, doch slechts in twee parochiën plaats. Volgens een, sedert onheuglijken tijd nagekomen, gebruik, vernieuwen de bewoners der straten, waardoor de processie van het H. Sacrament komt, zoowel het in- als uitwendige hunner huizen. De eigenaars van alle klassen leggen daartoe gelijken ijver aan den dag. Indien, ondanks zijn goeden wil, de arme niet kan doen, wat zijn hart wel verlangt, schroomt hij niet het hem ontbrekende te leenen, om onkosten te bestrijden, die hij als eene heilige schuld aanmerkt. Gij ziet, ging hij voort, dat mijne vertrekken van binnen nog niet voltooid zijn, waarvan de reden is, dat alle werklieden aan den arbeid waren in de parochiën, die dit jaar de processie gehad hebben; en het zou mij niet verwonderen, dat men reeds in die wijken, waar zij het volgend jaar zal doortrekken, met den arbeid begonnen is. Hierin vindt gij de verklaring van het jeugdig voorkomen onzer oude gebouwen en van de in het ooglopende netheid onzer oude straten. »

Bij het hooren van deze bijzonderheden, was ik met den geest in Frankrijk, waar ik alle fransche ooren toeriep, er naar te luisteren. O mijn God! hoezeer verschillen deze openbare geloofsgetuigenissen van onze tegenwoordige zeden. Wel zijn zij schuldig, wier leeringen en voorbeelden onze, van

natuur zoo vurige en edelmoedige, harten ijskoud hebben gemaakt. Ziedaar, wat men te Bologna doet; en, in de hoofdstad van het allerechristelijkst koninkrijk, is het den Zone Gods niet meer veroorloofd, met eenig prachtvertoon zich buiten zijne tempels te begeven!

Den 21. November.

Serenade. — Beeld eener christlijke stad. — Opvoeding. — De torens der *Asinelli* en van de *Garizenda*. — Universiteit.

Gisteren waren wij op eene niet zeer welluidende wijze gewekt door de barsche stem van den voerman, maar heden, den dag van het feest der Presentatie, hadden we ons minder te beklagen. In Frankrijk brengen wij serenades aan bewindsmannen, aan vereerde en beminde personen, gedurende den nacht, die hun feestdag voorafgaat; hetzelfde gebruik heerscht in Italië; doch de kinderlijke liefde, verlicht door het geloof, telt er onder de overheidspersonen en verwanten, aan wie men deze eer bewijst, ééne meer: en deze is Maria.

Des morgens om vier uur werd de slaap van onze oogleden verdreven door het heerlijk spel van, ik weet niet hoe veel, klokken, wier maathoudende toonen boven de stad, als het ware, eene zee van harmonie deden ruischen. Men zou gemeend hebben, een concert van engelen te hooren, dat weldra door duizende stemmen van de aarde beantwoord werd. Al vroeg begaven wij ons naar de naburige kerk, die reeds met mannen, vrouwen en kinderen van elken stand en rang vervuld was. 't Had iets streelelends voor ons, ons gebed te paren aan het gebed der aandachtige menigte, die, om de altaren van de koningin des hemels zich verdringende, aan deze wêlbemide moeder hare *pligtplegingen*

en *ruikers* aanbod. Het eenvoudig gezang der *Litanie*, in koor door het gansche volk herhaald, schonk ons het levendigst genoeg.

Het middaguur was geslagen, toen wij eene omwandeling gingen doen door het deftige en wetenschaplijke Bologna. Met welgevallen rustte ons oog andermaal op het voorkomen eener christlijke stad op zon- en feestdagen. Er waren geene magazijnen geopend, er werd niet gewerkt, geen geraas deed zich hooren, zelfs zag men geene werklieden, zoo als elders, van de eene naar de andere plaats vertrekken; overal heerschten stilte en rust. De overdekte galerijen werden verlevendigd door wandelaars van elken stand, die een luchtje gingen scheppen, en de kerken vulden zich met biddende geloovigen. Omstreeks het midden der stad, ontmoetten wij een kleinen, ongeveer twaalfjarigen, knaap, met een groot kruisbeeld in de regter- en aan de linkerhand eene schel, welke hij onop- houdelijk deed ringelen. Het was een catechismus-kind, dat zóó alle straten der parochie doorliep, om zijne kameraden naar het christelijk onderwijs te roepen. Het was een lust, om te zien, hoe alle *ragazzi* hun spel verlieten, en gewillig naar hunne kapel liepen. Ziedaar een dier trekken uit het zedelijk leven, dat tusschen ons en Italië een hooger slagboom opwerpt, dan de Alpen. Te Bologna is het volk over het algemeen wél onderwezen. Hetzelfde geldt van de overige bevolking in den Kerkelijken Staat, waar de ongeletterden in veel mindere verhouding, dan in Frankrijk, worden aangetroffen. De Tournon heeft reeds dezelfde opmerking gemaakt: « Het lager onderwijs, zegt hij, wordt op het pauselijk gebied aan het volk in zoo ruime mate verstrekt, als waarvan slechts weinige regeringen het voorbeeld geven. In de steden en kleinste dorpen, geven schoolmeesters, die door den staat bezoldigd worden, onderrigt in het lezen, schrij-

ven en rekenen, zoodat er geen kind gevonden wordt, dat niet de weldaad van het elementair onderwijs kan genieten 1); en werkelijk staan de kinderen, die de scholen bezoeken, in verhouding tot de bevolking, als 1 tot 11. In Engeland is de gemiddelde verhouding, met betrekking tot de bevolking, insgelijks 1 op 11; in Frankrijk 1 op 20. Zij is, in de Vereenigde Staten, 1 op 4; in het hertogdom Baden en in Wurtemberg, 1 op 6; in Pruissen, 1 op 7; in Beijeren, 1 op 10; in Oostenrijk, 1 op 15; in Ierland, 1 op 19; in Polen, 1 op 78; in Portugal, 1 op 88; en in Rusland, 1 op 578. Men ziet, dat de Kerkelijke Staat zich rangschikt onder de natiën, bij welke het lager onderwijs het meest verspreid is 2). »

Te Bologna wordt de opvoeding der meisjes toevertrouwd aan onderwijzeressen van beproefde deugd, of aan kloosterzusters. De jongelingschap worden alle middelen aangeboden, om vorderingen te maken op de baan der wetenschappen, en al die middelen zijn kosteloos. Wat zal ik zeggen van het stoffelijk welzijn? Bologna heeft, even als Parma, een werkhuis voor de armen. Onze lange reeks van belastingen op deuren, vensters, patenten is er onbekend; kortom, dit volk, aan de tijdelijke magt van den Heiligen Vader onderworpen, is, in vele zaken, verder gevorderd dan zekere natie, die zich vleit aan het hoofd van den algemeenen vooruitgang te staan: het is vooral gelukkiger dan wij, en dat met minder kosten.

Gedurende onze omwandeling moesten wij wel stilstaan voor de beide vermaarde torens, die een niet te vermijden voorwerp van de verhalen en de bewondering der reizigers uitmaken. Zij zijn van gebakken steen en vierkant opgetrok-

1) Zie de voorrede voor de *Instit. de Bienf. de Rome*, p. 99.

2) *Etudes statistiques*, tom II., p. 87.

ken. De toren der *Asinelli*, de hoogste van Italië, is weinig voeten hooger dan de naald van den dom der Invaliden. Van tijd tot tijd dient hij tot het doen van sterrekundige waarnemingen. De *Garisenda* heeft eene hoogte van niet meer dan acht en veertig ellen. Hetgeen beiden zeer belangrijk, ik zou haast zeggen, schrikbarend maakt, is hun schuine stand. De eerste telt drie en een halven voet, de tweede acht voet en twaalf duim helling. Men stelt zich nogtans gerust, als men bedenkt, dat zij al sinds ettelijke eeuwen zóó gestaan hebben. Dante laat daaromtrent geen twijfel meer over 1). Moet men de buitengewone helling dezer twee monumenten aan verzakking van den grond, of aan de ijverzuchtige ijdelheid der oude edelen van Bologna toeschrijven? In weêrwil van de magazijnen inkt en papier, welke men om deze vraag op te lossen reeds verbruikt heeft, bleef zij nog onbeslist; ik vind dat ook zeer goed. Laat ons verder gaan.

Spedig werd onze nieuwsgierigheid opgewekt door de universiteit van Bologna, de oudste van Italië en eene der beroemdste van de wereld. In 423 door keizer Theodosius gesticht, was zij wel waardig, Karel den Grootten-zelfen tot beschermer te hebben, die haar een nieuwen glans bijzette. Men zou lang werk hebben, alle groote mannen te noemen, welke zij heeft voortgebragt. De wanden en gewelven der onafzienbare galerijen prijken met eene menigte schilden, ter herinnering aan de geleerden in alle vakken en de edele personaadjen, die kweekelingen en meesters van deze roemrijke universiteit waren. Hunne namen, met trots aan den vreemde-

- 1) Qual pare a rignardar la *Garisenda*
 Sotto'l chinato, quand'un nuvol vada
 Sovr'essa sì, ch'ella in contrario penda;
 Tal parve Anteo.

Inferno xxxi.

ling vertoond, zijn eene blijvende aanmoediging voor de opvolgende geslachten, die, onder den blik van dergelijke getuigen, geroepen worden tot oefening en inspanning van verstand en geest. In de nieuwere tijden telt de universiteit onder hare leden Benedictus XIV., Galvani en den kardinaal Mezzofanti, wier naam voldoende is, om haren roem onsterfelijk te maken. De bibliotheek bezit tachtig duizend boekdeelen en vier duizend handschriften, waarvan enkele uit de zesde en zelfs uit de vijfde eeuw. Onder deze laatsten doorbladerden wij met aandoening de *Beelden van Philostrates*: dit werk herinnert aan hartroerende voorbeelden van tegenspoed. Het is van de hand van Michel Apostolius, een der grieksche vluchtelingen van Konstantinopel, in de vijfde eeuw, en voorzien van het opschrift: *De koning van de armen dezer wereld heeft dit boek geschreven om te leven*. Men kan geen schrede in Italië doen, zonder eenige groote slagtoffers der wufte fortuin aan te treffen.

Den 22. November.

De Madonna van *San Luca*. — Haar feest. — Campo Santo.

Als gij boven van de *Garizenda* uwe blikken naar het westen rigt, ontdekt gij, op eene mijl afstands van Bologna, een groenen heuvel. Op den steilen top van deze eenzame berghoogte, verheft zich eene rijke kerk, waarvan de rijzige klokkentoren en de schitterende koepel van verre de aandacht des reizigers tot zich trekken: het is de kerk van Onze Lieve Vrouw ter *Wake* (*de-la-Garde*), of der madonna van *San Luca*. Dáár vereert men een miraculeus afbeeldsel van de heilige Maagd, door den heiligen Lucas geschilderd. Volgens eene oude overlevering 1), zou dit afbeeldsel, in het jaar 1160, van

1) Naar het zeggen van Lanzy, in zijne *Geschiedenis der Schilderkunst*, komen zij, die de schilderijen, aan den heiligen Lucas toe-

Konstantinopel naar Bologna zijn overgebracht, door een vromen kluisenaar, die het plaatste in eene eenzame kapel, in welker nabijheid eene heilige dochter, met name Angela, woonde.

De koningin des hemels toefde niet hare *tegenwoordigheid* te kenmerken door veelvuldige gunstbewijzen, welke Bologna door ondubbelzinnige blijken van dankbaarheid beantwoordde. De vroomheid zijner inwoners stichtte, in de plaats der nederige kapel, eene prachtige kerk, en nog in dezen laatsten tijd heeft het den weg, die naar de *bron der genaden* voert, aangenaam en gemakkelijk willen maken. Een bewonderenswaardige weg, waarvan men de type alleen in Italië aantreft; een weg, waarin de magt des geloofs en der liefde uitblinkt, verbindt de stad met den top van den heiligen berg. Het is eene overdekte gemetselde galcrij, zamengesteld

geschreven, onderzocht hebben, overeen, dat zij werkelijk niet van zijne hand kunnen zijn, althans niet in den staat, waarin ze zich bevinden. Men moet toch eene reeks van restauraties veronderstellen, die ten lange laatste de stukken tot geheel verschillende schilderijen van 't geen zij oorspronkelijk waren, vervormd moeten hebben. Geene er van dagteekent, zoo als zij is, uit vroeger tijdperk, dan uit dat van den zoogenaamden byzantijnschen stijl. Volgens Mazzolari moet men echter daarvan stellig de madonna van Maria de Meerdere te Rome uitzonderen. De overlevering evenwel, die aan den heiligen Evangelist schilderijen toeschrijft, is dermate in het Oosten en Westen verspreid, dat het waarschijnlijk blijft, dat er werkelijk voortbrengselen van zijn penseel bestaan hebben. Onderscheidene stukken, welke men daarvoor uitgeeft, zijn misschien nog de oorspronkelijke paneelen, waarop de medgezel van den heiligen Paulus eens zijne kleuren legde. Maar Rome-zelf is ver van zulks te bevestigen. De *Diario Romano* zegt alleen, bij de aanwijzing der dagen, waarop men de Lievevrouwen ter bezigtiging stelt: « zoo men zegt, door Sint Lucas geschilderd: » *Dipinte, come dicesi, da San Luca*. In den zin dezer aanteekening moet men alle uitdrukkingen verstaan, waarvan ik mij in het vervolg mijner reis zal bedienen, als er sprake is van de Moedergodsfiguren, door den heiligen Lucas geschilderd.

uit zes honderd vijf en dertig bogen, meerendeels met schilderwerk en vrome opschriften versierd. Ingesloten tusschen twee muren van ongeveer vijf en twintig voeten hoogte, die een fraai gewelf schragen, vormt zij een weg van omtrent twaalf voeten breed. Een dezer muren is blind, de andere bestaat uit bogen, die door kolommen en pilasters geschoord, een vrij uitzigt over het landschap open laat. Deze prachtige galerij slingert bevallig door de vlakke, klimt daarna kronkelend tegen de helling van den heuvel op, en leidt u zachtkens den tempel van Maria binnen. Niet zonder getroffen te worden, lazen wij de namen der personen, wier milde gaven deze trotsche bogen hebben opgerigt. Hier zijn het de kleedermakers, naaisters en tapijtenwevers; dáár de dienstboden der stad; iets verder, de houthakkers en metselaars, die hunne spaarpenningen hebben bijeengebragt, om een, twee en zelfs drie bogen te bekostigen.

Langzaam klommen wij op langs de kronkelende baan, geheiligd door de gebeden en de tranen van zoovele vrome pelgrims, die ze vóór ons bestegen hadden, en nog dagelijks bestijgen. Hoe dikwijls, gedurende de reis, vraagt het verteederd hart een sprankje van dat kinderlijk vertrouwen, dat de vertroostende wonderen voortbrengt, waarvan gij de even treffende als verschillende bewijzen ziet in de talrijke *ex-voto's*, aan het altaar van Maria neêrgehangen. Wij gaven aan den koster ons verlangen te kennen, om de heilige beelden te vereeren. Ons verzoek werd overgebragt aan den priester, die tot bewaarder der Madonna is aangesteld, en alleen het regt heeft, haar te onthullen. Er werden fakkels ontstoken; de priester kleedde zich met koorhemd en stoel, en wij volgden hem achter het hoogaltaar. Hier deed hij ons een trap met dubbele leuning beklimmen, aan welks boven-einde wij nederknielden, om driemaal, met den engel, de

Moeder der menschen en de Koningin der engelen te begroeten. Eene bronzen deur draaide op hare zware hengsels, en wij werden nu, een voor een, uitgenoodigd, om de diep-vereereerswaardige gelaatstrekken der verhevene Maagd te komen beschouwen. Het afbeeldsel moge naar de natuur genomen zijn, gelijk men beweert, of eene traditionele type wezen, zeker is het, dat het beantwoordt aan het denkbeeld, hetwelk de christelijke eeuwen ons van het aangezicht der Moeder van den Verlosser hebben overgeleverd. Een bijna volkomen zuiver langwerpig rond, volmaakt gevormde oogen, fraai gebogen wenkbraauwen, eene bewonderenswaardige evenredigheid der deelen, eene lelieblanke gelaatskleur, iets grootaardigs in de gelaatslijnen en eene niet te beschrijven zachtaardigheid, die over het geheel verspreid lag: ziedaar hetgeen ik kon opmerken aan deze hoogst merkwaardige schilderij, waaraan de tijd noodwendig een gedeelte van de uitdrukking benomen heeft.

Jaarlijks komt de Koningin van den berg naar de stad omlaag, waar zij alsdan drie dagen verwijlt. Hare komst is een triomf; de inwoners van Bologna en der gansche provincie, tot het feest zamengestroomd, maken het geleide uit. De kardinaal-aartsbisschop wacht de beminnelijke Vorstin aan de poort der stad op, waarvan hij haar de sleutels aanbiedt. Na haar met alle eerbewijzen, aan gekroonde hoofden verschuldigd, ontvangen te hebben, draagt hij zelf haar naar de kerk van *St. Pieter*. Zij blijft er gedurende acht en veertig uren, nacht en dag, het voorwerp der innigste huldebewijzen van een ontelbaar volk. Den derden dag bezoekt zij de hoofdkerk, waar zij haren zegen geeft. Vandaar neemt zij den terugweg aan naar haar luchtpaleis, om de gelukkige stad, welke zij aan hare voeten ziet, te beschermen. Haar vertrek naar den berg is niet minder prachtig dan hare komst vandaar; dit feest heeft in de eerste dagen der maand Mei plaats. Men moet

Italië gezien hebben, om al het bekoorlijke en den luister te beseffen, welke de bevalligheden der lente en de heldere hemel aan dit schitterend feest bijzetten. Is het plegtig vertoon dezer voorstelling uit eene hoogere wereld voorbij, dan keert heel dat italiaansche volk gelukkig vandaar weder huiswaarts; zijne zoo levendige verbeelding, zijn zoo ligt ontvlambaar hart is op nieuw geheiligd door kuische beelden en vrome aandoeningen; en de *geest* heeft eene overwinning te meer op het *vleesch* behaald. In Italië vooral is de vereering van de Koningin der maagden onontbeerlijk; vandaar, zonder twijfel, de feesten, zinnebeelden, opschriften, de verschillende en menigvuldige gebruiken, welke er Maria, als voor een ieder, aanschouwelijk maken. De lichtzinnige of goddelooze reiziger moge in deze algemeene daadzaak slechts een ellendig bijgeloof zien, dit bevreemdt ons weinig: hij, die aan alles twijfelt, is een slecht opmerker of beoordeelaar. Doch de oordeelkundige waarnemer ontdekt met verwondering daarin eene der schoonste harmoniën van het christendom.

Na aan Maria onze beden en die onzer vrienden te hebben toevertrouwd, legden wij aan hare voeten, als een aandenken van ons vlugtig bezoek, de aalmoes des pelgrims neder. Gelukkig en tevreden, hernamen wij vervolgens den weg naar de stad, en stegen langzaam den berg af, om het heerlijk gezicht te genieten, dat zich aan onze blikken vertoonde. Vóór ons ontrolde zich eene wijde vlakte, door de Apenijnen omzoomd en besproeid door den Reno, wiens helder water de witte zandlagen liet doorschijnen, waaruit zijne bedding is zamengesteld. Van uit dit lagchend en tevens statig landschap stijgt de geleerde stad op, met hare oude wallen, talrijke bouwvelden en witte villa's, die over de omliggende hoogten verspreid liggen.

Aan den voet van den berg verheft zich eene andere overdekte galerij, uit ongeveer honderd vijftig bogen bestaande:

't is de weg naar het *Campo Santo*. Dit is de echt christelijke naam, dien men in Italië aan de openbare begraafplaatsen geeft, en die begraafplaatsen zijn haren naam waardig. Daar vereenigen zich, op de gedenkteekenen der verteederendste liefde jegens de overledenen, alle getuigenissen van het vurigst geloof aan de toekomstige verrijzenis. Ofschoon het *Campo Santo* van Bologna niet, gelijk te Pisa, uit *heilige aarde* van Jerusalem bestaat, is het niet te min een der eerwaardigste en schoonste van Italië. Men verbeelde zich een uitgestrekt vierkant, omringd door hooge groene boomen en prachtige galerijen, van afstand tot afstand met rijke kapellen en met nog rijker praalgraven bezet; voorts minder prachtige monumenten en eenvoudige graftomben, met eene menigte opschriften, waarvan de christelijke geest en antieke vorm aan de godsvrucht en het talent van den geleerden abt Schiassi de grootste eer doen; en men zal van dit prachtig kerkhof een vlugtig denkbeeld hebben. Een jansenist reiziger zou er misschien wat te veel wereldschen rijkdom vinden, en te weinig van dien godsdienstigen ernst, die aan het stille verblijf des doods past.

Den 23. November.

Gevangenis van koning Enzius. — St. Paulus-kerk. — St. Petronius. — St. Dominicus. — St. Catharina van Bologna. — St. Stephanus. — Anekdote uit het leven van Benedictus XIV. — Galerij.

Met zonsopgang werd de stad reeds bezocht door een groot aantal, van buiten aankomende voertuigen. Zij bragten de *canepa* ter markt, eene voortreffelijke hennipsoort, waarin Bologna een zeer uitgebreiden handel drijft. Wij gingen tusschen de woelige en een weinig snaterende menigte door, om ons naar het paleis van den Podesta te begeven, dat eertijds tot gevangenis diende van den koning Enzius, wiens geschiedenis ik hier mededeelen zal. In de XIII. eeuw leefde de duit-

sche keizer Frederik II. ; hij toog de wereld al strijdende door, zonder zich veel om wet of regt te bekreunen. Zijn oudste zoon, Enzius, vergezelde hem. Jong en dapper, drong hij, te vuur en te zwaard, tot in de marken van Ancona door, en sloeg de magtige vloot der Genuezen op zee. In Lombardije gekomen, ontmoette hij de Bolonezen, die in de velden van Fossalto zijn leger vernielden en hem-zelfen gevangen namen; dit had plaats in de maand Mei 1247. De overwinnaars voerden hem in zegepraal hunne stad binnen, en veroordeelden hem tot eene eeuwigdurende gevangenschap. Hij telde toen eerst vijf en twintig jaren, en leefde er vijftig. Teneinde zijne verveling te verdrijven, bezong hij zijne rampen, zoodat de naam van den gevangen bard te Bologna nog in den mond van het volk bewaard wordt. Wij bezigtigden den toren, te zijner bewaking gebouwd, en de zaal, waarin hij stierf. In deze zaal, die tegenwoordig nog *sala d'Enzio* heet, werd het conclave gehouden, dat, in 1410, paus Joannes XXII. verkoos.

Tegenover dit paleis bevindt zich de fontein van den *Reus*, een gewrocht van Jan van Bologna. Ik behoud mij voor, daarvan te spreken, na de galerijen van Florence bezocht te hebben. Onder de kerken merkten wij op:

1°. De St. Paulus-kerk, waarin zich het graf bevindt van de prinses Eliza Bacciochi, zuster van Napoleon. In eene der kapellen, bewondert men de schilderij van Guercini, voorstellende *de zielen in het vagevuur*.

2°. De St. Petronius-kerk, die, meer dan de hoofdkerk, de eerste plaats onder de kerken van Bologna verdient in te nemen. Ofschoon op het einde der XIV. eeuw begonnen, is deze basiliek nog niet voltooid. Twee voorwerpen van kunst trekken er vooral de aandacht: de *Sibyllen* op de deuren, en de glazen der *St. Antonius-kapel*. In het schip van St. Petronius stelde Cassini zijn eersten meridiaan. De geleerde

wereld heeft het niet vergeten, maar wat zij vergat, of wat zij misschien nooit geweten heeft, is de geschiedenis van St. Petronius-zelven. En echter, — het belge hen niet, die oogen hebben, om te zien, en toch niet zien, — het leven van een heilige heeft niet minder regt om in het geheugen der menschen te blijven leven, dan eene sterrekundige berekening, zij moge van Newton of van Cassini wezen.

Zoo werd dan, omstreeks het einde der IV. eeuw, aan Petronius, prefekt van het Pretorium, een langgewenschte huwelijkspruit, een zoon geboren. Zijne kindschheid was het voorwerp der teederste zorgen en voortrefflijkste opvoeding. Door zijne talenten zijnen vader waardig, wilde de edele jongeling zich ook Gode waardig maken door zijne deugd. Hij vertrok, om van nabij de groote toonbeelden van godvrucht te zien, die de woestijnen van het Oosten bevolkten. Even als Mozes, toen deze naar het brandende braambosch werd geroepen, begreep hij, dat hij een heiligen grond betrad, en doorliep barrevoets al die uitgestrekte woestijnen. Rijk aan bovennatuurlijke gaven, keerde hij te Rome weder. Paus Coelestinus plaatste dat vlammend en helderstralend licht op den kandelaar, dat wil zeggen, Bologna verkreeg tot bisschop een heilige, een hersteller en een vader, die het deed herrijzen uit zijne geestelijke en stoffelijke bouwvallen, het tweevoudig graf, waarin de ketterij en de wreedheid der barbaren het levend bedolven hadden. En men zou de reliëven van St. Petronius, bewaard in de kerk, die te zijner eer gebouwd werd, geen bezoek, zijn leven geene herinnering waardig achten? Men stelt er behagen in, met meer of minder goeden smaak, de voorwerpen van kunst, die zijnen tempel versieren, te beschouwen, te beoordeelen en te prijzen, en men denkt er niet aan, om op zijn roemrijk graf neder te knielen! Hoe lang nog zal de reis door Italië voor

de zoogenaamde groote wereld een nuttelooze en dikwijls gevaarlijke speeltogt wezen? Door het godsdienstig karakter, dat hem voegt, weder aan te nemen, zal die togt een nieuwen gezigteinder openen voor het oog van den geest, en aanvullen wat er ontbreekt aan de indrukken van het hart, namelijk door ze te heiligen.

5°. De kerk van *St. Dominicus*. Het merkwaardig graf van den koning Enzius zou geheel de aandacht van den reiziger boeijen, indien het niet in de schaduw werd gesteld door een ander graf, wijd schitterende van glorie en majesteit: het graf van *St. Dominicus*. Dáár rust, in een prachtig, keurig bewerkt altaar van wit marmer, de roemrijke telg der *Gusman's*, de redder van zuidelijk Europa, en, met den heiligen *Franciscus van Assisi*, de steunpilaar der Kerk in de XIII. eeuw. Vraag, in een der kapellen, om de *madona del velutto* te zien, en gij zult opgetogen staan van bewondering. Dit meesterstuk is van *Lippo Dalmasio*, het merkwaardigst model ter navolging in het uitdrukken van het godsdienstig gevoel door de kunst. Uit devotie wilde deze vrome kunstenaar niets anders schilderen dan madonna's. De geschiedenis verhaalt ons, dat hij een zoo innig besef had van de heiligheid zijns arbeids en van de zuiverheid des harten, waarmede hij dien behoorde te verrigten, dat hij, alvorens aan het werk te gaan, daags te voren zich eene strenge vaste oplegde, en des morgens tot het sacrament des altaars naderde. Guido heeft dan ook erkend, dat geen schilder, zelfs de goddelijke *Raphaël* niet uitgezonderd, met al de bronnen der moderne kunst, dat karakter van heiligheid, zedigheid en zuiverheid heeft kunnen uitdrukken, hetwelk *Dalmasio* aan al zijne figuren wist te geven 1).

1) Zie *Conférence sur les cérémonies de la Semaine sainte à Rome*, par Mgr. Wiseman.

4°. De kerk *del corpus Domini*, of *della Santa*, onder welke benaming men de heilige Catharina van Bologna verstaat. De schilderstukken van Louis Carrachi, Joseph Mazza en Zanoti, die het koor, de gewelven en de sakristij versieren, boeiden, hoe schoon anders ook, onze aandacht, slechts voor één oogenblik. Wij verlangden met ongeduld, een wonder te zien, dat alle meesterstukken der kunst ver te boven gaat. De grond, dien men hier drukt, is een heilige grond, vóór vier honderd jaren betreden door eene edele maagd van Bologna; het huis, waarin gij u bevindt, strekte haar tot woning; al de wanden van dit klooster hebben hare tranen, haar lijden gezien; de muren dezer kleine cellen hebben hare stem gehoord; zij blijven als doortrokken van den geur harer gebeden en deugden. Bij haar leven, heette deze maagd Catharina. God heeft haar verheerlijkt, en haar naam is tegenwoordig: heilige Catharina van Bologna. Na vergunning bekomen te hebben tot het bezoeken van haar ligchaam, dat op eene wonderbare wijze voor bederf bewaard blijft, traden wij eene kleine ronde kapel binnen, die geheel met karmozijn-rood fluweel, door gouden versierselen en borduurwerk opgeluisterd, bekleed was. In het midden dier kapel staat een troon, onder een verhemelte, waarvan de fraaije vorm den rijkdom evenaart. De heilige is op dien troon gezeten, met onoverdekt gelaat; hare handen, eveneens ontbloot, rusten in den schoot; hare voeten ziet men door een kristal heen. De ledematen hebben hare buigzaamheid behouden, maar de kleur van het vleesch is zwartachtig 1), met uitzondering van het beneden-gedeelte der regter wang, dat eene

1) Dit moet worden toegeschreven aan eene omstandigheid, waarvan de mededeeling hier te veel plaats zou innemen. Zie *het Leven der Heilige*, aan het einde.

uitstekend witte tint heeft; het is de plaats, waarop de heilige verdiende, een kus van het kind Jesus te ontvangen.

Hoe gelukkig achtte ik mij, priester te zijn; want, in deze hoedanigheid was het mij veroorloofd, zelfs hare handen te omvatten, en van nabij de vereerenswaardige voorwerpen te beschouwen, die door de handen der wonderdoenster geheiligd zijn. De eerste christenen begroeven bij het ligchaam der martelaren, alles, wat aan hen kon herinneren en hen eenmaal doen herkennen. Getrouwe navolgers dezer vrome gewoonte, dragen de Italianen eene bijzondere zorg, om bij de heiligen alle voorwerpen te verzamelen en te bewaren, waarvan deze zich bediend hebben. Zoo ziet men dan ook in deze kamer het scapulier der heilige, haren zakdoek, haar eigenhandig geschreven *getijdeboek*, hare violoncel, een hoofd van het kind Jesus, door haar-zelve geschilderd, alsmede het miraculeus kruisbeeld, dat haar heeft toegesproken. Wél wenschten wij van harte, in deze gelukkige oogenblikken, alle personen, die ons dierbaar waren, om ons te zien. Wij droegen hen met de vurigste belangstelling op aan de magtige beschermster van Bologna, wier heiligdom wij verlieten, om nu de kerk van den heiligen Stephanus te gaan bezoeken.

3°. Een in alle opzigten merkwaardig monument is de St. Stevens-kerk, bestaande uit zeven vereenigde kerken, waarvan de eerste, die uit de IV. eeuw dagteekent, door St. Petronius gebouwd werd. Als ik een oudheidkundige kende, die een opregt en belangloos bewonderaar is van onze christelijke kunst, zou ik hem raden, om te Bologna zich neder te zetten, en aldaar dagelijks, een geheel jaar lang, de St. Stevens-kerk te bestuderen. *Atrium*, gewijde fonteinen, architectuur van allerlei stijl, kapellen in alle vormen, oude fresco's uit de XII. en XIII. eeuw, eenvoudige schilderstukken, vol leven en beweging, madonna's, *ex voto's*, grafsteden

van heiligen; in een woord, hij zou er een waar museum vinden, waarvan elk voorwerp eene bladzijde van de geschiedenis der kunst, sedert den aanvang des christendoms tot op onze dagen, uitmaakt. Bij het verlaten van dit monument, hetwelk ik voor éénig in de wereld houde, zou hij nog aan den buitenmuur zien hangen den antieken preëkstool, waaruit men het evangelie verkondigde aan het volk, dat op het openbare plein vergaderd stond.

Alvorens de akademie te bereiken, kwamen wij voorbij het paleis, dat eertijds bewoond werd door Benedictus XIV., toen die groote paus aartsbisschop van Bologna was. Deze woning, merkwaardig door zoovele herinneringen, riep mij eene anekdote voor den geest, die tegelijk den man van geest en van verheven denkwijze kenschetst. Zeker slecht dichter, wiens naam mij niet invalt, verstoutte zich, een bijtend hekeldicht tegen den waardigen aartsbisschop in het licht te geven. De prelaat wilde het zien, en las het met veel opmerkzaamheid. Zonder iets af te doen van de beleedigingen, waarvan hij het voorwerp was, verbeterde hij eigenhandig meerdere verzen van het stuk, en zond het den schrijver terug, met de woorden: «Ik denk, dat het, dus verbeterd, meer koopers vinden zal.»

De galerij van Bologna, om welke te bezoeken wij ons naar de akademie begaven, onderscheidt zich door de keur van schilderijen, welke zij bevat. De aandacht des bezoekers wordt inzonderheid tot zich getrokken door den *marteldood van St. Agnes*, van Domenichino 1); de *Madona della pietà*, van Guido; de *Heilige Maagd in gloria*, van Perugino 2); en de *heilige Cecilia* van Raphaël 3). Deze heerlijke stukken

1) Geboren te Bologna, in 1361.

2) Geboren te Perugia, in 1446.

3) Geboren te Urbino, in 1485.

zijn geplaatst in de rotonde, waarheen een ruime doorgang, behangen met schilderijen van vóór de renaissance, den toegang verleent. Deze rangordening spreidt een helder licht over de geschiedenis der kunst, en wijst, als met den vinger, het verschil van *geest* en van *werken* aan, tussehen de *katholieke* en de *heidensche* school. De verklaring van mijn gevoelen dienaangaande schort ik op, tot we ons te Florence zullen bevinden, waar wij binnen weinige dagen hopen aan te komen.

Den 24. November.

De Apennijnen. — Kleederdragt. — De markiezin Pepoli.

Wie heeft in zijne kinderjaren niet hooren vertellen, of nooit gelezen van eene of andere rooversgeschiedenis uit het Zwarte-woud of der Apennijnen? Is het niet de onontbeerlijke episode der meeste oude en hedendaagsche reizen door Duitschland en inzonderheid door Italië? De verbeelding trouwens bewaart zoo getrouw de eerste indrukken, dat de onze zich met schrikbeelden vulde, zoodra het bepaald was, dat wij de beruchte bergen zouden overtrekken. Toen men, des morgens om drie uur, ons uit den slaap wekte, was de gedachte aan de *grassatori* (stroopers), na de gedachte aan God, de eerste, die zich aan ons opdrong. Het weder was in overeenstemming met onze gemoedsgesteldheid. Een stik donkere nacht, scherpe koude en een dikke nevel, die zich in zware sneeuwvlokken ontlastte, vergezelden ons vertrek, waarbij de diepste stilte heerschte: Bologna sliep. Aan de poort der stad, deed de conducteur achter den wagen een man van stevigen lichaamsbouw opklimmen, die op de mand zich nederlegde, om onze goederen, die reeds door twee zware ijzeren ketens bevestigd waren, te bewaken. In den middelbak kortte men den tijd met verhalen, die uitnemend geschikt waren, om ons op te

vrolijken. Men vertelde, namelijk, van moorden, waarvan de eene voor tien dagen, de andere eerst sedert twee dagen gepleegd was.

Al spoedig zagen we ons ingesloten in een diep dal, een waar moordhol, dat aan den voet van een langen, dorren bergrug uitkwam; wij waren in de Apennijnen. Dáár wachtten ons vier graauwe ossen met ranke horens; van afstand tot afstand, verwisselden wij van voorspan met een of twee paren dier nuttige, maar langzame viervoeters. De dag brak aan; doch, hoe jammer! wij kregen geen roovers te zien: geen enkele ontmoeting, bij gevolg geen episode. Ik stelde mij schadeloos voor dit gemis, door het landschap in oogenschouw te nemen. Geen aanblik is treuriger, dan het gezigt op de Apennijnen, althans tusschen Bologna en Florence. Men vindt hier noch de trotsche bergen van Zwitserland, noch zijne hooge kruinen en lachende valleijen, door bruisende watervallen, of ruischende bergstroomen als beziel. Bergbrokken, ordeloos, hier en daar, verstrooide toppen, die niets bevalligs voor 't gezigt opleveren, en meerendeels kaal, in breede kloven gespleten, of wel met knoestige eiken bezet zijn: ziedaar, in algemeene trekken, eene schets van het landschap, welks sombere tint nog meer verhoogd dan getemperd wordt door het ellendig voorkomen der eenzame hier en daar verspreide, hutten, die aan de schaarsche bewoners dezer woeste streken tot woonverblijf strekken. Onze togt in dit gebergte duurde achttien uren; de weg liep langs afgronden; roode en zwarte kruizen duiden, nu en dan, de plaats van een of ander ongeval aan. Wij reisden, Gode zij dank, zonder tegenspoed, zonder door den roover der Apennijnen overvallen te worden; alleen zagen wij zijne type en zijn klassiek kostuum, zoo als dat door de vreedzame bergbewoners gedragen wordt.

Stelt u een man voor met scherpe gelaatstrekken, zwart hoofdhaar, koperkleurige huid, een hoed à la Robinson, met breed zwart fluweelen lint, van voren met eene langwerpige gesp vastgemaakt, op het hoofd, een korte mantel over de schouders geworpen, en daaronder een kastanjebruin buis, rood kamizool, groene broek en kousen, waaraan de schoenzool vast zit, — en gij hebt, met uitzondering alleen van de pistolen in den gordel en het geweer over den schouder, den *grassatore* der Apennijnen voor uwe oogen. Indien onder weg een bergbewoner u verzelt, dan kunt gij uwen blik, even als wij, aan die geduchte type verzadigen. Vraagt gij, om zijn mes te zien, dan zal hij u koelbloedig een wapen vertoonen, dat u huiveren doet: het is een dolk, welks dun, smal lemmet negen duimen lengte heeft. Als gij, eindelijk, even als wij deden, hem ondervraagt, zoo zal hij u vertellen en van zijne ontmoetingen in het bosch, en van den moed en de tegenwoordigheid van geest, waarmede hij zich uit de handen der roovers bevrijdde. Wacht u wel, de minste ongeloofigheid te doen blijken, daardoor toch zoudt gij den verhaler den mond sluiten, en u van het genot berooven, dat het aanhooren van zeer goed gevonden en met, inderdaad, vermakelijk gebaar verhaalde avonturen u konde verschaffen. Overigens staat het u vrij, de echtheid zijner vertelsels te betwijfelen, want, om de waarheid te zeggen, ik geloof, dat de *grassatori* der Apennijnen veel zeldzamer zijn, dan men het wel heeft willen doen voorkomen, *rara avis in terris* (witte raven), etc.

Om aan die rooversgeschiedenissen eene wending te geven, spraken wij beurtelings over Frankrijk en onze vrienden. Een reiziger, die reeds lang te Bologna woonde, deed ons op zijne beurt met belangstelling toeluisteren, toen hij ons over de markiezin van Pepoli onderhield. « Gij kent die markiezin niet? vroeg hij ons. Als ik haar noem, zult gij verwonderd

staan van onder dit italiaansch omkleedsel een franschen naam weder te vinden, een beroemden naam, die dierbaar is aan de oude soldaten van het keizerrijk. De markiezin Pepoli is de prinses Murat, dochter van den koning van Napels. Zij is te Bologna gehuwd, en in het bezit van een aanzienlijk vermogen; maar daarom is het niet, dat ik u van haar spreek. Haar roem bestaat in het toonbeeld der huishoudsters en der moeders te zijn, die de kunst verstaan, om hare dochters goed op te voeden. Deze dame is nog eenvoudig genoeg, om te begrijpen, dat de opvoeding de ware schooltijd des levens is. Eene verlichte, zachte en duurzaam aangekweekte godsvrucht, die godsvrucht, welke tot alles nuttig en als de erbare schoonheid der deugd is, vormt den grondslag van het onderwijs en het gedrag harer dochter. Onder de vleugels der moederlijke zorgen groeit het kind op in wetenschap, door bekwame leeraars onderwezen. Na afloop der lessen, treedt mademoiselle, onder het toezigt harer moeder, in al de bijzonderheden van het huishouden, bezorgt het linnen, leert kleedingstukken maken en verstellen, houdt aantekening der uitgaven, in een woord, maakt zich, van lieverlede, vertrouwd met alles, wat tot het beheer eener huishouding behoort. De edele dochter bloost over geene dezer bezigheden, want, hare moeder heeft haar gezegd, dat er geen belagchelijke handwerken, maar wel belagchelijke menschen zijn; dat, in de oogen van ieder weldenkende, men zich-zelfen eert door verstandig en getrouw de pligten van zijnen staat waar te nemen; dat het rijk eener vrouw haar huis is, en de bijzonderheden der huishouding hare staatszaken uitmaken.

« Dus opgevoed, wordt de kleindochter van den ouden koning van Napels, zeker, zacht, vroom, goed onderwezen, eenvoudig, zedig, moedig, eene goede echtgenoot, goede meesteres en goede huishoudster; zij zal orde weten te

houden in haar huis, over de dienstboden waken, de kinderwasch zelve nagaan, kousen breijen voor haren man; dit alles zal zij worden, weten en doen, en, wat nog meer is, zij zal er niet over blozen; maar, nimmer zal zij eene *merveilleuse* worden, die zwemmen, paardrijden en schermen kan, en haar vermaak scheidt in sigaren te rooken en romans te lezen. Zij zal geene loge in den schouwburg hebben, noch eene besproken plaats op de banken der geregtshoven, om aandoeeningen bij haar op te wekken en afwisseling te geven aan hare vermaken. Met andere woorden, dus besloot de reiziger, de markiezin bedreigt de negentiende eeuw met het bezit eener *goede vrouw* te meer, en eene *lionne* te minder. »

Dit onderhoudend gekout deed ons het vervelende der reis, die uitermate lang duurde, geheel vergeten: wij kwamen eerst des nachts om twee uur te Florence aan.

Den 25. November.

Florence. — Tuin van Boboli. — Vluchtige blik in de geschiedenis van Florence.

Hoe groot was onze verrassing, toen wij, de oogen voor het daglicht openende, in eene heldere en doorschijnende lucht blikten, zoo als die in het hart van Frankrijk op schoone zomerdagen slechts ons toelacht; eene zoo zachte temperatuur te genieten, en het aardrijk met een zoo frisch groen te zien prijken, alsof het in de Mei maand ware! Teneinde de stad in haar geheel te overzien, begaven wij ons onmiddellijk naar den *keizerlijken en koninklijken tuin van Boboli*. Dit is de tuin van het vermaarde paleis Pitti, het tegenwoordig verblijf des groothertogs. Hij verheft zich amphitheatres wijze, en boven van het terras konden wij naar welgevallen den blik over *de bloemenstad* laten weiden. In eene vlakke gelegen, door bergen omringd, die te halver hoogte met een lag-

chend plantsoen bedekt zijn, gelijkt Florence naar eene parel in den kelk eener bloem, wier blaadjes van onder nog vol leven, maar aan den bovenrand reeds verwelkt zijn. Toskanens hoofdstad, waar de Arno door stroomt, telt honderd duizend inwoners. Zij is welgebouwd, tamelijk goed bestraat, en, indien u zulks aangenaam kan zijn, in den herfst als door de onvermijdelijke zonen van Albion ingenomen. Wij troffen er ook eenige Franschen aan. Des avonds, aan de open tafel, werd bijna niet anders dan onze taal gesproken. Dit veroorzaakte mij een groot genoegen, ik was er fier op; doch eene allezins aangename verrassing voerde mijne vreugde ten top. Midden onder den maaltijd, hoorde ik mij door den tegenover mij zittenden gast, in goed fransch en overluid, naar het nieuws uit Nevers en van sommigen mijner vrienden vragen. De vriendelijke onbekende, die zoo goed wist, wie wij waren, en van waar wij kwamen, was de graaf Th... W... Hij is een dier zeldzame lieden, die, door een gelukkig voorregt, aan de deftige manieren van onzen ouden adel den verheven geest van een geoefend letterkundige en het hart eens ijverigen christens paren.

Ik keer naar Boboli terug. Aan den ingang verheffen zich, op zware voetstukken, twee goede antieke standbeelden van oostersch porphy, voorstellende twee gevangen Daciërs. Verder op vertoont zich het reusachtig standbeeld van Ceres, en nog andere, die ik niet kan, of niet wil noemen. De beeldhouwers, wier gewrochten dezen tuin sieren, bezaten het ongelukkig talent van u bij elke schrede de oogten te doen neder slaan. Van de hoogte, waarop we ons standpunt gekozen hadden, konden wij de geheele stad overzien; aan onze voeten stroomde de Arno, wiens sterk bewogen oppervlakte een getrouw beeld der geschiedenis van Florence schijnt weër te geven. Indachtig, dat ik mij op den geboortegrond van het *classicismus* bevond, zoo meende ik mij eene *prosopopée*, of persoons-

verbeelding te mogen veroorloven, en rigtte derhalve het woord aan de rivier, haar aldus toesprekende: « Aloude getuige der gebeurtenissen, die hier hebben plaats gehad, verhaal mij, wat gij merkwaardigs gezien hebt? » Zij antwoordde: « Lang vóór de Romeinen, bewoonden de Etruriërs, een phenicische volkplanting, mijne oevers; » het keelaccent in de uitspraak der Florentijnen duidt hunne afkomst aan 1); « ik zag de keur van Cesars legerbenden herwaarts komen, die de oude stad in eene nieuwe herschiep; Florence bukte onder het juk van Rome, waarmede het vereenigd werd door eenen breeden weg, *Via Caspia* geheten, waarvan gij de bouwvallen nog herkennen kunt. Onder de regering van Nero, toog een apostel hier door, met name Frontinus 2), dien het hoofd der galileesche visschers naar Gallië zond: hij liet er eene sprank van 't goddelijk vuur nedervallen, wat hij naar elders overbragt: Florence omhelsde het christendom. Door de Barbaren verwoest, werd het door Karel den Groote, dien magtigen hersteller van het Westen, weder opgebouwd. In 1125 was het sterk genoeg, om 't grijze Fiësole, zijn mededinger, tot onderwerping te brengen. Een schilderstuk in de plafonds van het *Palazzo Vecchio* zal u een feit herinneren, dat in de geschiedenis welligt zonder weërge en voor de beschaving van Florence allervereereendst is. Het stelt de ontvangst der twaalf afgezanten voor, door verschillende mogendheden aan den roomschen opperpriester Bonifacius VIII. gezonden, ter gelegenheid van het beroemde jubilé van 't jaar 1500; al die gezanten waren Florentijnen. Door eene dergelijke ontmoeting en door zulk eene merkwaardige vereeniging van florentijnsche mannen, die het wereldbestuur vertegenwoordigden, diep getrof-

1) Voor deze afkomst pleiten ook, volgens doctor *Lami*, eenige opschriften en gedenkpenningen, te Florence gevonden.

2) Zie *Foggino, de itinere et episcopatu romano divi Petri*.

fen, zeide hun de paus dan ook: *Gij zijt een vijfde element.* De naamlijst der mogendheden, wier ministers deze Florentijnen waren, zal u niet minder buitengewoon voorkomen, dan het feit-zelf; zij luidt, als volgt: Frankrijk, Engeland, de koning van Bohemen, de keizer van Duitschland, de republiek Ragusa, de vrijheer van Verona, de groote Kan van Tartarije, de koning van Napels, de koning van Sicilië, de republiek Pisa, de vrijheer van Camerino en de grootmeester der orde van St. Jan van Jerusalem 1).

« Beurtelings met eene regering van edelen en eene volksregering aan het hoofd, geraakte Florence, door zijnen handel met Azië, in het bezit van onmetelijke schatten, maar die het ten val bragten. Menigwerf werd mijn stroom geleverd met het bloed zijner edelste burgers. Wend uwe oogen af van dit treurig schouwspel, en vestig ze op de groote mannen, welke deze plek gronds heeft voortgebragt. Zonder van vele anderen te gewagen, aanschouwden hier het levenslicht: Dante, de vorst der dichters en de schepper der italiaansche taal; Machiavelli, die zijn genie ontetarde, door als de apostel der arglist op te treden; Michel-Angelo, die zich onsterfelijk maakte, als schilder, beeldhouwer en bouwkunstenaar; Brunelleschi, wiens vlekkelooze roem door den koepel van Florence verkondigd wordt; Fra Bartolomeo, die nooit grooter was, dan toen hij de ergerlijke voortbrengselen van zijn bekwaam penseel aan de vlammen overgaf; Cimabue, wiens vermaardheid toeneemt, naarmate de kunst weder katholiek wordt; St. Antonius, de parel der bisschoppen van de vijftiende eeuw; Leo X, die het hoofd wist te bieden aan de vreeslijke stormen van den volgende eeuwkring; St. Philippus van Neri, het toonbeeld der priesters; de gelukzalige Hippolytus Galantini, wiens gedach-

1) Zie *Valery*, t. II. 171.

tenis door de armen en kinderen gezegend wordt, terwijl de Hemel zijne deugden kroont; St. Philippus Benizzi, de luister der *Serviten* en de vredesapostel tusschen de Guelfen en Gibellijnen; eindelijk St. Magdalena van Pazzi, Italië's Theresia.»

Zoo stond er te lezen in de geschiedrollen van Florence, daar onder mijne oogen voorbij drijvende, als vlottend op de rimpelende baan der rivier, die met centoonig geruisch de schatting harer wateren ging brengen aan de zee van Etrurië, gelijk de menschen, die weleer aan hare oevers leefden, de schatting van hun zuiver of troebel leven aan den oceaan der eeuwigheid hadden gebragt. Na deze les in de wereldgeschiedenis, keerden wij naar het hôtel terug, met de hoop op een rijken oogst voor den volgenden dag.

Den 26. November.

Doopkapel. — Hoofdkerk. — Monumenten van Dante, Giotto, Marcile Ficino. — Beelden van St. Miniatus en St. Antonius. — Wijwatersyaten. — St. Zenobius. — Herinnering aan het algemeen concilie. — Campanile. — St. Laurens-kerk. — Kapel der Medicis. — De Annunziata. — St. Maria Magdalena van Pazzi. — Opschrift van Arnolfo. — Chemische zwavelstokjes. — Karaktertrek.

Ons eerste bezoek gold de doopkapel. Dit gebouw, door de vrome Theodolinda, koningin der Lombarden, gesticht, dagteekent uit de VI. eeuw. Het is achtkant en geheel met marmer bekleed; doch als men, met uitzondering zijner drie vermaarde bronzen deuren, het met de doopkapel van Parma vergelijkt, zoo geef ik aan deze laatste de voorkeur. De oudste dezer deuren, aan de zuidzijde geplaatst, werd, in 1550, door Andrea van Pisa vervaardigd. Zij stelt, in twintig vakken, de geschiedenis van den heiligen Joannes en verschillende deugden voor. In de *Visitatie* en de *Presentatie*, hebben de vrouwenfiguren eene bevalligheid, een zedig voorkomen en

zekere schuchterheid, die schier betooverend het oog van den beschouwer boeit. Men moet de oudheid dezer eenvoudige kunstgewrochten, vol goeden smaak, meesterstukken van Ghiberti, niet uit het oog verliezen. De beide andere deuren zijn afkomstig uit de XIV. eeuw. De middelste is zoo fraai, dat Michel-Angelo haar waardig keurde, om de Deur van 't Paradijs te zijn. Onder alle bas-reliefs, waarmede de paneelen prijken, bewondert men 't meest de onderwerpen uit het Oude Testament. Naast de hoofddeur staan twee porphyren kolommen, op de Sarrazenen buit gemaakt; de ijzeren ketens, die daaraan vastgeklonken zijn, vereeuwigen de herinnering eener roemrijke overwinning, door de Florentijnen op de Pisanen behaald.

Van de doopkapel gingen wij naar de kathedraal, *Santa Maria del Fiore*. Deze verbazend groote kerk heeft eene lengte van 467 voeten; haar koepel is zeven voet en twee duim wijder dan die van St. Pieter te Rome. Van buiten is zij, met uitzondering van den voorgevel, met marmer van verschillende kleuren bekleed. Ter hoogte van de gewelfbogen bevindt zich een terras, waarvan de balustrade, die een uitgetakt kantwerk gelijkt, geheel uit marmer gebeiteld is; een tweede loopt rond den benedenrand des koepels, welk als in de lucht zwevend gedeelte van het gebouw zij, naar 't schijnt, met een bloemkrans omgeeft. De vensters prijken met beeldhouwwerk, spiraalkolommen, mozaïeken en pyramiden; even zoo de vier zijdeuren. Van binnen is de kerk rijk aan monumenten, beelden en praalgraven. Naast eene der zijdeuren bevindt zich een schilderstuk op hout, dat Dante, in het burgergewaad van Florence gekleed en met lauweren bekroond, voorstelt. Bij hem ziet men een tafereel uit de *Divina Comoedia*, benevens een gezigt op Florence. 't Is het éénig monument, door de ondankbare republiek aan haren grooten dichter gewijd, die als balling te Ravenna stierf, waar we later zijn prachtig

graf bezoeken zullen. Voorts merkt men hier nog de monumenten van Giotto en Marcile Ficino op.

Onder de beelden munt, in de eerste plaats, uit dat van den martelaar St. Miniatus, hetgeen reusachtig groot is. Het bevreedt mij in geenen deele, als de kunst de gewone proporties te buiten gaat, om de deugd en een bovennatuurlijken moed te vereeren. Miniatus, een romeinsch soldaat, lag in garnizoen te Florence, toen Decius het vuur der vervolging tegen de christenen weder ontstak. Ontboden, om den afgoden te offeren, toonde de oude strijder, dat hij voor zijnen God den dood wist te trotseren, dien hij zoo menigwerf voor zijn vorst onder de oogen had gezien. Hij ontving dien te midden der vreeslijkste folteringen. Zijne overwinning bereidde die van het thebaansche legioen voor, en Florence heeft getrouw een naam bewaard, dien de Hemel in zijne eeuwige gedenboeken opteckende. De overblijfselen van den roemrijken martelaar en van zijne gezellen rusten in eene aan zijne gedachtenis gewijde kerk, buiten de poort *di San Miniato*. Dit eerwaardig heiligdom, door zes en dertig ongemeen fraaije marmeren zuilen geschraagd, verdient de bijzondere aandacht des reizigers. Een ander kolossaal beeld is dat van den heiligen Antonius, aartsbisschop van Florence, wiens relikwiën tot de schatten der hoofdkerk behooren. Gelukkig de steden, die in haar eigen schoot de voorbeelden en meesters aller deugden bezitten! Gelukkiger nog zij, die door zoo goeden geest bezielde zijn, dat ze hunne onschatbare gedachtenis door gedenkteekenen vereeuwigen! Ik ken geene beter begrepen *vaderlandsliefde*.

Antonius, een edele zoon van Florence en vader zijns vaderlands, werd in 1589 geboren. Toegerust met de schitterendste hoedanigheden, had hij aan eene verbazingwekkende inspanning zijns geestes zijne intrede in de orde van den heiligen Dominicus te danken. Hij was vijftien jaren oud, toen

hij zich aan den prior van Fiësole voorstelde, en dezen smeekte, om hem als novice aan te nemen. De prior, eene zoo vroegtijdige roeping op de proef willende stellen, zeide hem: « Gij zult aangenomen worden, mijn zoon, zoodra gij het *Dekreet van Gratianus* van buiten zult kennen. » Wie maar eenigzins met het *corpus juris canonici* bekend is, zal gereedelijk toestemmen, dat eene voorwaarde, als deze, voor eene wezenlijke afwijzing kon doorgaan. Antonius beschouwt het evenwel slechts voor eene kleine zwarigheid; hij gaat aan het werk, en twaalf maanden later komt hij zich weder bij den prior aanmelden. Men ondervraagt hem, en de bewonderenswaardige jongeling zegt het dekreet fiks op, en antwoordt en redeneert voorts met zoo veel karaktervastheid en overtuigingskracht, dat hij met algemeene stemmen wordt aangenomen. Hij is het ook, die later aan Eugenius IV., toen deze besloten had, hem tot aartsbisschop te benoemen, ten antwoord gaf: « Zoudt gij, Zeer Heilige Vader, een man als vijand willen behandelen, aan wien gij zooveel goeds bewezen hebt? » De paus was onverzettelijk. Als aartsbisschop, bezocht Antonius regelmatig zijn diocees. Een muilezel maakte heel zijne ekwipaasje uit. Toen hij niets meer bezat, om weg te geven, verkocht hij dit dier, teneinde met de opbrengst daarvan de armen te kunnen ondersteunen. Alstoen deden er zich rijke lieden op, om het te koopen, en alzoo gelegenheid te hebben, het den heilige, bij wijze van geschenk, weder te geven. Dezen vromen handel hield men geruimen tijd vol; en, uitgezonderd het geweten van zekere personen, welke men niet noemen moet, zal wel geen handelsvoorwerp meermalen verkocht zijn, dan de muilezel van St. Antonius of de wollen deken van St. Jan den aalmoezenier.

Aan de twee eerste pilaren van het groote schip bevinden zich twee oude wijwatersvaten, waarvan het een merkwaar-

dig is om zijn beeldhouwwerk, en het ander in bijzondere vereering wordt gehouden, omdat daarin het gebeente van *St. Zenobius* heeft gerust. Even als Antonius, was Zenobius een zoon, beschermer, patroon en apostel van Florence. Hij stamde af van Zenobia, de koningin van Palmyre, en werd in de IV. eeuw geboren. Opgevischt uit den maalstroom der afgodendienst, werd hij op zijne beurt een menschenvisser. Zijn eerste buit waren zijn vader en zijne moeder. Hij was de vriend van *St. Ambrosius* en van paus *Damasius*, overleed onder de regering van *Honorius*, en werd in de hoofdkerk begraven, waar hij blijft waken over het geslacht, hetwelk hij voor *Jesus Christus* gewonnen heeft.

Santa Maria del Fiore herinnert aan eene andere gebeurtenis, die eene ruime plaats in de geschiedenis beslaat. Zij zag, in 1458, het vermaarde algemeen concilie vergaderd, waarop, tusschen het Oosten en het Westen, de zoo lang gewenschte, zoo dikwerf verbroken Unie geteekend werd, die, ook toenmaals spoedig weër door de Grieken, ten verdere hunner natie, moest verbroken worden. De voorbereidende zamenkomsten werden in het klooster der dominikanen, en de sluitvergaderingen of openbare zittingen in de kathedraal gehouden.

Ziedaar, hoewel slechts voor een gering gedeelte de herinneringen, die den reiziger bestormen als hij dit, onder zoo vele opzigten cerwaardig monument bezoekt. Gij allen, die in het schoone land van Italië voedsel zoekt voor geestdrift en kunstzin, indien het mij vrij stond, u eenen raad te geven, zou ik u zeggen: Verwaarloost die herinneringen niet; want, gelooft mij, ze zijn bij uitstek geschikt ter opwekking en ontwikkeling van 't godsdienstig gevoel, hetwelk ik zonder schroom de tweede ziel des kunstenaars noemen zal.

Te Florence staat de klokkentoren afgescheiden van de

kathedraal. Deze afwijking van den gewonen bouwtrant voor kerken, treft men dikwijls in Italië, vooral in het Romaansche aan, waar de smaak voor den byzantijnschen stijl lang den boventoon hield. Van onder tot boven met kostbaar marmer bekleed, is de vierkante klokkentoren van *Santa Maria del Fiore* wel de fraaiste en bevalligste *campanile*, dien we gezien hebben, en men, zoo ik meen, zien kan. De liefhebbers mogen wel onthouden, dat die toren het werk van Giotto is; een bewijs, dat de vader der moderne schilderkunst, de koning der christelijke kunst, de klassieke modellen van Athene en Rome niet noodig had, om meesterstukken te scheppen.

Toen wij den *Duomo* verlieten, wemelden de straten van Toskaners en toskaansche vrouwen, die ter markt kwamen. Heel deze menigte, in schilderachtige kleederdragt, leverde een zeer levendig en belangrijk schouwspel op, wat wij op ons gemak konden genieten, terwijl we ons naar de St. Laurenskerk begaven.

Hier bevindt zich de kapel der Medicis, die in pracht met de kapel te Versailles wedijvert. Daarenboven ziet men er de praalgraven van het roemrijk geslacht, dat, uit den handelsstand ten vorstenzetel gestegen, daarna met het edelste huis der wereld, het huis van Bourbon, verbonden werd, en vervolgens..... uitstierf!!!! Wat verder, in hare onmiddellijke nabijheid, ziet men eene andere kapel, bestemd ter begraafplaats der oostenrijksche vorsten, die tegenwoordig te Florence het gebied voeren. Zoo gaan de kroonen van het eene hoofd op het andere over; zoo gaan de menschen voorbij, zoo verdwijnen de dynastiën; niets is hier duurzaam, dan alleen de dood! die alle vorsten der aarde, tot welke natie zij ook behooren, tot hetzelfde duister der vergankelijkheid doet terugkeeren.

Wij besloten onze beëvaart met het bezoek der kerken van de *Annunziata* en der heilige Maria Magdalena van Pazzi.

In de eerste bewaart men een miraculeus beeld der heilige Maagd, bij de Florentijnen in hooge vereering. Na de Koningin des tempels begroet te hebben, bewondert men eenige schilderijen van Andrea del Sarto 1), de voornaamste bijzonderheden uit het leven van St. Philippus Benizzi voorstellende. Ten verstande van eene der merkwaardigste dezer verzameling, moet men zich herinneren, dat de heilige, op sterven liggende, al zijne broeders in rep en roer bragt, door hun zijn boek te vragen. De goede kloosterlingen konden het maar niet vinden, hoeveel zij hem er ook lieten zien. Eindelijk bragt men hem zijn *kruisbeeld*. « Ja, dat is mijn *boek*, » zeide de zieltogende heilige; en, terwijl hij het voor 't laatst met liefde bestudeerde, gaf hij, onder het volle genot zijner verrukkelijke lectuur, den geest. De kapel, waarin zich het miraculeuse beeld bevindt, spreidt een ongelooflijken rijkdom ten toon: hare vloer bestaat uit porphyr en egyptisch graniet; de wanden van het klein oratorium zijn met agaath, jaspis en andere kostbare steenen belegd; men vindt er alles, wat natuur en genie heerlijk kunnen opleveren. De St. Magdalena-kerk prijkt met een sieraad, dat alle meesterstukken der kunst te boven gaat: 't is het stoflijk overblijfsel der heilige. Wat aandrift gevoelt men niet, om, onder deze schitterend-vergulde gewelven, het maagdelijk ligchaam van de roemwaardige geliefde des Verlossers te vereeren! Met wat vreugdegevoel herinnert men zich niet, bij den aanblik van haar verheerlijkt graf, en die teedere zangen, uit haar hart opgeweld voor den welbeminde harer ziel, en die vurige liefde, waardoor zij zeggen kon: « Om te communiceren, zou ik, als het wezen moest, niet aarzelen, in een leeuwenhol te gaan! »

Langs de kathedraal terugkeerende, stonden we stil bij het monument, opgericht ter eere van Arnolfo di Lapo, den

1) Geboren te Florence in 1488.

architect van dat vermaard gebouw; beneden het borstbeeld leest men het volgend opschrift:

*Ille hic est Arnulphus
Qui facere jussus
Ædis metropolitanæ
Tanta ex decreto communis Florentinorum
Magnificentia extruende
Quantam nulla hominum
Superare posset industria
Ingenti civium auso
Ob aciem animi ingentem
Parem se præbuit 1).*

De overdrijving der Italianen is bij ons, zonen van het Noorden, ten spreekwoord geworden. Wij meenden van dit verwijt, wat wij aan alle zuidelijke volken mogen rigten, een bewijs te zien in de krachtige lofspraak op Arnolfo. Evenwel, het grootsche en fraaije van het monument konden eenigermate de dichterlijke vrijheid van het opschrift verontschuldigen; wij schortten daarom ons oordeel op, tot we nadere inlichtingen omtrent deze zaak zouden erlangen. Twee schreden verder, wachtte ons reeds een nieuw bewijsstuk. Dit laatste was, wel is waar, niet, gelijk het vorige, op last van den magistraat der stad in marmer gegrift: het stond eenvoudig geschreven op een papieren doosje door ik weet niet welken, onbekende uit den grooten hoop. Deze omstandigheid deed het niets van zijne kracht verliezen; integendeel versterkte zij, door daaraan meer uitbreiding te geven, de basis der volgende

1) « Deze is Arnolfo, die, door de gemeente van Florence belast met den bouw eener kathedraal van zoodanige pracht, als geene menschelijke kunstvljijt ooit zou kunnen overtreffen, door de grootheid van zijn genie toonde, berekend te zijn voor de taak der volvoering van 't reusachtig plan hem door zijne medeburgers opgedragen. »

redenering. Daar de overdrijving zich voordoet op elke trede van den trap der maatschappij, is het verwijt, dat men aan dit volk doet, niet van allen grond ontbloot. Bij de beschouwing van het nieuwe bewijs, dat ons in handen viel, zij men indachtig, dat men het karakter van een volk ook op marmereen platen en papieren doosjes lezen kan:

La nature, féconde en bizarres portraits,
 Dans chaque âme est marquée à de différens traits:
 Un geste la découvre, un rien la fait paraître;
 Mais tout esprit n'a pas des yeux pour la connaître 1).

Een mijner jonge vrienden had eene doos chemische zwavelstokjes gekocht, van het maaksel van *Philip Barrier, te Empoli, in Toskanen*. Na mijne kaars te hebben aangestoken, was ik nieuwsgierig, om de italiaansche verzen te lezen, die op de gezegde *scatola* (doos) van grijs papier geschreven stonden. Leent uw oor aan de toonen dezer onbekende muze:

Qual è causa del Giubbilo
 Che m'empie tutto il seno
 Che quasi vengo meno
 Per questo gran piacer?
 Ah! sol la causa è questa,
 Aver su tutti l'impero,
 Poter schernire altero
 Il mio nemico ognor;
 E dirgli sorridendo:
 Ascolta risuonare
 D'all uno all' altro mare
 Il nome di Barrier 2).

- 1) Afwislend steeds van vorm, doch, altijd één in wezen,
 Geeft ons Natuur haar beeld in 't duidlijkst schrift te lezen,
 Op allerhande wijs in ieders ziel gegrift; —
 Maar, schoon ze ook leesbaar schrijft, toch vat niet elk haar schrift.

2) « Wat is de reden van de vreugde, die mijne ziel overstelpt,
 en mij zooveel genoegen schenkt, dat ik er schier van bezwijk? Ach!

Mag ik u vragen, mijnheer Philip Barrier van Empoli, in Toskanen, die u-zelfen voor het uitvinden van zwavelstokjes op zoo uitbundigen toon bezingt, met welke verzen gij u-zelfen wel zoudt gevierd hebben, wanneer ge, als een andere Columbus, Amerika eens ontdekt had?

Den 27. November.

Eene verrassing. — Galerij van het paleis Pitti. — Beoordeeling der *Renaissance*.

Deze dag, door een even helderen hemel als de vorige begunstigd, begon met eene verrassing. Ik zou ze u in duizend keeren willen te raden geven. Acht-en-veertig uren te voren hadden wij met Franschen aan de *table d'hôte* gezeten, nu hooren wij, dat wij gelogeerd zijn bij een..... Nivernees! Het is zoo. Des morgens kwam de logementhouder, die onze reispassen gezien en ingeboekt had, mij bezoeken. « Het verheugt mij zeer, mijnheer de abbée, zeide hij, een geestelijke uit mijn land te zien. — Gij zijt dan een Franschman? — Wat meer is, ik ben een Nivernees. Mijn vader en mijne moeder waren van Nevers; ik heb nog een oom in die stad; hij is priester; leeft hij nog? — Zijn naam, bid ik u? — Mijnheer B..... — Ik ken hem goed. Hoewel hoog bejaard, was hij nog welvarende, toen ik, vóór eene maand, afreisde. » Den braven man kwamen de tranen in de oogen; onze kennismaking voerde 't gesprek op een terrein, waar we ons beiden goed te huis bevonden: en over en weder werd er van Nevers, en wat daarop betrekking had, nu veel gesproken.

de eenige oorzaak daarvan is, dat ik alleman vooruit ben, altijd met mijne mededingers den spot zal kunnen drijven, en hun glimlagchende toevoegen: Hoort, hoe de naam van Barrier door de eene zee de andere gemeld wordt! »

De geachte heer B.... verhaalde mij zijne belangrijke geschiedenis, en van dat oogenblik af waren wij de meest-bevoorregte gasten in het hôtel de *Porta Rossa*.

Bijna even verheugd over onze ontmoeting, als Philip Barrier over zijne uitvinding, gingen wij weder ter nasporing uit. Het oud *godsdienstig* Florence had ons bezoek ontvangen, nu lag het *kunstvereerend* Florence aan de beurt. De moeder eerst, en dan de dochter: dat heet, de wellevendheid behoorlijk in acht nemen.

De galerijen van het paleis Pitti, de Uffizj, het Palazzo Vecchio en de Akademie werden achtereenvolgend door ons bezigtigd. Die schitterende tempels der kunst, gewoon, als ze zijn, aan zoovele blijken van goedkeuring in den glimlach der beschouwers, aan zoovele uitroepen van bewondering, moesten wel verbaasd staan over de doorgaans koele bejegening, welke zij van ons ondervonden. Om onze handelwijze te dien aanzien te regtvaardigen, zal het, geloof ik, voldoende wezen, ons dienaangaande eenigzins nader te verklaren.

Wij bevonden ons ter plaatse, treuriger gedachtenis, waar, voor drie en een halve eeuw, de kunst, aan zinnelijkheid en losbandigheid zich overgevende, haar kuische wederhelft, de katholieke godsdienst, verstiet, om de wulpsche fabelleer van Griekenland en Rome tot gade te nemen. Van alle kanten ontwaarden onze oogen de schandvruchten van dezen overspeligen echt: eene wel betreurenswaardige huwelijksbreuk, waarvan de oorzaak en de gevolgen behooren herinnerd te worden. Het christendom, dat de wereld van de schandelijkheden des heidendoms gereinigt, dat haar van de barbaarsheid der volkeren van het Noorden bevrijd, dat de latere maatschappijen tot een zoo hoogen trap van zedelijkheid en verlichting opgevoerd had, bezielde ook door zijnen adem het kunstgenie. Aan het altoos zuivere vuur zijner altaren, aan de immer goddelijke

lichtstralen zijner geheimen hadden schilder en beeldhouwer, bouwmeester, dichter en redenaar hunne tootsen ontstoken, waren zij hun scheppingsvermogen komen opwekken; en de wereld had met verbazing gezien, hoe hunne gedachten tot eene verstaanbare taal zich vormden in allerlei gedenkstukken van eene verhevenheid, bevalligheid, kuischheid, grootheid en vergeestelijking, als nooit de oudheid had gekend. 't Was een bewonderenswaardige weërglans van het bovennatuurlijk beginsel, dat de ziel der herborene natiën was geworden.

De vijftiende eeuw had hare halve baan afgelegd. Het kunstkweekend Europa ging, als het ontluikend kind des geloofs, met rassche schreden voort op den weg van een vooruitgang, die eigenaardig was; want die vooruitgang bestond in de natuurlijke ontwikkeling van Europa's godsdienst, zeden en denkbeelden, gegoten, gelijk Europa-zelf, in den vorm van het christendom. Reeds had de heilige Bernardus gesproken, Dante gezongen; Cimabue, Giotto en nog een aantal anderen, hadden met hun onsterfelijk penseel die verheven bladzijden der christelijke kunst geschreven in de kerken van Florence, Bologna, Assisi en Padua; duizend kathedralen, met hare myriaden van ranke torenspitsen, voerden tot in de wolken den roem der katholieke bouwkunst en de magt van het, door 't geloof bezielde, genie omhoog. Welk een heerlijk dag kondigde een zoo heerlijke morgenstond niet aan!

Maar, daar ziet Florence een aantal Grieken aankomen, deerniswaardig overschot eener natie, die naar de vier winden verstrooid werd, omdat zij van het geloof harer vaderen was afgevallen. Onder hunne bagaadje voeren ze in hunne ballingschap de werken der heidensche wijsgeeren, redenaars, dichters en kunstenaars, mede, wier buitensporige bewonderaars ze zijn. De gastvrijheid, hun door de Medicis groot-

moedig geschonken, betalen zij met het toelichten der werken hunner oude landgenooten. Naar *zij* zeggen, wist Europa tot dusver niets van wijsbegeerte, welsprekendheid, poëzij of fraaije kunst. « Laat u onderwijzen, barbaar, en zoek niet langer uwe voorbeelden, noch het voedsel voor uwe geesten en kunstdrift, in uwe groote mannen, in uwe jaarboeken en godsdienst. Het heidensch Rome, het heidensch Griekenland vooral kunnen alleen, in alle vakken van wetenschap en kunst, op meesterstukken wijzen, die uwe bespiegeling waardig zijn. Daar alleen was men, uitsluitend, in 't bezit van het genie, de kennis en de welsprekendheid; daar waren mannen, welke gij moet navolgen, maar nooit zult evenaren. Uw roem zal zijn hun nabij te komen; doch vlei u niet, ooit verder te zullen gaan: want zij hebben de Herkules-zuilen van 't menschelijk vernuft onwrikbaar vastgesteld. »

Ziedaar, wat, op alle manieren gezegd en herzegd werd door de nieuw aangekomenen en hunne leerlingen..... Men liet zich door hunne woorden misleiden; men scheurde zich met geweld van het verledene los; men zag niets meer dan de heidenen van Athene en Rome, en 't geleerde Europa trachtte, voor zooveel het vermogt, zich naar hunne beelden te vormen. Er werden ontgravingen in het werk gesteld en ijverig voortgezet, die eenige standbeelden der bewoners van den Olymp te voorschijn bragten; alle kunsten snelden toe, om uit de beschouwing der nieuwe modellen zich een nieuw leven te scheppen: en volkomen ommekeer van zaken greep stand. Ziedaar, in weinige woorden, de geschiedenis der *Renaissance*. Ten aanzien van haren invloed op de maatschappij in 't algemeen, en op de schoone kunsten in 't bijzonder, hoorde men de tegenstrijdigste gevoelens uitbrengen. Daar we ons te Florence bevinden, en de galerij Pitti gaan bezoeken, zullen de voornaamste bewijsstukken

van het pleitgeding ons onder de oogen komen; het is van belang, die goed te bestuderen. Daarin toch ligt het beste middel, om de groote beweging der XV. eeuw naar waarde te leeren schatten, en met kennis van zaken blaam of lof te spreken.

De *Renaissance* was, niemand loochent zulks, voornamelijk het streven naar volmaaktheid in den vorm, dien de katholieke school meer of min verwaarloosd had. Dat hechten aan den vorm is goed, is zelfs noodzakelijk, ter volmaking der voorwerpen van kunst. Vandaar de grootsche aanmoediging, welke Rome eerst van allen zich beijverde, daaraan te schenken. Maar het moet de behoorlijke grenzen niet te buiten gaan. In de eerste plaats moet die gehechtheid niet worden voorgetrokken aan de inspiratie, dermate, dat de kunstenaar, geheel beheerscht door de zucht, om de stoffijke schoonheid weder te geven, de gedachte verwaarloost, die het doek of het marmer bezielen, en in godsdienstige onderwerpen de kunst tot een waar priesterschap verheffen moet. Voorts mag de ingenomenheid met den vorm niet zóó ver gaan, van dien te zoeken en weder te geven tot in bijzonderheden toe, welke de zedelijkheid verbiedt voor het oog ten toon te stellen. Eindelijk moet de zucht voor den vorm den kunstenaar niet doen vergeten, dat de stoffelijke schoonheid niet anders kan en behoort te wezen, dan de weërglans der ideale schoonheid, waarvan het toonbeeld wordt gevonden in de, door het christendom veredelde menschheid. De verheerlijkte bewoners des hemels, de Godmensch, zijne verhevene Moeder, de engelen en heiligen, in stille overweging bestudeerd, en beschouwd met dat zielsoog, waaruit zuiverheid des harten en echte godsvrucht stralen, ziedaar de bronwelen der christelijke inspiratie, de ware *typen* van het Schoon. Tusschen deze inspiratie en die der mythologie ligt, men beseft het,

dezelfde afstand, als tusschen hemel en aarde. De goddelijke eigenschappen, de deugden, de hemelsche gewaarwordingen dier verheven *typen* waardig voor te stellen, en daaraan de schoonheid van den vorm te paren, dát is de kunst tot haar hoogste vermogen opgevoerd!

Na deze beginselen vooraf te hebben herinnerd, zeggen wij, dat de *Renaissance* billijke aanspraak heeft op lof, wegens het meerder behartigen van den vorm, en wij betalen haar in dit opzigt volgaarne onze schalting. Maar heeft zij de inspiratie aan den vorm opgeofferd, heeft zij een vorm geschilderd in bijzonderheden, waarvan 't gezigt de zedelijkheid kwetst; heeft zij, in plaats van de *type* van 't Schoon te zoeken in den hemel, die maar al te zeer op aarde of op den Olymp gezocht, dan verdient zij eene strenge afkeuring: want dan heeft zij het genie verstoffelijkt en de kunst ontrouw gemaakt aan hare edele en heilige zending. Laat ons zien, of het zich dus heeft toegedragen, en treden wij de beroemde galerij binnen.

Daar zijn we dan aan den voet van den trap, wiens prachtige treden wij bestijgen, tusschen twee rijen standbeelden van Venus en Hercules, van Faunus, Bacchus, Mercurius, van Saters en Hygiën, van Pallas en Esculaap. De trap loopt uit op de vestibule, *sala delle nicchie* geheeten, die dezen naam ontleent aan de nissen, ter opneming van standbeelden in de muren aangebragt: men ziet er Venus, Flora, eene Muse, Apollo Musagetes, Marcus Aurelius, Antonius en Commodus; eindelijk staan we op den drempel der galerij. Deze tempel der schilderkunst, waarin de *Renaissance* de meeste harer voortbrengselen ter bewondering ten toon stelt, verdeelt zich in vijftien *kapellen* of salons. Geene ontving eene christelijke benaming. *Drie* zijn er met niets beteekenende titels, als: salon *della stoffa*, der *kinderen* en van *Pocetti*. De

twaalf overigen dragen den naam eener heidensche godheid of van een half-god, als: salon van *Venus*; van *Apollo*; van *Mars*; van *Jupiter*; van *Saturnus*; der *Iliade*; der *opvoeding van Jupiter*; van *Ulysses naar Ithaca terugkeerende*; van *Prometheus*; der *Regtvaardigheid*; van *Flora* en der *Muziek*.

Teneinde zich niet te vergissen omtrent het denkbeeld, dat bij deze indeeling en benamingen heerschte, houde men in het oog, dat deze laatste zalen de rijkste en prachtigste zijn; dat de salon van *Venus* de eerste is; dat elke beschermende godheid aan het gewelf harer salon is geschilderd, met hare kuische *attributen*, of in de volvoering van eenige mythologische handelingen, allen, de een al meer dan de ander, geschikt, om hemelsche (!) gedachten in te boezemen. Daaronder, op de vier wanden van het heiligdom, ziet gij de schilderijen der groote meesters van de *Renaissance*. Men zou ze aanzien voor *ex-voto's*, die getuigen moeten van de dankbaarheid der kunstenaars voor den god en de godin, aan wier ingeving zij schijnen te verklaren, de gewrochten van hun penseel verschuldigd te zijn.

Wat dunkt er u van? schijnt niet heel die, zoo volmaaktheidensche, vertooning de letterlijke vertaling van de gedachte der moderne kunstenaars, en het onweersprekelijk bewijs van den overspeligen kunstecht, op het einde der XV. eeuw gesloten? Is het niet, als of de galerij van Florence den jeugdigen kunstenaar toeroept: « Sla uwe oogen op naar het gewelf mijner zalen; ziedaar de goden der schilderkunst en der overige fraaije kunsten. Zij zijn het, die het genie der kunstenaars beziel hebben bij het vervaardigen der meesterstukken, die aan hunne voeten prijken. Gij hebt in den hemel der christenen niet meer te zoeken naar inspiratiën en modellen, de Olymp is voldoende. De weg ligt langs het

schitterend spoor der groote meesters voor u afgebakend; werk, volg na, en hoop.»

Beschouwen wij nu de vruchten van het heidensch beginsel, van den bezielenden adem der *Renaissance*.

De schilderijen der galerij worden verdeeld in twee klassen: de ongewijde en de gewijde onderwerpen.

In de behandeling der eerste stukken, hebben de meesters een zeer hoogen trap van volmaaktheid bereikt. Men ziet, dat ze met vuur en uit de volheid des harten geschilderd werden. Het menschbeeld is zoo naauwkeurig weder gegeven, dat de heilkundige er een cursus van ontleedkunde voor houden kan. De zachtheid, de kracht, het heldere, de fijnste schakeringen der vleeschkleur; de lenige beweeglijkheid van het vleesch; de vezels, de zenuwen, de spieren, de fijnste pezen; de zamengestelde werking der ligchaamsdeelen, hunne uitzetting of zamentrekking naarmate der aandoeningen van vermaak of smart, of van de *natuurlijke* indrukken der ziel; niets ontbreekt er aan. Met al die eigenschappen paren zich voorts nog regelmatigheid der proportiën, eene niet te verbeteren natuurlijke houding en de betooverende schoonheid van het koloriet; terwijl de stoflijke vorm en de fysieke gewaarwording met eene schier onnavolgbare volkomenheid zijn afgemaald: dat moest zoo wezen.

Met dezelfde voldoening en dezelfde uitkomst, kan er de plantenkenner een bloemvaas bestuderen. De stampertjes en bladerkroonen met hare zoo veelvuldige als teedere kleurschakeringen; de stengelbladen, met hunne ruige en gladde oppervlakten, wat weet ik het? de stand van den steel, zijne dikte en hoogte, kortom: men is zeker van daar alles, wat in de natuur wordt aangetroffen, met eene bewonderenswaardige naauwkeurigheid nagevolgd en wedergegeven, te zien: ook dit moest zoo wezen. Kortom, ontleedkundige

bijzonderheden, juistheid van teekening, stoflijke schoonheid, zuiverheid, levendigheid, bevalligheid van koloriet, met een woord, al, wat tot het gebied der zinnen behoort, is met zeldzaam talent wedergegeven. En, ziedaar nu wat de *ongewijde* onderwerpen aangaat.

Wat de *gewijde* betreft, het is niet moeilijk, te raden, wat zij zijn kunnen. De schilder heeft ze vervaardigd naar zijn beeld, gelijk hij zich-zelf gevormd had naar het beeld der heidensche en profane modellen. De stoflijke vorm laat niets, of bijna niets, te wenschen over. Gij hebt er schoone mannen en schoone vrouwen, zelfs gratiën en godinnen; maar heiligen ziet ge er weinig of geen. Men zoekt den hemel, en men vindt slechts den Olymp; het oog bewondert, maar het *hart* bidt niet. Eene geheele orde van gevoelens, denkbeelden en voorstellingen, door het katholicismus ons ingeprent, en waaruit, als het ware, de grondslag van ons *bovennatuurlijk* wezen bestaat, blijft onaangeroerd. De schilder verstaat ons niet, en zijne taal is niet de onze: hij spreekt door het *vleesch*, en wij spreken door den *geest*.

Vandaar de onnaauwkeurigheid in zijne uitdrukkingen, de onzin zijner woorden, als hij onze taal stamelen wil. Voorbeelden: wij haalden ons de madonna's van Giotto, Lippo Dalmasio en van den gelukzaligen Angelico da Fiësole voor den geest, en zochten in die, welke men in de salons van Mars en Jupiter vindt opgehangen, de eenvoudige bekoorlijkheden, de zedige bevalligheid, de uitdrukking der zachte gemoedsrust, de heiligheid, in een woord, den hemelschen weerschijn, die over de eerste verspreid ligt, en waaraan alleen het geloof ons veroorlooft, de maagdelijke moeder Gods te herkennen; helaas! wij vonden dien niet weder, tenzij, misschien, in de *Madonna des hertogs van Alba*, door Raphaël gemaald. Wij bleven nog altijd door beschouwen, en ontdekten, ondanks

ons-zelven, in de heiligen, de Martelaars en de engelen een trek van verwantschap met Apollo, Jupiter, de Gratiën, de Muzen, de Helden en Heldinnen der oudheid, die ons de zinnelijke inspiratie, waarnaar die stukken vervaardigd waren, duidelijk maakte. De *grootte meesters der Renaissance* zijn *waarlijk godsdienstige* schilders, gelijk zij *waarlijk christenen* waren, voor een oogenblik en bij uitzondering. Ter goeder trouw, wien meent men wel te doen gelooven, dat, terwijl men een geheel zinnelijk leven leidt, en zijn geest, geheugen en hart met louter zinnelijke gedachten, beelden en gewaarwordingen voedt, het voldoende is, de regels der schilderkunst te verstaan, een penseel in de hand en de eerste de beste ligtekooi met eenige bekoorlijkheden toegerust, voor oogen te hebben, om eene heilige, eene Moedergods, de zuiverste der maagden te schilderen? O neen! wees er zeker van, dit zal ik nooit gelooven; want nimmer zal ik aannemen, dat de *goddelijke* fakkel van het genie in het slijk der driften ontstoken wordt. Nogtans getuigt het ons de geschiedenis, dat van dien aard de *modellen* en het maar al te zeer gevolgde voorschrift van de schilders der XV. eeuw en hunner opvolgers waren. En men zou willen, dat wij geloof sloegen aan de godsdienstige inspiratie van al die kunsthandwerkers? *Credat Judaeus Apollo....*

Te veel opoffering aan den stoflijken vorm en verwaarloozing der christelijke inspiratie, ziedaar, mijns bedunkens, de twee hoofd-verwijten, welke men met regt aan de *Renaissance* doen kan. De galerij van het paleis Pitti overtuigt ons, dat zij ook in een ander opzigt eene nog sterker afkeuring verdient.

Vóór de *Renaissance* schilderde men het naakte niet, en zulks om twee redenen: waarvan de eerste was, dat de christelijke godsdienst, aangezien zij in haar wezen vergeestelijkend en zedelijk is, het verbiedt. Men had de kunst in ernst opgevat

en beschouwd als een priesterschap, als eene bovennatuurlijke taal, bestemd, om eene orde van denkbelden, gevoelens en schoonheden uit te drukken, die boven het bereik der zinnen lag. Getuigen daarvan, in verschillende tijdperken, het leven en de werken van Cimabue, Giotto, Lippo Dalmasio, den gelukzaligen Angelico da Fiësole, zijn beminden leerling Benozzo Gozzoli, Gentie Fabriano, Thaddeo Bartolo; als ook der beide kloosterlingen Vitali en Lorenzo, die, de galerijen in het klooster te Bologna met hun schilderwerk opluisterende, als twee broeders zamen werkten, uitgezonderd, toen het de kruisiging betrof. Dan gevoelde Vitali zich dermate vernietigd door het onderwerp, dat hij het geheel aan zijn vriend overliet. Ik zou nog andere, niet minder merkwaardige, voorbeelden van dat diep-godsdienstig gevoel kunnen aanhalen, dat de waarlijk christen-schilders in de kunst aanbragten.

De tweede reden, waarom men het naakte niet schilderde, bestond daarin, dat het niet noodig was ter volmaking der katholieke kunst. Men zocht uitsluitend de *geestelijke* schoonheid voor te stellen, de eenige, waarvan het gezigt boven de zinnen verheft. Die schoonheid nu straalt alleen in de oogen en in de gelaatstrekken door. Vandaar de onvergelykelijke zuiverheid der figuren en de inderdaad goddelijke *type*, die de werken der groote meesters onderscheiden, vóór de beweging der XV. eeuw in bloei. Men merkt het op, dat dit gedeelte al hunne zorg en vlijt, al hun talent in aanspraak nam; het overige werd als bijzaak beschouwd, en behandeld met eene zekere slordigheid, die later, en te regt, steeds ten doel stond aan verwijten, doch welke men, ten aanzien van de nog zichtbaar overgebleven partijen der oude schilderstukken, tot onregtvaardigheid toe heeft opgevoerd. Deze waardigheid, deze heilige zending der kunst werd door de nieuwe kunstenaars miskend. Gevormd in de school des heidendoms,

waren zij slechts gewoon, de stoffelijke schoonheid te zien, en om deze te doen uitkomen, schilderden zij het naakte. Zij hebben het geschilderd, de ongelukkigen! met eene kwistigheid en schaamteloosheid, die de deugd de oogen doet neder slaan, en het voorhoofd moet doen blozen van elkeen, die nog niet alle gevoel van schaamte heeft afgelegd. Is dat dan, vragen wij, het wettig gebruik of het misbruik der kunst? Kan men gelooven, dat God den mensch het genie heeft geschonken, als een middel te méér ter verleiding?

Als het naakte, waarvan ik spreek, reeds ergert in de ongewijde onderwerpen, is het dan in de gewijde niet eene heiligschendinge tegenstrijdigheid? Is het niet tergend voor 't christelijk gevoel, wanneer men ons, als heiligen, wil opdringen ontkleede beelden, toegerust met alle eigenschappen der verleiding, gelijk nymfen of sirenen? en voor de eerwaardige Moeder Gods, eene vrouw, die voor aller oogen een geheel naakt kind vertoont? Neen, neen, gij moogt zeggen, gij moogt doen, wat gij wilt, nooit zal men een katholiek doen gelooven, dat onze heilige vrouwen en maagden de uitgelaten driestheid der godinnen bot vierden; en dat de voorzigtigste aller moeders, de bij uitnemendheid heilige, allerkuischte der maagden, kortom, Maria ooit aan het publiek een schouwspel hebbe gegeven, als waarvan ik zoo even sprak.

Intusschen was het ons aangenaam, te ontwaren, en er ligt iets vertroostends voor ons in het openlijk te getuigen, dat de galerij van Florence eervolle uitzonderingen bezit op deze vreemdaardige, om niet te zeggen heiligschendinge voorstellingen van godsdienst en deugd. Raphaël, Titiaan, Murillo, Guido, Tintoretti, Giulio Romano en meer anderen hebben echt-christelijke, dat is, waarlijk verheven tafereelen gemaald. Maar, al laat men deze uitzonderingen ook gelden, dan nog kan men bezwaarlijk zijn bijval weigeren aan de ernstige

verwijten, die de *Renaissance* treffen. Zij huldigde den vorm op eene wijze, die tot afgoderij toe gedreven werd; de kunst hield op, de taal van den geest te zijn, om de taal van de zinnen te worden; in plaats van een katholiek priesterschap te blijven, onttaarde zij maar al te dikwerf in een priesterschap van verbastering en verderf. Voor wat het wezen der zaak betreft, heeft zij dus bij de omwenteling der XV. eeuw meer verloren dan gewonnen; en zou men, wat den vorm aangaat, voor stellig kunnen beweren, dat de kunst, als zij katholiek gebleven ware, die keurigheid van teekening, die regelmatigheid van trekken, al dat volkomene in houding, kleedplooiing en andere bijzaken niet bereikt zou hebben, waarop de *Renaissance* te regt zich beroemt? Die het meerdere kan, is ook tot het mindere in staat. De katholieke kunst had zich tot het ideale en geestelijk schoone verheven: door een weinig meer oefening zou zij zich het geheim der uiterlijke schoonheid hebben eigen gemaakt, waarvan de modellen van zelve zich voordoen; maar zij had die, om redenen, boven vermeld, ongebruikt gelaten. Men zou ten bewijze kunnen noemen de meesterstukken van Giotto, den gelukz. Angelico, Gaddi, enz. De kapel der Spanjaarden te Rome, bezit verscheiden schilderstukken, waarvan de figuren even fraai van stijl en uitdrukking zijn, als die van Raphaël, terwijl in de eerste eene diepere gedachte en ruimere opvatting doorstralen. De madonna der Heilige Maagd in *Cosmedin*, en de Christus, in de kerk der heilige Cosmas en Damianus, zijn verrukkelijk; de figuren zijn behandeld met eene breedheid, welke Michel-Angelo, Raphaël en alle schilders, die hen gevolgd zijn, nooit hebben bereikt.

Wij verlieten de galerij van Florence, wier glans, wel is waar, onze oogen verblind, doch ons hart slechts weinig voldoening geschonken had. Bij het zien van zooveel genie, dat op zoo betreurenswaardige wijze verspild werd, slaakt men een

diepe zucht van smart, en vindt geen troost dan in de hoop op een terugkeer tot de orde, een terugkeer, waarnaar men thans vurig haakt, en wiens heilzamen voortgang iedereen moet trachen, naar zijn beste vermogen te bespoedigen. Het besef dier verpligting gaf aanleiding tot het nederschrijven der vorenstaande beschouwingen; mogen zij in die reden hare regtvaardiging vinden!

Den 28. November.

Anekdote. — Het Palazzo-Vecchio. — De Uffizj. — Bezoek bij den Kanonik B.... — Zedelijke toestand van Florence. — Broederschap van Barmhartigheid. — Altijd voortdurende Catechismus.

Gisteren hadden wij de galerij verlaten, met het voornemen, om ons naar de *Uffizj* te begeven, maar het was reeds zoo laat geworden, dat we er toe moesten besluiten, dit bezoek tot heden uit te stellen. Gedurende den nacht had het strenge klimaat van het noorden de zachte weërgesteldheid van Italië vervangen. Aan geene koude gewoon, wist de Toskaner, wien ze onverhoeds op het lijf viel, niet, hoe zich diep genoeg in zijnen mantel te wikkelen. Zijne verlegenheid wekte onzen lachlust op, want de koude scheen ons zeer dragelijk. Maar 't is ook waar, dat, alvorens onze schoone en lange wandeling, langs den schilderachtigen oever van den Arno, te beginnen, wij bij voorraad ons ontbijt genomen hadden met een eetlust, die begunstigd werd door de boeiende wijze, waarop een engelsch reiziger het gesprek gaande hield.

Deze gezellige man was een kleine grijsaard, die als reiziger eene ruime ervaring had opgedaan. In zijn zwervend leven, had hij meermalen geheel Europa bezocht. Niets merkwaardigs was hem ontsnapt, en hij sprak met eene nauwkeurigheid en gepastheid, die zijne verhalen steeds in bevalligheid en belang deden winnen. Hij onderscheidde zich

bovendien door het onder zijne landgenooten zeer zeldzaam voorregt, van zich in het fransch sierlijk en zonder stootend accent uit te drukken; en, wat nog zeldzamer is, hij paarde aan veelzijdige kundigheden eene zeer groote bescheidenheid. Wij zaten dan, slechts onder ons vijf of zes, in de eetzaal, en het gesprek was algemeen. Men vroeg elkander wederkeerig, wat men in de verschillende steden van Italië zoo al had opgemerkt.

Onder het aantal gasten bevond zich een tourist, die met wat hij gezien had, sterk was ingenomen. Zijn lofspraak ging den overtreffenden trap te boven, indien het voorwerp zijner bewondering, al was het ook maar eene kleinigheid, u bij toeval ontgaan was. Op zijne beurt zich tot den grijsaard wendende, vroeg hij hem: « Zijt gij te Genua geweest, mijnheer? — Ja, mijnheer, ik heb er mij zelfs tamelijk lang opgehouden: ik meen die stad goed te kennen. » En daarop begon hij ons omstandig te vertellen, wat hij er gezien had: kerken, monumenten, schilderijen, paleizen, inrigtingen van allerlei aard, en waarop al meer de trotsche stad mag bogen, 't werd alles ter sprake gebracht. Na deze lange opsomming, voegde de tourist hem toe: « Hebt gij de villa Negroni gezien? — Neen, mijnheer. — Hoe, gij hebt de villa Negroni niet gezien? maar dan hebt gij niets gezien! » Nu begon die reiziger in geestdrift uit te wijden over de schoonheden, zeldzaamheden, en rijkdommen dezer villa; achtte zich gelukkig, haar bezocht te hebben, en beklagde den grijsaard, dat hij zulks verzuimd had. « Men zal zich herinneren, wat ik, te Genua, van de villa Negroni zeide, dat zij namelijk niets oplevert, wat men niet twintig maal in Italië aantreft. Zij bezit nagenoeg niets merkwaardigs dan hare schoone ligging. Van uit den tuin, geniet men, ja, 't gezigt van het panorama der stad; maar op eenige andere punten der stad vertoont zich datzelfde tafereel

op nog ruimer en vollediger schaal, zoo als, bij voorbeeld, van af den koepel der Heilige Maria *di Carignano*. — Mijnheer, antwoordde de bescheiden Engelschman, ik dank u voor uwe aanwijzing; binnen eene maand zal ik te Genua terug wezen, en alsdan niet in gebreke blijven de villa Negroni te bezoeken. » Dit zeggende schreef hij in zijn aanteeckenboekje: *Villa Negroni, te Genua*.

Het gesprek werd voortgezet, breidde zich uit, viel van het eene onderwerp op het andere, en de grijsaard liet het zijn loop. Van tijd tot tijd nam hij evenwel daaraan deel, door hier en daar eenige woorden er tusschen te werpen, die den toon hadden van te willen zeggen: ik zal u tot mijn punt terug voeren. Inderdaad, onder het eten van zijn *beefsteak*, en zonder den schijn van eenig opzet, begon hij ons de eene anekdote na de andere te vertellen. « Ik herinner mij, onder anderen, zeide hij, uit mijne eerste reis naar Parijs, eene omstandigheid, welke ik nooit vergeten zal. Ik was jong, weetgierig, zoo als men dit op twintigjarigen leeftijd is, en een groot liefhebber van monumenten en meesterstukken. Zes volle maanden hadden mij niet te lang geschenen, om Parijs te leeren kennen. Uit deze stad vertrok ik naar Versailles, waar ik mij insgelijks eenigen tijd ophield. Als ik hier op zekeren dag het kasteel bezocht, trof ik er een gezelschap fransche reizigers aan. Eene dame van zeer goeden toon, die in mij een vreemdeling herkende, vroeg mij, of ik Parijs had gezien. — Ja, mevrouw. — Hebt gij de Tuileriën gezien! — Ja, mevrouw. — Hebt gij de galerij van de Louvre bezigtigd? — Ja, mevrouw; ik ben een liefhebber van de schilderkunst; zij ontving mijn eerste bezoek. — Hebt gij *Notre-Dame*, *Sainte Geneviève*, *Saint-Etienne-du-Mont* gezien? — Ja, mevrouw. — Zij wandelde zoo met mij geheel Parijs door. Op al hare vragen gaf ik hetzelfde antwoord, en

mijn antwoord was altijd waar. Eensklaps keerde zij zich om, en vroeg mij: — Hebt gij het kanaal *de l'Ourcq* gezien? — Neen, mevrouw. — Hoe! gij hebt het kanaal *de l'Ourcq* niet gezien; maar dan hebt ge niets gezien. » Bij dezen laatsten trek, die op onzen franschen reiziger was gemunt als een pijl op het wit, schoot het geheele gezelschap in een lach, de vriendelijke aanwijzer der *villa Negroni* niet uitgezonderd.

Teruggekeerd van de wandeling, waarop wij het gezigt der bekoorlijke ligging van Florence's omstreken konden genieten, begaven we ons naar de *Uffizj*. Alvorens den nieuwen tempel der kunsten te bereiken, kwamen wij over het hertogelijk plein, met zijn *Sabynenroof* en, ik weet niet hoeveel, andere standbeelden, waarvan het naakte, treurig genoeg, aan de fontein van Neptunus te Bologna doet denken. Daar vóór verheft zich het Palazzo Vecchio. Eerbiedwekkend, hecht, schilderachtig, gelijk het dáár staat, tegen het einde der XIII. eeuw gebouwd, en op zijn hoogen trotschen toren fier, verplaatst het antieke woonverblijf der Medicis u in 't hart der middeleeuwen. Het verhaalt u te gelijk en van de grootheid zijner oude bewoners, en van de tragische gebeurtenissen, waarvan het de stugge getuige was. Terwijl men langs den grooten trap opklimt, verbeeldt men zich nog, broeder Savonarola, den heftigen volksmenner, te zullen ontmoeten, wien zijne democratische preken het hoofd kostten: men komt zelfs voorbij de plek, waar men hem zijn dominikaner gewaad liet afleggen, alvorens hij het schavot besteeg. De toren, bekend onder den naam *Barberia*, herinnert aan Cosmos de Medicis, den vader van zijn vaderland. In dien hoog-verheven kerker, door den dollen Reinold van Albizzi opgesloten, had hij tot bewaker Frederik Malavotti, bijgenaamd den fatsoenlijksten en welgemanierdsten aller gevangenenbewaarders.

Dwars door eene menigte standbeelden bereikt men de Uffizj; deze in de geschiedenis der kunsten beroemde naam duidt een nieuw paleis aan, vol antieke en moderne schilderijen en standbeelden.

Dáár ziet gij, in het kabinet der schilders, alle portretten der *grooten kunstenaars* door hen-zelfen vervaardigd: deze verzameling is eenig in de wereld. De onderscheiden schilderscholen, italiaansche, vlaamsche, fransche, duitsche en spaansche, hebben, elk afzonderlijk, hare zaal. Met blijdschap zagen we er de werken van de katholieke kunstenaars de plaats der eere innemen: dezelfde onderscheiding valt hun te beurt aan de *Akademie*, waar Florence een groot aantal meesterstukken van den gelukz. Angelico en andere schilders uit zijnen tijd bewaart. Het bezoek van de Akademie en de Uffizj verzoekt eenigermate met de stad der Renaissance, maar doet tevens te levendiger de afdwaling der XV. eeuw betreuren. Onder de menigvuldige voorwerpen, die de galerij der bronzen in het paleis der Uffizj uitmaakten, trokken er twee onze bijzondere opmerkzaamheid tot zich. Het eerste was een romeinsche adelaar, de adelaar van het *vier en twintigste* legioen; het tweede een ijzeren helm, met een opschrift in een onbekend letterschrift; beide zijn afkomstig van het slagveld van *Cannae*.

De verzameling der antieke borstbeelden van alle romeinsche keizers, van Augustus af tot en met Diocletianus, is voor den beoefenaar der karakterkunde van veel belang. De maatschappij van bloed en slijk, verpersoonlijkt in de Cesars, teekent zich met eene schrikbare waarheid in hunne trekken af. Met hunne, meerendeels platte, voorhoofden, fletsch doorziggende huid, een benedenwaarts sterk ontwikkelde kop rustende op een hals als van een stier, met hunne ziellooze en uitpuilende, of kleine, diep liggende oogen, gescheiden door

een vooruitstekenden, gekromden neus, hebben zij het voorkomen deels van onreine en wilde beesten, deels van groote roofvogels. Tusschen de, in twee rijen geplaatste borstbeelden der keizers, ziet men de standbeelden der bewoners van den Olymp geschaard. De goden en de Cesars, zaamgeschakeld door brokstukken van lijksteenen, met opschriften aan de goden van het schimmenrijk, beslaan de beide zijden van eene zeer ruime zaal: eene akelige katakombe, zou men zeggen, waarin de oude wereld, roerloos en verstijfd, zich zamenvat in drie woorden: wreedheid, wellust en dood. Ondanks de schandelijke naaktheden, waarmede het uwe blikken kwelt, is dit schouwspel voor den christelijken waarnemer niet zonder nut. Door zich te vertoonen, zóó als het was, heeft het heidendom meer dan eene dankzegging over zijne lippen gebragt voor den God van barmhertigheid, die dit gansche afschuwelijke zamenstel in de schaduw deed terugwijken.

Inmiddels was het uur gekomen voor een bezoek, waarnaar ik zeer verlangend uitzag. Men had mij het adres bezorgd van een kanonik der hoofdkerk, een zeer achtungwaardig man, die mij alle gewenschte inlichtingen nopens den zedelijken toestand van Florence geven kon. Mijne verwachting werd niet te leur gesteld. Ik trof in hem een bejaard man met zilveren haren, een voormaligen missionaris van Amerika en opregt vriend van Frankrijk aan, die bij zeldzame kundigheden veel hartelijkheid en voorkomendheid aan den dag legde.

Op de vragen, welke ik hem deed, antwoordde hij in dezer voege: « Het leerstellig jansenisme is bij ons verdwenen; maar de schade, welke het heeft aangerigt, is nog niet volkomen hersteld. Tot dusver heeft men in het onderwijs de *streng*e auteurs gevolgd: men begint nu den heiligen Alphonsus in

hunne plaats in te voeren. Het aannemen en in toepassing brengen der theologie van Toskanens grooten bisschop, is eene daadzaak, welke men als van veel beteekenis beschouwen mag. Onze priesterschap is talrijk; gij kunt u daarvan een denkbeeld vormen naar die der hoofdkerk, welke zes en dertig kanoniken telt, benevens vijf en zestig kapellaans en honderd geestelijken, ter gedachtenis van Eugenius IV, *Eugeniani* geheeten. Ter gelegenheid van het concilie van Florence, verleende deze paus, die een Florentijn was, aan honderd jonge geestelijken het voorregt, om zonder beneficie of patrimonie tot de wijdingen toegelaten te worden, onder voorwaarde, dat zij negen jaren zich aan de dienst der hoofdkerk zouden verbinden. Eene zaak ontbreekt ons, de inrigting uwer seminariën. Ten uwent wordt niemand tot de wijdingen toegelaten, zonder dat zijn roep tweemaal beproefd is: eerst in het klein seminarie, daarna in het groot. Wij hebben wel seminariën, maar het gebrek dezer gestichten is, dat ze niet afgescheiden zijn.

« Nogtans sticht de geestelijkheid veel nut; en zij zou het nog meer en gemakkelijker doen, indien de geest van Jozef II. niet nog in Toskanen heerschte. De tijdelijke magt matigt zich, voor zooveel zij kan, de regten der Kerk aan, en klaagt onophoudelijk over de aanmatiging der geestelijkheid. — Dit is, eerwaardige medebroeder, zeide ik hem, de al eenigzins verouderde taktiek eener personaadje, bij ons *Robert-Macaire* geheeten, die, na den buurman bestolen te hebben, altijd het eerst houd-den-dief! roept.

« De zeden, ging hij voort, konden over het algemeen goed zijn, want Florence bezit geloof en zelfs godvrucht; maar de vreemdelingen doen ons veel kwaad: men telt er doorgaans tusschen de vijftien en twintig duizend. Evenwel wordt de paaschpligt algemeen nagekomen, zoowel door de mannen, als door de vrouwen. Wij weten dat met volle ze-

kerheid; want, hoewel het geene verpligting is, om in den paaschtijd bij zijn eigen pastoor te biechten, zoo is men toch gehouden, de communie in zijne parochiekerk te ontvangen, en den pastoor een communie-briefje te overhandigen.

« In weêrwil der verderfelijke leeringen, door de vreemdelingen hier gezaaid; in weêrwil uwer goddelooze boeken, waarmede de belgische nadrukkers ons overstelpen, ten spijt van het gif, dat in de ingewanden van ons volk wordt gestort door de schandelijke naaktheden, in onze galerijen en op onze openbare pleinen, gelijk in vele andere steden van Italië, ten toon gesteld, bezitten wij, behalve het goede, wat ik u opnoemde, eene bewonderenswaardige instelling, die uitsluitend de roem van Florence en onzer heilige godsdienst is, namelijk de *Broederschap van Barmhartigheid*. Zij werd, onstreeks het midden der XIII. eeuw, door florentijnsche edelen, opgericht, tijdens het woeden der pestziekten in ons vaderland: zij telt ongeveer duizend broeders. De regerende vorst, de kardinaal aartsbisschop, de aanzienlijkste mannen maken er deel van uit, en kunnen slechts eenvoudige broeders zijn, daar de voorschriften hen van alle waardigheden uitsluiten. Het doel der broederschap is, de gekwetsten bij te staan, hen naar het hospitaal te vervoeren en te verzorgen, tot zij hersteld, of naar een beter leven opgeroepen zijn. Deze zoo eerbiedwaardige instelling treft en sticht de vreemdelingen. Somwijlen ziet gij uit de schitterendste kringen een dezer broeders zich verwijderen, als het noodgelui der domklok hem van eenig ongeluk verwittigt. Op die roepstem der naastenliefde, haast hij zich, zijn godsdienstig onderscheidingsgewaad, eene soort van zwarten tabbaard met kap, aan te doen, welke monnikskleeding, waaraan een rozenkrans hangt, alle ongelijkheid van den maatschappelijken rang verbergt. Die man van de wereld, te midden der vermaken en gemakken

des levens geboren, slaat uit eigene beweging de hand aan een der einden van de draagbaar, gaat met langzamen tred, met zijn lijdenden broeder beladen, door de straten der stad, en zonder eenigen tegenzin, zonder de minste aarzeling, uit de prachtige gezelschapszaal het gasthuis binnen 1).

« Onder de broeders der week bevindt zich altijd een priester, van de heilige olie voorzien. Moet er een zieke naar het hospitaal vervoerd worden, hij zij gekwetst of niet, de eer daarvan behoort evenzeer uitsluitend aan de broederschap. Is de zieke arm, dan blijft zij nooit in gebreke, in diens huis blijken van de edelmoedigste menschlievendheid achter te laten. Ook de dames nemen deel aan het werk der barmhartigheid, als waartoe zij door hare aalmoezen en gebeden bijdragen. De broederschap is in wijken verdeeld, en maandelijks gaat een der leden ter inzameling der aalmoezen rond.

« Wat onze hospitalen aangaat, deze laten nog wel wat te wenschen over. De dienst en verpleging in de ziekenzalen der mannen wordt waargenomen door bedienden, die met de beambten een aanmerkelijk gedeelte der inkomsten verbruiken. Over de zalen der vrouwen houden geestelijke zusters het toezigt; maar de verzorging geschiedt meestal door vrouwelijke dienstboden. » Hier begon de goede grijsaard eene lofrede te houden op onze zusters van St. Vincentius van Paulo, terwijl hij zijn vurig verlangen uitte, van haar te Florence gevestigd te zien. « Voorts heeft men hier nog, dus eindigde de eerwaardige kanonik zijn gesprek, onderscheidene inrigtingen van weldadigheid en godvrucht, welke gij met belangstelling bezoeken zult, als: de *pia casa di lavoro*, het opvoedingsgesticht *Bigallo* en de *Casa pia* van St. Philippus van Neri. Ook moet ik onze altijd voortdurende katechismen niet vergeten. »

1) Een hedendaagsch reiziger verhaalt dezelfde daadzaak in dezelfde bewoordingen.

Bij deze woorden haalde hij zijn zakuurwerk te voorschijn, en zeide: « Die der *Heilige Drievuldigheid* wordt op dit oogenblik gehouden, als gij er op gesteld zijt, om er bij tegenwoordig te zijn, dan hebt gij geen tijd te verliezen; maar be loof mij, alvorens te vertrekken, morgen weder te komen. »

Ik beloofde het, bedankte hem, en begaf mij ijlings naar de aangeduide kerk. De geestelijkheid der parochie, achter het hoofdaltaar verborgen, zong half luid de vespers, terwijl in het midden der kerk de altijd voortdurende katechismus aanving. Een groot aantal geloovigen, uit jonge lieden van twaalf tot twintig jaren bestaande, hoorde aandachtig bij het onderrigt toe. In Italië de instelling weder te vinden, waaraan ik twaalf jaren van mijn bestaan had gewijd; eene dier belangrijke vereenigingen bij te wonen, op hetzelfde uur, waarop andere kinderen, die mij na aan het hart lagen, aan dezelfde oefening deel namen, hetzelfde onderwijs ontvingen, was voor mij, ik beken het, eene zeer aangename verrassing. Ik beval den God der kinderen en den italiaanschen en den franschen katechismus aan; intusschen bespeurde ik, dat het donker begon te worden. Op gevaar af, van mijn weg niet terug te vinden, moest ik heengaan, om de *Porta rossa* weder op te zoeken,

Den 29. November.

Feestdag van St. Andreas. — Pia casa di lavoro. — Opvoedingsgesticht Bigallo. — Pia casa van St. Philippus. — Huis der onnoozele kinderen. — Sasso di Dante. — Laurentiaansche bibliotheek. — Pisaansche *Pandekten*. — Graf van Michel-Angelo, van Galileï, van Machiavelli en van Pico della Mirandola. — Anekdote.

Tegenwoordig viert men in Italië, gelijk eertijds in Frankrijk, nog halve-feestdagen. Op die dagen is het werken geoorloofd, tevens onder verpligting van de mis te hooren. Van

dien aard is de feestdag van St. Andreas, die den volgenden dag moest invallen. Terwijl ik het marktplein overging, snelde een knaap van ongeveer twaalf jaren op mij toe, en vroeg mij, mij aan mijn overkleed vasthoudende: « *Padre, c'è obbligo di messa oggi?* » Pater, is het heden verpligting, om mis te hooren? — Heden niet, maar morgen wel. Na mij de hand gekust te hebben, ging hij vrolijk weër naar zijn kleinen winkel. Des anderendaags zag ik hem aan den voet van het altaar, waar hij met eene menigte volks de heilige dienst bijwoonde. Deugdzaam kind, God moge u zegenen! Uw gedrag stichtte mij; en, mijn weg vervolgende, was het mij eene aangename voldoening, bij mij-zelfen te kunnen zeggen: Hier denkt men dan toch nog in ernst aan de wetten der Kerk, zelfs aan die, waarvan de verpligting minder gebiedend schijnt, en welke de verstrooiing van den arbeid gemakkelijker kan doen vergeten. O Frankrijk! hoe lang nog zult gij uwe moeder doen weenen, en uwe kinderen doen blozen!

Ons voordeel doende met de aanwijzingen, ons den vorigen dag gedaan, begaven we ons naar de *pia casa di lavoro*. Dit gesticht, een der schoonste van Italië, dient ter opneming zoowel van menschen, die nog gezond en sterk zijn, als van gebrekkigen, van bedelaars, die er door de overheid gezonden worden, en behoeftigen, die er vrijwillig werk komen vragen. Hun gezamenlijk aantal wisselt af van 600 tot 900. Zij zijn in klassen verdeeld en, ten gevolge dier inrigting, in verschillende lokalen afgescheiden. Men leert er verschillende ambachten.

Er zijn werkplaatsen voor wevers, kleermakers, schoenmakers, wol-, zijde- en katoenkaarders, vervaardigers van wollen tapijten, zijdestoffen, linten en roode mutsen voor den Levant. Een gedeelte der voortbrengselen wordt verkocht voor rekening van het huis, het overige op bestellingen van koop-

lieden toegereed. Het twee-derde der waarde komt aan het gesticht, het andere derde gedeelte aan de werklieden. De tucht is er zacht, maar wordt streng gehandhaafd.

Niet ver van daar bewonderden wij de katholieke naastenliefde op twee andere schouwplaatsen. Het opvoedingsgesticht *Bigallo*, opgericht door Como I., is het toevlugtsoord der kinderen, wier opvoeding, ten gevolge der armoede van de ouders, verwaarloosd wordt; terwijl de *pia casa* van St. Philippus van Neri de kinderen, die langs de straten zwerven, opneemt, en onttrekt aan de gevaren, die uit den lediggang voortspruiten. De christelijke liefde gaat nog verder: de kinderen in de wieg zijn reeds het voorwerp harer vooruitziende belangstelling. Met zeer veel voldoening bezochten wij het, zoo te regt genaamde, liefdegesticht der *Onnoozele kinderen*. Het dagteekent van 1421, en werd gebouwd naar het plan van den beroemden Brunellesco. Het kraambuis is er met het vondelingenhuis vereenigd, en ongeveer 4000 dezer schepseltjes worden daar onderhouden, in de kosten van wier opvoeding het gesticht voorziet, voor de jongens tot zij 10, voor de meisjes tot zij 18 jaren oud zijn.

Toskanen telt twaalf groote liefdegestichten in de voornaamste steden, voor de opneming van verlaten kinderen bestemd. De draaibak is er ingevoerd; maar het is verboden, daarin de vrucht van het wettig huwelijk neder te leggen. Deze wordt niet in het gesticht toegelaten, tenzij in gevallen van dringende noodzakelijkheid, als, bij voorbeeld, de moeder het kind niet voeden kan, of indien het zijn vader, en in hem den eenigen steun des huisgezins, verloren heeft. Deze omstandigheden moeten vergezeld gaan van eene wezenlijke armoede, bewezen door de verklaring van den pastoor, den geneesheer en den regter, voor de bewoners van buiten; en in de hoofdstad door de verklaring van den kommissaris der wijk

en van het hoofd der gemeente, welk bewijsstuk ieder volgens zijne bevoegdheid heeft af te geven. De verlaten kinderen van het mannelijk geslacht zijn tot den ouderdom van 14, de meisjes tot dien van 18 jaren, ten laste der openbare weldadigheid. Allen blijven onder de voogdij der bestuurders, die voor de meisjes eerst eindigt, als zij den leeftijd van 25 jaren bereikt hebben. De familie, die zich met de verzorging en opvoeding van een verlaten kind belast, — van een jongen tot hij 14, van een meisje, tot het 18 jaren oud is, — en het een nuttig handwerk heeft doen leeren, ontvangt eene belooning van 70 livres. De meisjes, wier gedrag onberispelijk is, bekomen een uitzet, als zij in het huwelijk treden 1).

Terwijl wij aldus ons bezoek aflegden in de gestichten, die het meest onze belangstelling opwekten, kwamen wij weder bij de hoofdkerk uit, waar wij in het voorbijgaan een blik wierpen op den *Sasso di Dante*. Het is een marmeren gedenksteen, die de plaats aanduidt waar de groote dichter zich kwam nederzetten, om de frissche lucht te genieten en zijne geestdrift te ontvonken bij het beschouwen van den verheven *Duomo*. Dante is in Italië, maar vooral te Florence zóó populair, dat de ongeletterdste Florentijn u den *Sasso di Dante* wijst, en daarvan den oorsprong weet te vertellen. Eene goede les, zeker, voor onze klassieke schrijvers. Terwijl de latere zangers van den Olymp en het Pantheon in hun eigen land in de lagere volkskringen onbekend zijn, overleeft de katholieke dichter zich-zelven reeds gedurende een viertal eeuwen; daar de *facchini* (sjouwers) te Florence, de *lazzaroni* te Napels en de venetiaansche gondeliers nog zijne volksliederen aanheffen. De fraaije kerk van *Santa Maria Novella*, zoo

1) Zie de *Gérando*, *Bienf. publ.*, t. II., p. 173—404; t. III. p. 541.

rijk aan herinneringen, hield ons slechts een oogenblik op, verlangend, als wij waren, om den hooggeschatten kanonik B.... weder te zien. Hij deelde ons, omtrent het onderwerp, dat ons daags te voren had bezig gehouden, nieuwe bijzonderheden mede, welke door een groot aantal daadzaken bevestigd werden. Zijn oordeel was volmaakt in overeenstemming met de meening, welke wij ons te Genua, aangaande den tegenwoordigen toestand van Italië, gevormd hadden. Te Florence is de strijd tusschen het goed en het kwaad hevig en hardnekkig. Beneden de geletterde kringen, waarin het anti-christelijk en anti-maatschappelijk carbonarisme gist, bevinden zich volksklassen, waardoor nog, zuiver en onvermengd, het levenssap des geloofs vloeit; gelijk overal, hebben er afdwalingen en overtredingen der zedenwet plaats, maar ook algemeen zijn er het berouw en de bekeering: men kent er nog slechts, als bij uitzondering, het menschelijk opzigt en de volhardende onboetvaardigheid op het sterfbed.

Na voor 't laatst van onzen eerbiedwaardigen *vriend*, afscheid genomen te hebben, gingen wij de Laurentiaansche bibliotheek bezigtigen. De liefhebber van boeken vindt er, ter bevrediging zijner nieuwsgierigheid, de vermaarde Pisaansche *Pandekten*, zijnde een volkomen wél bewaard handschrift uit de VI. eeuw; een *Virgilius*, in handschrift uit de IV. eeuw, met nog een *Horatius*, die aan Petrarca toebehoorde, en waarop de beroemde dichter eigenhandig een woord geschreven heeft, ter aanduiding van den erfgenaam, aan wien hij dat werk had vermaakt. De handschriften liggen meerendeels met ijzeren ketens aan hunne lessenaars vast, een overoud gebruik, dat men aan de benediktijnen verschuldigd is, en waardoor het behoud van meer dan een meesterwerk verzekerd werd. Eene andere keten, sterker dan de eerste, kluisterde het werk aan den

lessenaar van den arbeidzamen monnik: het was de kerkelijke ban. Ja, in die oude tijden, voorafgegaan door den inval der barbaren, was het, onder straffe van *excommunicatie*, aan iedereen verboden, een handschrift aan zijne bestemde plaats te ontvreemden: zóó ver ging de bezorgdheid der Kerk, om de vermindering of het verlies der voortbrengselen van het genie der ouden te voorkomen, toen misschien van die werken slechts eene kopij meer bestond. En men zegt, in onze dagen: De Kerk weêrstreeft de verlichting!

Na een gedeelte der stad doorkruist te hebben, kwamen wij aan de schoone kerk van het *Heilig Kruis*. Men vindt er roemrijke grafgesteenten, als: van Michel-Angelo, Galilei, een sarcophaag, eerst sedert weinige jaren voor Dante opgericht, en het praalgraf van Machiavelli, met het volgende opschrift, in den italiaanschen smaak (geen lofspraak voor zulk een roem):

TANTO NOMINI NULLUM PAR ELOGIUM.

In de *St. Marcus*-kerk, die naar eene groote fabriek gelijk, zagen wij het graf van den beroemden Mirandola. Op het gezigt van dat monument, brengt men zich eene anekdote betrekkelijk den vermaarden wijsgeer te binnen.

Pico della Mirandola, die een wonder van geleerdheid en geheugen was, had aangekondigd, dat hij openbare theses zou houden over alle vakken van wetenschap, zóó ver de kennis van 's menschen geest zich uitstreckte: *de omni scibili* (over alle wetenschap). *Et de quibusdam aliis* (en over nog eenige andere wetenschappen); voegde een spotvogel er bij. Men verhaalt, dat de verwaande geleerde, toen hij, ingevolge zijne aankondiging, voor het publiek optrad, uit het veld geslagen werd door een eenvoudig burgerman, die hem vroeg, hoeveel beden er waren in de Litanie der heilige Maagd.

Den 30. November.

Tribune van Galileï. — Waarom werd Galileï veroordeeld? —
 Waartoe werd hij veroordeeld? — Vertrek naar Rome.

Sedert den vroegen morgen waren de kerken vol volk. Het feest van St. Andreas vereenigde aan den voet der altaren eene talrijke menigte, wier ingetogenheid inderdaad een genoeglijken indruk op ons maakte. Na het bijwonen van dit stichtelijk schouwspel, bezochten wij het kabinet van Natuurlijke Historie en de Tribune van Galileï. In dit laatste zeer prachtige gebouw, dat in den vorm eener rotonde is opgetrokken, bewaart men de werktuigen, waarvan de beroemde sterrekundige zich bediende, om den gang zijner wetenschap te verhaasten, en het thans algemeen aangenomen astronomisch stelsel te bevestigen. Die telescopen, die kompassen, die graadbogen, aangeraakt door de hand van het genie, boezemen onwillekeurig een diep gevoel in van eerbied voor den mensch en van dankbaarheid jegens God. Menschelijke geest, hoe edel zijt gij. God der wetenschappen, wat zijt gij goed, door aan uw zwak schepsel een zoo groot bevattingsvermogen mede te deelen.

Maar, heeft Rome niet, door een onregtvaardig banvonnissen, eene stoornis gebragt in het eenstemmig lofakkoord ter viering van den onsterfelijken sterrekundige? Heeft het dit schitterend licht niet willen uitdooven? niet zonder reden eene ontdekking veroordeeld, die de grenzen des onderzoeks tot in het oneindige uitbreidt? Deze vragen, of, beter gezegd, deze beschuldigingen, door zooveel monden op zegevierenden toon herhaald, komen natuurlijk voor den geest in die plaatsen, waar het onderwerp van het geschil ontsproot. God zij dank, men behoeft het vonnis der apostolische vier-schaar niet meer te regtvaardigen. De protestanten-zelfen hebben te dezen opzigte, gelijk in zoovele andere, de dwaze

aantijgingen der wijsgeerte tot hunne juiste waarde teruggebragt 1). In allen gevalle is de onregtvaardige veroordeeling van Galileï, door de regtbank van het Heilig Officie, eene dwaling, die zich zoo vast in de hoofden heeft genesteld, dat het zijn nut kan hebben, deze altijd oude en altijd nieuwe zaak hier beknopt uiteen te zetten.

Te Modena had de geleerde abbé Baraldi ons aangewezen de *Gedenkschriften en Brieven van Galileo Galileï*, die tot dusverre onuitgegeven of verspreid waren; in het licht bezorgd door Venturi, te Modena, in 1818 en 1821; als ook de *Brieven van Francesco Nicolini*, afgezant van Toskanen te Rome, aan Andrea Cioli, staats-

1) Men stelt Galileï voor als veroordeeld en vervolgd door het Heilig Officie, omdat hij de beweging der aarde om haar-zelve geleeraard heeft. Gelukkiglijk is het tegenwoordig bewezen, uit de brieven van Guichardini en van den markies Nicolini, afgezant van Florence, die beiden vrienden, leerlingen en beschermers van Galileï waren, als ook uit de onuitgegeven brieven en de werken van Galileï-zelfen, dat men sedert eene eeuw het publiek omtrent deze zaak misleidt. Deze wijsgeer werd niet vervolgd als goed sterrekundige, maar als slecht godgeleerde, die zich met de verklaring des Bijbels wilde inlaten. Zijne ontdekkingen verwekten hem ongetwijfeld ijverzuchtige vijanden; maar het was zijn eigenzinnig drijven, om den Bijbel met Copernicus in overeenstemming te willen brengen, dat hem voor den regter bragt, en aan zijn overmoed alleen had hij al zijn leed te wijten. Hij werd niet in de gevangenis der inquisitie geworpen, maar onder bewaring gesteld in de kamer van den fiskaal, met volle vrijheid om naar buiten gemeenschap te onderhouden. In zijne verdediging was er geen sprake van het al of niet gegronde zijns stelsels, maar wel van zijne vermeende overeenbrenging der nieuwe stellingen met den Bijbel. Na de uitspraak van het vonnis en de gevorderde herroeping, stond het Galileï vrij, naar Florence weder te keeren. Men is deze inlichtingen verschuldigd aan een protestant, Mallet Dupan, die, op het gezag van originele stukken steunende, het roomsche Hof hier gewroken heeft (*Mercure* van den 17 Julij, 1784, No. 29).

sekretaris van den groothertog, — *bevattende de diplomatieke geschiedenis, dag voor dag, van Galileï te Rome gedurende zijn geding.* Uit deze oorspronkelijke stukken, de eerste door Galileï-zelfen, de andere door Nicolini, zijn vriend en bewonderaar, geschreven, blijkt, wat de veroordeeling aangaat:

1°. dat Galileï geenszins veroordeeld werd, wegens zijne leer van de beweging der aarde;

2°. noch wegens zijne stelling, van de beweging der aarde door de luchtmasse heen en in wrijving daarmede; van welk gevoelen nogtans de valsheid werd in 't licht gesteld door Baco, Newton, Laplace en door de vorderingen der wetenschap-zelve;

3°. maar uithoofde hij op de Heilige Schrift heeft willen gronden en tot dogma verheffen eene onzekere sterrekundige stelling, die destijds hevig betwist en later, althans gedeeltelijk, als ongerijmd en onhoudbaar opgegeven werd. Wel verre, derhalve, van de vierschaar te doemen, die het eerst deze aanmatiging veroordeelde, moet men haar bewonderen en zegenen. Trouwens, is het niet eene uitstekende dienst bewijzen aan het genie, als men het tegen zijne eigen afdwalingen beveiligt? Is het niet waardiglijk 's menschen vrijheid beschermen, als men belet, dat eene betwistbare meening aan de rede als eene heilige wet worde opgedrongen? Dit nu deed het Heilig Officie te Rome, in de zaak van Galileï.

Zien we de bewijzen: « De lucht, schrijft Galileï, schijnt, als een vrij en vloeibaar, en slechts los met de aarde zamenhangend ligchaam, niet noodwendig hare beweging te moeten volgen, althans in zoover de oneffenheden der aard-oppervlakte de vloeistof niet mede voeren, en een gedeelte daarvan, dat met die oneffenheden als in aanraking is, en zich

niet veel hooger, dan de hoogste toppen der bergen uitstrekt, in de omwenteling vasthouden. Deze luchtlaag zal zooveel te minder aan de omwenteling des aardbols weêrstand bieden, doordien zij bezwangerd is met damp, rook en uitwasemingen, welke stoffen zich ontwikkelen uit bestanddeelen der aarde, en bijgevolg geëigend zijn tot de bewegingen van dat ligchaam 1). »

Voorts nog schrijft Galileï, waar hij zijne verklaring geeft van de eb en vloed der zee, dit verschijnsel toe *aan de dagelijksche omwenteling der aarde om hare as*, en geenszins aan de drukking der maan, gelijk Kepler dat stelt, die zich daardoor den bitteren spot van Galileï op den hals haalde. Laplace komt op zijne beurt, door alle latere sterrekundigen gesteund, en zegt: « De laatste ontdekkingen hebben de meening van Kepler bevestigd en de uitlegging van Galileï wederlegd, die in strijd is met de wetten van het evenwigt en van de beweging der vloeibare lichamen 2). »

Aan deze vooronderstellingen nu, door de mannen der wetenschap tegenwoordig als valsch erkend, wilde Galileï, naar den heerschenden geest van zijnen tijd, de goddelijke orakels der Schriftuur en de uitspraken der Kerk ten grondslag leggen, teneinde zijne meening zodoende kracht bij te zetten. « Hij eischte, zegt zijn vriend Guichardini, de toskaansche afgezant te Rome, in zijne dépêche van den 4. Maart 1616, dat de Paus en het Heilig Officie zouden verklaren, dat dit stelsel van Copernicus op den Bijbel gegrond was. » In een brief aan de hertogin van Toskanen, tracht hij het theologisch te bewijzen, en aan te toonen, dat het aan Genesis (het Boek der Schepping) ontleend is. Hier is sprake van het stelsel van Copernicus, opgevat volgens de verklaring, door Galileï daaraan gegeven; want,

1) Dialogues, IVe Journée, p. 311.

2) *Exposit. du système du monde*, liv. IV., c. II.

wat het stelsel op zich-zelf aangaat, Rome heeft nooit verboden, het te blijven volhouden. Zelfs zijn wij aan de zorg der pausen de uitgave van het boek van Copernicus verschuldigd, dat aan Paulus III. opgedragen was.

Uit dezelfde originele stukken blijkt, wat de aan Galilei opgelegde straffen betreft:

1°. dat hem niet de oogen werden uitgestoken, zoo als Montucla beweert;

2°. dat hij niet in een kerkerhol werd geworpen, gelijk Bernini voorgeeft;

3°. dat hij geen kluisters aan den voet had, zoo als zekere schilderijen in onze kunstgalerijen hem voorstellen;

4°. dat men op geenerlei wijze hem aan zijne ledematen of oogen schaadde; maar met al die onderscheiding en voorkomendheid behandelde, waarop zijn genie en zijne gezondheid aanspraak mogten maken; dat hij, na gedurende het geding, de vertrekken van den fiscaal-zelven, en, sedert de uitspraak van het vonnis, de bekoorlijke villa *Medicis* bewoond te hebben, waar hij vijf maanden lang de bliken der hoffelijkste oplettendheid mogt ondervinden, het paleis van zijn besten vriend, Mgr. Piccolomini, aartsbisschop van Siëna, ging betrekken, in afwachting, dat de pest, die te Florence woedde, hem zou veroorloven, naar zijn vaderland weder te keeren, en zijne wetenschappelijke nasporingen voort te zetten.

Halen wij nu nog eenige onwraakbare getuigenissen aan. Van Florence ontboden, kwam hij den 15. Februarij 1633 te Rome, waar hij bij zijn vriend Francesco Nicolini, afgezant van Toskanen, zijn intrek nam. In de maand April, stelde hij zich ter beschikking van den commissaris van 't Heilig Officie, die, gelijk Nicolini zich uitdrukt, hem op de voorkomendste wijze ontving, en de kamer-zelve van den fiscaal der regtbank tot verblijf aanwees. Men liet toe, dat zijn knecht hem bediende, en des

nachts bij hem bleef, en dat mijne bedienden hem 's morgens en 's avonds het eten in zijne kamer bragten, en ten mijnent terugkeerden.» Drie dagen na de uitspraak van het vonnis, begeleidde hem de afgezant naar den tuin van *Trinità di Monti*, destijds villa Medicis geheeten, ter plaatse waar zich thans de fransche Akademie bevindt. Na een verblijf van vijf maanden te Rome, vertrok Galileï naar Siëna, waar hij het paleis van den aartsbisschop Piccolomini bewoonde, en toen de pest, die te Florence woedde, had opgehouden, kon hij, ongeveer drie maanden later, naar zijne villa van Arcetri terugkeeren, waar de dood hem den 8. Januarij, 1642, verraste.

Galileï-zelf schreef aan pater Receneri, zijn leerling: « De Paus achtte mij zijne onderscheiding waardig; men wees mij het voortreffelijk ingerigte paleis van *Trinità di Monti* tot verblijf aan. Toen ik voor het Heilig Officie kwam, noodigden twee jacobijnen mij zeer beleefdelijk uit mijne verdediging te beginnen..... Om mij te straffen, heeft men mijne *Zamenspraken* verboden, en na een verblijf van vijf maanden te Rome, heeft men mij weder laten gaan. Terwijl de pest nog te Florence heerschte, liet men mij het paleis van mijn besten vriend, Mgr. Piccolomini, aartsbisschop van Florence, betrekken, waar ik eene volmaakte rust genoot. Thans ben ik op mijn buitenverblijf Arcetri, waar ik, nabij mijne dierbare geboortestad, eene zuivere lucht inadem 1).»
Arme martelaar!

Onder den dubbel stichtelijken indruk, dien de goede trouw van zekere geschiedschrijvers en de wreedheid van de regtbank der inquisitie op ons maakte, verlieten wij de Tribune van Galileï, om aanstalte te maken tot ons vertrek, want dienzelfden avond zouden we ons naar de Eeuwige Stad op weg begeven.

1) In de boven aangehaalde werken.

Het leven des reizigers, een getrouw beeld van 's menschen pelgrimstogt op aarde, laat zich in twee woorden zamenvatten: aankomen en vertrekken. De weinige oogenblikken rust, welke het oplevert, zijn niet meer dan eene kortstondige verpoozing, somtijds een onaangenaam bivouack, nooit een duurzaam verwijl. Zoo ook, en altijd zoo, draagt het zich in 't menschelijk leven toe. Na met onze landgenooten, die in hetzelfde hôtél logeerden, afgesproken te hebben, waar wij elkander te Rome zouden aantreffen, stegen we in het voertuig ter afreize naar..... de hoofdstad der wereld. Het was acht uur des avonds.

Den 1. December.

Siëna. — Hoofdkerk. — Herinneringen aan St. Catharina. — Aan St. Bernardinus. — Aan Christoffel Columbus. — Kerk van Fonte-Giusta. — Bedelaarsgesticht. — Eenzame kapel. — Hoe onze ekwipaasje er uitzag. — Radicofani. — Herinneringen aan Pius VII.

Wie overdrijft, liegt. Wij vinden, dat de Florentijn in geen minderen graad met dit gebrek behebt is, dan de overige menschenkinderen. Daarvan hadden ons de steenschrijver en de koopman in zwavelstokjes een eerste bewijs geleverd. Een ander hadden wij nog te wachten van de diligence-ondernemers; maar men moet bekennen, dat onder deze klasse van lieden ook in Frankrijk niet weinig Florentijnen schuilen. De verbeelding moge bij hen de tong bestieren, 't kan zijn, dat zij bedriegen zonder te liegen, ik zeg er niets tegen; maar het blijft er niet minder om waar, dat de nieuwelings in het reizen, die, in zijne onnoozelheid, hunne woorden voor goede munt aanneemt, en de wijsgeer, wiens strenge rede de uitdrukking beschouwt als de juiste voorstelling der gedachte, de eene teleurstelling na de andere ondervinden. Men had ons beloofd, bevestigd, bezworen, dat wij binnen zes en dertig uren tijds

den weg van Florence naar Rome zouden afleggen: hier, nu, bestond in dat snelheidsbegrip eene overdrijving van tien uren.

Met het aambreken van den dag, waren wij te Siëna. Deze stad, het aloude *Sena Julia*, beurtelings het bolwerk der Etruriërs, eene romeinsche kolonie onder Augustus, een magtig gemeenebest in de middeleeuwen, en Florence's mededingster, verheft zich bevallig op de helling van een groenen heuvel. Hare huizen en straten dalen, amphitheatres gewijze, tot in de vlakke af, en geven aan het geheel, dat voor het oog des beschouwers bloot ligt, een ernstig, maar tevens niet onbehagelijk voorkomen.

Op het hoogste gedeelte troont de kathedraal, eene der oudste en prachtigste hoofdkerken van Italië. In haar geheel dagteekent zij van de XIII. eeuw. Hare met wit en zwart marmer bekleede muren, haar zeskante koepel, houten beeldwerk, ingelegde vloer, waarin het bewonderenswaardigste mozaïk, wat men kent, gevonden wordt, haar blaauw met gouden sterren doorzaaid gewelf, hare prachtige glasramen uit de XVI. eeuw, hare borstbeelden, de pausen voorstellende, die van den heiligen Petrus af tot Alexander III. geregeerd hebben, hare kostbare koorboeken, wier vignetten van goud en azuur schitteren, leveren ter bevrediging van den onderzoekenden weetlust des kunstenaars stoffe genoeg.

De christen evenwel vergenoegt zich daarmede niet: zijn hart voedt zich met de groote herinneringen, welke deze kerk opwekt. De gedachtenis van St. Catharina van Siëna maakt boven alle andere aanspraak op uwe vereering. Men kan, inderdaad, aan niets anders denken, dan aan dien engel van zachtmoedigheid, onschuld en geduld, wiens hart elke openbare en bijzondere ellende omvatte, en wel om ze te lenigen. Koningin harer eeuw, door den invloed harer deugd, deelt zij, gelijk de heilige Bernardus, in den roem, dat Europa's lot in hare handen

berustte. « De vrede, zeide haar eens paus Gregorius XI., is het eenig voorwerp mijner wenschen. Ik stel de geheele zaak in uwe handen, en beveel u alleen de eer der Kerk aan. » Zij overleed te Rome, den 29. April 1580, in den ouderdom van drie en dertig jaren, en rust in de kerk van het Minerva-plein. Haar eerwaardig hoofd werd naar Siëna teruggebracht, waar zij, sinds vijf eeuwen, voortdurend het voorwerp der schitterendste eerbewijzen gebleven is.

Dan vertoont zich nog aan den reiziger de heilige Bernardinus, de lieveling der heilige Maagd. Ter wereld gekomen in 't zelfde jaar, waarin de heilige Catharina overleed, was hij door de Voorzienigheid bestemd, om het werk zijner verheerlijkte landgenootte voort te zetten. Bij het beschouwen dier hemelsche gestalten, den eeuwigen luister der stad Siëna, voelt men het harte zwellen; maar spoedig krimpt het weder in, als men, de kathedraal verlatende, twee gedaanten, van geheel anderen aard, als twee huiveringwekkende spookszels, ziet te voorschijn treden. Bourgondië, dat Bossuet zag geboren worden, was tevens de bakermat van Piron. Siëna, de gelukkige moeder van St. Catharina en St. Bernardinus, schonk ook het aanzijn aan Bernardinus Ochin, een capucijner monnik, die, zijne pij ontkropen, hervormer werd in den smaak van Luther; en aan Socinus, den vader der afschuwelijke sekte, die zijn naam draagt.

Wij hadden den tijd, om, behalve de kathedraal, nog de fraaije kerk van *Fonte-Giusta* te bezoeken. Dáár bevindt zich de vermaarde Sibylla van Peruzzi, die Augustus de komst Onzes Heeren aankondigde. Raphael-zelf heeft dit meesterstuk niet overtroffen. Naast haar ziet men een waarlijk roemruchtig *ex-voto*, bestaande in het groote walvischbeen, het kleine schild met ijzeren rand en den degen, daar gebracht door Christoffel Columbus na zijne terugkomst uit de Nieuwe

Wereld, tot aandenken der vereering, welke hij, van der jeugd af aan, de madonna van *Fonte-Giusta* had toegedragen, toen hij aan de hoogeschool te Siëna studeerde, en als een blijk van erkentelijkheid voor de wonderbare hulp, welke hij van haar bij eene schipbreuk had mogen ondervinden. Siëna vestigt ook nog, als vrome en liefdadige stad, de aandacht des vreemdelings op haar schoon bedelaarsgesticht. Opperigt en onderhoudt uit de edelmoedige bijdragen der gezamenlijke burgerij, neemt dit voortreffelijk huis, dat Frankrijk aan Italië benijden mag, de tot arbeid geschikte behoeftigen van beiderlei kunne op, laat hen gedurende den dag slechts, van 's morgens acht tot 's avonds acht uur, werken, en geeft hun daarvoor voedsel en kleeding met eenig zakgeld.

Wij verlieten Siëna, de welluidende uitspraak zijner inwoners bewonderende. Voor de eerste maal hadden wij *de toskaansche taal in een romeinschen mond* gehoord.

Als wij, omstreeks negen uur des morgens, met snelle vaart in eene vallei afreden, trof een aangenaam schouwspel onze aandacht. Ter zijde van den weg stond eene eenzame kapel. Op den drempel en tot midden op den weg, lagen grijsaards, jongelingen, vrouwen en kinderen aandachtig nedergekniel: een priester las in den landelijken tempel de mis. Gelijk de Israëlitën in de woestijn, die vóór den dageraad uitgingen, om het manna, hunne hemelse teerspijze voor den dag, in te zamelen, kwamen deze goede dorpelingen, kinderen van Hem, die de vogelen des wouds en den grashalm in het dal voedt, den zegen op hunnen arbeid afsmeeken, en het tweevoudig voedsel voor ziel en ligchaam vragen, waaraan zij behoefte hadden ter voortzetting hunner reis naar het eeuwige vaderland. Van ganscher harte vereenigden wij ons gebed met de beden dezer broeders, welke wij vroeger nooit gezien, en een oogenblik later voor goed uit het gezigt

verloren hadden; want de wagen voerde, als een maar al te getrouw beeld des tijds, bliksemsnel ons vandaar.

Verbeeldt u den nederigen kanonik, die deze regelen schrijft, reizende als een gekroond hoofd, met zes paarden voor zijn rijtuig, onder geleide van drie postiljons in bontkleurige liverei. Op de vlakke maakten wij eene goede vertooning; maar in het gebergte liet het zich zoo fraai niet aanzien! Eene versterking van twee trekossen, met ijzergrauwe huid en ontzettend lange horens, kwam daar onze harddravers te hulp, om zoo den weg te kunnen vervolgen. Deze twee vreedzame viervoeters, die, gelijk twee beeren, met ringen door den neus aan eene ketting door een boer werden voortgeleid, lieten aan onze ekwipaadje geen ander koninklijk aanzien, dan een soortgelijk als door Boileau beschreven wordt, toen

Quatre bœufs attelé, d'un pas tranquille et lent.
Promenaient dans Paris le monarque indolent 1).

Zeker is het, dat, indien ons span door eene onzer fransche steden ware gekomen, klein en groot zich aan de vensters zou hebben verdrongen, om het te zien voorbij trekken; en, het lijdt geen twijfel, of men zou ons voor prinsen of potsenmakers hebben aangezien. Echter waren wij, God dank, zoo min het een als het ander. Wanneer zullen wij toch leeren niet meer naar den uiterlijken schijn te oordeelen? Verplicht om gedurig te klimmen en te dalen, kwamen wij eerst des avonds te Radicofani aan, een slecht gebouwd vlek, dat zich te midden der rotsen op een top van de Apennijnen, ter hoogte van 2,513 voeten boven de oppervlakte der zee, verheft, in den krater van een ouden vulkaan. De zijden en de top van den somberen berg zijn bedekt met lava beddingen,

1) Een vierspan ossen, loom van tred, in koningswagen,
Het vadsig hoofd van staat al schomleud rond liep dragen,
Parijs, zijn hoofdstad, door. —

die in de grootste wanorde over elkander liggen. Men kan zich niets woester voorstellen, dan dien grond, waarop de dauw des hemels en het zweet van den mensch geen enkel plantje konden doen opschieten. Gedurende een rid van tien uren, hadden onze oogen zich in geen ander schouwspel mogen verlustigen, hetgeen ons verpligte dien langen, vervelenden dag te eindigen met het, toen, zeker, door alles gebillijkt refrein:

Tout ne m'a pas séduit dans la belle Italie 1).

Nogtans hadden we er kwalijk aan gedaan, ons te beklagen. Was niet de vereerenswaardige Pius VII., gewelddadig zijn paleis ontvoerd, van alles beroofd, zonder geld en zonder linnen, in een rijtuig opgesloten en, als een misdadiger, door de gendarmen van het keizerrijk begeleid, langs dienzelfden weg gekomen, gedurende de drukkende hitte der Julij-maand? Hadden wij niet de noodlottige plek gezien, waar het rijtuig was omgevallen? Gingen wij niet afstappen in dezelfde herberg, in dezelfde kamer, waar de doorluchtige gevangene zijne door de koorts diep-geschokte leden had uitgerust? 2) Na een oponthoud van eenige uren, hervatteden wij onzen weg door het gebergte.

Den 2. December.

Bellarminus. — Pontecentino. — Acquapendente. — Bolsena. — Mirade. — Montefiascone. — Anekdoten. — Herinneringen aan den kardinaal Maury. — Weg van Cassius. — Meer Naviso. — Viterbo. — De gelukzalige Crispino. — De heilige Rosa. — Monterosi. — Eerste blik op het kruis van den St. Pieter. — Romeinsche campagne. — Ponte-Molle. — Intogt te Rome.

De onbehagelijke landstreek, welke wij den vorigen dag waren doorgetrokken, had evenwel een man voortgebragt, in

1) Niet alles, schoon Itaalje, is goud, wat bij u blinkt.

2) Leven van Pius VII., door Artaud, t. 1, p. 230.

wiens roemrijke en heilige gedachtenis zich de katholieke wereld verheugt. Op twee mijlen afstands van den weg, ter linker zijde, vertoont zich Montepulciano, de geboorteplaats van den onsterfelijken Bellarminus, de roem van het Heilig Collegie, de eer van Jesus Gezelschap, de geesel der ketterij en de kampioen der Kerk, in de XVI. eeuw. Voorbij Radicofani blijft de weg nog altijd zeer ongemakkelijk. Over de toppen of langs de helling der bergen aangelegd, doorsnijdt hij eene diepe woeste laagte, door het ruischen der bergvlieten verlevendigd, en ingesloten door bosschen en rotsen, die een grootsch voorkomen geven aan de grensscheiding tusschen Toskanen en de Pauselijke Staten. Aan de tegenoverliggende zijde ziet men Pontecentino, het *Sentina* der Romeinen. De douane onderwierp onze boeken en papieren aan een scherp onderzoek. Een kort begrip van St. Thomas *contra gentes*, hetwelk ik in mijn koffer had, hield den hoofdbeampte van den post geruimen tijd bezig. Ik beklaagde er mij in geenen deele over. Niets schijnt mij voor den staat gewigtiger, dan die, schijnbaar beuzelachtige, voorzorgen, om geen slecht werk door te laten. Rome vreest het licht niet, maar het vreest de pest, en welke pest is gevaarlijker dan een slecht boek? En kwam het ooit op in de gedachte van een redelijk mensch, een bestuur te laken, omdat het de grenzen van zijn gebied, als het met eene besmettelijke ziekte bedreigd werd, door een cordon ter wering der besmetting afsloot? Aan gene zijde der fraaije brug *della Paglia*, nadert men de kleine stad Acquapendente, alleen merkwaardig om hare ligging, op eene steile hoogte. Vier mijlen verder, reden wij, bij een helder maanlicht, langs het heerlijke meer van Bolsena, welks palingen de eer hebben gehad, door Dante bezongen te worden. Het eerste schijnsel des dageraads verlichtte onzen intogt te Bolsena.

Dit vlek, met duizend zielen, is het aloude Vulsinii, eene der twaalf *lucumonia's*, of hoofdplaatsen der Etruriërs. Hulde aan Vulsinii, hulde aan zijne ruïnen, hulde aan zijne twee duizend standbeelden, voortreffelijke meesterstukken eener verloren kunst, en die de buit der Romeinen zijn geworden; hulde aan zijne bevolking, zoo beroemd door haren moedigen worstelstrijd met de zonen van Romulus; maar hulde vooral aan den God van goedheid, die deze stad onsterfelijk maakte, als hij door een schitterend wonder aldaar zijne wezenlijke tegenwoordigheid in de hoogheilige Eucharistie openbaarde. De christen-reiziger kan die gedenkwaardige gebeurtenis niet vergeten, die van jaar tot jaar, over de gansche aarde, door een plegtig feest vereeuwigd wordt.

't Was omstreeks het midden der XIII. eeuw, toen paus Urbanus IV. met geheel het Heilig Collegie zich te Orviëto, in de nabijheid van Bolsena, bevond. In deze laatste stad liet een priester, terwijl hij de heilige dienst verrichtte, in de, nog aanwezige, St. Catharina-kerk, uit onachtzaamheid eenige droppels van het kostbare bloed op den altaarboek vallen. Ten einde de sporen van dit onopzettelijk voorval te doen verdwijnen, vouwt en hervouwt hij het gewijde linnen, om het doorvloeijen van het aanbiddelijk bloed te beletten. De altaarboek werd vervolgens weder ontvouwd, en nu vond men, dat het bloed alle plooiën doortrokken, en overal de gedaante der heilige hostie, duidelijk afgeteekend, in bloedkleur had ingedrukt. Op 's pausen bevel, werd de miraculeuse doek plegtig naar Orviëto overgebracht, waar hij nog ten huidigen dage met diepen eerbied in de kathedraal wordt bewaard 1). De reliquiekas, waarin hij besloten is, vormt een meesterstuk van goudsmederij, en prijkt met schilderwerk in email. De hoofdkerk-zelve, ter gedachtenis van het wonder gebouwd, is een van

1) St. Antoninus, 3 part., tit. 19, c. 13, §. 1.

de prachtigste en oudste monumenten der kunst in Italië: zij dagteekent van 1290. Dit wonder was een der beweegredenen, die, in 1262, denzelfden paus deden besluiten, de plegtige viering van den II. Sacramentsdag in te stellen. Bolsena wijst nog, in zijne nederige kerk, de plek aan, waar het bloed vloeide, en die met een traliewerk overdekt werd.

Over een effen en slecht bebouwd veld, komt men weldra in het gezigt van Montefiascone, de *Mons Faliscorum*. Deze kleine stad, bevallig op een vruchtbaren zacht-glooienden heuvel gelegen, beheerscht eene onafzienbare vlakte, waarvan de wijn beroemd is.

Betrekkelijk dit voortbrengsel, weet ieder inwoner, en inzonderheid ieder wijngaardenier, u de volgende, aan alle reizigers bekende, anekdote te verhalen. Een rijk Duitscher keerde van Rome naar zijn vaderland terug. Daar hij een groot liefhebber van goeden wijn was, had hij zijn knecht last gegeven, dien onderweg in alle hôtels te proeven. Het heerschap wachtte in zijn rijtuig den uitslag der voorproef af, want het lag aan de hoedanigheid van den wijn, of hij zou afstappen of den weg vervolgen. Was de wijn goed, dan had de knecht in last, zijn meester zulks te beduiden, door het woord: *est*. Was hij van wat edeler kwaliteit, dan moest hij zeggen: *est, est*; en voor eene uitstekende soort heette het: *est, est, est*.

De *moscatello* van Montefiascone werd het driemaal *est* waardig gekeurd, en de duitsche gastronom plengde er zijn offerdrank zoo overvloedig, dat hij er het leven bij inschoot. Ter eeuwige gedachtenis van dit, voor den wijn van Montefiascone even vereerend, als voor den teutonischen reiziger vernederend, voorval, heeft men het volgend opschrift, wat men in de kerk van St. Flavianus lezen kan, op zijn graf gegrift:

EST, EST, EST,
 ET PROPTER NIMIUM EST
 JOHANNES DE FUGER
 DOMINUS MEUS
 MORTUUS EST.

Montefiascone bewaart nog een aandenken van geheel anderen aard. De beroemde abbé Maury, verdediger der geestelijkheid en tegenstander van Mirabeau in de constituerende vergadering, was bisschop dezer stad, en had, tot zijn roem het moeten blijven. Zwakke stervelingen, die wij zijn: de wijn doet den een het leven verliezen, de eerzucht den ander het spoor bijster worden!

Op eenigen afstand van Montefiascone, ter regter zijde van de heirbaan, ziet men een uitloop van den Cassiaanschen weg, met de tamelijk wel bewaarde overblijfselen der Badstoven van den consul Mummius Niger Valerius Vigillus. Niet ver van deze bouwvallen, bevindt zich het meer Naviso, hetwelk men vermeent het oude Vadicum der Etruriërs te zijn. Aan die woeste oevers, verloor de oude etrusische natie, in een vermaarden veldslag tegen de Romeinen, hare onafhankelijkheid, en zag sedert dat tijdstip haar gebied tot een romeinschen vrijstaat verlagen.

Een rid van twee uren brengt u te Viterbo, de stad met de fraaije fonteinen, gelegen aan den voet van den berg Cimino, den ouden *Cyminus*. Het telt 20,000 inwoners, en levert, door hooge muren omringd en met torens geflankeerd, een aangenaam gezicht op. Onder de groote namen, waarop het mag hogen, komt het eerst in aanmerking die van den gelukzaligen Crispino, een arm capucijner monnik, die, veertig jaren lang, met heldhaftige nederigheid en heiligheid, de lastige dienst van kollekteerden broeder des

kloosters vervulde. Ik zal later spreken over dezen roemwaardigen zoon van Viterbo, wiens ligchaam, door Gods welbehagen, tegen alle bederf gevrijwaard, tegenwoordig een der wonderen van Rome is. Met innige belangstelling zagen wij de schoone kerk en het klooster der dominikanen, *Di Gradi*. Dáár toch bevonden zich, in hoedanigheid van novicen, sommigen onzer landgenooten, jongelingen van hooge verwachting, de bloem van dat nieuwe geslacht, dat, in den boezem van ons vaderland, de banden van ongeloof en zinnelijkheid poogt te verbreken, waarin men het in zijne kindschheid gekneveld heeft. Zouden wij hunne edele zelfopoffering niet toejuichen, en van harte den besten uitslag toewenschen aan hunne apostolische onderneming?

Het klooster van St. Rosa bewaart, ter vereering des christens, het vlekkeloos ligchaam dezer heldin van de XIII. eeuw, op achttienjarigen leeftijd overleden. Zij was haar land niet minder dierbaar wegens hare bereidvaardige naastenliefde dan om hare engelachtige deugd. Onder de heerlijke kunstvoorwerpen van de kerk der *Quercia*, doet zich voor het miraculeuse beeld der heilige Maagd, op den ouden eik, waaraan men het eerst heeft vinden hangen. Hier, gelijk elders, getuigen talrijke *ex-voto's* van de veelvermogende goedheid der Moeder van genade, als ook van de dankbaarheid der christelijke geslachten.

Eenige mijlen van Viterbo ligt het dorp Canino. Zijn naam heeft vermaardheid verworven, sedert Lucien Bonaparte aldaar een stil verblijf zocht, en wegens de wêlgeslaagde opgravingen, waardoor men een groot aantal etrurische vazen en standbeelden heeft gevonden, wier ontdekking eene geheele omwenteling in de oudheidkunde ten gevolge had.

Hoe heet die kleine fraaije stad, omringd met jonge populieren, die het voorkomen heeft eener oasis in de woestijn?

't Is Monterosi. Daar komen we aan den weg van Perusa, die zich aan dien van Rome sluit; deze laatste is de cassiaansche weg: hij kondigt de nabijheid van de hoofdstad der oude wereld aan.

Het zien dezer groote vloersteen, door romeinsche handen gehouwen, wekt talrijke herinneringen, die de ziel ontroeren. Men hoort den snellen pas der romeinsche legioenen, die aan de uiterste grenzen der wereld den standaard der Cesars gaan planten, of met den buit der overwonnen volkeren beladen terugkeeren. Dan ziet men de Goten, Hunnen, Vandalen, al die horden van barbaren toesnellen, die evenzeer den weg naar Rome wisten: geduchte pelgrims, voorzeker, die in massa de rijkdommen kwamen wegslepen, welke de Romeinen eerst afzonderlijk uit alle oorden hadden bijeen gebracht. Toen Cassius dezen weg deed aanleggen, viel het hem gewis niet in, dat hij het spoor baande voor de overwinnaars van zijn vaderland, en nog minder dacht hij er aan, dat hij de evangelische veroveraars in hunne edele krijgstogten bevorderlijk was. Maar kennen wij, Romeinen der XIX. eeuw, van top tot teen *à la locomotive*, de geheimzinnige toekomst onzer spoorbanen en stoombooten? De hand, die ze aanlegt en bouwt, heeft geen ander doel, dan haar tot louter stoffelijke belangen te doen dienen; maar zouden zij, in de hoogere inzichten der goddelijke Voorzienigheid, geene middelen zijn, om, op eene onmetelijke schaal, de dubbele eenheid van het goed en het kwaad, die voor de laatste tijden is aangekondigd, te bespoedigen en te verwezenlijken? Ook nu nog, gelijk eertijds, beweegt zich de mensch, maar het is God, die hem leidt.

Tot zoo ver had ik mijne overwegingen voortgezet, toen wij de hoogten van Baccano bereikten. Eensklaps ging er

een kreet van vreugde, gelijk aan dien van den zeeman, als hij land ziet, van den banneling, als hij den vaderlandschen bodem begroet, van den pelgrim naar het Oosten, als hij Jerusalem ontwaart, uit het midden der karavaan op: *Sint Pieter! de koepel van Sint Pieter!!* En allen staan stil, werpen zich neder, en begroeten met vervoering het zegevierende kruis, dat zich verheft op het schoonste gedenkteeken, door het genie der westelijke volkeren opgerigt. Die aanblik, in mijne oogen de geschiedenis der gansche wereld zamenvattende, brengt een gevoel van huivering te weeg, dat een diepen indruk in het vreugdevolle hart achterlaat, maar voor geene beschrijving vatbaar is. Ik wilde het juiste tijdstip van die plegtige verschijning weten. Toen wij in den snelwagen klommen, hadden we onzen vrienden in Frankrijk beloofd, dat wij binnen eene maand tijds te Rome zouden wezen. Ik zag op mijn horologie; het wees twintig minuten voor drieën: wij schreven den 2. December. Dag voor dag en op de minuut af, was er dus eene maand verlopen, sedert ons vertrek uit Nevers.

Wie christen is, gevoelt, dat hij hier zijn voet op gewijden bodem zet, de ziel verlangt te bidden. Ik sloeg mijn brevier open, en, als voor die gelegenheid gekozen, moest ik de eerste vespers van St. Franciscus Xaverius lezen, wiens feest den volgenden dag inviel. Welk een geluk, mij te vereenigen met dien doorluchtigen pelgrim, die, ook uit Frankrijk naar Rome gekomen, waarschijnlijk den cassiaanschen weg gevolgd was, en missehien van hetzelfde punt, als wij, de Eeuwige Stad had begroet!

Te Baccano vangt de zoogenaamde *romeinsche campagne* aan: het gedruisch der wereld laat zich hier niet meer hooren. Men ziet geene beweging, geene boomen, geene woningen,

geene bebouwde akkers meer: het is eene woestijn, waarvan men de grenzen overschrijdt. Voor u breidt zich eene onafzienbare vlakte uit, waarop hier en ginds eenige veehoeders omdwalen, die, op hunne lange herderstaven leunende, langzaam de kudden der grazende geiten en schapen volgen. Op den omwoelden, ongelijken, uitgedolven bodem, liggen, van stap tot stap, gelijk verbleekte beenderen op een slagveld, stukken wit marmer, verbroken zuilen en kroonlijsten, bouwvallen van praalgraven: overal vertoont zich het beeld des doods. Waarlijk, deze woeste vlakte, weleer de troon van het oude Rome, is nu zijn graf. En dit graf, dat zoo vele eeuwen over zich heeft zien heengaan, liet de Voorzienigheid niet toe, dat onder de hand van den veldbouw en der nijverheid verdwijnen zou. Het moet voor de oogen der geslachten blijven bestaan, als een tweevoudig gedenkteeken der verschrikkelijke magt van dat heidensch Rome, door Daniël in het verschieft gezien onder de gedaante van een reusachtig beest, hetgeen met zijne koperen voeten alles vertrapte, wat zijne ijzeren tanden niet vermorzeld hadden 1); en der grootere magt van den God, die het heeft geveld. Het onvergankelijk getuigenis der overwinning vult aan, hetgeen er nog ontbrak aan dit tafereel zoo vol droeven ernst en majesteit: op dit uitgebreide graf, te midden van dit onmetelijk panorama, vertoont zich het christelijk Rome, rustig neêrgezeten en met den glans van jeugd en schoonheid omstraald. Deze gedachte, en eene menigte andere, die als uit den grond schijnen op te rijzen, bereiden den katholieken reiziger op zijne nabijzijnde intrede in de Eeuwige Stad voor.

1) Dan. C. VIII., 19.

Onder de ruïnen, die zich langs den eenzamen weg verheffen, onderscheidt men den sarcophaag van Publius Vibius Marianus en zijner vrouw Reginia Maxima. Het is eene dwaaling, wanneer men dien houdt voor het praalgraf van Nero: de eerste vervolger van den christelijken naam heeft zelfs geen graf. Om vijf uur zagen we in de verte den Tiber, verlicht door den gloed der ondergaande zon; 't is nog altijd de rivier met geelachtig water, den *flavus Tiberis* van Virgilius. Voor ons verhief zich de *Ponte-Molle*, met zijn ouden toren, in den vorm van een triomfboog. Wat al herinneringen wekt dit aloud monument, een van de belangrijkste der wereld in geschiedkundige waarde, bij u op! Het zag 't romeinsche volk de boden tegensnellen, die de lijding der nederlaag van Hasdrubal bragten; Cicero de gezanten der Allobrogenzen, medepligtigen van Catilina, naar den kerker zenden; Constantijn den bloedigen slag leveren, die hem opperheerscher van het keizerrijk maakte, en het westelijk heidendom met Maxentius verzinken in den Tiber, gelijk het oostelijk heidendom, een weinig later, met Juliaan den afvallige in de vlakten van Perzië zijn uiteinde vond.

Den weg vervolgende, laat men ter regter zijde den *Monte Mario* en links den *Monte Pincio* liggen, en komt voorbij de rotonde van St. Andreas, een gedenkteeken der dankbaarheid van Julius III.; dan treedt men weldra Rome binnen door de poort des volks, welcer de Flaminiaansche poort geheeten. Terwijl de agenten der douane en policie hunne ambtspligten vervulden, begroetten wij het kruis op den obelisk van Augustus en nog vóór zeven uur hadden we onzen intrek reeds genomen in het fransch hôtel, *Palazzo Conti*.

Den 3. December.

Plan voor onze nasporingen te Rome. — Het heidensch en het christlijk Rome worden gelijktijdig bezocht. — Afzonderlijk bezoek van het christelijk Rome. — Bezoek der omstreken van Rome en der Katakomben.

Onze eerste nacht te Rome bragt ons, ter welkomst, eene verkoudheid aan, wier lastig gezelschap ons belette, de twee volgende dagen uit te gaan: maar *een ongeluk is ligt toch ergens goed voor*. Wij maakten ons dit onaangenaam opont-houd ten nutte, om voor goed de orde vast te stellen, die wij bij onze nasporingen in de eeuwige stad meenden te moeten in acht nemen. Ziehier het door ons aangenomen en ook gevolgde plan.

Rome is het punt van zamenkomst der beide werelden: van de heidensehe en de christelijke wereld. Twee steden doen zich daar voor, en op gevaar af van slecht, of zelfs niets te zien, moet men ze beiden afzonderlijk onderzoeken. Maar deze twee steden zijn zoodanig door een gemengd, en als zamen-gesmolten, dat men haar vaak onmogelijk scheiden kan, en, waar dit het geval is, noodwendig te gelijk beschouwen moet. Dien tweehoofdigen Janus te ondervragen, naarmate hij zich aan onze blikken vertoont, zal het onderwerp van ons eerste onderzoek uitmaken. De zwaarigheid ligt nu nog in het aan-vangspunt van dat onderzoek te bepalen. Gelukkig is het Rome der Pausen, even als het Rome der Cesars, in veertien hoofd-wijken verdeeld, die in ligging meermalen met elkander over-eenkomen. Deze verdeeling, zoo bijzonder geschikt voor een geregeld onderzoek in verband met de monumenten en plaat-selijke ligging, zal ons tot leiddraad strekken, terwijl wij elke hoofdwijk afzonderlijk zullen nagaan. Gedurende deze

eerste reis zullen wij dagelijks met den eenen voet in het heidendom, met den anderen in het christendom staan.

Maar, eindelijk, laat zich een der banden los: op de monumenten en ruïnen volgen de werken; daarin vertoont zich Rome uitsluitend christelijk. De gestichten der liefde en godvrucht in deze stad, zoo bewonderenswaardig en zoo weinig bekend, zullen ons een tweede onderzoek doen aanvangen, niet meer als kunstenaars of oudheidkenners, maar als staatshuishoudkundigen en christenen. Dit zal onze tweede taak uitmaken.

Tot dusver blijven wij nog altijd binnen de palen der stad. Echter bevinden zich buiten Rome, en vooral in de ingewanden van zijn bodem, andere wonderen, welke wij niet vergeten mogen. De villa's, romeinsche wegen, onderscheidene basilieken en eindelijk de onsterflijke katakomben zullen achtereenvolgend onze vrome en zeker regtmatige nieuwsgierigheid tot zich trekken. Zoodanig was het algemeen plan onzer dagelijksche uitstapjes. Maar ik begreep, dat, hoe wèl onderrigt de gidsen ook waren, wier schreden wij volgen en wier verklaringen wij hooren moesten, het echter noodzakelijk was, de geloofwaardigheid hunner woorden te toetsen, en van naderbij te beschouwen. Naar mij het doelmatigst voorkwam, moest elke dag, dien ik aan mijne nasporingen besteedde, in twee deelen gesplitst worden, waarvan het eerste gedeelte aan het bezoeken der monumenten, het tweede aan de bibliotheken gewijd was. Aan deze verdeling, men veroorlove mij die verklaring, ben ik getrouw gebleven. Telkens als ik van mijne uitstapjes terugkeerde, ging ik gewoonlijk mijne aantekeningen in de *Minerva* herzien en ordenen. Aan de verpligtende vriendschap van den geleerden pater de Ferrari en zijne voortreffelijke collega's aldaar was ik de aanwijzing van alle, voor mijnen arbeid gevorderde, werken verschuldigd. 't Is mij aange-

naam, hun hier de hulde mijner erkentelijkheid te kunnen brengen.

Den 4. December.

De gidsen van Rome. — Gidsen in het heidensch Rome, in het christelijk Rome, en in het onderaardsch Rome.

Een goed wegwijzer is, ontegenzeggelijk, de hoofdver-eischte voor het wêslagen in de hoogst belangrijke, maar tevens zeer moeilijke, taak van den navorscher, die het merkwaardige der eeuwige stad van nabij wil leeren kennen. Maar een wegwijzer, hoe voortreflijk ook, is daartoe alléén niet voldoende: men moet dien met beleid volgen. Als nog, gelijk den vorigen dag, verpligt, om mijne kamer te houden, bragt ik mijn tijd door met kennis te nemen van de gidsen, die ons bij onze nasporingen zouden kunnen voorlichten. De eerste cicerone, die elk reiziger, wien het om meer dan tijd-verdrijf of oppervlakkige bezigtiging te doen is, behoort ter zijde te staan, is eene grondige kennis der ongewijde en der kerkelijke geschiedenis; de tweede eene onverdroten inspanning. In zeer vele gevallen is het noodzakelijk, de oorspronkelijke bronnen te raadplegen, hetzij om aan te vullen, wat er nog aan eigen kennis ontbreekt, of wel om aanteekeningen te verbeteren, welke een eerlijk schrijver het niet mag wagen, enkel op zijne herinnering af, het publiek aan te bieden. De bronnen, welke ik hier bedoel, zijn van tweederlei aard, naar gelang zij moeten dienen bij het onderzoek van het heidensch of van het christelijk Rome. De aanwijzing daarvan, door het doen kennen der schrijvers, op wier gezag de mededeelingen, in de volgende hoofdstukken vervat, tot in de geringste bijzonderheden toe, berusten, zal niet alleen nuttig en aangenaam wezen voor den leergierigen lezer, maar

ook een blijk mijner goede trouw opleveren, waaraan ik hooge waarde hecht. De onbeschaamde vertelsels der plezierreizigers, de romans, die door schrijvers *à la mode* over Rome worden uitgegeven, als ook de onkunde en vooroordeelen van zekere, zeer verspreide, *Gidsen*, maken dit meer dan ooit tot een gebiedenden pligt.

Onder de ongewijde schrijvers, kan men bij een groot aantal te rade gaan; ik zal mij tot de opgave der voornaamsten hunner bepalen. Het allereerst komt in aanmerking Titus Livius. Zijne *Historie*, die zooveel licht verspreidt over de zeden van de romeinsche republiek, geeft dikwijls de, om mij eens zoo uit te drukken, topographische beschrijving van zekere groote gebeurtenissen, waarvan de reiziger zich verheugt de schouwplaats te hervinden. Plutarchus levert in zijne *Quaestiones romanae* en *Levensbeschrijvingen* aangaande personen, wetten en zaken, eene menigte zeer belangrijke bijzonderheden. Cicero ligt in de *Brieven aan zijne familie*, een hoek van den sluijer op, die over de gewoonten van 't huiselijk verkeer is uitgespreid. Die sluijer wordt door Suëtonius bijna geheel weggenomen. In de *Cesars*, maalt hij ons de zeden van het keizerrijk, en maakt den oorsprong van verscheiden monumenten bekend, waarvan de ruïnen nog aanwezig zijn. Juvenalis, in zijne *Satyren*, en Martialis, in zijne *Epigrammen*, voltooijen het werk hunner voorgangers. Dan komt Plinius de Oude aan de beurt, die ter gelegenheid van het behandelen der *natuurlijke Historie*, over alles uitweidt, inzonderheid over het huiselijk leven der Romeinen en de pracht der ceuwige stad. Frontinus, de vriend van Vespasianus, en directeur der waterwerken, beschrijft het stelsel der *Waterleidingen*. Zijne verhandeling doet, met kennis van zaken, de reusachtige werken bewonderen, welke de reiziger met verbazing op het romeinsch veld aantreft. Daarna vertoont zich

Josephus met zijne *Geschiedenis van den joodschen oorlog*. Behalve een aantal belangrijke bijzonderheden over de schatten, van Jerusalem naar den tempel des Vredes overgebracht, geeft hij eene beschrijving van de zegepraal, die maar zeer weinige leemten overlaat.

Bij deze voeg ik nog de schrijvers van het huis van Augustus, *Scriptores domus Augustae*, door Casaubonus, met aanmerkingen verrijkt, uitgegeven. Men is hun de afschuwelijke onthulling der saturnaliën van het paleis en de verbasterde stad der Cesars verschuldigd. In dat slijk liggen paarden, ik wil zeggen, komen zekere belangrijke daadzaken voor, welke men nergens elders vermeld vindt. Men vergete verder noch Sextus Aurelius Victor, noch Onuphrius, noch Marliani, noch Canina. Hunne werken bevatten eene zóó naauwkeurige plaatsbeschrijving van Rome, als men, na zoo menige verwoesting, nog verwachten mag. De schouwburgen (*circus*) en de volksvermaken zijn beschreven door Bulengerus in zijne verhandeling *de circis Romanorum*; terwijl wij aan Demongioso eene zeer belangrijke dissertatie over het Pantheon van Agrippa verschuldigd zijn. Ten slotte merk ik nog aan, dat een groot aantal berigten, in de bovengenoemde schrijvers voorhanden, vereenigd zijn in de *Romeinsche oudheden* van Grevius en in het *Lexicon antiquitatum Romanarum* van Pitiscus. Deze zijn de voornaamste schrijvers, die den reiziger in het heidensch Romé tot gidsen strekken kunnen.

Maar ook het christelijk Rome ontbreekt het niet aan historieschrijvers van grooten naam. Onder dezulken, die op dezen eervollen titel regt hebben, zijn er, die zich gelijktijdig met de beide steden bezig houden. Ik bepaal mij hier bij het noemen van Casali, in zijn werk *de Splendore Urbis*; den schrijver van *Roma antica, media e moderna*; *de Notizia dell'uno e l'altro imperio*; als ook den pater

Donati. Onder den titel *Roma vetus*, heeft deze geleerde monnik, die in 1640 overleed, eene beschrijving van Rome nagelaten, veel naauwkeuriger en beter bewerkt, dan alles, wat over dat onderwerp vóór hem het licht zag. De vermaarde Justus Lipsius spreidt in zijn *Amphitheatrum* alle schatten zijner uitgebreide geleerdheid ten toon, om ons het Coliseum uit het heidensch oogpunt te doen kennen; terwijl pater Marangoni ons de christlijke geschiedenis van dit Kapitoel der Martelaren levert. Een ander werk van dezen laatsten schrijver getiteld: *Delle cose gentilesche e profane, trasportate ad uso e ad ornamento delle chiese*, werpt een helder licht over eene menigte profane voorwerpen, tevens hulde brengende aan de Kerk, die ze voor vernieling heeft bewaard.

Aan het hoofd der schrijvers, die uitsluitend van het christelijk Rome, van de zeden, gebruiken en de leefwijze der eerste geloovigen gewagen, staat de doorluchtige kardinaal Baronius. Voor den reiziger, die eene menigte dingen, zich in de kerken der heilige stad ter bezigtiging voordoende, begrijpen wil, is het schier noodzakelijk, zijne *kerkelijke Annalen* en *Aanteekeningen op het roomsch Martyrologium* te lezen. Op hem volgt de zeer geleerde pater Mamachi, met zijne *Berigten uit den eersten christen-tijd* en zijne *Zeden der eerste christenen*. Selvaggio vult het ontbrekende aan in zijne *Oudheden*, en pater Mazzolari, in hooge mate godvrucht aan geleerdheid parende, brengt in een kort overzicht een gedeelte der mededeelingen bijeen, die in de boven aangehaalde werken verspreid zijn. Deze voortreffelijke man heeft 42 jaren van zijn leven te Rome doorgebracht, waar zijne hoofdbezigheid bestond in het doen van nasporingen omtrent de kerken en christlijke monumenten. Zijn werk, dat zes deelen beslaat, voert ten titel: *Diario sacro*. Een geleerde monnik

van het Oratorium van St. Philippus van Neri, pater Severanus *a sancto Severano*, handelt over de *zeven hoofdkerken van Rome*, terwijl men aan den grooten dienaar Gods, pater Dom Carolo Thomassi, eene *korte beschrijving van het Coliseum*, *geheiligd door het bloed van ontelbare martelaren*, verschuldigd is. Twee werken, die voor officieel kunnen doorgaan, bevatten de geschiedenis der liefdegestichten van de stad der Pausen, zoowel voor wat lichamelijke als geestelijke verzorging aangaat. De schrijver van het eerste is de abbé Constanzi, wiens werk tot titel heeft: *Instituzioni di pietà dell' alma città di Roma*; het tweede is men verschuldigd aan Monsgr. Morichini, den tegenwoordigen nuntius te Munchen; in het fransch vertaald door den heer de Bazelaire, onder den titel van: *Institutions de bienfaisance de Rome*.

Wat de katakomben en martelaren betreft, wij zijn voor dit tweeledig onderwerp in het bezit van hoofdwerken, welke men noodzakelijk kennen moet, te weten de *hymnen* van Prudentius; de verhandeling over de *Lijdensbijzonderheden der heilige martelaren*, van Severanus; *de glorierijke strijd der martelaren*, van Flores; voorts *Roma subterranea*, van Bosio, bijgenaamd den Christoffel Columbus der katakomben. Verder heeft men nog de *Osservazioni sopra i cimiteri de santi Martirj et de' primitivi christiani di Roma*, een bewonderenswaardig monument van wetenschap en godvrucht, opgericht door den voortreffelijken Boldetti. Buonarrotti heeft ons de grafsteenen, glazen en andere, in de eerwaardige doodenstad gevonden, voorwerpen beschreven. Eindelijk houdt pater Marchi, het voetspoor dezer roemrijke oudheidkundigen volgende, zich tegenwoordig onledig met het voltoojen van 't geen er nog aan hunne werken ontbreekt, door het uitgeven zijner *Geïllustreerde christe-*

lijke monumenten van Rome. Wij wenschen allen reizigers toe, dat zij in de katakomben dien geleerden jesuit tot gids mogen hebben. De zoo merkwaardige mosaïken der oude kerken te Rome vinden een historieschrijver in Ciampini. Zijn werk voert ten titel: *Monimenta vetera, in quibus praecipue musiva opera illustrantur.*

Aan deze reeds zoo lange lijst zou ik nog andere schrijvers kunnen toevoegen, wier werken mij zeer belangrijke bijzonderheden geleverd hebben. Het zij voldoende, hier enkel te noemen Martinelli, Pirro Ligorio, Fogginio, Ferretti, Andrea Fulvio, Biondo Flavio, Torrigio, Sigonius, Overbeck, Vignole, Nardini, Ferraris, Zinelli, Cancellieri en de geleerde Benedictus XIV., in zijne verhandeling over de *Feesten* onzes Heeren en der heilige Maagd. Van de latere gidsen komen in aanmerking Nibby, Canina en vooral Melchiorri, die ook met een woord van het christelijk Rome spreekt. Hoe overvloedig ook, zijn al de door mij opgenoemde bronnen toch nog niet voldoende. Wilt gij met goed gevolg het merkwaardige te Rome onderzoeken, en van nabij leeren kennen, zoo zoek een kundig man, die u welwillend als geleider teregt helpt. Eeuwige dank deswege aan de voortreffelijke vrienden, die ons zoo voorkomend deze beleefdheid bewezen hebben!

Den 5. December.

De Pifferari.

't Was nog geen vijf uur des ochtends, toen we reeds gewekt werden door een concert, dat in de straat, bijna onder onze vensters, gegeven werd: wij hoorden de *Pifferari*. Ik vond daarin eene aangename vergoeding voor de ongesteldheid van den vorigen dag, en voor ons allen was het eene genoeglijke inleiding tot hetgeen ons de heilige stad

beloofde. Inderdaad ziet men hierin eene der schoonste zaken van Rome, eene der natuurlijkste en roerendste gebruiken van het geloovig grijs verleden. De Pifferari zijn herders uit Sabina en de Abruzzen, die jaarlijks, bij het invallen van den Advent, hunne bergen afkomen, om in Rome's straten, onder het geluid hunner veldmuziek, de aanstaande geboorte van 't kind van Bethlehem aan te kondigen. Men ziet hen gewoonlijk bij drietallen — een grijsaard, een man van middelbaren leeftijd en een knaap — musiceren. Door deze indeeling blijven zij getrouw aan de oude overlevering, die niet meer dan drie herders aan de krib telt 1). Het hoofd ontbloot, staan ze stil voor de madonna's, die de gevels der huizen sieren, of, bij het licht eener lamp, op den achtergrond der winkels prijken, terwijl zij met hun vrolijk maatgeluid de gezegende moeder des Heilands begroeten. In het voorbijgaan merk ik hier op, dat ik geen bevalliger aanblik ken, dan de winkels te Rome opleveren, als de madonna's verlicht zijn, en de koopwaren, keurig en smaakvol in hellende vakken gerangschikt, ten toon gespreid liggen aan den voet van een fraai bewerkt standbeeld der heilige Maagd, dat op den achtergrond zich verheft op eene prachtige console, met bloemen en brandende fakkels versierd.

De speeltuigen der Pifferari zijn eenvoudig, als die der herders. Een hobo, eene veldfluit en een drieangel maken het gansche orkest dezer bergmuzikanten uit. De *canzonetta*, welke ze voor de koningin des hemels uitvoeren, staat niet door kunstenaarshand op noten geschreven. 't Is juist deze eenvoudigheid, die daaraan al het bekoorlijke schenkt; want zij roept voortreffelijk het nederig geheim der kribbe voor den geest terug.

1) Sandini, *Historia familiae sacrae*, p. 13.

De kleederdragt der Pifferari is met hunne muzijk en den aard van hun bedrijf in volkomen harmonie. Zij voert u naar het tijdperk der middeleeuwen terug; ik zag haar dus, en zóó hebben ze mijne voorgangers te Rome al honderde jaren gezien. Zij bestaat in een tyroler hoed met breed veelkleurig lint, een korten mantel van grove groene pij, een broek van schapen- of geitenvacht, en kousen, waaronder een voetzool met riemen aan den voet is vast gebonden; voeg daarbij lange zwarte op de schouders afhangende lokken, een schoonen baard, levendige oogen en hoog voorhoofd, en gij kunt u een denkbeeld vormen van dat merkwaardig volk en kostuum.

Rome ziet met blijdschap de komst der Pifferari; want al, wat eene godsdienstige herinnering doet herleven, is welkom in die echt christlijke stad. Men bemint, onthaalt en noodigt hen; zij-zelfen gaan hunne diensten in de huizen en paleizen aanbieden, en vragen u, of gij eene novene voor uwe madonna wilt doen houden. Als men toestemt, en wie zou hen afwijzen? komen zij u negen achtereenvolgende dagen met hun concert verlustigen. Men geeft hun eenige *bajokken* ter belooning, en ik weet niet, wie zich daarbij wel het gelukkigst gevoelt, de gever, of hij die ontvangt.

Den 15. December (ik zal hier, ter vermelding dezer bijzonderheden, de dagorde van het verhaal maar vooruitloopen), bij het begin van de groote negendaagsche voorbereiding der Kerk tot het Kersfeest, bestelden wij eene novene. Er werd overeengekomen, dat de laatste senerade, gedurende het middagmaal, in onze eetzaal zou gegeven worden. De goede Pifferari namen met de voorwaarde genoegen, en waren aan de afspraak getrouw. Tot een aandenken, verlangde ik hunne eenvoudige cantate te mogen hebben. Zij dicteerden ze ons; — ziehier eene vertaling van het stuk, die echter de natuurlijke bevaligheid van het oorspronkelijke niet vermag weder te geven :

« O zoete Maagd, dochter der heilige Anna, in uwen
 » schoot droegt gij den goeden Jesus. De Engelen riepen: komt
 » Heiligen, begeeft u naar de hut van het kind Jesus, gebo-
 » ren in een kleinen stal, waar de ossen en de ezels gevoe-
 » derd werden. Onbevleete Maagd, wees, daar gij gelukzalig
 » zijt in den hemel, onze voorsprekeres op aarde. In den Kers-
 » nacht, die een heilige nacht is, worde dit gebed opgedra-
 » gen, dat wij het kind Jesus hebben toegezongen 1). »

Ik mag niet vergeten, dat onze oude waardin bij het concert tegenwoordig bleef. Zij was eene waardige dochter der Sabijnen of der Eques, van welke volken de Pifferari, die van eeuw tot eeuw Sabina en de Abruzzen bewonen, in regte lijn afstammen. Bij het hooren der toonen van de muziek en der *Canzonetta*, die in prillen leeftijd haar zoo lieflijk in de ooren hadden geklonken, vergat de goede Menica eensklaps hare zes en vijftig jaren, en begon zij, als een jeugdig meisje, te dansen. Zij liet zich noch door ontzag voor de gasten, noch door hun schertsend lagchen weêrhouden. Met allen mogelijken ernst danste zij, ten aanzien van alle toeschouwers, ter eere *di Gesu Bambino e di Maria santissima*, zoo lang de nationale symfonie duurde. God zegene u, goede Menica! Hij scheidt, ik ben er zeker van, behagen in uw

- 1) O verginella, figlia di sant' Anna
 Nel ventre tuo portaste il buon Gesù.
 Gl'Angioli chiamarano: venite Santi,
 Andate Gesù bambino alla capanna,
 Partorito sotto ad una capanella,
 Ad'ove mangiavan il bove e l'asinelli.
 Immacolata vergine beata
 In cielo, in terra sia avvocata.
 La notte di natale, è notte santa,
 Questa orazion che sem cantata
 Gesù bambino sia representata.

zoo vurig, zoo eenvoudig geloof en in uwe onvergankelijke liefde voor de onschuldige herinneringen uwer kinderjaren.

Kersmis is aangebroken; de akkoorden der veldmuziek doen zich niet meer hooren; de Pifferari verdwijnen: hunne zending is volbragt. Vaart dan wel, goede Pifferari; keert vrolijk naar uwe bergen en uwe kudden terug; leeft gelukkig, gij hebt eene goede en heilige daad verrigt. De Romeinen zegenen u, en wij zegenen u met hen; maar vergeet niet het volgend jaar weder te komen. Helaas! ik zal u dan niet meer hooren, maar andere reizigers, gelukkiger dan ik, zullen naar u luisteren en u insgelijks zegenen. Ja, zij zullen weder komen; de vaders zijn alsdan misschien reeds gestorven; maar gij zult hunne kinderen en kleinkinderen zien toesnellen, die aan de erfelijke hobo de onge Kunstelde bevallige akkoorden zullen ontlokken, welke zij van hunne voorouders hebben geleerd. Zóó kan men, gedurende den schoonen tijd van den Advent, te Rome geen voet op straat zetten, noch een uur in zijne vertrekken vertoeven, zonder, als ondanks zich-zelfen, herinnerd te worden aan het treffend geheim, dat zich dan voorbereidt.

Den 6. December.

Bezoek der St. Pieters-kerk. — Herinneringen. — St. Pieters-plein. — Obelisk van Nero. — Troon van den H. Petrus. — Belijdenis. — Koepel. — Leerrijke taal in het heiligdom.

Bezigheden van geheel stoflijken aard hadden ons genoodzaakt, onze wetenschappelijke uitstapjes te verdagen; vrij van alle zorg, konden wij nu daarmede aanvangen. Het weder kondigde een heerlijken dag aan; de hemel van Italië vertoonde zich wêr in al zijne helderheid. 't Sloeg negen uur op de Propaganda, toen wij uitgingen om den St. Pieter te bezoeken. De doorluchtige hoofdkerk moet in alle opzigten de

eerste plaats innemen onder de merkwaardigheden, welke men te Rome gaat bezigtigen. Onderweg derwaarts, ofschoon we nog al een tamelijk verren afstand hadden af te leggen, zag of hoorde ik niets; mijne ziel verloor zich in een weefsel van gedachten, die haar als opgetogen hielden, en bezweek schier onder het gewigt van even teedere als sterke aandoeningen. Hoe kon het anders? Wie toch, die als pelgrim den St. Pieter bezoekt, en daarbij al zijne herinneringen verzamelt, ziet niet voor zich, als in een eindeloozen keten van goud, paarden en robijnen, die plegtstatige processie van keizers, koningen, opperpriesters, geleerden en heiligen in beëvaart, sedert vijftien eeuwen uit het Oosten en Westen, uit Afrika, Spanje, Gallië en Germanië toestroomend, om het graf van den galleschen visscher te vereeren, en waaraan ook hij nu zijne hulde gaat toebrengen?

Ter spits van deze gekroonde pelgrims, treedt de overwinnaar van Maxentius aan, de eerste christen keizer, Konstantijn de Groote. Hem volgt Theodosius, die, in 395, ten strijde trekkende tegen Eugenius, in het boetekleed gehuld, door de voorspraak des stedehouders van Jesus Christus de overwinning komt afsmeeken. In 449, ziet men er Valentinianus met zijne gemalin Eudoxia en zijne moeder Galla Placidia. In 545, komt de overwinnaar der Barbaren, de steunpilaar des keizerrijks, Belisarius, zijne lauweren aan de voeten van Petrus, dien tweeden overwinnaar der barbaarschheid, nederleggen. Achter hem nadert een koning, met vlammend oog en reusachtige gestalte: 't is de woeste Totila, de wereldverdelger en Rome's geesel. Overal elders vertoont hij zich als een wreede wolf, maar op het graf des apostels als een schuchter lam. Wie is die andere kroondrager, wiens hoofd de schare overziet? 't Is Cedwella, koning der westlijke Saksers, die, in 689, zijn koningrijk verliet, om als nede-

rige katechumeen den doop in de kerk der Apostelen te ontvangen.

Van nabij volgt hem een niet minder roemrijk pelgrim, Concred, koning der Merciërs. Hij gevoelde zich zoo gelukkig bij het graf van Jesus stedehouder, dat hij het koninklijk purper aflegde, en monnik werd in een klooster nabij St. Pieter, teneinde het genot te mogen smaken, van te leven, te sterven en te rusten bij het gebeente der apostelen. Op alle wegen, die naar het glorierijk graf voeren, verdringen zich in menigte nog andere hoofden van beschaafde of barbaarsche natiën: Luitprand, koning der Lombarden; Ina, koning van Engeland; Karloman, koning van Frankrijk; Richard, koning van Engeland; de godvruchtige Bertrade, gemalin van Pepijn en moeder van Karel den Groote; Offa, koning der Oost-Saksers, die zijn rijk leenpligtig maakte aan St. Pieter; de koning der Lazzi, een volk van Kolchis, vergezeld door de bloem zijner natie; de keizers Otto I., Otto II. en Otto III.; de heilige Henricus, koning van Germanië; de keizerin Agnes, gemalin van Hendrik III.; Machestad, koning van Schotland; Christiern, koning der Daciërs en Gothen; de keizer Joannes Paleologus, mitsgaders eene schaar van nog andere koningen en koninginnen, die in de geschiedenis schitteren met den dubbelen stralenkrans van genie en van deugd.

Wat mag wel al deze monarchen zoo sterk aansporen, om het graf des plaatsbekleeders van Jesus Christus te bezoeken? Wat is de geheimzinnige beteekenis van dit eeuwenheugend feit? Ter beantwoording dezer vragen, verschijnt in al zijn luister de roemrijke omwenteling, die aan het rijk van 't ruw geweld een einde maakte, en de heerschappij des geestes invoerde, onder het zinnebeeld van 't dubbele kruis des Kalvariebergs en van het Vatikaan. Met het Evangelie verkrijgt men weder het ware begrip van het gezag: het koning-

schap is eene *lastgeving*, eene opgelegde taak. En ziedaar, hoe, voor der volkeren heil, eene godlijke hand al die monarchen naar het graf van Petrus leidde, teneinde dáár de kemis hunner pligten, de toewijding, de geest van opoffering en de vaderlijke gevoelens te gaan opdoen, die het hart der koningen, als kinderen van het christendom, vervullen moeten. Heilzame pelgrimaadje! die de magtigen en sterken op de gewijde beenderen des plaatsbekleeders van Jesus Christus zweren deed, nooit eigendunkelijk maar regtvaardig te regeren.

Alsdan begrijpt men de verheven beteekenis van al die kroonwijdingen van koningen en keizers, die in St. Pieter, onder toejuiching van het herboren Europa, zich lieten zalven. Alsdan herrijst in stralend licht de verhevenste gestalte der latere tijden, Karel de Grootte, de hersteller van 't romeinsche keizerrijk en het toonbeeld der christelijke koningen, voor den geest des pelgrims. Vier maal kwam hij naar het graf, waarop wij gingen nederknielen. Bij zijne laatste komst aldaar, op Kersdag van 't jaar 800, ontving Pepijns zoon, neêrgekniel op den vloer der eerwaardige hoofdkerk, de keizerlijke kroon uit handen van den heiligen paus Leo III., terwijl heel het romeinsche volk hem met deze vreugdegalmen tegenjuichte: *Leven en overwinning aan Karel, den zeer vromen, doorluchtigen, van God gekroonden, grooten, vredelievenden keizer der Romeinen 1)*! Voorzeker, ik herhaal het, het volk had reden om zich te verheugen. Welk een waarborg vond de wereld niet in deze grootsche handeling, waarbij de koningen der aarde, zich tot vasallen van 's hemels Koning verklarende, plegtig beloofden, den goddelijken Koning, die voor zijn volk het leven liet, tot voorbeeld

1) Carolo piissimo, augusto, a Deo coronato, magno, pacifico, imperatori Romanorum, vita et vistoria. *Anast. in Leo.*

te zullen nemen? Na Karel den Grooten, ziet men, op hetzelfde graf, Lotharius de kroon ontvangen uit handen van Pascaalius I.; Alfred, koning van Engeland, op dezelfde plaats gekroond door den heiligen Leo IV.; Karel den Kalen door Joannes VIII.; Karel den Dikken door denzelfden paus; Otto I. door Joannes XII.; den heiligen Henricus met de heilige Cunegonde, door Benedictus VIII.; en vele andere, niet minder magtige vorsten.

Moet men zich nu verwonderen over den diepen eerbied, dien St. Pieter te Rome aan de barbaren en zelfs den vervolgers inboezemde? Toen Alarik de oude zetelplaats der Cesars bemagtigd had, verbrijzelde, sloopte en verbrandde hij alle monumenten van 's werelds hoofdstad; maar, bij gunstige uitzondering, verbood hij den St. Pieter te beschadigen en aan de overwonnenen, die in de eerwaardige hoofdkerk gevlugt waren, eenig letsel te doen. De Vandalen leggen denzelfden eerbied aan den dag. De keizerin Theodora wilde tot elken prijs aan hare wraakzucht tegen paus Vigilius voldoen: «Maak u meester van den paus, dus schreef zij aan Antemius, waar gij hem maar vindt, in St. Jan van Latranen, in zijn paleis, of in elke andere kerk, uitgezonderd in St. Pieter 1). » Is het nog noodig te herinneren, dat, in later dagen, Berthier, generaal der troepen van het *Directoire*, toen hij zich gereed maakte, om Rome van de hoogte van den *Monte-Mario* te bombarderen, doordrongen van eerbied, verbood op de basiliek van den prins der apostelen te vuren?

't Was, dunkt mij, niet zonder reden, dat zoovele roemrijke herinneringen mijne ziel met een godsdienstig gevoel

1) Exceptis omnibus, in basilica Sancti Petri parce. Nam in Lateranis, aut in palatio, aut in qualibet ecclesia inveneris Vigilium, mox impositum navi, perduc eum ad nos (*Not. ad Martyrol.* 18 nov.).

vervulden, en, zoolang we ons onderweg bevonden, onafgebroken bezig hielden. Stonden niet twee der schoonste geniën van het Oosten en Westen, St. Chrysostomus en St. Augustinus, daarbij van bewondering opgetogen 1)? Evenwel hadden deze groote mannen niet alles gezien, en slechts ten deele den roem van Romes St. Pieter mogen kennen. Wat er van zij, ik zeide, met een gevoel van onbeschrijflijk geluk, tot mijzelf: Zoo sta ik, onaanzienlijk pelgrim, alsnu op mijne beurt eveneens op het punt, den gewijden grond van het Vatikaan te betreden, die door het bloed van den prins der apostelen besproeid werd; op het punt, die basilick, het tooneel van zoovele roemrijke gebeurtenissen, met eigen oogen te aanschouwen; te zien het heiligdom, vanwaar zoovele orakels uitgingen; de verbondsarke der beide magten, die de wereld regeren; altijd gezegende plaats, waar zoovele gebeden opgezonden, zoovele tranen gestort zijn; vanwaar zoovele wenschen, zoovele zuchten, zoovele zegekreten ten hemel stegen: dat geluk, mijn levenswensch zal ik dan nu cindelijk vervuld zien! Mogt ik slechts deelen in de gevoelens van liefde en geloof, die hier zoovele edele harten hebben doen kloppen!

Intusschen waren wij den Tiber genaderd. Wij gingen er langs de brug van St. Angelo, eertijds de Eliaansche brug geheeten, over, kwamen regts voorbij het praalgraf van Adrianus, en eenige schreden verder stonden wij voor het grootste wonder van de moderne wereld. Het plein vóór St. Pieter van

1) Ille, qui purpuram gestat, ad sepulera illa se confert, ut ea exosculetur, abjectoque fastu supplex stat. *En elders*: Relictis omnibus ad sepulera Piscatoris et Pellionis currunt et reges, et præsides, et milites. Chrys. *Homil. xxvi, ad Corinth. 2*; Aug. *Epist. iv, ad Madaurenses*.

Rome wekte mij uit mijne mijmeringen op. Men kan geen grootscher en heerlijker plein verlangen, om aan de doorluchtige hoofdkerk een waardig voorkomen te geven. Het is een langwerpig rond, omringd door eene prachtige gaanderij van vier rijen kolommen, waarop wit-marmeren standbeelden geschaard staan. Te midden in verheft zich eene egyptische obelisk tusschen twee fonteinen, wier waterstralen als zilveren pijlers opschieten en, in bruisende kaskaden neërvallende, door bronzen bekkens worden opgevangen. Getroffen en als verrukt door dat alles, bleven wij eenigen tijd, zonder iets bepaald te onderscheiden, onbewegelijk tegenover het portaal van St. Pieter staan. De obelisk trok eindelijk het eerst onze aandacht tot zich.

Op bevel van Caligula, uit Egypte naar Rome overgebracht, werd deze naaldzuil in de renbaan van het Vatikaan geplaatst, waar ze tot grenspaal diende. Zij zag Nero, als wedrijder vermomd, zijn wagen mennen, bij het licht van levende flambouwen: brandende christenen, namelijk, die met de *toga incendiaria* (een bekleedsel van brandstoffen) omhangen, van afstand tot afstand, aan een paal vastgehecht, de nachtelijke spelen des wreeden keizers verlichtten 1). In 1586, liet Sixtus V. haar naar het midden van het St. Pietersplein, vóór de hoofdkerk, overbrengen.

Aanvankelijk rustte zij op vier bronzen leeuwen, en kon alstoen ongeveer honderd voeten hoogte hebben; maar de leeuwen zijn verdwenen, zoodat de obelisk thans niet meer dan 72 voeten hoog is. Op eene der zijden, naar de fonteinen gekeerd, leest men de toewijding der zuil door Caligula aan de keizers Augustus en Tiberius. Op hare voorzijde, regt tegenover den ingang van het plein, staat dit zegepralend opschrift, eene waardige gedachte van Sixtus V., gebeiteld:

1) Tacitus, Annal. c. XV.

ECCE CRUX DOMINI

FUGITE

PARTES ADVERSÆ

VICIT LEO

DE TRIBU JUDA

« Ziedaar het kruis des Heeren, vlugt, vijandelijke magten, de leeuw uit Juda's stam heeft overwonnen. »

De naar de hoofdkerk gekeerde zijde verkondigt, in deze bewoordingen, de eeuwige zege des christendoms:

CHRISTUS VINCIT

CHRISTUS REGNAT

CHRISTUS IMPERAT

CHRISTUS AB OMNI MALO

PLEBEM SUAM

DEFENDAT

« Christus is overwinnaar, Christus regeert, Christus beveelt, Christus bescherme zijn volk tegen alle kwaad. »

Van de obelisk komt men, eenige schreden verder, aan het zacht hellend vlak, dat naar het terras vóór het portaal van St. Pieter opvoert. Deze drie pleinen, die een zoo schoon geheel vormen, hebben gezamenlijk eene lengte van 1075 voet.

Eindelijk stonden wij op den *drempel der heilige apostelen: ad limina Apostolorum*. Wat te zeggen van den onsterfelijken tempel, door het christelijk genie ter eere van het doorluchtig opperhoofd der Kerk gesticht? Een volmaakt harmonisch geheel, ondanks zijne kolossale afmetingen, rijke verguldsels, wier glans de tijd niet heeft verdoofd, keurig schilderwerk, de kostbaarste marmersoorten, mosaïken, onnavolgbaar in rijkdom, koloriet en teekening; ziedaar, wat alom de oogen treft en schemeren doet, waar men ze ook

henen wendt. Maar ik moet thans niet spreken van de menschelijke prachtwerken in het eerwaardig monument; ik ben nu niet als kunstenaar, maar als christen derwaarts gekomen. De troon van St. Pieter, de belijdenis (*confessie*) en de koepel, drie praalgestichten van hooger orde, beantwoorden het best aan onze gemoedstemming bij het eerste bezoek: in hare beschouwing verloren wij ons geheel en al.

In het ruime schip, door het oog overzien, zonder stoelen, banken of preekstoel te ontmoeten, verheft zich een bisschopszetel. Daarop zit een hoogepriester, onbeweeglijk en onsterflijk, als de Waarheid, waarvan hij het orgaan en de wachter is. Deze hoogepriester is dezelfde, tot wien gezegd werd: *Weid mijne lammeren, weid mijne schapen, bevestig uwe broeders; ik heb voor uw geloof gebeden, opdat het nimmer bezwijke.* En Petrus, de hoogepriester der eeuwen, is altijd dáár, levend in zijne opvolgers, onderwijzend door hun mond, over schapen en lammeren wakend door hunne bediening. In de plegtige eenzaamheid der onmetelijke basiliek is Petrus alleen; voor hem zwijgt alles, is alles verdwenen. Elders ziet men andere herders, andere zetels, hoort men andere stemmen; maar hier, in den eersten tempel der christenheid, is geen andere herder dan *hij*, geen andere zetel dan *zijn* troon, geene andere stem dan de *zijne*. Als opperst hoofd der hiërarchie, ziet hij in alle opperpriesters, over de gansche aarde verspreid, leden van zijn schaapstal, medehelpers en niet medebestuurders. Zijne stem is hun orakel, zijne bevelen hunne gedragslijn; en door hen het orakel en de gedragslijn des heelals.

Aan het verruklijk schouwspel der katholieke eenheid, verpersoonlijkt in den heiligen Petrus, paart de basiliek een ander, dat niet minder verheven is. Zij toont u den galileeschen vischer, zijn roemrijk prerogatief ten prijs eener grenslooze liefde

koopende. Ziedaar, op eenige schreden van den troon, de *belijdenis* (confessie) van den apostel. Bewonderenswaardige naam, door het christlijk genie aan het outer der martelaren gegeven: want hij brengt u in de gedachte, dat de getuige des geloofs daaraan de onwraakbaarste aller getuigenissen, de getuigenis des bloeds, gegeven heeft. Onder een prachtigen troonhemel, rustende op vier gedraaide corinthische zuilen van brons, verheft zich het hoofdaltaar, het altaar van den Paus. Daaronder bevindt zich het graf der heiligen Petrus en Paulus, waarvoor nacht en dag honderd twee en twintig lampen branden, als drievoudig zinnebeeld der vereering, der liefde en des geloofs. Men klimt in de grafplaats af langs twee rondgaande trappen van het zuiverst wit marmer. Bij het naderen dier altijd vereerenswaardige Belijdenis, voelt men zich door eene, ik weet niet welke, geheime kracht als aangegrepen en overweldigd. Men meent de stem van den Zoon Gods te hooren, als hij zijn toekomstigen plaatsbekleeder vraagt: *Simon, zoon van Jonas, bemint gij mij?* en uit de diepte van dit graf verheft zich de stem van Petrus, die antwoordt: *Ja, Heer, gij weet, dat ik u bemin.* Tot weenens toe geroerd, in tegenwoordigheid van dit martelaarsgebeente, den roemrijken getuige zijner liefde, kunt gij slechts zegenen en bidden. Naar het voorbeeld van zoovele millioenen pelgrims, onze voorgangers en broeders, vielen wij op de knieën neder. Leunend tegen de wit-marmeren balustrade, die rond den dubbelen trap heenloopt, sprak ik in mijnen naam, in den naam van mijne vrienden, van mijn vaderland en der katholieke wereld, de Belijdenis van Nicea uit. O hoe gemakkelijk is het te gelooven! of, beter gezegd, hoe gelukkig is men door en hoe fier op zijn geloof, als men zich dáár bevindt!

Wanneer gij het hoofd oprigt, zweven uwe blikken in den verheven koepel. In het ronde, aan zijn benedenrand, schittert,

in zeer groote gouden letters, de eeuwige belofte van Gods Zoon: *Tu es Petrus, et super hunc petram œdificabo Ecclesiam meam, et portæ inferi non prævalebunt adversus eam.* « Gij zijt Petrus, en op deze steenrots zal ik mijne Kerk bouwen, en de poorten der hel zullen haar niet overweldigen. » De indruk, dien men dan, bij het lezen dezer godspraak, ontwaart, is zóó sterk, dat men duidelijk de godlijke stem meent te hooren, die ze uitsprak; te meer nog, daar de koepel, gansch schitterend van mosaïken, u de katholieke Kerk, in hare dubbele hiërarchie der aarde en des hemels, voorstelt, glorierijk gevestigd op het woord haars stichters, de pogingen harer vijanden trotserend, en haar onbegrensd en eindeeloos rijk uitbreidende tot in eeuwigheid.

Zóó stellen dan de troon van St. Pieter, zijn graf en de koepel het onveranderlijk prerogatief van het hoofd der apostelen voor, betaald met eene grenslooze liefde, en beloond door een rijk, dat over hel, mensch en tijd zegeviert. Kan men naar eisch het catholicismus bewonderen, dat zoo vele koningen, zoo vele stichters van rijken naar dit welsprekend graf henen leidt, om hen en den aard hunner magt, en de uitgestrektheid hunner pligten, en het loon der getrouwe vervulling van de voorwaarden, aan hun maatschappelijk bestaan verbonden, te leeren kennen? Dit zijn de verheven lessen, welke het doorluchtig heiligdom aan de vorsten en grooten der aarde geeft. Voor den nederigen reiziger zijn de gevoelens, welke het eerste bezoek aan St. Pieter in zijne ziel opwekt: eene kinderlijke onderwerping aan de Kerk, geloof, bewondering en eene onbeschrijflijk-gemengde gewaarwording van eerbied en liefde. Gedurende ons oponthoud in de wondervolle basiliek, waren de uren als een vlugtig oogenblik voorbijgesneld, zoodat de avondschemering ons kwam verwittigen, dat het tijd werd, om van onze belangrijke pelgrimaadje terug te keeren.

Den 7. December.

Een blik, in 't algemeen op het oude en hedendaagsche Rome. — Het heidensch Rome. — Zijn omvang. — Zijne wegen. — Zijne bevolking. — Het christlijk Rome. — Zijne ligging. — Zijne schoonheden. — Zijne instellingen en gestichten. — Eerste ontmoeting van den Paus. — Het geven van den zegen met het heilig Sacrament in de kerk der heilige Apostelen.

Gisteren hebben wij den eersten pligt van ieder katholiek pelgrim in de Eeuwige Stad vervuld. De ware koning der vorstlijke plaats, de heilige Petrus, had onze hulde ontvangen; nu moest het onderzoek van het oude en tegenwoordige Rome een aanvang nemen. Onder geleide van een uitmunten den vriend, wiens wetenschap met zijne dienstvaardigheid evenaart, begaven wij ons naar de belvédère eener villa, op de helling van den berg Esquilino gelegen, ter plaatse, waar men vermoedt, dat de tuinen van Heliogabalus geweest zijn. Vandaar overziet men de uitgestrekte vlakte, in wier midden Rome zich verheft. Ten oosten hadden wij voor ons den Monte Cavi, waarop Romulus, omringd door de afstammelingen der eerste bewoners van het land, de godsdienst van Latium instelde; vervolgens links-om een cirkel beschrijvende, ziet men Tusculum met zijne bouwvallen van villa's en zijne herinneringen aan Cicero, Tibur met zijne kleine watervallen, belendend aan de bergen van Sabina; den Monte-Sacro, waarop het volk zamenschoolde, om zich aan de dwingelandij der patriciërs te onttrekken; den steilen top van den berg Soracte, vanwaar de paus St. Sylvester naar Rome werd teruggebracht, niet, gelijk hij meende, om den marteldood te ondergaan, maar om getuige te zijn van de zegepraal des christendoms en om Konstantijn te doopen; de eenzame velden van Civita-Vecchia; de Middellandsche zee, die zich als een zilveren gordijn op

het azuur des hemels afteekent; Ostia, slechts bij name meer bekend en in aandenken om zijne aandoenlijke herinneringen aan Augustinus en Monica; Albano, dat het door Eneas gestichte Alba-longa, het graf van Ascanius, vervangen heeft; eindelijk, op de hoogte, Castel Gandolfo, met zijn eeuwenheugend kasteel, de vreedzame woning der pausen, wat men in de verte voor een reusachtigen vuurtoren op een voorgebergte zou aanzien.

Beneden dit eerste terreinvlak, dat door den gezigteinder begrensd werd, vertoonden zich, hier en daar, over het veld verstrooid, eenigen dier groote gedenkteeken, die alle omwentelingen schijnen te overleven, om van eeuw tot eeuw de magt van 't konings-volk aan het nageslacht te doen kennen. Regts ziet men het graf van Cecilia Metella, voorts de waterleiding van Claudius, wier reusachtige bogen over de geheele uitgestrektheid van het romeinsche veld, zes mijlen ver, van de bergen van Subiaco tot aan de Eeuwige Stad, de boven den grond hangende bedding van het *maagdelijk water* onderschragen; verder nog de opeengestapelde ruïnen der verbazende villa van Adriaan, en het praalgraf der familie Plautia, aan den weg naar Tivoli.

Eindelijk lag daar, midden op deze wijde vlakte, Rome voor ons, omringd door den hoogen en zwaren muur, waarmede Aurelianus het omgordde. Maar dat zoo stille en kalme Rome, welks hooge koepeldaken nog in de laatste stralen der ondergaande zon schitterden, was niet meer de prachtige en gedruischvolle hoofdstad der Cesars; en evenwel moesten wij, om de eischen van onzen geest te bevredigen, het Rome van Augustus in oogenschouw nemen, alvorens het Rome van den heiligen Petrus te bezigtigen. Het naauwkeurig beschouwen en onderzoeken van eenige fossiele beenderen van het mastodon stelde Cuvier in staat, om den monsterachtigen viervoeter,

die sedert lang onbekend was gebleven, weder zamen te stellen. Met de geschiedenis in de hand, beproefden wij dezelfde kunstbewerking op het verminkte lijk van 't oude Rome. Het geheugen en 't gezigt te baat nemende, die twee wonderbare vermogens, waarvan het eerste, door het niet meer bestaande weder op te wekken, de schilderij aanvult, die het tweede, als een afbeeldsel van het nog aanwezige, in den oogappel maakt, herbouwden wij het heidensch Rome: ziehier hoe het zich aan ons voordeed, gelijk het nagenoeg was onder het rijksg gebied der Cesars.

Schitterend van marmer en verguldsels, met alle kunstgewrochten der verst gevorderde stoffijke beschaving prijkend, zetelde de koningin der sterkte op zeven heuvelen: De *Palatijn*, Romulus bakermat en der Cesars woonverblijf; de *Kapitolijn*, waar Jupiter troonde; de *Aventijn*, door Diana's tempel gekroond; de *Coelius*, met zijne torens en vischmarkt, door de Apiciussen zoo druk bezocht; de veeltoppige *Esquilijn*, met zijn pretoriaansch kamp; de *Quirinaal*, met zijne tempels van Quirinus en van het Behoud: de *Viminus*, weleer begroeid met digte struiken, en later met prachtige paleizen bedekt. Rome, dat den Tiber overschreden had, wiens diepe bedding het in den vorm van een hoefijzer omvangt, breidde zich ook nog uit op den Vatikaanschen en den Janiculijschen berg. Het was verdeeld in veertien wijken of kwartieren, waarvan hier de historisch-vermaarde namen volgen: *Porta Capena*; *Caelimontium*; *Isis et Serapis*; *Moneta*; *Templum pacis*; *Esquilina cum turre et colle Viminali*; *Alta semita*; *Via lata*; *Forum Romanum*; *Circus Flaminius*; *Palatium*; *Circus maximus*; *Piscina publica*; *Aventinus*; *Trans Tiberim*.

In zijn wijden omtrek bevatte het zes en veertig duizend zes honderd en twee eilanden, of groepen huizen, door straten

van elkander gescheiden; twee duizend een honderd zeventien paleizen van de onbegrijpelijkste pracht; vier honderd tachtig markt- of kruispleinen; vier honderd zeventig afgodentempels; vijf en veertig paleizen aan de losbandigheid gewijd; acht honderd zes en vijftig badinrigtingen; dertien honderd twee en vijftig waterkommen of vergaërbakken; twee en dertig gewijde bosschen; twee groote amphitheaters, waarvan het eene voor zeven en veertig duizend toeschouwers op de zitbanken en voor twintig duizend op de terrassen ruimte had; twee groote renbanen, de *Flaminius* en de *Maximus*; waarvan de laatste, naar de berekening van hen, die het minst opgeven, honderd vijftig duizend-, en volgens de hoogste raming vier honderd drie en tachtig duizend plaatsen telde; vijf binnehavens tot het houden van spiegelgevechten met oorlogschepen; drie en twintig reusachtige marmeren paarden; tachtig van verguld brons en vier en tachtig van ivoor; zes en dertig marmeren zegebogen met het fijnste beeldhouwwerk; negentien boekerijen; acht en veertig obeliskken; elf forums; tien basilieken, en eene ontelbare menigte marmeren, bronzen en zelfs gouden standbeelden 1). Veertien waterleidingen voerden het water, of liever de rivieren, van de naburige bergen naar Rome af; vier en twintig wegen, met zware gehouwen steenen bevloerd, leidden, tusschen trotsche praalgraven door, van uit de vier en twintig poorten der wereldhoofdstad naar de provinciën heen.

Zóó vertoonde zich aan onzen blik de stad der Cesars, in al haar verblindenden luister. Doch, wij hadden nog pas de helft van 't schouwtooneel overzien. Buiten het *Pomœrium*, of den ringwal, buiten de vestingwerken, die Rome verdedigden en de eigenlijke stad, *Urbs*, insloten, lag eene nieuwe

1) Zie Nardini, *Roma antica*, p. 436, en Onuphrius Panvin. *de Rep. Rom.* 105, 114 tot 124.

stad, *civitas*, die tot op onafzienbaren afstand zich rond de andere uitbreidde. Gelijk tegenwoordig de voorsteden van Parijs tot de oudstad, zoo stond dit Rome, *extra muros*, in verhouding tot de eigenlijke stad, binnen de bolwerken en het *Pomœrium* gelegen. Met zijne ontelbare gebouwen besloeg het heel de omliggende vlakte, die over een middellijn van tien mijlen, van Otricoli tot Ostia, van Albano en Tivoli tot Civita Vecchia zich uitstreckte. Men mag daarvan niet onkundig zijn, wil men de schrijvers begrijpen, die over den omvang en bevolking der oude hoofdstad van 't heeal, tijdens haren hoogsten stoflijken bloei, gesproken hebben.

« Rome, zegt Aristides van Smyrna, is de stad der steden, de stad der gansche wereld. Een dag, wat zeg ik? een heel jaar is niet voldoende, om alle steden te tellen, welke in die godlijke stad zijn gebouwd 1). » « Buiten de stadsmuren, voegt een ander geschiedschrijver daar bij, is de gansche omtrek bewoond; zoodat iemand, die, bij eene bezigtiging van Rome, er den eigenlijken omvang van wil leeren kennen, zich gedurig vergist: want hij vindt geen herkenningsteeken, dat hem 't begin of het einde der stad aanwijst. De reden daarvan is, dat de voorsteden dermate met de stad vereenigd zijn, dat ze over het geheel ééne stad schijnen uit te maken, die zich tot in het oneindige uitbreidt 2). »

1) *Commune totius terræ oppidum, eadem urbs urbium, quia videre in ea est omnes urbes collocatas..... deficiat non unus dies, sed quotquot habet annus, si quis adnumerare conetur omnes urbes in cœlesti illa urbe positas, idque ob nimiam copiam. Apud Casalium, de Urbis splendore, p. 34.*

2) *Omnia loca circa urbem habitata sine mœnibus esse; in qua si quis intuens magnitudinem Romæ exquirere velit, is errare cogetur, nec habebit signum ullum certum quousque urbs incipiat aut desinat: adeo suburbana ipsi urbi adhærent, et annexa sunt, præbentque spectantibus opinionem extensæ in infinitum urbis. Dionysius, apud eundem, p. 34 et 421.*

« De stad, dus gaat Aristides voort, strekt zich tot aan zee uit, waar zich de algemeene markt en stapelplaats van alle voortbrengselen der aarde bevindt; en zoo groot is Rome, dat, welk gedeelte men daarvan ook bezoekt, men zich overal in 't hart der stad verbeeldt te zijn 1). »

Zoodanig was dan het heidensch Rome in de dagen zijner grootheid. Buiten zijne muren en den omkreits zijner heuvelen, schoot het zijne vertakkingen uit: zijne onmetelijke voorsteden, die, als zoovele steden, tot Tibur, Otriculum, Aricia en zelfs nog verder zich uitstrekten 2). Volgens deze getuigenissen zou Rome met zijne voorsteden eene oppervlakte van tien mijlen middellijns beslagen hebben. Eene bijzonderheid, door den levensbeschrijver van Konstantijn geboekt, levert een eigenaardig bewijs van de wezenlijkheid dezer verbazende proportiën op. Op weg naar Rome, was deze vorst nog slechts gedeeltelijk de voorstad Otricoli doorgetrokken, toen hij den Perzer Hormisdas, een beroemd bouwkunstenaar, die voor 't eerst Italië bezocht, vroeg, wat hem van Rome dacht? Getroffen door de pracht en de aaneenschakeling der praalgebouwen, gaf de vreemdeling ten antwoord: « Ik geloof, dat we er reeds half door zijn. » Hij bevond zich echter toen nog op meer dan vier mijlen afstands van de eigentlijke stad 3).

Maar ook, al miste men al deze bewijzen, dan nog zou de aanblik van het romeinsche veld, of zoogenaamde *campagne*,

1) Descendit etiam et porrigitur ad mare ipsum, ubi commune est emporium, et omnium quæ terra proveniant distributio. Tantam Romam esse, ut in quacumque parte quis constitit, nihil impediatur, et in medio eum esse. Arist. *Hist. sub Adriano apud Casal.*, p. 34.

2) Munta erat præcellis muris, aut abruptis montibus nisi quod exspatiantia tecta, multas addidere urbes, in prima regione. Plin. *lib. III, c. 5.* — Nempe ut tot essent urbes, quot ipsa suburbia, quæ Tibur, Otriculum, Ariciam atque alio excurrerant. *Casal.*, p. 33.

3) Ammian. Marcell.

alleen de ongemeen groote uitgestrektheid der oude keizerstad aanduiden. Het omgedolven, doorwoeld terrein, waarop schier geen effen plek gronds te vinden is, de talloze brokstukken van monumenten, die er over den bodem verspreid liggen, zijn als zoovele stemmen, die van alle punten der vlakke u toeroepen: hier heeft Rome gestaan 1).

Met onverzadelijken blik op deze fabelachtige stad nederstarende, zagen wij, aan den voet des Kapitools, den vermaarden gouden mijlpaal schitteren. Vandaar liepen de talrijke heirbanen uit, die tot banden van onafgebroken gemeenschap strekten tusschen de koningin der wereld en alle aan hare opperheerschappij onderworpen volkeren. Over de breede vloersteen en dezer wegen, verbeeldden we ons de *Tabellarii* 2) in galop te zien voortrennen, om des Cesars vrijmagtige bevelen naar het Oosten en Westen, naar Gallië, Germanië en tot in 't hart van Spanje over te brengen, met last aan de sidderende natiën, om te knielen voor de luimen van een werelddwingenden Nero of Caligula. Dan vertoonde zich, langs alle toegangen binnenstroomend, dat talloos tal van vreemdelingen, zoo verschillend in taal, zeden en kleederdragt, die door weettlust, vermaak, eerezucht of handelsbelang, telken dage, bij duizenden, naar eene stad werden heengelokt, die minder de stad der Romeinen dan de algemeene wereldstad heeten mogt 3). Onder die romeinsche wegen, meesterwerken

1) Zonder in 't minst te kort te doen aan de naauwkeurigheid der getuigenissen van de boven vermelde schrijvers, moet men evenwel aannemen, dat in de voorsteden ook tuinen van meerdere of mindere uitgestrektheid, misschien zelfs onbebouwde velden en gronden van openbaren eigendom, gevonden werden, waar de Romeinen hunne groeven van tufzand en zwavelaarde hadden.

2) Keizerlijke postboden.

3) *Commune totius terræ oppidum. Arist. Totæ nationes illic si-*

van hechtheid en bouwkunst, deed zich het eerst de Appische aan ons voor, wiens prachtige aanleg hem den titel van koning der wegen (*regina viarum*) verworven heeft. Hij leidde over Albano, Aricia, de Drie Loges, het forum van Appius, Sinuessa, Terracina, Fondi, Formium, Minturno, Capua, Nola, Napels, Nocera en Salerno naar Brindes en de oostelijke grenzen van Italië.

De latijnsche weg (*via Latina*) strekte zich uit over de Abruzzen, Agnani, Ferentino, Frosinone, Aquinae en Arpinum, aan den voet van den Monte-Cassino gelegen, tot aan Benevento.

De *via Salaria* liep naar het land der Sabijnen.

De *via Emiliana* stelde Rome in gemeenschap met geheel noordelijk Italië, en voerde naar Cesena, Bologna, Modena, Reggio, Parma, Piacenza, Milaan, Bergamo, Brescia, Verona, Vicenza, Padua en Aquilea.

De *Flaminiaansche* weg nam zijne rigting over Otricoli, Narni en Spoleto naar Rimini, de ligplaats der romeinsche vloot.

De *Aureliaansche* weg liep naar het westen, door Ligurië en tot Arles, vanwaar hij zijne vertakkingen door geheel Gallië uitspreidde.

Ten zuiden, voerde de weg van Ostia naar de stad van dien naam, de haven van Rome en de stapelplaats van den handel der gansche wereld.

Aan deze hoofdwegen, welke men als de groote slagaderen van 's werelds koninginne beschouwen kon, sloten zich vele

mul et confertim habitant: ut Cappadocum, Scytharum, Ponticorum et aliorum complures. Galen. *Elog. sophist. Polemon.* — Aspice hanc frequentiam, cui vix urbis immensæ tecta sufficiunt: maxima pars illius turbæ patriâ caret; ex municipiis, ex coloniis suis, ex toto denique orbe confluerunt. Senec. *ad Helviam.*

andere aan, wier lange kronkelingen, langs alle minder belangrijke plaatsen voortgezet, er de beweging overbragten, die van uit het hart opwelde. Bijna even bekend in de ongewijde geschiedenis, als de eerstgenoemden, staat het meerendeel daarvan roemrijk in de jaarboeken onzer martelaren opgeteekend. Wij behoeven enkel den *Cassischen*, *Nomentaanschen*, *Tiburtijnschen*, *Prenestijnschen*, *Laviniaanschen*, *Ardeatijnschen*, *Valeriaanschen* en, eindelijk, den vermaarden *Triomflogts-weg* te noemen 1).

Langs deze fraaije wegen, in die prachtige paleizen, onder die tallooze zuilengangen, op die ruime forums, te midden van al die monumenten van weelde, magt, rijkdom, in een woord, der kwistigste stoflijke beschaving, welke men ooit bewonderde, bewogen zich vijf millioen inwoners 2).

1) Zie hier de namen van alle romeinsche wegen, hunne vertakkingen daaronder begrepen: *Via Trajana*, *Appia*, *Lavicana*, *Prænestina*, *Tiburtina*, *Nomentana*, *Salaria*, *Flaminia*, *Clodia*, *Valeria*, *Aurelia*, *Campana*, *Ostiensis*, *Portuensis*, *Janiculensis*, *Laurentina*, *Ardeatina*, *Setina*, *Quinctia*, *Cassia*, *Gallica*, *Cornelia*, *Triumphalis*, *Latina*, *Asinaria*, *Cimina*, *Tiberina*. De voornaamste wegen of groote straten binnen Rome waren zeven in getal, en heetten: *Via Sacra*, *via Nova*, *via Lata*, *via Nova alia*, *via Fornicata*, *via Recta*, *via Alta*. Onuphr. *lib. I*, p. 64.

2) Deze opgaaft is volgens de berekening van den geleerden Justus Lipsius. Zij komt ons veel waarschijnlijker voor, en veel meer in overeenstemming met de uitdrukkingen der heidensche schrijvers, dan de veronderstelling van eenige latere pennevoorders, onder welke er zijn, die Rome's bevolking tot een millioen wilden inkrimpen, naar het aantal maten koren, door Egypte en Sicilië tot het jaarlijksch verbruik dezer hoofdstad geleverd. — Sprekende van het sluiten des Lusters (vijfjarig tijdvak) door Claudius in het jaar 801, zegt Tacitus, dat Rome 6,944,000 inwoners telde: *Condiditque lustrum quo censa sunt civium LXIX centena et XLIV millia*. Tacit. *Annal. lib. XI*, c. 25.

Als men in aanmerking neemt 1°. het aantal groepen of blokken van huizen, *insulae*, en de menigte paleizen, binnen de stadsmuren

Zóódanig was de gedaante, waarin het heidensch Rome zich aan ons vertoonde. Bij de beschouwing van die letterlijk historische schijngestalte, waarvan al het bestaande ter wereld volstrekt geen denkbeeld meer oplevert, maakt een gevoel van ontzetting zich van de ziel meester, maar die eerste gewaarwording wijkt terug voor een diep medelijden. Voorzeker, aan hare fierheid, aan haren weelderigen rijkdom, herkende men wel de koningin der oude wereld, de magtige vorstin der sterkte; doch de kroon van diamanten en robijnen, die haar hoofd omschittert, verbergt maar onvolkomen de onheilspellende ziekelijke bleekheid van haar gelaat; en onder het goud en purper, dat haar ontzaglijke gestalte omplooit, ontwaart men afschuwelijke wonden. Te midden der luisterrijke stad hadden onze oogen menigen traan zien vloeijen, en waren jammerkreten tot ons oor doorgedrongen; want de diepste verachting der menschheid had zich onder al hare gedaanten aan ons voorgedaan: maar loopen we de volgorde onzer waarnemingen niet vooruit: 't is hier de plaats nog niet om het lijk in oogenschouw te nemen.

Een ander tooneel trok onze aandacht tot zich: het christelijk Rome rees daar voor onze oogen op. Reeds neigde de zon tot ondergaan: hare laatste stralen verguldden met hun zacht tintelenden gloed de toppen der zeven heuvelen; terwijl een ligte nevel, aan een onmetelijken purperen sluier

gelegen; 2°. den ongemeen grooten omvang der voorsteden; 3°. de scharen van vreemdelingen, of liever volkeren, gelijk Aristides zegt, die naar Rome toevlociden; 4°. het verbazend getal slaven, hetgeen dat der meesters ver te boven ging; 5°. die menigte ingezetenen van mindere klasse te Rome, waarvan slechts een gedeelte (drie honderd duizend menschen) uit de schatkist onderhouden werden; 6°. de pretoriaansche kohorten, de bezetting en het ontzaglijk aantal zwaardvechters, die dagelijks in de renbanen of in de amphitheatere streden, dan zal men in het boven opgegeven cijfer niets overdrevens vinden.

gelijk, met de zachtste kleurschakeringen des regenboogs doorweven, zich boven de stad uitbreidde, en haar als met een doorschijnend gaas overtoog. De stad van St. Pieter, de roemwaardige moeder der katholieke wereld, geleek alstoen eene kuische matrone, met eerbiedwaardig voorhoofd, zachte en kalme gelaatstrekken en majestueuse houding. Wie zou, wanneer hij Rome dus stil en rustig ziet inslapen, te midden eener uitgebreide eenzame vlakte, bij het gestadig ruisschen zijner fonteinen, in de schaduw des kruiscs, dat boven zijne ontelbare kerken prijkt, onder de bescherming van Maria, wier vereerde beeldtenis zijne huizen siert, onder bewaking zijner martelaren, wier zegevierende legerschaar zijne wallen omringt, — wie zou in dat beeld de koningin, de bruid, de onsterflijke moeder niet herkennen, die zeker is van den volgenden morgen weder te zullen ontwaken, om het goede, wat zij gisteren begon, tot het einde der eeuwen toe voort te zetten? Inderdaad zou men de stad bezwaarlijk in een plegtiger uur en onder een gunstiger daglicht hebben kunnen beschouwen.

Van de stoflijke schoonheden, welke het christlijk Rome bevat, zal ik voor 't oogenblik maar weinig zeggen: de roem van de bruid des grooten Konings is van verhevener aard. Gelijk de koningin van 't heidendom, zetelt de koningin des Evangelies nog altijd op de zeven heuvelen; zelfs rust ze aan de overzij van den Tiber, ook op den Vatikaanberg en den Janiculus; maar schoon namen en plaatsen dezelfde bleven, zijn echter de zaken veranderd. Geene heidensche tempels meer, maar kerken aan den waren God gewijd, bekroonen alle hoogten. De door Nero, Caligula, Heliogabalus bezoeelde plaatsen, worden bewoond door monniken en geestelijke dochters van alle orden. Zoo zagen we op den top van den Kapitolijnschen berg, ter zelfder plaatse, waar eens Jupiters

tempel stond, de kerk Ara Coeli schitteren, die aan de godlijke Maagd is toegewijd. Op den Palatijnschen, te midden der wanstaltige ruïnen van 't paleis der Cesars, verheffen zich de kerken van de heilige Maria ter bevrijding, van St. Theodorus en van St. Bonaventura. De Coelius prijkt met de doorluchte hoofdkerk van St. Jan van Lateranen, met de kerk der vier gekroonde martelaren en die van de heiligen Joannes en Paulus. De Aventinus, beroemd om zijnen tempel van Diana, beurt de kerken der heilige Sabina, van St. Alexis, en van de heilige Prisca tot in de wolken omhoog. St. Maria in Cosmedin staat aan den voet dezer berghoogte, als een gewijde zuilengang voor die eerwaardige heiligdommen. Op den Quirinaal, niet ver van Trajanus' eerezuil, verheffen zich lusterrijk de kerken van St. Dominicus en Sixtus, van St. Silvester en van de heilige Maria ter overwinning. Den Viminal kroont de prachtige kerk van St. Maria der engelen, in de badstoven-zelve van Diocletianus gebouwd. Op den Esquilijn vertoonen zich aan den bewonderenden blik de kerken van St. Maria de meerdere, van St. Pieters banden en van St. Martinus der bergen. In de verte, aan den gezigt-einder, ziet men den Janiculus met zijn tempel van Bramante; en lager den Vatikaanberg met het wonder der kerken, St. Pieter.

Rome telt niet meer dan 170,000 inwoners. De muren door Aurelianus er rond opgetrokken, beschrijven een veel wijder omtrek, dan de tegenwoordige stad te harer insluiting behoeft: de ruimte, die tusschen de huizen en den antieken ringmuur overblijft, wordt ingenomen door wijngaarden, tuinen en onbebouwde velden, overdekt met bouwvallen, waartusschen men kudden schapen, hoornvee en enkele buffels ziet omzwerven. Boezemt de aanblik van zooveel ten bodem geslagen gebouwen, ontzettende gedenkteeken van

een vervlogen roem, den wijsgeer de ernstigste gedachten in, diezelfde immer blijvende verwoesting bevestigt onwrikbaar des christens geloof. Voor hem ligt daarin de vervulling der profecyen, zichtbaar en handtastelijk opgesloten. Even als onder de keizers, is Rome thans nog in veertien wijken (Rioni) verdeeld. Zijne paleizen, fonteinen, museums, galerijen, zijne meesterstukken van schilder- en beeldhouwkunst, zijne basilieken en vier honderd kerken verheffen het nog, uit een zuiver stoflijk oogpunt, tot de eerste stad der wereld.

Hoewel ontdaan van alle kenmerkende eigenschappen der kracht, blijft zij niet te min nog altijd de koningin der natiën. Meer dan twee duizend jaren scheiden ons van de dichters en orakels, die haar voortdurend bestaan bezongen, en hunne profetische zangen bleven steeds verwezenlijkt 1). Wie

1) Imperium sine fine dedi.

VIRGIL. *Aeneid. lib. 1, 279.*

Romulus aeternae nondum fundaverat urbis
Mœnia, consorti non habitanda Remo.

TIBULL. *Eglog. lib. 2.*

Romae aeternae, Romae Deae zijn woorden, welke men in zeer vele opschriften aantreft. In alle provinciën des rijks stichtte men daarvoor tempels. Tacit. *Hist. lib. III. Casal. p. 123*; en, merkwaardig verschijnsel, in Rome, de godin der *Kracht*, aanbad men te gelijker tijd, met dezelfde eerbewijzen, de godin der *Liefde*.

Atque Urbis, Venerisque pari se culmine tollunt
Templa, simul geminis adolentur thura deabus.

PRUD.

Men wist, dat zij de eeuwige koningin der wereld moest wezen:

Terrarum dea gentiumque Roma,
Cui par est nihil, et nihil secundum.

MARTIAL.

Urbem auspicato diis auctoribus in aeternum conditam. Tit-Liv. *lib. VIII, Decad 3.*

gevoelt zich niet van verbazing getroffen, als hij zijne gedachte laat stilstaan bij het geheimzinnig voorgevoel, hetwelk Rome van zijne bestemming had? Tot wat bespiegelingen levert deze openbaring der Voorzienigheid geen stof! Wat zou men niet kunnen zeggen van eene stad, in wier naam 't geheim harer dubbele zending, *kracht* en *liefde*, geschreven stond! Bewonderenswaardige naam, aan de ingewijden bekend, doch waarvan het verboden was, den sleutel aan 't volk te geven 1). Als koningin der Kracht, was het heidensche Rome, ieder weet dit, op de hoogte zijner geduchte zending. Lang drukte zijn ijzeren scepter met verplettende zwaarte op de wereld, door zijne wapenen ten onder gebracht: het heerschte over de lichamen. Als koningin der Liefde, bevindt zich het christelijk Rome evenzeer op de hoogte zijner weldadige zending. De natiën, nu vrijwillig aan zijn gezag onderworpen, legt het slechts zachte banden aan, welke ze gaarne dragen: het regeert over de zielen, en immer blijft het de krijgvoerende stad. 't Is waar, den Karthagers, Parthen, Daciërs en Garamanten doet het den oorlog niet meer aan, maar het voert dien onophoudelijk tegen de dwaling en de ondeugden, barbaren, voorzeker, van gevaarlijker aard dan de eerstgenoemde. Wanneer men de magtige organisatie van Romulus' stad bewondert, die, van haren oorsprong af, bestemd was, om de wereld te veroveren, moet men dan niet evenzeer erkennen, dat de Petrus-stad, door hooger wijsheid voorgelicht, alle meest geschikte middelen in zich vereenigt, om de wereld onder het juk des Evangelies te doen bukken? Maar welke woorden gebezigd, om daarvan eene slechts zwakke schets te geven? Omringd door alle groote monumenten der ongewijde en der kerkelijke geschiedenis, steunend op het immer

1) Het anagram van *Roma*, dat in het grieksch *Kracht* betekent, is *amor*, Liefde.

aanwezige getuigenis zijner ontelbare martelaren, vreemd aan de staatkundige bemoeijingen en handelsspekulatiën, waarin zich het leven der andere hoofdsteden verliest, sterk door zijne godlijke zending, is Rome in het bezit der beste, zoo godlijke als menschelijke, hoedanigheden, om met onweêrstaanbaar gezag aan de gansche aarde de waarheid te leeren. Geheel zijne hiërarchie heeft die strekking in hare organisatie. De eenheid der staatsmagt maakte de sterkte van 't heidensch Rome uit. Boven alles verheven, vertoont zich Cesar, de plaatsbekleeder en opperpriester van Jupiter. Even zoo, men stelle nogtans hier alle vergelijking ter zijde, zien we in 't christlijk Rome, den schedel met een drievoudige diadeem omschitterd, een opperhoofd, den plaatsbekleeder van Jesus Christus, den eeuwigen opperpriester der Waarheid, optreden. Bij den keizerlijken troon zitten vol waardigheid de beschreven vaders, wier raadgevingen den vorst in het wereldbestuur voorlichten. Den Paus ziet gij omringd door het Heilig Collegie, den eerbiedwaardigen senaat der Kerk, wiens ervaring, diepe kennis en wiens deugden vooral, ontegenzeggelijk den stuggen senaat van het oude Rome in de schaduw stellen. Aan de talrijke collegiën van godsdienstige en burgerlijke instelling, die, ieder in zijn kring, waakten voor de belangen van 't gemeenebest, beantwoorden thans veertien congregatiën, zamengesteld uit de kern der leeraars en prelaten, die het oog houden op de verschillende bewegingen van den grooten veldslag, die op alle punten des aardbols geleverd wordt, uitspraak doen over de hooge vraagpunten betrekkelijk de verdediging en uitbreiding des Evangelies in het Oosten en Westen gerezen. Eindelijk scharen zich rondom den Paus, het Heilig Collegie en de hooge beampten, de generaals der orden, schrandere aanvoerder's dezer in toerusting zoo verschillende, in discipline en op-

offering zoo bewonderenswaardige legerkorpsen. Steeds ter beschikking van den opperpriester, gelijk de legioenen van het Pretorium onder de hand van Cesar, begeven zij zich vaardig ter plaatse, waar hunne tegenwoordigheid vereischt wordt. Sedert eene reeks van eeuwen zien de door ketterij besmette gewesten, alsook de heidensche volkeren, hen aan hunne onherbergzame kusten landen. Nu eens onder het witte gewaad des dominikaans, dan onder de bruine pij der franciskanen, of den zwarten tabbaard van den jesuit, bragten zij het geloof en de beschaving, die dochter des roomschen geloofs, over de beide halfonden; en overal kenmerkten zij hun spoor door het bloed, dat zij ter vestiging er van vergoten. Zóó gaan onophoudelijk van den top der zeven heuvelen de onfeilbare orakels uit, die over den geest des menschedoms heerschen, de beschaafde en barbaarsche volkeren in band houden, of aan den voet des kruizes doen neêrvallen: gelijk weleer de bevelen, van diezelfde hoogten afdalende, de van vrees verstomde en bevende natiën onder het juk der Cesars knevelden.

Ziedaar, in weinige woorden, wat Rome naar buiten werkt, om zijne zending te vervullen; ziedaar op wat wijs en door welke middelen het over de wereld heerscht. Wie zal nu zeggen, wat het, tot datzelfde einde, binnen den omvang zijner muren doet? Voor eene bevolking van 150,000 zielen stelt Rome drie honderd vier en zeventig scholen van lager onderwijs open, die door veertien duizend negen en negentig leerlingen, jongens en meisjes, bezocht worden. Tel daarbij nog de avondscholen, welke men er houdt, en gij zult, ten minste voor een gedeelte, kunnen beseffen, hoe krachtdadig het den geest der kleinen en armen tegen den verwoestenden invloed der onwetendheid en der dwaling beschut.

Voor de rijken opent het zijne heerlijke gestichten: de Propaganda, het romeisch, het engelsch en het germaansch collegie zijn als zoo vele arsenalen, voorzien van het beste wapentuig, waar jongelingen van alle natiën des aardbols zich ten strijd komen toerusten.

Bij deze en nog vele andere inrigtingen, welke ik op dit oogenblik stilzwijgend voorbij ga, treft men er vooral ook gestichten aan, waarvan het doel is, het hart tegen het bederf te vrijwaren. Van dien aard zijn de menigvuldige huizen van veilig verblijf, die voor de onschuld en de eer der sekse open staan, en, zoo te regt, onder den naam van *Bewaarplaatsen* bekend zijn. Maar 't is niet genoeg, het kwaad te voorkomen, men moet het ook herstellen; en Rome vergeet dat niet. Gelijk de Bewaarplaatsen bestemd zijn, om de onschuld der jonge dochters te behoeden, zoo vindt men er ook huizen van toevlugt voor berouwhebbende vrouwen, die, een ongeregeld leven vaarwel zeggende, daarin worden opgenomen, om haar in hare goede voornemens te doen volharden. Rome bezit drie gestichten van dien aard: dat van het *Kruis*, dat der *Heilige Maria in Trastevere*, onder het bestuur der fransche kloosterzusters van den Goeden Herder, en dat der *Madonna van Lorette*.

Maar de mensch is niet enkel in het edelste deel zijns wezens kwetsbaar. Zijn ligchaam sleept, als eene lange zware keten, het lijden, onder allerlei benaming en gedaante, van de wieg tot aan het graf, met zich voort. Van die keten, op zich-zelve reeds zoo wigtig, had het oude Rome alle schakels nog verzwaard: het te vondeling leggen, vermoorden, verkopen, verlaten van kinderen, het hulpeloos aan hun lot overgeven van armen, zieken en ouden van dagen schenen, althans in praktijk, zijne algemeene voorschriften van *menschlievendheid*. Hoeveel beter beseft het christlijk Rome zijne

koninklijke taak! De reiziger voelt zich tot tranen bewogen, als hij zijne aandacht wijdt aan de menigvuldige en zoo verschillende middelen, die het ter leniging van het *ligchamelijk* leed van Adams kroost aanwendt. Twee en twintig gestichten dienen ter verzorging van gebrekkigen, armen, krankzinnigen, herstellenden, kinderen en bejaarde lieden; in acht algemeene en elf bijzondere hospitalen worden de zieken verpleegd; talrijke vereenigingen bieden bijstand aan hulphoevende huisgezinnen en belasten zich met het begraven der dooden. Deze gestichten liggen dermate door de stad verdeeld, dat voor iedere wijk de dienst daarvan gemakkelijk is. In het westelijk gedeelte van Rome troffen wij de gasthuizen van den *Heiligen Geest* en van *St. Gallicanus* aan, en wel het een in den Borgo, het ander in Trastevere. Te midden van het volkrijkst kwartier bevindt zich het *St. Jacobus-hospitaal*; in het oosten der stad *St. Maria der vertroosting*, en de *Heilige Verlosser*; eindelijk midden op het Tiber-eiland, het vereenigingspunt der stad met de groote voorstad, ziet men het grootste der bijzondere hospitalen.

Zóódanig is het dubbel panorama, dat zich voor ons oog ontrolde. Toen wij in de stad terugkeerden, onder een druk gesprek over wat wij gezien hadden, verwittigde men ons, dat de Paus den plegtigen zegen met het Heilig Sacrament in de kerk der H. Apostelen geven zou.

Voor de eerste maal in ons leven den Heiligen Vader te zien, onder het ontvangen van zijn zegen, was een geluk, dat onze schoone wandeling te treffend besloot, om het ons niet ten nutte te maken. Na eenigen tijd den *pauselijken weg* 1) gevolgd te zijn, kwamen wij op het voorplein der

1) Als de Heilige Vader zich naar eene kerk begeeft, legt men door alle straten, welke de stoet langs trekken moet, een weg van fijn zand aan, dien men den pauselijken weg, *la strada papale*, noemt.

kerk. Eene talrijke menigte versperde den doortogt in de daarop uitlopende straten, en vormde tegenover het portaal een wijden cirkelboog, afgezet door een gelid dragonders en hellebardiers. Weldra kwamen eenige rijtuigen van kardinalen en prelaten aan; eindelijk verscheen de pauselijke koets, getrokken door zes zwarte paarden, met lange manen en prachtige dekkleeden. De Heilige Vader bevond zich alleen met een kardinaal in het rijtuig. Zijne kleeding bestond in witte met gouden kruizen versierde pantoffels, witte soutane met het *Rochello*, een kort met kantwerk bezoomd koorhemd, dat niet verder dan tot den middel afhangt; en in een rood, met sneeuw wit hermelijn gevoerd, manteltje; zijn eerwaardig hoofd prijkte met den van boven rooden van onder groenen, breedgeranden hoed. Men kan zich geen bevalliger en voor de waardigheid des persoons meer passend kostuum voorstellen. In tegenwoordigheid van den eerbiedwaardigen grijsaard, onder de oogen des plaatsbekleeders van den Godmensch, wiens stem van de eene pool tot de andere zich eerbiedigen en zegenen doet, gevoelt de minst-christlijke ziel een indruk, die moeilijk te beschrijven is. Het is geen gevoel van vrees, zoo als het gezigt van de koningen der aarde kan inboezemen; maar een onverklaarbaar mengsel van vereering, vertrouwen, liefde en vreugd. Die indruk was voor ons nog des te levendiger, dewijl men bezwaarlijk ergens een goedaardiger en eerbiedwekkender gelaat dan van Zijne Heiligheid Gregorius XVI. ontmoeten zal.

Achter het gevolg traden wij de kerk binnen. Het altaar schitterde van waslicht, en was versierd met een pracht en smaak, waarvan men buiten Italië schier geen voorbeeld ziet. Na de gewone gezangen, gaf de Paus, onder eene plegtige stilte, den zegen met het Heilige Sacrament: zóó wil het de roomsche rubriek, welk gebruik redelijker is dan

onze gallikaansche ritus. En, wij vragen het hier, waarom ook met luider stemme, in naam der Heilige Drievuldigheid, den zegen uitgesproken, daar immers onze Heer-zelf den zegen geeft?

Den 6. December.

Feestdag der Onbevleete Ontvangenis. — Anekdoten: de gravin van R..... — Lord Spencer.

Rome vierde feest: 't was de dag van de Onbevleete Ontvangenis der Heilige Maagd. Men luidde met alle klokken der *Campanili*; alle kruisstraten weërgalmden van de veldmuziek der pifferari, alle madonna's aan de straten waren verlicht, de winkels gesloten, en de kerken met eene vrome schaar van geloovigen vervuld. Daags te voren had het volk de grootte vaste gehouden; dat wil zeggen, het had zich tot den avond van alle voedsel gespeend. Dit vroom gebruik is des te schooner, omdat het vrijwillig is. Maar, als het Maria geldt, dan is den Romein ook geen offer te zwaar. Voor de Moeder Gods, welke hij tevens de zijne noemt, koestert hij eene liefde, even grensloos als het vertrouwen, hetwelk hij in haar stelt.

Wij gingen dien dag uit, om eenige noodzakelijke bezoeken af te leggen, en ik ontving er ook, die mij het meeste genoege opleverden. Terwijl men aan het vriendschappelijk gesprek dien vrijen loop liet, waarin men vlug van het eene onderwerp tot het andere overstapt, viel het ook op de vreedelingen, die te Rome steeds zoo buitengewoon talrijk zijn. Men beklagde zich over een groot aantal hunner, wier goud maar al te dikwijls in de heilige stad het zedenbederf bevorderde.

Voor al zijn het de engelschen, die in het herfstgetijde bij gansche drommen naar Italië komen afzakken. Bij plegtige gelegenheden, zijn zij de eersten in den St. Pieter en in de

de Sixtijsche Kapel. Wat doen zij dáár? men weet het waarlijk niet; wat toch kan men te Rome doen, wat er zien, als men het oog des geloofs mist? Doch de Voorzienigheid heeft hare plannen. Zelden gaat er een jaar voorbij, zonder dat het catholicismus, dat zich te midden der gedenkteekenen van de eeuwige stad met zooveel majesteit vertoont, eenige overwinningen op de ketterij behaalt.

Op de zoo schitterende bekeering van den protestantschen leeraar Tayer uit Amerika, was onlangs die der gravin van R... gevolgd. Deze in Duitschland beroemde vrouw was te Rome gekomen met de bedoeling, gelijk zij onverholten te kennen gaf, om proselyten voor het protestantismus te winnen. Met uitstekende hoedanigheden van geest begaafd, verwachtte zij een gewenschten uitslag van hare pogingen, toen zij eens bij den pauselijken zegen wilde tegenwoordig zijn: het verhevene dezer plegtigheid maakte op haar zulk een diepen indruk, dat zij op hare knieën zeeg, en reeds katholiek was, alvorens zich weder op te rigten.

Het navorschen van Rome's kerklijke bronnen heeft eene niet minder krachtdadige uitwerking dan het zien zijner monumenten en plegtigheden. « Wij hebben, verhaalde men, den jongen lord Spencer hier gehad. Van leeraar der anglikaansche kerk, is hij katholiek priester en apostel zijns vaderlands geworden. De wijd en zijd zich uitbreidende *gebeds-vereening* voor de bekeering van Groot-Brittanje is in een groot gedeelte van Europa aan hem haar ontstaan verschuldigd. Tijdens zijn verblijf te Rome, verhaalde hij ons, dat hij, door twijfelingen aangaande de waarheid zijner godsdienst gekweld, zich tot een bejaard anglikaansch bisschop gewend had: — « Ik ben, zeide hij hem, aan twijfelingen ten prooi; die mij zwaar op het gemoed drukken; het komt mij voor, dat de grondinstellingen onzer *gevestigde kerk* niet zeer oud

zijn: ik geloof, dat wij iets nieuws hebben ingevoerd. Om mijn geweten te bevredigen, heb ik besloten de kerkvaders der eerste eeuwen en de oude godgeleerde twistgeschriften te lezen.» — «Ik raad het u niet aan, gaf hem de bisschop ten antwoord; ik heb allen, die dezen weg insloegen, katholiek zien worden.» — «Deze verklaring, voegde lord Spencer er bij, was voor mij een lichtstraal; ik moet er de Voorzienigheid voor danken, die mij daarin den beslissenden spoorslag tot mijne studiën gaf, en het beginsel mijner bekeering deed vinden.»

Den 9. December.

St. Jan van Lateranen. — Rangschikking der kerken van Rome. — Doopkapel van Konstantijn. — Obelisk. — Triclinium van den H. Leo. — Scala Santa. — De heer Ratisbonne.

Wij hadden het heidensch en het christlijk Rome in 't algemeen met een vlugtigen blik overzien. Nu was het tijd, de voorwerpen afzonderlijk te gaan bezigtigen, en met de geregelde beschouwing der beide steden aan te vangen. Wij doorliepen achterevolgens de veertien kwartieren in de orde, waarin zij door Benedictus XIV., in 1745, gerangschikt zijn.

De eerste wijk, volgens die schikking, is het kwartier der bergen (*Rione de' Monti*); zij bevat de oude wijk van den Esquilijn en gedeeltelijk die van den *heiligen weg*, den *Vrede*, de *Alta semita*, de *Coelimontana*, van *Isis* en *Serapis* en van het *Forum romanum*. Men noemt haar de wijk der bergen, omdat zij het bergachtigst gedeelte der stad beslaat. Zij sluit den Esquilijn, den Viminaal, een gedeelte van den Coelius en den Quirinaal in. Omstreeks negen uur des morgens van het plein van Spanje vertrokken, begaven we ons naar de basiliek van St. Jan van Lateranen, die

op de helling van den Coelius ligt. Men kan de kerken van Rome gevoegelijk in drie klassen rangschikken, waarvan het dienstig is, het onderscheid te kennen, namelijk in: patriarchale kerken, konstantijnsche basilieken en de gewone kerken.

1°. *De patriarchale kerken.* De door het Evangelie veroverde wereld werd, reeds sedert de eerste eeuwen, in vijf patriarchaten verdeeld. Het eerste en voornaamste van alle, in gezag en uitgestrektheid, is het patriarchaat van Rome. Als Paus, bestuurt de opvolger van den heiligen Petrus de gansche Kerk. Als patriarch, heeft zijn gebied geen andere grenzen dan die van het Westen, Afrika en later de Nieuwe Wereld daaronder begrepen. Het tweede patriarchaat is dat van Konstantinopel; het derde van Alexandrië, het vierde van Antiochië en het vijfde van Jerusalem 1). Op deze vijf verheven zetels troonden de *Vaders der Vaderen* van alle bisdommen der katholieke wereld. De patriarchaten van het Oosten bezweken spoedig onder de slagen der kettters en barbaren; maar Rome, welks kenmerkend wezen is, *te behouden*, heeft niet gewild, dat hunne gedachtenis verloren ging. Binnen hare onverganklijke muren vindt men vijf patriarchale kerken; driewerf vereerenswaard om hare oudheid, pracht en heiligheid, die de katholieke herinneringen van Konstantinopel, Alexandrië, Antiochië en Jerusalem vereeuwigen. St. Jan van Lateranen heb ik reeds genoemd; de overige zijn: St. Pieter *op den Vatikaan*; St. Paulus *op den weg naar Ostia*; St. Maria de Meerdere, en St. Laurens *buiten de muren*.

Het ommestaand tweeregelig vers bevat hare namen, doch in eene andere volgorde:

1) *Constil.* van Innocentius III. op het IV. Concilie van Lateranen, cap. xxiii., *de Privileg.* id. *de votis Jus canon.* t. I., p. 203.

Paulus, Virgo, Petrus, Laurentius atque Joannes,
Hi Patriarchatus nomen in Urbe tenent 1).

2°. *Konstantijnsche basilieken.* Men telt er acht, als: St. Jan van Lateranen; de kerk van 't Heilig Kruis, *in Jerusalem*; van St. Pieter, *op den Vatikaan*; van St. Paulus, *buiten de muren*; van St. Laurens, *buiten de muren*; van St. Marcellinus en Petrus, *op den Lavicaanschen weg*; der heilige Apostelen, midden in Rome; en van St. Agnes, *buiten de muren*. De oudheid dezer kerken, hare fresco's en mosaïken, het aantal en den rijkdom der heilige reliquiën, welke zij bezitten, maken ze tot ware archieven van godvrucht en kunst. Ook is er geen beschaafd reiziger, die haar niet bezigtigen, geen pelgrim, die daarin niet bidden wil 2).

3°. *Gewone kerken.* Het aantal dezer laatste soort be draagt meer dan drie honderd vijftig; sommige daarvan dagteekenen uit de eerste eeuwen des christendoms, als die van St. Clemens, St. Praxeda, en St. Maria *in Cosmedin*. Hare galerijen, opschriften en bouwtrant herinneren welsprekend aan de eenvoudigheid, het levendig geloof en den ijver der schoone eeuwen van het christendom. Wij zullen er beurtelings gewag van maken, naarmate wij ze op onzen weg aantreffen.

Twintig minuten na ons vertrek, kwamen we op het groote plein aan, dat zich van de doopkapel van Konstantijn

1) Joan. Monach. card. *de Elect.* in 6.

2) Onder deze basilieken zijn er vijf, die met de twee andere niet Konstantijnsche de bekende *zeven hoofdkerken van Rome* uitmaken, die door alle christen-reizigers bezocht worden, uithoofde der groote daaraan verbonden aflaten. Zij heeten als volgt: St. Jan van Lateranen; St. Pieter, op den Vatikaan; St. Paulus, buiten de muren; St. Maria de Meerdere; St. Laurens, buiten de muren; het Heilig Kruis in Jerusalem, en St. Sebastiaan.

tot aan den ingang van de St. Janskerk uitstrekt. Rome is, bij uitnemendheid, de stad van diepe indrukken en roerende herinneringen. Welk eene menigte treffende tafereelen toch, rijzen er niet op als van uit den grond, dien wij thans betreden! Wat sterke aandoeningen doortrillen hier niet de ziel tot in haar binnenst heiligdom! De gezigteinder verwijdt zich tot in het oneindige; alle eeuwen zweven met de grootste drama's der geschiedenis onder uwe oogen voorbij. 't Is hier, dat, na een verwoeden strijd van drie eeuwen, de heidensche wereld haar trotsch hoofd onder het juk des kruises boog; 't is hier, dat de eerste der Cesars een kind der Kerk werd; 't is hier, dat de opvolgers van de meesters der wereld, de gezagvoerders van een uitgestrekter gebied, de stedehouders van Jesus Christus, gedurende elf eeuwen gewoond hebben; 't is hier, dat ook nu nog iedere Paus bezit komt nemen van zijne ontzaglijke waardigheid; 't is hier, dat drie en dertig kerkvergaderingen werden gehouden. Deze plaatsen hebben; derhalve bijna alle groote mannen der Kerk gezien, duizende bisschoppen, kardinalen en leeraars uit het Oosten en Westen, van eeuw tot eeuw herwaarts zamengestroomd, om van het geloof der gansche wereld getuigenis te geven, en den grooten strijd der waarheid tegen de dwaling te leveren, die, door het Evangelie te vestigen, de beschaving heeft gered.

Met deze gedachten beziel, kwamen wij voorbij de poort van het pauselijk paleis, en bevonden we ons tegenover de zeer heilige en zeer eerwaardige Basiliek. Gelijk de meeste groote monumenten van Rome, heeft de kerk van St. Jan van Lateranen het voorregt, de gebeurtenissen der ongewijde tevens met die der gewijde geschiedenis in het geheugen terug te roepen. Haar naam, *van Lateranen*, herinnert aan eene der oudste en doorluchtigste romeinsche familiën,

het geslacht *Sextia*. Volgens gewoonte diende de bijnaam *Lateranus* ter onderscheiding harer leden van die der andere loten van den gemeenen stam. Deze naam werd met roem gedragen in de tijden der republiek en onder het keizerrijk; de wreedheid van Nero zette dien, door den moord des consuls *Plantius Lateranus* 1), nog nieuwen luister bij. Ook onderscheidde zich dit geslacht door zijnen rijkdom. Zijn erfelijk paleis, een gebouw van koninklijke pracht, stond op de plaats der tegenwoordige kerk, en heeft daaraan zijn naam geschonken. Konstantijn, die dit monument in eigendom had verkregen, gaf het ten geschenke aan den heiligen paus Sylvester, om er eene kerk ter eere des Verlossers te bouwen. Zij werd in het jaar 524 gewijd 2).

Doordrongen van dankbaarheid jegens den God, wien hij het geloof des christens en den scepter der wereld verschuldigd was, maakte Konstantijn er een genoeg uit, den nieuwen tempel op te luisteren met eene pracht, een romeensch keizer waardig. Vandaar bekwam de hoofdkerk den naam van *gouden Basiliek*, en nooit werd een naam met meer regt gedragen; men kan daarover oordeelen naar eenige geschenken van den koninklijken bekeerling. Een zilveren standbeeld des Verlossers in zittende houding, vijf voeten hoog en 120 ponden zwaar; de beelden der twaalf apostelen, in natuurlijke grootte, van zilver, elk met eene kroon van het zuiverste zilver, ieder wegende 90 ponden. Vier zilveren engelen van natuurlijke grootte, elk met een kruis in de hand en 105 ponden zwaar. De cornis, waarop al deze standbeelden rustten, was van uitgewerkt massief zilver, en woog 2,025 ponden. Eene lamp van het zuiverste goud, aan het gewelf opgehangen, wegende met hare kettingen, 23

1) Tacit. *Annal.* lib. xv.

2) Giampini. *Monum. veter.* lib. III, p. 7.

pond. Zeven zilveren altaren, elk ter zwaarte van 200 pond. Zeven gouden patenen, ieder 50 pond zwaar. Zestien in zilver, van hetzelfde gewigt. Zeven gouden schalmeijen, elk van 10 pond; eene andere gouden schalmei, geheel met edelgesteenten omzet, ter zwaarte van 20 pond en 3 oncen; twee kelken van het zuiverste goud, ieder van 50 pond. Veertig kleinere kelken van het zuiverste goud, ieder 1 pond zwaar. Vijftig kelken ter uitreiking van het kostelijk bloed aan de geloovigen (*calices ministeriales*), wegende ieder 2 ponden.

Als sieraden voor de Basiliek schonk hij: een kandelaar van het zuiverste goud, die voor het altaar stond, en waarin nardus-olie brandde, versierd met tachtig dolfinen, 50 ponden zwaar, en even zooveel kaarsen dragende, die uit nardus en de kostbaarste welriekende kruiderijen waren zamengesteld. Een anderen kandelaar van zilver met honderd twintig dolfinen, wegende 50 pond, waarop dezelfde reukwerken brandden. In het koor veertig zilveren kandelaars van 50 pond, waaruit de geuren van even kostbare specerijen opstegen. Aan de regter zijde in de Basiliek, veertig zilveren kandelaars ter zwaarte van 20 pond; en even zoovele aan den linkerkant. Eindelijk twee reukvaten van fijn goud, wegende 50 pond, met een jaarlijksch offer van honderd vijftig pond der kostbaarste welriekende kruiderijen, om voor het altaar te worden gebrand 1).

Wie staat niet, bij het herdenken van zooveel pracht, opgetogen van bewondering over het geloof van den beheerscher der wereld, over zijne dankbaarheid en over de goede bedoeling, waarmede hij, als het werktuig der Voorzienigheid, het goud en zilver, zoo lang misdadig aan de afgoden verkwist, nu ter vereering van den waren God deed strekken! Zoo

1) *Anast. Biblioth. in Vit. B. Silv.*

keerde, dank zij het christendom, alles tot zijne bestemming terug, en zag men mensch, wereld en schepselen te gader tot het eerste beginsel weder opgevoerd. Wat is er van de gouden basiliek geworden? wat is er geworden van al hare schatten? Vraagt dit aan de, in de geschiedenis zoo beruchte, barbaarsche legerhoofden, Alarik en Totila. Nogtans blijft het doorluchtig gebouw, herhaaldelijk uit zijne bouwvallen herrezen, nog altijd voort bestaan. Zijne schatten zijn verdwenen, maar zijn vorstlijken rang verbeurde het niet. Op den gevel leest men dit eenvoudig, maar verheven opschrift:

SACROSANCTA LATERANENSIS ECCLESIA
 OMNIUM URBIS ET ORBIS ECCLESiarUM MATER ET CAPUT.

« DE ZEER HEILIGE KERK VAN LATERANEN
 MOEDER EN MEESTERESSE VAN ALLE KERKEN DER STAD EN DER WERELD. »

Twée der drie deuren van de hoofdkerk doen den reiziger verbaasd staan, de eene door haar geheimzinnig voorkomen, de andere door hare prachtige kunstbewerking. Die ter regter zijde, de *heilige deur* genaamd, is toegemetseld: zij wordt alleen door den Heiligen Vader in het jaar van het jubilé geopend. De middelste is eene antieke bronzen deur van vierkanten vorm: zij is bijna eenig in hare soort. Bij het binnentreden der kerk, brengt de eerste oogopslag u reeds in bewondering, als gij de zinnebeeldige voorstelling van het ruim beschouwt. Boven de kruisramen, aan den voet van het gewelf, staan de profeten geschilderd. Boven de profeten ziet men, aan den eenen kant, de tafereelen van het oude Testament, die op den Messias betrekking hebben; aan den anderen kant de gebeurtenissen van het Evangelie, die er de vervulling van zijn: de voorspiegeling en het verwezenlijkte. Zoo vertoonen zich, onder de twee naast aan den gevel staande kruisramen:

Aan de eene zijde:

Adam en Eva uit het aardsch
paradijs verdreven, omdat zij
van de verboden vrucht gegeten
hadden;

Aan de andere zijde:

onze Heer op den boom des
kruizes, den hemel voor het
menschdom openende.

Onder de volgende kruisramen:

De Zondvloed;

het doopsel van Onzen Heer;

De offerande van Abraham;

onze Heer Kalvarië bestijgende;

Jozef door zijne broeders verkocht;

onze Heer door Judas verraden;

Mozes, de Israëlieten uit de ge-
vangenschap van Pharao ver-
lossende;

onze Heer tot het voorgeborgte
nederdalende;

Jonas uit den muil van den wal-
visch komende;

onze Heer uit het graf verrij-
zende.

Beneden elk dezer bas-reliefs staan de twaalf apostelen ten voeten uit gebeeldhouwd. Hunne fraaije en groote gestalten zijn in volmaakte overeenstemming, zoowel met het daarboven aangebragte schilderwerk, als met de nissen, waarin zij zich bevinden. De twaalf predikers van het Evangelie staan dáár, als de boden, die door hun woord en de orakels der profeten de schaduwen van het figuurlijk verbond in 't licht gesteld hebben. Maar de leer der apostelen heeft niet slechts het verledene verlicht; zij bestraalt ook de toekomst: het Evangelie houdt het midden tusschen de synagoge en den hemel. Ziedaar, waarom achter iederen apostel in de nis, eene geopende deur is geschilderd; de apostel staat op den drempel, om aan te kondigen, dat na de christelijke openbaring, waarvan hij de prediker is, er alleen slechts een eeuwig Jerusalem bestaat, de stad des lichts met de twaalf poorten van smaragden. Eindelijk ziet men aan den voet van elke nis eene duif in relief met den olijftak in den bek: trefsend zinnebeeld van den geest des Evangelies. Zoo verschijnt in deze bewonderenswaardige rangschikking van schilderstukken en beeldhouwwerk de geheele Godsdienst in hare letter

en in haren geest, van het begin der tijden af tot aan de eeuwigheid; en alles laat zich zamenvatten in den lofzang van Bethlehem: *Glorie aan God in de hoogten der hemelen en vrede den menschen van goeden wille*. Zal ik zeggen, wat genoeg en het mij veroorzaakte, in de meesteresse aller Kerken het volledig plan van den *Katechismus der volharding* weder te vinden? Onder de andere schatten van St. Jan van Lateranen, moet men rangschikken het bronzen praalgraf van paus Martinus V., die groot was onder de andere opperpriesters, omdat hij een einde maakte aan de scheuring van het Westen; en aan den eenen kant van den kruisgang, de kapel van St. Andreas Corsini, eene der prachtigste van Rome, die tegelijk aan de kinderlijke liefde van Clemens XII. en aan de voortreffelijke deugden van zijn roemrijken voorvader herinnert. De twee porphyren kolommen aan de groote nis, ter regter zijde van het Evangelie, sierden welcer de galerij van Agrippa's pantheon; aan de andere zijde van het koor bevindt zich de rijke kapel van het heilig Sacrament, waarvan ik weldra spreken zal. Van de prachtige galerij der kerk bewondert men de vier en twintig marmeren pilasters en het kolossale standbeeld van Konstantijn, in zijne Badstoven gevonden; eindelijk de vermaarde bronzen poort van den tempel *Aemilia*, door Alexander VII. herwaarts overgebracht.

Wij kenden de geschiedenis, en hadden den bouw, de schilderijen en beelden van St. Jan van Lateranen in oogenschouw genomen, met welk onderzoek de kunstenaar en oudheidkenner zich zouden tevreden gesteld hebben, zonder iets meer van de eerwaardige basiliek te vergen: de christen is echter niet zoo gemakkelijk te voldoen. Begaafd met een zin meerder dan de overige menschen, namelijk met het gevoel des geloofs, zoo heeft hij behoefte aan een nieuw genot. Die behoefte is voor hem te gebiedender, naarmate zij in verhouding staat tot het

krachtig en edel gevoel van den verhevener zin, die voldoening eischt. Wie merkt het, inderdaad, ook niet op, dat onze kerken eene goddelijke en menschelijke zijde hebben? Bij het bezoeken van Rome's hoofdkerken, haren oorsprong en geschiedenis na te sporen, te onderzoeken van welke ongewijde monumenten zij de plaats hebben ingenomen, het schilder- en beeldhouwwerk, dat haar verfraait, naar zijne kunstwaarde te beoordeelen, de kostbare marmersoorten, de mosaïken en het verguldsel te bewonderen, die van den vloer tot den koepel haar sieren, ziedaar wat ons de menschelijke zijde dier prachtige kerkgebouwen leert kennen. Wij hadden dit in St. Jan van Lateranen gedaan, en zullen datzelfde in acht nemen bij het bezoek der andere kerken. Die studie, wij komen er gaarne voor uit, is vruchtbaar in edel en nuttig genot. Laat men het echter daarbij blijven, dan is de indruk onvolledig; de geest en de verbeelding kunnen voldaan zijn, doch het edelste deel van den mensch en vooral des christens, het hart, is niet bevredigd: de goddelijke zijde ontgaat de aandacht. Een woord zal deze gedachte duidelijk maken.

Als het ligchaam van Cicero, of Cesar's helm op eene hunner villa's rustte, zou dan, vraag ik, wel één reiziger Italië bezoeken, die zijn hlik daaraan niet verzadigen wilde? Zou er iemand gevonden worden, die, de woning dier groote mannen bezoekende, zich tevreden stelde met de pracht daarvan te bewonderen, zonder het stollijk overblijfsel van den Vader der welsprekendheid of het roemruchtig hoofddekseel van den Meester der wereld te willen zien? Welnu, wat de villa wesen zou, waar het ligchaam van Cicero of de helm van Cesar berustte, zijn de kerken van Rome in werkelijkheid, doch in verhevener zin. Bevoorregt boven alle kerken der wereld, omsluiten hare muren lichamen duizendmaal vereereuswaardiger dan dat van Verres aanklager, en voorwerpen duizendmaal

kostbaarder dan het wapentuig des overwinnaars van Pharsalus. Dáár rusten, dikwerf met de werktuigen hunner boetvaardigheid of marteling, legioenen van heiligen en martelaren, bij uitstek groote mannen, redenaars door hun bloed, helden door hun moed, voorbeelden der eeuwen door hunne deugd, verwinnaren der heidensche wereld en grondleggers der latere vrijheid. Hunne verbrijzelde beenderen, hun bloed, voor de bevrijding van 't menschdom geplengd, zijn dáár, en hierin bestaat de godlijke zijde van Rome's hoofkerken.

Weet gij van die zaken niet af, dan is de tempel, hoe schitterend anders ook, voor u ledig, stom, zonder goddelijke poezy; gij zult hem bezoeken als een gewoon monument; het oor des harten zal er geen toon opvangen, want het oog des geloofs zal er gesloten blijven. En is het dan wezenlijk wel der moeite waard, met dát doel-alleen naar Rome te reizen? om een dergelijk resultaat te bekomen! Doch gaan de kennis van de geschiedenis en het beschouwen van de stoflijke schoonheden der basiliek vergezeld van het godsdienstig bezoek aan hare roemrijke bewoners, dan verheft zich oogenbliklijk de ziel. Ik weet niet, welk gevoel van diepen eerbied en onuitsprekelijk genot het hart overmeestert: alle gewaarwordingsvermogens zijn bevangen en opgetogen; de indruk doet zich algemeen gevoelen. Het tempelgebouw krijgt leven; het spreekt tot de zinnen, tot de rede en tot het geloof, en doet met eene voor allen verstaanbare stem het lang en verheven heldendicht van 't menschelijk geslacht hooren. In die marmeren, albasten, bronzen en porphyren zuilen, die den goddelijken Verlosser verheerlijken, na de tempels van Jupiter of Nero's paleizen versierd te hebben, ziet gij de booze, de heidensche wereld overwonnen door het christendom en geklonken aan de eeuwig glansrijke zegekar des Overwinaars. Vervolgens ontwaart gij in hunne van goud en edele steenen schitterende

grafsteden de zegevierende legioenen der martelaren, die u aanstaren: met de eene hand toonen zij u het katholiek symbolum, door die hand in bloed onderschreven, met de andere de steeds groenende lauweren om hunne slapen, en hunne door dood en glorie geheiligde stem roept u toe uit het verborgene der eeuwigheid: Hoe draagt gij den naam van christen, dien ons bloed voor u veroverd heeft? Met deze gedachten is het onmogelijk, de kerken van Rome te bezoeken, zonder ze met betere gevoelens te verlaten, en zonder daarbij aandoeningen te ondervinden en genoegens te smaken, welke men nergens elders genieten kan.

Wij hadden dan de menschlijke zijde van St. Jan van Lateranen gezien, de godlijke zijde der Moeder en Meesteresse aller kerken bleef ons nog te beschouwen over. In het midden van den kruisgang, onder den grooten boog van het hoofdgewelf, rustend op twee kolommen van oostersch graniet, ter hoogte van acht en dertig voeten, verheft zich het pauslijk altaar; maar welk een altaar?! hetzelfde waarop de heilige Petrus de mis heeft gelezen. Het staat daar, gelijk het door den heiligen paus Sylvester uit de katakomben werd overgebracht. Zijne eenvoudigheid, zijn onaanzienlijk voorkomen zelfs herinneren bijzonder wel aan de eerste eeuwen der Kerk: eenige dennen planken, zonder verguldsel of ander sieraad dan een aan de voorzijde in het hout gesneden kruis; ziedaar alles. Uit eerbied heeft men het omringd met eene marmeren balustrade, waarop de wapenen van Urbanus VIII. en des konings van Frankrijk gebeiteld staan. Eene rijke stoffaadje overdekt het geheel; men had de voorkomendheid die op te ligten, en het was ons vergund, onzen blik te werpen op de zoo vereereerswaardige tafel, waarop het grootte slagtoffer, door den vorst der apostelen opgedragen, zoo menigwerf heeft gerust. 't Is, geloof ik, het éénig altaar in de wereld,

waaronder geene reliquiën rusten. Aan den opvolger van den H. Petrus is uitsluitend het regt voorbehouden, om daaraan de heilige geheimen te vieren.

De oogen opslaande, ziet men, op eene aanmerkelijke hoogte, regt boven het altaar, eene met goud gestoffeerde karmozijn fluweelen tent. Dit behangsel overdekt eene arke of reliquiekas, uit marmer van Paros gebeiteld, en rustende op vier kolommen van egyptisch marmer met verguld-bronzen kapiteelen van Corinthische orde. Die arke bevat de hoofden der heilige apostelen Petrus en Paulus. Tweemaal in het jaar, des zaturdags vóór Paschen en 's woensdags vóór Hemelvaart, worden zij plegtig ter vereering voor Rome's gelukkige geloovigen uitgesteld. Een ander gebruik, dat hier eveneens wordt in acht genomen, verdient niet minder gekend te worden. Teneinde alle jonge levieten aan de bron-zelve van den priesterlijken geest, een geest van apostel- en martelaarschap, in te zegenen, worden de heilige wijdingen aan den voet des altaars, waarvan wij zoo even gesproken hebben, onder de oogen der heiligen Petrus en Paulus, toegediend. Regts van het pauslijk altaar bevindt zich de kapel van het heilig Sacrament. Hoewel van aanmerkelijke hoogte, breedte en diepte, is het tabernakel, naar de teekening van Paul Olivieri, geheel uit edelgesteente en de zeldzaamste marmersoorten zamengesteld.

Ter regter en linker zijde schitteren twee verguld-bronzen engelen met vier kolommen van antiek groen marmer. Het dekstuk en de frontlijst van verguld-brons, die het altaar kroonen, rusten op vier vergulde, *gecanneleerde* zuilen van hetzelfde metaal, en ongeveer vijf en twintig voeten hoog op twee en een halve voet middellijn aan de basis. Het zijn dezelfde, die Augustus, na den zeeslag bij Actium, uit de galjoenen der egyptische schepen vervaardigen en in den tempel van Jupiter Capitolinus oprigten liet. Zij dienden dáár tot kande-

laren ter verbranding van balsem en ander kostelijk reukwerk op groote feestdagen; paus Clemens VIII. gaf haar de tegenwoordige bestemming.

Waarlijk, wij konden hier ons niet onthouden, eene aanmerking te maken, waartoe de gelegenheid bij elke schrede zich voordoet in deze aan oordeel en doorzicht zoo ruim bedeelde stad der Hoogepriesters. Het heidensch Rome verzuimde nooit binnen zijne muren monumenten ter gedachtenis zijner overwinningen op te rigten: het christlijk Rome had hetzelfde instinct. Allerwege verheffen zich de monumenten zijner talrijke overwinningen *op het heidendom*, waarvan het de tempels, obelisk en kolommen tot zijn eigen gebruik aanwendt; *op de groote ketterijen*, wier veroordeeling geschreven is in de schilderstukken en mosaïken zijner kerkgebouwen; *op de Turken*, wier gouden standaards de den Romeinen zoo dierbare kerken van Ara-Coeli en der Overwinning opluisteren. In de Basiliek van St. Jan van Lateranen wordt een ander zegeteeken der overwinningen van het christendom op het Islamismus bewaard. Tegenover de kapel van het heilig Sacrament wuift de banier van Joannes Sobieski, in den vermaarden slag voor Weenen gedragen. Ten blijke zijner dankbaarheid en liefde voor de godsdienst, wilde de groote veldoverste, dat zijn roemrijk veldteeken aan het gewelf van de eerste kerk der wereld wierd opgehangen.

In het koor van het kapittel ziet men den koorstoel der koningen van Frankrijk, die, gelijk men weet, kanoniken van St. Jan van Lateranen zijn; hij staat ter linkerzijde tegen over dien van den Heiligen Vader. Achter de rugleuning van den koninklijken koorstoel verheft zich een bevallig standbeeldje der heilige Maagd, wier vasal en eerste ridder de koning van Frankrijk is; achter den koorstoel des Heiligen Vaders vertoont zich onze Heiland, die den Paus tot stede-

houder heeft. Hoeveel schoons zou men van die zinnebeeldige schikking niet zeggen kunnen? Wij meenden daarin de geschiedenis, de zending en de door de Voorzienigheid verordende onderlinge betrekking der moeder en harer oudste dochter te lezen. Ofschoon we geene koningen van Frankrijk waren, zetten wij ons evenwel in den koninklijken koorstoel neder, en terwijl de herinnering aan Hendrik IV. zich voor onzen geest verlevendigde, verhaalde men ons, dat de kanoniken van St. Jan van Lateranen jaarlijks den geboortedag van hunnen koninklijken medebroeder door eene plegtige mis vieren. Dit is een blijk van erkentelijkheid voor het bezit der rijke abdij van Clarac, in het bisdom Agen, waarmede de bekeerde Bearnees St. Jan van Lateranen begiftigde. Tot aan de Julijomwenteling, woonde de fransche gezant het heilig officie bij, op eene aan den ingang van het koor geplaatste estrade.

De schatkamer der Basiliek bleef ons nog ter bezigtiging over. Men vindt er eene der eerwaardigste reliquiën ter wereld. Achter ijzeren traliedeuren, staat, onder breede kristallen bladen verborgen, dezelfde tafel, waarop onze Heer de heilige Eucharistie instelde. Men opende de deuren, en het was ons vergund, dit monument der oneindige liefde van eenen God te aanschouwen. Het is eene houten tafel, zonder eenig versiersel; zij scheen mij één duim dik, over eene lengte van twaalf en eene breedte van zes voeten. De pausen hadden haar eertijds met zilveren platen laten bekleeden, waarvan men haar bij de plundering van Rome, onder Bourbon, den Connetabel, beroofde.

Enige schreden van daar, ontmoet men een aantal andere overblijfselen, wier aanblik evenzeer het hart met dankbaarheid en weemoed vervult. Zij zijn een gedeelte van het purperen kleed, dat men in het *pretorium* (gerechtshof) over de schouderen des Heilands wierp; een stuk der spons, die te

zijner laafnis in gal en edik gedoopt werd; de beker, waarin men aan St. Jan den Evangelist het gif reikte, hetwelk hij, zonder letsel opdrank; een stuk van zijn onderkleed, als ook van de ketting, waaraan hij van Efeze naar Rome werd gevoerd; een schouderblad van den H. Laurentius; het miraculeuse hoofd van den heiligen martelaar Pancratius; een wervelbeen van den H. Joannes Nepomucenus; bloed van den H. Carolus Borromeus en van den H. Philippus van Neri; eindelijk een tafeltje uit het gebeente van een aantal martelaren zamengesteld.

Van uit de schatkamer begaven we ons naar het klooster, waar men schoone overblijfselen van het paleis van Konstantijn ziet. De vierkante galerij onderschragen kleine, keurig bearbeide, marmeren kolommen, van welke er eenige met fijn mosaïkwerk ingelegd zijn. Onder die galerij bewaart men een groot aantal reliquiën, wier echtheid op eene eeuwen-oude overlevering steunt, maar toch niet voldoende schijnt, om die voorwerpen ter vereering voor de geloovigen uit te stellen; zooveel omzigtigheid neemt Rome omtrent dit punt in acht. Onder die stukken bevinden zich de rand van Jacobs put, waarop Jesus zat, toen hij de Samaritaansche vrouw wachtte; eene kolom uit den tempel van Jerusalem, die bij den dood des Zaligmakers gespleten is: *Petrae scissae sunt*; de steen, waarop de romeinsche soldaten het lot wierpen om het kleed zonder naad van het hoogheilig slagtoffer; en twee zuilen van het paleis van Pilatus.

De altijd eerwaardige kerk, welke wij thans bezochten, draagt, behalve de reeds vermelde namen, nog die van Basiliek van Konstantijn en van St. Jan. De oorsprong van de eerste dezer benamingen leidt zich vanzelf af; die der tweede vinde hier eene verklaring. Geruimen tijd reeds was Konstantijn christen in zijn hart, alvorens de verheven handeling, die hem tot de gemeenschap der geloovigen moest inwijden, plaats

had. Om het doopsel te ontvangen, liet hij eene doopkapel bouwen. Het nieuwe gebouw kreeg, zeer natuurlijk, den naam van St. Jan den dooper, en deze ging met der tijd op de kerkzelve over. De doopkapel, naar 't gebruik der eerste eeuwen, van de Hoofdkerk gescheiden, is achtkant; tegen over de acht hoeken, van binnen, verhieven zich acht porphyren zuilen, op genoegzamen afstand van den muur, om een vrijen doorgang open te laten; zij droegen eene kornis en breede frontlijst, waarop eene tweede rij keurig bearbeide marmeren kolommen van zeldzame schoonheid rustte; deze nieuwe kolonade was kleiner dan de eerste, en droeg eene groote architraaf, die het gebouw kroonde.

In het midden bevindt zich nog de langwerpige ronde bazalten waterkom, die vijf voeten lang is. Konstantijn had haar van binnen en van buiten met zilveren platen, ter gezamenlijke zwaarte van 3,800 pond, laten bekleeden. Uit het midden van dat bekken rezen porphyren kolommen op, die gouden lampen droegen van 52 ponden zwaar, en waarvan de pitten uit draden van steenvlas, of asbest, bestonden. In plaats van olie, brandden daarin den geurigsten balsem, gedurende de plegtigheden van het paascheest. Op den rand van het bekken bewonderde men een zilveren lam, ter zwaarte van 30 pond, waaruit water in de vont vloeide; regts van het lam het levensgroot beeld des Verlossers van hetzelfde metaal, wegende 170 pond; ter linkerszijde het beeld van St. Jan den dooper, insgelijks van zilver, en vijf voeten hoog, met den gewijden tekst: *Ecce Agnus Dei, qui tollit peccata mundi*, in de hand; het woog 100 pond. Zeven zilveren herten, zinnebeelden van de ziel, die naar de genade smacht, wierpen water in de vont: elk dezer beelden woog 80 pond; eindelijk, een wierookvat van het fijnste goud, met veertig edelsteenen omzet, en 10 pond zwaar 1).

1) Anast. in *Vit. B. Silv.*

Zoodanig was de doopkapel van Konstantijn; zoo is zij tegenwoordig nog, behalve het goud en zilver, dat de buit der Barbaren geworden is. De oorspronkelijke sieraden zijn vervangen door fraaije schilderstukken, die de voornaamste daden van Konstantijn voorstellen. Deze herstelling dagteekent uit het pontificaat van Urbanus VIII. De vloer is uit fijn mosaik zamengesteld, en de wanden prijken met verguldsel en schilderwerk. Aan het bovenste gedeelte schitteren nog de oude opschriften, die aan de mysteriën herinneren, welke op deze plaats voltrokken werden:

Gens sacranda Polis hic semine nascitur almo,
 Quam fœcundatis Spiritus edit aquis.
 Mergere, peccator, sacro purgande fluento:
 Quem veterem accipiet, proferet unda novum.

« Hier, uit het water, door den Heiligen Geest bevrucht, wordt een volk van godlijken oorsprong voor den hemel geboren. Werp u, zondaar, in dit reinigend water, om uwe smetten af te wasschen; het maakt u van een zoon des ouden menschen tot een kind van den nieuwen Adam. »

Men stelle zich het ontzag-inboezemend en prachtig schouwspel voor, dat dit eerbiedwaardig gebouw in dien plegtigen nacht opleverde, toen het schitterend in den vonkelenden gloed van duizende flambouwen, de magtigsten en hoogstaanzienlijken onder 's werelds grooten en vorsten binnen zijne muren vergaderd zag, en, van de welluidendste zangen weërgalmend, met eene wolk der lieflijkste geuren zich vulde, terwijl de gebieders der wereld, als een nederige katechumeen, aan de hand des plaatsbekleeders van den Godmensch, in 't gewijde badwater nedersteeg, om door zijn doopsel de maatschappelijke zegepraal des christendoms te heiligen!

Regts van de doopvont bevindt zich een ijzeren rooster met twee bronzen deuren, afkomstig uit de badstoven van

Caracalla, die den toegang tot de kapel van St. Jan den Dooper afsluiten. Deze kapel is een *ex-voto* van paus Hilarius III., en bevat prachtige mosaïken. Onder het altaar rusten de gewijde beenderen der roemrijkste martelaren, ten getale van negen en veertig. Hetzij ter oorzaak van de heiligheid zijner bewoners, of wel omdat het aan den heiligen voorlooper is toegewijd, aan wiens dood Herodias zich schuldig maakte, dit heiligdom is aan de vrouwen ontzegd. Dit staat onder de naamlijst der martelaren dus te lezen: *Per il gran santuario fu proibito che le donne non potessero entrare nella predella capella.*

Wij hadden de merkwaardige plaatsen bezocht, waar de roemrijke gebeurtenis, die de wereld van gedaante veranderen deed, voltrokken werd. Met regt heiligde de Kerk de gedachtenis dezer edele overwinning, welke drie eeuwen strijdens gekost had. Een naaldzuil, de grootste der obelisken te Rome, op de plaats-zelve der zegepraal opgericht, verkondigt haar aan alle reizigers. De obelisk van St. Jan van Lateranen is, boven het voetstuk, negen en negentig voeten hoog. Door de keizers Konstantijn en zijn zoon, Constans, uit Egypte naar Rome overgevoerd, werd zij door de Barbaren gebrijzeld, doch daarna, in het jaar 1588, ter plaatse, waar zij nu staat, door het zoo magtig en dichterlijk genie van Sixtus V. weder opgericht.

Wat is dit voor een gebouw, dat daar achter den monoliet, aan de overzijde van het ruime plein, zich verheft? wat zijn dat voor heerlijke mosaïken, die de bewondering des kunstenaars en de belangstelling des oudheidkenners gaande houden? wat is dat voor een trap, dien de pelgrims met zoo diepen eerbied op hunne knieën beklimmen? In het jaar 797, liet paus Leo III., heiliger en roemrijker gedachtenis, het pauselijk paleis vergrooten en verfraaijen. Onder andere werken, zijn smaak en godvrucht waardig, liet hij het beroemde

triclinium of de eetzaal bouwen, waarvan de wand, ter zijde van den ingang, nog bewonderenswaardig is om hare schilderstukken en goeden staat. Zal men, om het gebruik er van te doen kennen, de treffende gewoonte der eerste christenen moeten herinneren? Wie weet niet, dat onze voorvaderen, bij plegtige gelegenheden, elkander onschuldige feestmalen gaven, die zij *Agapa's* noemden? Met reden onder het volk afgeschaft, bleven die liefdemalen nog eene reeks van eeuwen in gebruik bij de grooten, de koningen en pausen. De plaatsbekleeders van Jesus Christus onderhielden dit gebruik met eene eenvoudigheid en waardigheid, die aan de schoone dagen der ontluikende Kerk deden denken. Tot het houden dezer liefdemalen, thans, jammer genoeg, in onbruik geraakt, lieten zij in hun paleis van Lateranen onderscheiden *tricliniums* bouwen. Hunne godvrucht deed ze opluisteren met schilderstukken, die er de prelaten, koningen en keizers, aan den broederlijken disch gezeten, hunne pligten en de gedenkwaardige gebeurtenissen hunner geschiedenis indachtig maakten. Paus Leo III. onthaalde menigwerf in zijn *triclinium* de voorname pelgrims, die behoefte, dankbaarheid of godvrucht destijds in grooten getale naar de eeuwige stad riepen.

Regts van het koor- of priestergestoelte, stelt een prachtig mosaïk den Heiland voor in zittende houding, den kruisdragenden diadeem op het hoofd, en met de rechterhand de sleutels aan St. Sylvester overgevend, die, geknield, het hoofd cirkelvormig met den *nimbus* (glorie) omstraald, voor hem ligt; met de linkerhand biedt onze Heer Konstantijn een standaard aan, die daar geknield, met het zwaard op zijde, en het hoofd met den vierhoekigen *nimbus* omstraald, nederligt. De standaardstaf loopt uit in een kruis, welsprekend zinnebeeld van den oorsprong van het christelijk koningschap en van 't gebruik, dat men er van maken moet.

Aan den linkerkant ziet men drie figuren, naar hetzelfde plan van teekening ingelegd. De heilige Petrus in het midden zittende, gehuld in een wit onderkleed en een mantel, of liever het *orarium* der ouden, heeft de sleutels der kerk op zijn schoot: met de regterhand geeft hij het *pallium* aan paus Leo, met de linkerhand reikt hij Karel den Grooten een standaard toe; de paus en de keizer liggen geknield voor den apostel: beiden het hoofd omstraald met den vierkanten *nimbus*, het onderscheidingsteeken van levende personaadjen, gelijk de ronde gloriekrans het kenmerk der overledenen is. Onder deze zinrijke en harmonische groep leest men:

*Beate Petrus dona
Vita. Leoni PP e. Bictoria.
Carulo regi dona.*

« Gelukzalige Petrus, geef het leven aan paus Leo, en de overwinning aan koning Karel. » Rond het koorgestoelte schitteren in groote gouden letters de woorden, die zoo juist het doel des christendoms als in kort begrip uitdrukken, en waartoe, met vereende pogingen, de magt der pausen en de magt der vorsten moeten samenwerken: *Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bonæ voluntatis* 1).

Zóó vonden wij aan Rome's beide uiterste punten ten oosten en ten westen, in de twee eerste tempels der wereld, het leerstuk, dat aan alle christelijk zamengestelde maatschappijen ten grondslag liggen moet, de regelmatige samenwerking des priesterdoms en van het wereldlijk gezag. De geschiedenis stond dáár, om voor onze oogen de breede schilderij der eeuwen van vrede, voorspoed en waren vooruitgang te ontrollen, die, als uit hare bron, voortvloeiden uit die kuische vereeniging in

1) Zie *Ciampini; Monum. veter. t. II. p. 128 et seqq.*

het bloed van Calvarië bevestigd. Vergenoegen we ons met te zeggen, dat, gelijk de obelisk van het Vatikaan gestadig de eeuwigdurende overwinning des christendoms verkondigt, de mosaïken van het *triclinium* aan de latere volkeren het maatschappelijk beginsel blijven voorhouden, dat alleen hen op hunne waggelende grondvesten staande houden kan. Is het niet tot zoodanige bestemming, dat, in de plannen der Voorzienigheid, die monumenten eener orde van zaken, wier omverwerping men niet genoeg kan betreuren, de verwoestende hand der eeuwen getrotseerd hebben, en ontsnapt zijn aan den brand, die het pauselijk paleis in de asch legde? Wat er van zij, na het afbranden der antieke pauselijke woning, waarvan alleen het *triclinium* en de huiskapel gespaard bleven, liet Sixtus V. vóór die kapel eene prachtige overdekte zuilenrij bouwen, in wier midden hij den heiligen Trap, *Scala Santa*, plaatste.

Geen christen, die niet weet, dat op den lijdensdag onze Heiland, op bevel van Pilatus, eene verhevene plaats, bestaande uit eene soort van balkon met steenen bevoering, beklom, vanwaar het onschuldig slagtoffer aan het volk werd voorgesteld. De trap, waar langs de Zoon Gods die schouwplaats van schande en smart besteeg, werd naar Rome overgebracht; hij bestaat uit vijftien treden van hagelwit tyrisch marmer. Om hem voor beschadiging en uitslijten te vrijwaren, heeft Clemens XII. de treden met notenboomen dekstukken laten bekleeden, waarover nu de pelgrims hunne voeten, of liever hunne knieën laten gaan. Geheiligd door de voetstappen van het aanbiddelijk slagtoffer, en besproeid met het bloed zijner geeseling, is de trap van het pretorium het voorwerp der vereering van het menschdom geworden. Volgens het den christen tot plicht geworden gebruik, beklommen wij hem op onze knieën, levendig doordrongen van het dubbel gevoel, dat den pelgrim

daarbij bezielen moet: het gevoel van dankbaarheid en van berouw. Deze trap, dien de Zaligmaker, met onze ongerechtigheden beladen, meermalen is langs gegaan, leidt naar eene bovenkapel, het *Heilige der heiligen* geheeten, uithoofde der menigvuldige gewijde reliquiën, welke zij bevat: *Non est in toto sanctorum orbe locus*. Daar, tusschen het bloed van een God en de beenderen der martelaren, geplaatst, bedenke men, wat een christen, wat een priester alsdan, op zoo heilige plek, en in het gezigt van zoodanige voorwerpen, gevoelen moet! Men klimt uit het *Heilige der heiligen* af, langs twee trappen, ter regter- en linkerzijde der *Scala Santa* aangebragt.

Ik kan mij het genoeg niet ontzeggen, hier in te lachen, dat, weinige dagen na onze pelgrimaadje, een jong Israëliet, die wegens zijne bekeering zoo vermaard is geworden, den trap van het pretorium voorbij kwam. De heer de Bussières, die hem vergezelde, ontblootte uit eerbied voor dat gewijde monument het hoofd, onder het uitspreken der woorden: *Ik groet u, heilige trap!* De nieuwe Saulus begon luid over deze *bijgeloovige zwakheid* te lagchen. « Lach niet te veel, zeide hem zijn vrome medgezel; weldra zult gij hem op uwe knieën beklimmen. » Eenige dagen later, werd deze voorzegging vervuld. Alfonsus Ratisbonne, door een wonder tot de katholieke Kerk bekeerd, beklom op zijne knieën de *Scala Santa*, met Paulus de onwetendheid beweende, die hem gewapend had tegen den God, wiens smaad en kruis hij nu fier was te mogen deelen.

10 December.

Plan eener kerkelijke Academie. — St. Claudius der Bourgondiërs.

Mijne jonge reisgezellen gingen 's morgens ten 4 ure op eene jagtpartij naar de zijde der Storta, in de romeinsche

campagne, uit. Aangezien ik met de meest vredelievende bedoelingen naar Rome was gekomen, zoo bekreep mij niet de minste lust, om de rust der hazen, wilde zwijnen of stekelvarkens van het latijnsch gewest te gaan verstoren, hoewel dan ook waarschijnlijk hun voorgeslacht de in de historie zoo vermaarde akkers van Cincinnatus onveilig gemaakt, en het zoo roemrijk verkregen weiland van Mucius Scevola kaal geschoren moge hebben; ik bleef dus in de stad. In den loop van mijn rustigen dag kreeg ik kennis aan een echt-katholiek plan. Men sprak, in hooge kringen, van het oprigten eener Academie voor Godgeleerdheid, uit fransche geestelijken, daartoe door de bisschoppen afgezonden, zaamgesteld. Na een driejarig verblijf te Rome zouden die jonge priesters naar Frankrijk wederkeeren, om er de leer en den geest der Moederkerk, die tevens de meesteres is van alle anderen, te komen verbreiden. Wie zou zulk een plan kunnen misbillijken? Komen niet onze kunstenaars, ja, de kunstenaars van alle natiën, komen zij niet naar Rome, om er de goede school bij te wonen, en de daar opgedane lessen in alle deelen van Europa te gaan toepassen? Het gevolg dier studiën en van hun verblijf te Rome doet zich kennen in het afleggen van slechte en gevaarlijke gewoonten, en het daardoor plaats maken voor den goeden smaak. En waarom zou men ten aanzien der gewijde wetenschap niet hetzelfde doen, wat men voor de schilderkunst te werk stelt? Zou zulk eene geestelijke Academie niet het schoonste en zekerste middel opleveren, om, in het godgeleerd onderwijs, die eenheid te verwezenlijken, welke men in de aanvangsstudiën op het oog heeft? Moge de Voorzienigheid dit plan ten goede rigten.

Daar het weder overheerlijk was, kon ik mijne begeerte geen weêrstand bieden, om tenminste een klein gedeelte van de heilige stad in oogenschouw te gaan nemen. Slechts

weinige schreden had ik te doen, of zie, daar stond ik voor het altijd standhoudend gedenkstuk der godvrucht mijner voorouders. De groote natiën, zoo als Duitschland, Frankrijk, Spanje, Portugal, hebben te Rome kerken en hospitalen ten gerieve harer reizigers. Welnu, het vrome Franche-Comté vond in zijne godvrucht het middel, om die edele voorbeelden te volgen; het nam mede plaats onder de groote natiën, welke ik daar heb genoemd. Bourgogne wilde ter dienste zijner kinderen, die den pelgrimstogt naar Rome ondernamen, eene kerk en een hospitaal in de eeuwige stad beschikbaar hebben, en daartoe bragt het ruime giften mildelijk aan. Al die uit Franche-Comté te Rome kwam, had het regt, 1° om geheel voor niet eenige dagen in het hospitaal gehuisvest te worden; 2° van er voorts, tegen betaling van een billijk daggeld, zijn verblijf voort te zetten. Zonder rijk te zijn, is de kerk net, sierlijk van bouw en zeer aangenaam gelegen. In de gevelspits leest men de volgende, met gouden letters geschreven woorden: *Comitatus Burgund. SS. Andreae ap. et Claudio ep. Natio dic.* « Het volk van Franche-Comté (het graafschap Bourgogne) heeft deze kerk aan den heiligen apostel Andreas en aan den heiligen bisschop Claudius gewijd. » Regts, bij het inkomen, boven het wijwatervat, is eene marmerplaat, waarop te lezen staat: *Quicumque oraverit pro Rege Franciæ habet decem dies de indulgentiâ, à papa Innocent. IV. S. Thom. in suppl. q. 25, art. 5. ad Secund.* « Wie voor den koning van Frankrijk bidt, verkrijgt tien dagen aflat, door paus Innocentius IV. toegestaan. » De koning van Frankrijk is misschien de eenige in geheel de wereld, die zulk een voorregt geniet: dit feit kwam mij veelbeteekenend voor. Links, ziet men verscheiden grafsteden, wier opschriften namen van personen en plaatsen herinneren, die onze gebergten zeer bekend zijn, zoo als: N. Vernier

d'Orchamps-Vennes, en Briot de Belherbe enzv. St. Claude-des-Bourguignons maakt geene parochie uit, maar de kerk heeft desniettemin hare inkomsten, tenminste voor een zeker gedeelte, maar in vereeniging met die der overige fransche kerken. Van den beginne af aan zijn zij beheerd geworden door de ambassade en door de pastorij van *Sint-Louis* (den H. Lodewijk).

11 December.

Martelaren. — Obelisk van Augustus voor Santa Maria maggiore (de meerdere). — Santa Maria maggiore. — Oorsprong. — Versierselen. — Schilderwerk. — Heilige poort. — Anecdote. — Monumenten en herinneringen uit dit kwartier van het oude Rome. — Heilig-kruis-in-Jeruzalem. — De titel van het ware Kruis. — Senaat der Martelaren.

De jagt was niet gelukkig geweest: snelvoeters en gevleugelte schenen er zich op gespist te hebben, om niet gedood te willen worden; en, behalve eenig onbeduidend wild, bragten onze vrienden van de partij niets te huis dan de vermoeyenis van den dag, en de aangename herinnering van, met al de appetijt, die jagers eigen is, *la ricotta* of zoogenaamde schapenkaas gegeten te hebben, welke hun een herder had voorgezet. 's Anderendaags vóór tien ure waren wij reeds op de uiterste spits van den Quirinaal, ter plaatse waar vier groote straten elkander regthoekig snijden. De fontein van Mozes vormt het hoofd, de fontein en de reusachtige paarden van het Quirinaal maken den voet uit van dit lange latijnsche kruis, welks armen uitloopen op de schoone kerken van *Trinità di monti* en *Santa Maria maggiore*; de laatste was het doel van onzen pelgrimstogt.

Aan den voet des heuvels, waarop de Liberiaansche basiliek bevallig en smetloos als de H. Maagd, die er vereerd

wordt, rust, verheft zich eene egyptische obelisk. Nog fier met het hoofd omhoog staat daar tegenover het statig kerkgebouw de eeuwenheugende tolk van 't grijs verleden, als gereed om te gewagen van de dubbele eere, die hem te beurte viel, en tegelijk om den pelgrim met de wonderfeiten vooraf bekend te maken, welke hij weldra voor oogen hebben zal. Augustus had twee monolithen (steenblokken) van ongeveer 80 voeten hoogte uit Egypte doen komen, waarvan er een voor de groote renbaan, en de andere voor het veld van Mars bestemd was. IJdelheid der menschen en van hunne plannen! De dood rukte den vorst weg, en deze twee monumenten, die den roem van zijn rijk moesten verhoogen, strekten alleen, om hoog in de wolken getuigenis van zijne nietigheid af te leggen. Door keizer Claudius bij het grafgesticht van Augustus geplaatst, bleven zij daar staan, totdat de Barbaren ze, met zooveel meer nog, kwamen neêrhalen. In 1587 is een van deze twee obelisksen door Sixtus V. hersteld en geplaatst, waar zij nog heden ten dage te zien is. 1)

Een harer opschriften luidt aldus:

CHRISTI DEI
IN ÆTERNUM VIVENTIS
CVNABVLA
LÆTISSIME COLO
QVI MORTVI
SEPVLCRO AVGVSTI
TRISTIS
SERVIEBAM.

« Vreugdevol vereer ik de wieg van Christus den eeuwig levenden God, ik, die droevig diende tot sieraad van het graf des dooden Augustus. »

1) Mercati, *degli obelischî*, c. 27.

Wanneer deze obelisk Christus verheerlijkt, dan volgt zij daarin slechts het voorbeeld van Augustus na, gelijk dit het opschrift der tegenoverstaande zijde te lezen geeft;

QVEM AVGVSTVS
DE VIRGINE
NASCITVRVM
VIVENS ADORAVIT
SEQ. DEINCEPS
DOMINVM
DICI VETVIT
ADORO.

« Ik verheerlijk hem, dien Augustus bij zijn leven verheerlijkte, als zullende geboren worden uit eene Maagd, en die van toen af verbood, dat men hem opperheer zou noemen. »

Dit opschrift, waarover wij verbaasd stonden, herinnert aan eene zeer oude overlevering, die wil, dat Augustus kennis zou hebben gedragen van de komst van den Messias en van zijne geboorte uit eene Maagd. Ik zal daarover spreken bij het bezoeken der kerk van *Ara-Cœli*.

De Zoon der Maagd is God, en wordt als zoodanig erkend; de obelisk verkondigt dat, terwijl zij tevens zich ten tolk der vrome bede van 't herboren menschdom stelt. Die bede, in 't graniet gebeiteld, prijkt op de naar het kerkgebouw gekeerde zijde:

CHRISTVS
PER INVICTAM
CRVCEN
POPVLO PACEM
PRÆBEAT
QVI
AVGVSTI PACE
IN PRÆSEPE NASCI
VOLVIT.

« Moge Christus door zijn onverwinnlijk kruis de wereld vrede geven, hij, die, gedurende den vreedestijd van Augustus, in een stal wilde geboren worden. » En, indedaad, het kruis, dat op Cesar, op de wereld en op de hel zegepraalde, siert de spits der Obelisk. Wij bragten het onze eerbiedige hulde, en kwamen vervolgens langs de breede treden van een prachtigen trap de kerk van *Santa Maria maggiore* binnen. De beroemde patriarchale basiliek staat ter plaatse van het *Macellum Liviae*, eene vermaarde slagterij, door marmeren galerijen of zuilgangen omringd, waar de kooplustige Romein zich de zeldzaamste voorwerpen van geheel de wereld aangeboden zag. Dat dit gebouw luisterrijk moet geweest zijn, kan daaruit worden afgeleid, dat Tiberius het aan zijne moeder Livia toewijdde. 1) Bij het ontluiken van het Christendom werd deze plaats boven alle uitdrukking eerwaardig, door de slagting, die daar onder de Christenen werd aangerigt. In de nabijgelegen kerk van St. Vitus wordt nog een steen bewaard, waarop, volgens de overlevering, eene menigte geloovigen, als onnoozel slagtee, werd gedood. Het is alzoo, door een dier wondervolle punten van overeenstemming, welke Rome stap voor stap ons aanbiedt, dat, op de plaats-zelve, weleer aan eene wulpsche vrouw toegewijd, maar door het bloed der martelaren gereinigd, thans de schoonste kerk prijkt, die voor de Koningin der Maagden werd opgericht.

Santa Maria maggiore is haar ontstaan aan het bekoorlijk *sneeuw-mirakel* verschuldigd. In het begin der IV. eeuw woonde er te Rome een aanzienlijk patriciër, uit het aloude geslacht der Consuls gesproten. Geen kroost hebbende, besloot hij, in overleg met zijne echtgenoot, om zijn aanzienlijk vermogen Gode ten offer te brengen, van wien hij

1) Dio Cass. 37.

het ontvangen had. De vrome echtelingen, met hun voorne-
men zich onledig houdende, verstonden van de H. Maagd,
dat deze hun erfgenaam verlangde te wezen. « Gij zult, zeide
zij hun, eene basiliek voor mij bouwen op dien heuvel van
Rome, waar morgen sneeuw zal liggen. » Het was in den
nacht van den 4. op den 3. Augustus des jaars 552, als
wanneer de hitte in Italië tot den hoogsten graad gestegen
is. 's Anderendaags stond de Esquilijn met sneeuw overdekt,
en weldra was geheel de stad op de plaats van het mirakel
te vinden. Joan, de patriciër, vervolgens paus Liberius, be-
geven zich derwaarts, van geheel de geestelijkheid vergezeld.
De oorzaak van het wonder wordt bekend gemaakt; men
bouwt de kerk op kosten van het echtpaar, en geeft er den
naam aan van *Santa Maria ad Nives* (de H. Maria ter
sneeuw), dien zij nog tot op den huidigen dag in eere draagt 1).
Ter gedachtenis van paus Liberius, die haar, het volgend
jaar, inwijdde, werd zij ook wel de *Liberiaansche* ghee-
ten. Bij die twee oorspronkelijke namen komen nog twee
andere, die niet minder eervol zijn, te weten de *H. Maria*
aan de kribbe, uithoofde van de geboortekribbe des Zalig-
makers, die er bewaard wordt; en de *H. Maria de meer-
dere*, uithoofde zij van al de te Rome aan de koningin des
hemels toegewijde kerken de voornaamste is 2).

1) Zie Bened. XIV., *de Festis B. Mariæ*, p. 481. Baron. *Annot. ad martyr.* 5 Aug. Constanzy, t. II. p. 24.

2) Volgens Pierre-le-Vénéral (Petrus de Eerwaardige) wordt zij aldus genoemd, dewijl zij, na Sint Jan van Lateraan, de eerste kerk der wereld is. « *Habitar Romæ patriarchalis ecclesia in honore perpetuæ Virginis Matris Domini consecrata, quæ vulgari sermone Sancta Maria Major vocatur. Major autem idcirco, quia post Lateranensem sancti Salvatoris ecclesiam, major dignitate non solum Romanis, sed et totius orbis Ecclesiis est.* » (*Lib. II. de Miraculis.*)

De opperpriesters en, in 't algemeen, het volk van Rome, zoo bijzonder met de vereering van de H. Maagd ingenomen, hebben dan ook haren hoofdtempel met bijzondere pracht willen doen uitblinken; en zoo dus is de Santa Maria maggiore boven al de overige kerken van Rome schoon en rijk. Bij het binnenkomen, oostwaarts zich keerende, bevindt men zich tegen over drie breede beuken, harmonisch van vorm en geschraagd door zes-en-dertig kolommen van schitterend wit marmer, voortkomstig uit den naast-aangelegen tempel van Juno *Lucina*. Kapiteelen van de dorische orde, met een kornis in mosaik, met wijngaardranken en arabesken rijk versierd, kroonen de dubbele kolonnade, en smelten hunne bevallige vormen met de rijke versierselen van het plafond zaam. Met genoeg herinnert men zich, dat dit in grootsche vakken gescheiden verwelfsel verguld is met het eerste goud, dat uit America werd aangebragt. Het hof van Spanje, dat dit uit handen van Columbus ontving, wilde er aan de Moeder Gods het offer van brengen, en zodoende kwam het naar Rome tot sieraad der schoonste kerk aan de *Sterre op zee* gewijd; en dit te regt, want het schip, door den onsterflijken ontdekker der nieuwe wereld daartoe uitgerust, droeg den naam van *Santa Maria*. Vier zuilen van egyptisch graniet schragen de twee groote bogen van het kerkschip, en zetten aan het bevallig verschieft een stout karakter bij. Regts en links, bij het inkomen, bevinden zich de statige grafmonumenten van Clemens IV. en den H. Pius V., wiens ligchaam in een antiek groenmarmeren sarcophaag, met verguld-bronzen versierselen opgeluisterd, rust.

Het hoofdaltaar, waartegen men met elf treden opgaat, bestaat uit eene groote antieke sarcophaag van porfier; de deksel van wit en zwart marmer, door vier engelen van verguld brons geschraagd, strekt tot altaarblad. Men meent,

dat het de lijkst was van den patriciër Jan en zijne echtgenoot. De altaarhemel, een prachtig geschenk van Benedictus XIV., rust op vier trotsche porfierzuilen, door gouden palmtakken omslingerd, en vier marmeren engelen er boven op, elk met een overwinnaarskrans in de hand. Aan elke zijde van het altaar, op de uiteinden van den kruisarm (het *transept*), bevinden zich de twee kapellen van Sixtus V. en van het geslacht Borghese, wier pracht alle denkbeeld te boven gaat. Bij het bezoek van de laatste, herinnerden wij ons met weemoed, hoe nog kort te voren daar de stoflijke overblijfselen dier jeugdige prinses Borghese ter aarde werden besteld, wier nagedachtenis in zegening zal blijven binnen de muren van het paleis, door haar te Rome bewoond, en wier asch hier wordt beschreid, waar zij met hare jonge telgen rust. Boven het altaar prijkt de H. Maagd van St. Lucas, op een grond van lapis lazuli, schitterend van edelgesteenten en gedragen door vier engelen van verguld brons; vier kolommen van oostersch jaspis, piedestallen in verguld brons, eene fries van agaathsteen, eindelijk, een uitmuntend basrelief het *mirakel van de sneeuw* voorstellende, ziedaar de hoofdversierselen van het altaar. Eenige onnavolgbaar-schoone fresco's van Guido voltooijen de rijkdommen van het dierbaar heiligdom der Engelen-Koningin.

Onder de groote herinneringen, aan *S. Maria maggiore* verbonden, moet vooral eene niet onopgemerkt voorbijgaan. Op den triomfhoog, die het schip der kerk van het priesterkoor afscheidt, vindt men mosaïken van het hoogste belang. Het Nestorianismus, dat geheel de Kerk zoo vreeslijk griefde, werd op de kerkvergadering te Ephese, in het jaar 451, gedoemd. Om deze nieuwe zegepraal van het geloof op de ketterij te vereeuwigen, deed paus Sixtus III. het koorgewelf van *S. Maria Maggiore* met mosaïktafereelen versieren. De

mysteriën van het maagdelijk moederschap der H. Maria en der Godheid van onzen Verlosser werden daarin voorgesteld op eene wijze, die het geloof der Kerk boven allen twijfel verhief. Dientengevolge heeft de schilder, om aan de bedoe-ling van den paus te voldoen, met ter zijde stelling van de strenge regelen der kunst, het kind van Bethleem voorge-steld op een zetel, die meer naar een troon dan naar eene wieg gelijkt, en het blijkt duidelijk, dat de mosaïkkunstenaar er hoofdzakelijk naar streefde, om de godheid des Zaligma-kers door het ligchamelijk omhulsel der natuur te doen heenschitteren. In andere schilderstukken ontvangt het Kind Jesus offergaven, die alleen aan de Godheid toekomen. Elders wordt de boodschapping des Engels mede, gelijk alles, wat Maria's goddelijk moederschap tot in iedere bijzonderheid betreft, op eene wijze voorgesteld, die het katholiek leerstuk glanzend en onvervalscht doet uitkomen 1). Wij kunnen hier bijvoegen, dat deze eerwaardige schilderwerken het voorregt genoten van op het tweede concilie te Nicea aangevoerd te worden, als eene onwraakbare getuigenis voor de oudheid der vereering van de beeldende kunst in de Kerk.

Dit nu is niet de eenige rijkdom van S. Maria maggiore. De Koningin der Engelen en der menschen is in haren ge-liefden tempel als omstuwde door een glanzenden stoet van heiligen, wier overblijfselen hier rusten, gelijk hunne zielen haar in de gelukzaligheid der hemelen vreugdevol omringen. Voorop in deze schitterende rij vertoonen zich de H. Apos-telen Petrus en Paulus, de H. Andreas, Jacobus, Philippus, Thomas en de overige leden der apostelschaar, hier door eene reliqui van ieder vertegenwoordigd. Onder het pauslijk

1) Ciampini, *Monumen. veter.* t. I, p. 206 en volgg. De oorsprong van dit gedenkstuk staat vermeld in deze woorden, voorkomende op den grooten boog van het koorgewelf: SIXTUS-PLEBI DEI.

altaar rusten de lichamen van den H. Apostel Matthias en van den H. Epaphras, de medgezel van den H. Paulus. Het hoofd van den H. Lucas, Maria's geschiedschrijver, bevindt zich in de kapel van het crucifix. Op den tweeden rang bevinden zich de martelaren van iederen leeftijd, zoo vrouwen als mannen; het hoofd van de H. Bibiana, een arm van den H. Julianus en van den H. Cosmas, een gedeelte van den arm van den H. Abbondius; twee vingers van de H. Anatolia; een gedeelte van den arm, van het boetkleed en der bebloede tuniek van den H. Thomas van Cantorbury; de hoofden van den H. Amandus, den H. Cyprianus en den H. Florentius; eene rib der H. Petronella; een vinger van de H. Cecilia en der H. Agnes; merkwaardige reliquiën van den H. Sebastianus, den H. Laurentius, den H. Blasius, de H. Catharina, de H. Euphemia, de H. Apollina, de H. Felicitas en van nog een groot aantal andere Heiligen: ziedaar de vereerenswaardige vertegenwoordigers van de martelaarschap. Vervolgens komen de opperpriesters der Kerk aan de beurt. S. Maria maggiore is in het bezit der lichamen van den H. Pius V., den lieveling der H. Maagd, die hem de roemrijke overwinning bij Lepanto verzekerde. Rondom hem ziet men, tenminste voor een gedeelte van hun stofflijk overblijfsel, de heilige pausen Gregorius, Sylvester, Urbanus, Sixtus, Anicetus, Calistus, Melchiades, Stefanus, Damasus, Simplicianus en Fabianus: schitterende stralenkrans van robijnen, die het voorhoofd tooit van de doorluchtige Koningin der opperpriesters en martelaren; indrukwekkende drom van getuigen, wier bloed en schriften aan ieder geslacht op nieuw de onvergankelijkheid des geloofs, en de magt van haar verkondigen, die de eeuwige verwinnaresse blijft van alle ketterij.

Na voor die doorluchtige schaar eerbiedig het hoofd gebogen, en haar onze personen, onze vrienden en ons va-

derland aanbevolen te hebben, begaven wij ons naar de heilige poort of deur. Bij het binnentreden van S. Pieter, S. Jan van Lateraan, S. Paul buiten de muren, en S. Maria de meerdere, ziet men op de rechterhand eene toegemetselde deur, waarop, in gulden letters, te lezen staat: Clemens, Urbanus, Benedictus opende mij in dit jaar; Innocentius, Leo heeft mij in dat jaar gesloten. » Wanneer gij vraagt, wat die deur beteekent, dan antwoordt men u: « het is de heilige deur. » En daarbij bepaalt zich dan ook de weetgierigheid van den reiziger en de wetenschap van zijn gids; maar zoodoende hebt gij dan ook een der schoonste gebruiken van het christlijk Rome onopgemerkt laten voorbijgaan. Wij willen daarvoor onze lezers hier schadeloos stellen.

Men wete dan, dat de vier groote basilieken, of hoofdkerken van Rome, behalve hare gewone deuren, elk nog eene deur of poort hebben, die de heilige wordt genoemd. Voorts wete men, dat, telken vijfentwintig jaren, op kersavond, zijnde het jaarfeest van de wereldverlossing, de paus plegtig het jubel- of heilig jaar opent. De dag vangt met eene grootsche processie aan; 's avonds, tegen de vespers, begeeft des Heeren plaatsbekleeder zich van uit zijn paleis naar Sint Pieter; hij is van de kardinalen en prelaten der kerk vergezeld, in een schitterenden kring, die den paus tot voor de toegemetselde deur geleidt. Een van het gevolg biedt den Heiligen Vader een zilveren hamertje aan, waarmee zijne heiligheid tot drie malen toe op de poort klopt. Hij spreekt tevens daarbij de gebeden uit, gewagende van de liefde, de barmhartigheid en de magt der drie godlijke personen, die de heilige Drieëenheid uitmaken, en tevens de troostvolle hoedanigheden zijnde, waarvan Christus stedehouder op aarde de gezalfde bewaarder is. Zoodra de plegtigheid is afgelopen, breken de werklieden den muur weg, en de heilige deur staat

nu geheel open. De penitenciërs (biechtvaders der basiliek), in kerkgewaad gekleed, besproeijen haar vervolgens met wjwater. Vervolgens overschrijdt de paus, met geheel het doorluchtig gevolg, den drempel van de poort, onder vrolijk lofgezing, waarna de vespers aanvangen. Terwijl deze plegtigheid in Sint-Pieter plaats heeft, verrigten drie daartoe door den H. Vader afgevaardigde kardinalen haar aan S. Jan van Lateraan, S. Paul en S. Maria maggiore; daarmee is het jubeljaar nu aangevangen.

Reeds op zich-zelve schoon, zoo wordt zij het nog te meer, wanneer men den gewijden zin dier plegtigheid nagaat. De heilige Deur is regts, de doopvont links van de kerk: ziedaar de twee toegangen ten hemel, die voor den mensch geopend zijn. Eerst het doopbad, doch waarin men slechts eenmaal wordt toegelaten; de deur der boetvaardigheid, ziedaar het tweede middel, en dank zij der godlijke barmhartigheid, dat pad is nooit onherroepelijk afgesloten. Op Kersdag, bij uitnemendheid een dag van genade en vergeving, wordt de heilige Deur geopend. Den hooge priester, die den Zaligmaker vertegenwoordigt, is het voorbehouden, haar te openen, en eerst van allen in te gaan, tot een aardsch zinnebeeld van de verzoening, die in den hemel heeft plaats gehad. Maar, waartoe haar opengebroken? waartoe met hamerslagen, in plaats van de sleutels er voor te gebruiken? Gij ziet daarin de oppermagt van den stede houder des Heeren. De deuren kunnen op tweederlei wijzen geopend worden, met de sleutels, en dit is het in gewone omstandigheden gebezigde middel; maar de met den sleutel geopende deur is altijd aanwezig, en kan ook weder zoo gesloten worden; daarentegen met den hamer open gemaakt, zoo heeft men geen sleutel meer noodig, en ieder-een kan ongehinderd en zonder vrees er binnengaan. Men bezigt dit laatste middel in

buitengewone, plegtige omstandigheden, wanneer de toevloed overgroot is. Zoo ook was het oude Rome in zijne roemrijkste dagen gewoon voor den binnentrekkenden overwinnaar een deel zijner muren te slopen, of om, bij de algemeene geestdrift, van feestvreugde als uit te zetten, of om den zegevierder en zijn talrijk gevolg van met ketens beladen gevangenen en met lauwers gekroonde soldaten eene breede baan te openen.

Het christlijk Rome heeft die gewoonten in stand gehouden, doch veredeld door den gewijden zin, dien het christendom er aan hecht. Alle volkeren ter groote zegeviering der boetvaardigheid uitnoodigende, waarbij de verwonnen hartstogten en de geboete zonden aan den praalwagen der overwinnaars geketend moeten worden, vergenoegt zij zich niet, om met hare sleutels de heilige Deur, de zegespoort, te openen: zij gebruikt een hamer, om haar in te breken, teneinde een ieder het zou kunnen hooren, dat zij voor allen openstaat, en niemand van haar uitgesloten wordt. In het oude Rome was de zegespoort met bloed en tranen bespat, gewijd water besproeit de gewijde poort in het christlijk Rome; en de christen beseft, dat de reiniging zijns harten door tranen van berouw en door het kostbaar bloed des Verlossers, uitgestort over zijne ziel in de vierschaar der verzoening en aan den liefdedisch des Heeren, de onvermijdelijke voorwaarde is van zijn optreden in het spoor des hemels, waarvan de heilige Deur tot ingang strekt. Aan de vier hoeken der stad staan evenzeer de vier groote basilieken geopend: hare gewijde deuren vallen onder den hamerslag der opperpriesters. Kon Rome eene welsprekender plegtigheid bezigen om uit te drukken, dat zij, koningin en moeder, tot haren schoot oproept alle volkeren, in de vier luchtstreken verspreid? dat zij ze met voor allen gelijke liefde uitnoodigt, om te komen putten aan de

peillooze bron van genade en barmhartigheid, die voor hen geopend is zonder uitzondering van natie of stam 1)?

Ons oog wendde zich nu van de heilige Deur naar de grootsche witmarmeren gecanneleerde kolom, die voor de façade van *S. Maria maggiore* geplaatst is. Dit overoud versiersel van den Vredestempel op het Forum, werd herwaarts heengebragt op last van paus Paulus V., die er een standbeeld der H. Maagd op deed plaatsen. Van onder leest men dit opschrift:

PAX VNDE VERA EST
CONSECRAVIT VIRGINI.

« Hij wijdde haar toe aan de Maagd, die de bron is van den waren vrede. »

En zoo dan verkondigt de obelisk van Augustus, voor het front dezer basiliek geplaatst, den lof van het godlijk Kind, en de sneeuw witte zuil van het forum de verheven eigenschappen zijner maagdelijke moeder. Het klinkt, als ruischte er eene harp, door engelenhand bespeeld; men hoore:

IMPVRA FALSI TEMPLA
QUONDAM NVMINIS
JVBENTE INCERTA
SVSTINEBAM CÆSARE
NVNC LÆTA VERI
PERFERENS MATREM DEI
TE PAVLE NVLLIS
OBTACEBO SECLIS.

« Voorheen strekte ik, op Cesars last, ten steun der snode tempels eener valsche godheid; doch thans met blijdschap de Moeder van den waren God dragende, zal ik, o Paulus, uw roem aan alle eeuwen verkondigen. »

1) *Trattato del Giubileo* dal p. quarti. p. 56.

Voorts vermeldt zij de reden harer blijdschap door de voortreffelijkheid der doorluchtige Moedermaagd te doen uitkomen :

IGNIS COLUMNA
 PRÆTULIT LUMEN PIIS
 DESERTA NOCTV
 VT PERMEARENT INVIA
 SECVRI AD ARCES
 HÆC RECLVDIT IGNEAS
 MONSTRANTE AB ALTA SEDE
 CALLEM VIRGINE.

« De vuurkolom, die schitterde van licht, ging de regtvaardigen voor, opdat zij bij nacht den togt door de woestijn zouden kunnen voortzetten; doch deze zuil wijst den weg naar de bron des lichts zelve, door eene Maagd uit den hoogen hemel aangeduid. »

Eere den opperpriesters, die, in dichterlijke taal, zoo grootsche punten van overeenstemming wisten te huldigen, eere aan Rome, op welks gedenkteekenen allen, als om strijd, in brons en marmer de onsterflijke leerstukken des christendoms staan gegrift.

Ik zal *S. Maria maggiore* niet verlaten, zonder hier nog eene laatste herinnering te boek te stellen. Iederen avond, lange na den *Angelus*, als Rome kalm begint in te sluimeren, verneemt men van uit de hoogte van den Esquilijn een schel doordringend klokgelui; dat is niet de gewone avondklok, maar die toon is een blijk van erkentlijkheid en bezorgde menschenliefde. Voor ik weet niet hoeveel eeuwen reeds verdwaalde, door het duister van den avond overvallen, een reiziger in de omstreken van Rome. Uit vrees van, hier of daar, in een der kuilen te storten, waarmeê, ter oorzaak van de catacomben, de bodem hier als bezaaid is, durft de

verdoolde pelgrim geen voet meer te verzetten; hij beveelt zich aan God, en besluit den nacht in de woestijn door te brengen, om er welligt den dood te vinden. 's Anderendaags was het een Mariafeestdag, en te dier gelegenheid nu luidde van *S. Maria maggiore* de klok, wier toon tot het oor des reizigers doordrong, die, daarop afgaande, het pad terug vindt, en zodoende als wonderdadig het dreigend gevaar ontkwam. Uit erkentlijkheid stelt hij een fonds vast, uit welks opbrengst, ten eeuwigen dage, 's avonds eene klok zal moeten geluid worden ter dienste en hulpe van hen, die aan een onheil als het zijne mogten zijn blootgesteld.

Onzen togt voortzettende naar de zijde van het H. Kruis-in-Jerusalem, merkten wij, in het voorbijgaan, bij name de beroemde overblijfselen op der monumenten, die deze vijfde wijk van het oude Rome als overdekten. Links, in een bogt, door het muurwerk der stad gevormd, ziet men wat er nog over is gebleven van het *vivarium*, een uitgestrekte vierkante bergplaats van een gedeelte der tallooze dieren, die voor de volksspelen waren bestemd. Doorgaande, naar de zijde van Claudius waterleiding, vond men de tuinen en het renperk van Heliogabalus, grenzende aan de tuinen van Pallante, den beroemden vrijgelatene van Claudius. Terzelfde plaatse zag men een groot aantal gewijde boschjes, waaronder het *Lucus querquetulanus*, door de Nymphen bewaakt, het *Lucus sagutalis*, aan Jupiter gewijd, en het *Nemus* van Cajus en Lucius de beroemdste waren. Aan den zoom van het laatstbedoelde woud verhief zich het door Augustus verordende amphitheater, waarin Titus de bloedige spelen aanving, waarmede hij zijne regering opende 1). Tusschen de kerk van

1) *Alii vero extra in nemore Caii et Lucii ubi Augustus ad hoc ipsum terram effoderat; ibi enim primo die ludus gladiatorius, caedesque belluarum facta est, etc. Dio in Tit.*

de H. Bibiana en van den H. Eusebius, op den weg, die van S. Maria-de-Meerdere naar het H. Kruis-in-Jerusalem loopt, vindt men het eerste kasteel der Claudiaansche waterleiding (*aqua Claudia*), met twee bogen van gebakken steen er boven op, waar, tenminste volgens het gevoelen van verscheiden oudheidkundigen, de vermaarde zegeteekenen van Marius stonden 1). Voorts kwamen de prachttuinen van Mecenas, welke verrukkelijke oorden geheel de ruimte besloegen tusschen het punt, waar thans de kerk van Sint-Maarten der Bergen (*de' Monti*) staat, en tot voorbij de kerk van den H. Antonius 2). Hier was, volgens het algemeen heerschend gevoelen, de beruchte toren, vanwaar Nero bij den brand van Rome toeschouwde, onder het uitgalmen der verzen, welke hij op het door de vlammen verwoesten van Troje vervaardigd had 3). In de nabijheid zag men en het huis van Virgilius en de tuinen van Lamiani, het gewone verblijf en ook de begraafplaats van Caligula 4). Voordat Augustus' gunsteling, de eerste ontwerper van de warme badstoven, er een zetel voor den wellust van gemaakt had, strekte dit groote terrein, tenminste gedeeltelijk, tot eene begraafplaats voor het gemeene volk en voor de slaven. Daar was ook de *Vicus ustrinus*, dus genaamd naar den algemeenen brandstapel, waar de lijken verbrand werden.

Met die plaatsen voor de wreedheid en den wellust ingerigt, vereenigde zich, in dit gedeelte van Rome, een groot aantal afgodentempels, openbare leerscholen van alle zede-

1) Nardini, lib. IV, c. II, p. 140.

2) Fuerunt in Esquilis, latissimoque ambitu à templo circiter S. Martini in montibus orientem versus, ultra S. Antonii ædem processere. *Donat.*

3) Horat. od. 28, lib. III; Nardini, p. 142.

4) Sueton. c. 59.

loosheid; zoo als, onder anderen, de tempels van *Minerva medica*, van Castor, van Apollo, van Mercurius, van Mars, van Serapis, van Proserpina, van de Vrees, van Venus en van Cupido. Waarom moest het godsdienstig gevoel, zoo levendig en vleeschlijk bij den Romein, dan toch door het heidendom zoo snood zich uiten, dat de reiziger in het oude Rome geen stap kan doen zonder in bloed en draf den voet te bezoedelen? Ik weet het niet, maar het komt mij voor, dat het gemoed, door zooveel herinneringen als beknelde, dáár meer dan elders behoefte aan een steunpunt gevoelt, en dat dit steunpunt nergens anders te vinden is dan in een verzoeningsplaats, namelijk in een christlijken tempel. En, ja, hoe herademden wij, toen wij daar de torens in het oog kregen van het H. Kruis-in-Jerusalem!

Die eerwaardige basiliek is gebouwd op het einde van den Esquilijnschen berg, tusschen een Vennustempel en het amphitheater-*castrense*. Had men wel geschikter plaats kunnen uitdenken? De bloedige werktuigen van den dood eener Godheid, rustende op eene tot in hare diepste ingewanden met eeuwenheugende gruwelen en snoodheden bezoedelde aarde, — ja, is dat niet een roerend contrast, of, zoo gij liever wilt, geene grootsche harmonie? Ziehier wat er van de geschiedenis dezer doorluchtige kerk valt op te teekenen.

Constantijn, in een droomgezicht het kruis van den Verlosser gezien hebbende, had het *Labarum*, dien wonderdadigen standaard, doen vervaardigen, met het letterteeken van Christus en deze hem geopenbaarde woorden tot leuze er op geplaatst: *In hoc signo vinces*, « in dit teeken zult gij overwinnen. » De uitkomst bevestigde de voorspelling. Maxentius' verwinnaar en Rome's meester, de nieuwe Augustus wilde aan het kruis de passende hulde toebrengen. De H. He-

lena, zijne moeder, vertrok naar Jerusalem, ontdekte het ware kruis, en kwam naar Rome met een aanmerkelijk deel van dien rijken schat terug, gelijk ook nog met verscheiden andere hoogst-belangrijke reliquiën, waarover wij straks meer bepaald zullen spreken. Om al die kostbaarheden te bergen, werd er op kosten des keizers eene kerk gebouwd, welke paus Sylvester inwijdde, en die kerk is de doorluchtige basiliek van het H. Kruis-in-Jerusalem. In de geschiedenis heet zij nu eens de *Sessoriaansche*, ter zake van het Sessoriaansche paleis, waarvoor zij in de plaats kwam, en dan weder de *Heleensche*, ter gedachtenis van Constantijns moeder; soms, en wel meestal, het H. Kruis-in-Jerusalem. Ziehier wat daarvan de oorsprong en de beteekenis is. Met het kruis bragt de H. Helena eene groote hoeveelheid aarde van den Kalvarieberg mede, gedrenkt door des Verlossers bloed, en liet er, van den bodem tot aan het gewelf, de bidkapel meê optrekken, waar de heilige reliquiën geborgen werden. Vandaar draagt de kapel en de kerk-zelve den naam van Jerusalem.

Evenzeer als de christlijke Cesar Sint-Jan-van-Lateraan had opgeluisterd, zoo liet hij ook over de nieuwe basiliek zijne keizerlijke gunst mildelijk uitvloeijen. Onder de pracht-geschenken, waarmee hij haar begiftigde, moeten vooral opgemerkt worden vier kandelaars van goud en van zilver, in overeenstemming met het getal der evangelisten, en die dag en nacht voor het kruishout branden moesten. Ieder woog dertig ponden. Voorts vijftig zilveren lampen, elk ter zwaarte van vijftig ponden; een miskelkhevel (*chalumeau*) van het zuiverste goud, tien ponden zwaar; vijf miskelken, ieder van een pond goud; drie zilveren miskelkhevels, elk van acht pond; tien andere, mede van zilver, ieder twee pond zwaar; eene gouden offerschaal (patena) van tien pond; eene patena van zilver, met goud en edelgesteenten versierd, en vijftig ponden zwaar;

een altaar van louter goud, ter zwaarte van twee-honderd-vijftig pond. Gelijk als in St. Jan-van-Lateraan, zoo ook hier, zijn, bij de verschillende belegeringen van Rome, al deze onmetelijke schatten van uit deze basiliek verdwenen. De kerk-zelve, door den H. Gregorius II. en door Lucius II. hersteld, werd op nieuw, in de XV. eeuw, door den kardinaal Peter de Mendoza, die er titularis van was, in orde gebracht.

Te dier gelegenheid had de merkwaardige ontdekking plaats, waarvan wij hier met de eigen woorden van een ooggetuige melding zullen maken: « De 1. Februarij van het jaar 1492 was voor Rome een dag van mirakel. Terwijl de kardinaal de Mendoza op zijne kosten de wanden van het H. Kruis-in-Jerusalem deed inleggen en witten, kwamen de werklieden bij de spits van den boog, die te midden der kerk is opgerigt, en tot aan het dak doorloopt. Ter plaatse gekomen, waar thans nog twee kolommetjes zijn, ontdekten zij eene ruimte, en toen zij daar inkwamen, zagen zij een klein venster, waarboven een looden kistje geplaatst was, ter lengte van twee palmen en behoorlijk gesloten. Op den vierkanten marmerdeksel stond te lezen: *Hic est titulus veræ crucis*; « dit is de titel (het opschrift) van het ware kruis. » In het kistje vond men, in de daad, een klein plankje, ter lengte van een palm, aan de eene zijde door het tijdverloop beschadigd. Op dit bordje stonden met rood-gekleurde letters de volgende woorden: *Hiesvs Ivdæorum Nazarens rex* (Jesus van Nazareth, Koning der Joden), maar het woord *Ivdæorum* stond niet voluit: de twee laatste letters ontbraken er aan, dewijl, zoo als ik gezegd heb, het plankje reeds gedeeltelijk door den tijd verteerd was. Op de mare dezer ontdekking liep nagenoeg de gansche stad naar het H. Kruis heen. Paus Innocentius-zelf kwam er ook, en

beval, dat men het opschrift zou laten blijven in het kistje, waar het in lag, en veroorloofde alleen, dat het achter glas op het hoogaltaar, bij gelegenheid van den feestdag der basiliek, zou worden ten toon gesteld. Niemand twijfelde er aan, of 't was het ware opschrift, hetwelk Pilatus boven het kruis van onzen Heere Jesus-Christus plaatsen deed, en dat, volgens een overoud gebruik, door de H. Helena, hier in de hoogte, toen de kerk gebouwd werd, was neêrgelegd. 1)

Dit is de eerste, maar niet de eenige geestelijke schat, dien de basiliek van het H. Kruis-in-Jerusalem bezit. Het hoogaltaar is een tombe van bazalt, waarin de lichamen van den H. Cesarius en den H. Anastasius rusten. In de onderaardsche kapel, aan de heilige keizerin Helena toegewijd, bewaart men nog een groot gedeelte van het ware kruis, twee doornen uit de kroon van onzen Heer, een der nagelen, waarmede Hij aan het kruis is gehecht geweest; een stuk van het koord, waarmede Hij aan de geeselpaal gebonden was, en de spons, welke men, in gal gedoopt, Hem aanbood. Onder den vloer, die door Eugenius IV. hersteld is, ligt een aantal steenen, die van den Kalvarieberg herwaarts zijn heengebracht. Rondom den Koning der Martelaren ziet men hier dicht op-eengehoopte drommen van bloedgetuigen, van helden te zamen, die, na den kamp met hem glorierijk volstreden te hebben, thans ook in den roem en den luister zijner overwinning deelen: Petrus, Paulus, Bartholomeus, Simon, Fabianus, Sebastianus, Hippolytus, Agapetus, Felicissimus, Epiphanes, Chrysogonus, Dionysius, Anastasia, Pudentiana, Agnes, Euphemia, Laurentius, Gordianus, Jacobus, de Broeder van den Heer, Urbanus, Sixtus, Cosmas, Damianus, Sabinus, Regulus, Nereus, Hermes, Benedictus, Hilarion, Elisabeth, Juliana,

1) Steph. Infessura apud Ciampini. T. III, p. 119. — Bened. XIV, de festis, p. 197.

Felicola, Catharina, Margaretha, deze zijn, met nog eene ontelbare menigte anderen, de namen, die op al deze doorluchtige overblijfselen te lezen staan, waarvan gij u hier omringd ziet, en die in dit heiligdom den gekruisten God verheerlijken. Wanneer, bij het binnentreden van een koningspaleis, of in eene raadsvergadering van menschen zoo als wij-zelfen zijn, een diepe eerbied zich soms van ons meester maakt, zou het dan wel mogelijk kunnen wezen, dat men te midden van zulk eene vereeniging niet in geestelijke ontroering geraakte?

12. December.

Gewijde wouden. — Heidensche tempels. — Nympheën. — Pretoriaansch kamp. — Herinneringen aan Nero en Caracalla. — Badstoven van Diocletianus. — De H. Maria-der-Engelen. — Martelaren. — Capucijnen der Ontvangenis. — Kerkhof. — De eerwaardige Crispino van Viterbo.

Het was heerlijk weder, en voor Rome vrij vinnig koud. Van dit dubbel voordeel gebruik makende, zelden wij onze wandeling in het door ons aangevangen kwartier voort; terwijl wij dat gedeelte, wat wij den avond te voren bezochten, regts lieten liggen, namen wij de bouwvallen en wat er verder vóór de ringmuren gelegen is, naauwkeurig in oogenschouw. Van af de *Porta Salaria* tot aan de *Porta maggiore*, welke herinneringen, welke indrukken krijgt men daar! Iedere voetstap, elke steen heeft iets te verhalen, waarbij oogen, geheugen en gemoed te kort schieten, zoodat wij ons hier slechts bij de treffendste punten van het tafereel bepalen moeten. Tot Rome's aanbegin terugblikkende, bragten wij ons het *Lucus Pætulinus* te binnen, waar Manlius, de verdediger van het kapitol, in het gerigt werd gebragt. 1)

1) In Campo Martio cum centuriatim populus citaretur, et reus

Niet ver vandaar bevonden zich de tempels van Venus Erycina en van Jupiter Viminalis, berucht door de ongehoorde snoodheid, die daar werd gepleegd; de tempels van Hercules, van de Eer, van de Zon, en het gewijde woud van Laverna, de godin der dieven; zóóveel misdaad moest worden uitgeboet! en, ja, ook niet verre van deze plaats verheft zich de *clivus cucumeris*, de komkommerheuvel, door het bloed van een groot aantal martelaren gedrenkt. 1) De oudheidkundigen plaatsen het *Nymphaeum* van Alexander Severus in deze streek. Stellen wij ons een marmeren gebouw voor, met myrte- en oranjeboschjes omgeven, en daarbij tal van zuilgangen, kwistig met goud, schilderwerk en al, wat de zinnen streelen kan, opgeluisterd; ginds eene menigte springfonteynen, die de afwisselendste figuren opleveren, en met zacht gemurmel in kommen van porfier of albast wegvlieten; daarbij dan die verwijfde Romeinen, in wulpschheid zich onder de koele schaduw vertredende, die den dag slijten in het bad, of zich aan al de buitensporigheden van het meest-verfijnde Sybaritismus overgeven, en wij zullen ons een denkbeeld hebben gevormd van die menigte van *Nymphæën*, welke de stad der Cesars opleverde. 2)

Maar ziehier nog wel andere bouwvallen: het is het Pretoriaansche kamp, waar wij thans omwandelen. Toen Augustus keizer geworden was, rigtte hij een lijfwacht

ad Capitolium manus tendens ab hominibus ad deos preces avertisset, apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberassent à tanti memoria decoris, nunquam fore in præoccupatis beneficio animis vero crimini locum. Ita productâ die in Pætulinum lucum extra portam Flumentanam, unde conspectus in Capitolium non esset, concilium populi indictum est. Tit. Liv.

1) Martyrol. 17 Junii et 8 Augusti.

2) Nandini, *Roma antica*. lib. IV. c. IV. p. 135.

voor zich op. Negen cohorten werden in het leger uitverkoren, om voor de veiligheid van den Vorst en de rust der hoofdstad te waken; later steeg haar getal tot zeventien. Aanvankelijk werden zij in de burgerhuizen ondergebracht, maar later zijn die keurbenden door Tiberius vereenigd in een kamp, nabij de wallen, tusschen de Viminaalsche en Tiburtijnsche poort; dat nu was het Pretoriaansch kamp, zoo berucht in de geschiedenis; de bevelhebber dezer lijfwachten, of, beter gezegd, dezer vreeslijke en munitieke Janitsaren, had den titel van Prefect van het Pretorium. Hoeveel namen van personen en gebeurtenissen, hoeveel herinneringen doen zich te dezer plaatse aan den geest niet voor! Nog meent men de woeste kreten te hooren galmen, die Nero met schrik sloegen, toen hij verraden en geheel moedeloos, uit Rome vlugtte, door slechts vier slaven vergezeld, onder welke Sporus zich bevond. De moordenaar zijner moeder, de beul van Petrus en Paulus, hij, Nero, die gisteren nog de wereldbeheerscher was, wordt het thans gewaar, dat het uur der godlijke gerechtigheid voor hem is aangebroken; en zie, daar gaat hij, blootvoets, in een eenvoudige tunica en een ouden mantel gehuld, het hoofd omwoeld en het gelaat in een doek verborgen, gezeten op een slecht paard, en een laatste schuilplaats zoekende in de Villa van Phaon, zijn vrijgelatene. Dit landgoed ligt op vier mijlen afstands van Rome, tusschen de Salarische en Nomentaansche heerbaan. Om er te komen, moet men langs de muren van het kamp; daar schokt op eenmaal de aarde, de bliksem klieft de lucht, de vlugteling is ontdekt, en hij verneemt de kreten der Pretorianen: « Den dood voor Nero, voor Galba de zege! » 1) Nog maar weinige uren meer, en dat vonnis zal aan hem voltrokken worden.

1) Tranquillini over Nero.

In het voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat de Villa van Phaon, waar die bloedgierige kroonvoerder zich deed van kant maken, gelegen was een weinig voorbij waar thans de kerk van de H. Agnes staat, ter plaatse, die den naam van *la Serpentera* voert. 1)

Men zoekt hier voorts, te midden van dit kamp, de plek, waar de kleine tempel stond, waarin de goden van den krijg vereerd werden, en Caracalla zijnen broeder Geta in de armen van hun beider moeder doodde. 2) Met de geschiedenis zoo voortgaande, ziet men diezelfde Pretorianen, op zekeren dag, het Keizerschap in veiling brengen en er, in de daad, koopers voor vinden. Eindelijk, na zoo woest getier, twee eeuwen lang, in de verblijfplaats dezer cohorten, daar werd haar het zwijgen opgelegd: Constantijn, na de nederlaag van Maxentius, door de Pretorianen als keizer gehuldigd, ontbond die oproerige krijgshenden voor altoos.

1) In de Geschiedenis wordt zoo dikwijls van den Prefect van het Prætorium melding gemaakt, dat het zijn nut kan hebben, hem eenigzins nader te leeren kennen. Zijne magt was zeer uitgestrekt; in het militaire bekleedde hij ongeveer den hoogsten rang van het leger; in het burgerlijke was zijn bewind niet minder groot van omvang. Dikwerf had hij meer te zeggen dan de keizer. Onder Commodus waren er twee, en onder Diocletianus vier Prefecten van het Prætorium. Constantijn behield ze, maar bragt ze in hunne magt tot het civile terug. Ieder hunner had een kwart van het Keizerrijk te besturen, dat in vier Prefecturen verdeeld was. De eerste, *præfectus prætorio Galliarum* geheeten, had de Gaulen onder zijn bestuur, alsmede Spanje, Bretanje, Germanië; de tweede, *præfectus prætorio Italiæ* genoemd, had het bewind over Italië en over Africa; de derde, die den naam voerde van *præfectus prætorio Illyrici*, bestuurde Griekenland, Thracië, Pannonië, Mæsië en Dalmatië; de vierde, den titel dragende van *præfectus prætorio Orientis*, beheerde geheel het Oosten, dat wil zeggen, al de provinciën van overzee.

2) Ouph. Pauvin. p. 23.

De schimmen van Burrhus en van Sejanus worden door niet minder afgrijslijke en bloeddorstige schimmen opgevolgd: daar ontdekt ons oog de reusachtige bouwvallen der Thermes van Diocletiaan. *De Romeinen leggen badstoven als provinciën aan!* zóó deed zich de bewondering hooren, waarmee de opgetogen Geschiedenis over het bouwwerk sprak, waar wij thans melding van maken. Diocletianus en Maximianus, al hunne voorgangers te boven willende streven, besloten, eene badstovf van onvergelykelijke pracht te laten bouwen, en dit bragten zij ook ten uitvoer. Hunne Thermes besloegen een vierkant van 1,069 voet op elke zijde. Aan de vier hoeken bevonden zich even zooveel cirkelvormige zalen, die tot *calidarium*, of vergaârplaats van warm water dienden. Een er van bestaat nog heden ten dage, te weten, de uitgestrekte Rotonde, die door de Bernardijnen tot kerk is ingerigt. Het geheele gebouw was een zamenstel van al, wat de verbeelding zich wonderschoons kan uitdenken. Men had er zuilgangen, forums, hangende tuinen, boschaadjes, tallooze watersprongen, opwachtingszalen, schoollokalen voor redenaars en wijsgeeren, de vermaarde Ulpiaansche boekerij, welke Diocletianus derwaarts van uit het forum van Trajanus deed overbrengen. 1)

Deze Thermes telden meer dan drieduizend badzalen, waar twee-en-dertig-honderd personen, te gelijk, en zonder elkander te zien, een bad konden nemen. Elke zaal was van den ongelooflijksten luister: het kostbaarste gesteente, onder den beitel meesterlijk bewerkt, deed er van rondom de wanden glansrijk schitteren; het egyptisch bazalt, met numidisch marmer ingelegd, vormde eene mosaïk, prachtig door een randwerk van kleursteenens omsloten, dat de schilderkunst op zijde streefde, en waaraan geen kosten waren gespaard;

1) Vopisc. in *Prob.*

de plafonds waren met kristal belegd, de badkuipen met steen van Thasus bemetseld, eene weelde, vroeger alleen aan enkele tempels ten koste gelegd; het water stroomde uit zilveren kranen in zilveren vaatwerk, of dat uit edelgesteente gebeiteld was. Zeven jaren lang werd er aan deze badstoof gebouwd: Salomo besteedde niet meer tijd aan den bouw van den tempel te Jerusalem. In het vijftiende jaar der regering van Diocletianus aangevangen, werden deze Thermen, ten jare 298, onder Constantijn en Maximilianus, door de keizers Severus en Maximinus ingewijd, blijkens een oud opschrift, dus luidende:

CONSTANTINVS ET MAXIMVS
INVICTI AVGG.
SEVERVS ET MAXIMINVS CAESS.
THERMAS ORNAVER. ET
ROMANIS SVIS DEDICAVER.

In deze, even als in alle Romeinsche Thermen, onderscheidde men verschillende vertrekken, die te zamen een juist begrip geven van den trap van verwijfdheid, waartoe dit verbasterd volk was afgedaald. Het eerste was het *apodyterium*, dus genaamd, dewijl men zich daar van zijne kleederen ontdeed; vervolgens het *frigidarium*, eene groote badkom, waarin men te zamen zich koud baadde. Pilasters, nissen en standbeelden versierden dit appartement, waar in 't ronde een dubbele rij van trapbanken, *schola* genaamd, was aangebragt, waarop zij plaats namen, die, zonder zelve te baden, zich met de badenden kwamen onderhouden, of wachten, totdat er voor hen in de badkom plaats zou wezen. Op het *frigidarium* volgde onmiddelijk het *tepidarium*, of laauwe bad, met twee groote badkommen, ruim genoeg, om er goed in te kunnen zwemmen. Dan kwam het

sudatorium, waar men het dampbad nam. Te midden in bevond zich een vergaârbak van kokend water, waar wolken van stoom uit omhoog dampten, zoodat er het geheele lokaal meê vervuld en verwarmd was. In digte kolommen opstijgende, liet men ze in het gewelf naar buiten door eene naauwe opening, die met een bronzen schild gesloten was, hetwelk men beneden, door middel van een keten kon ligten en tot uittaling van den stoom doen dienen, wanneer de warmte verstikkend worden mogt. Dit bad bragt het gansche ligchaam in werking. Het *sudatorium* werd verwarmd door een buiten-oven, *laconicum* genaamd, en waarvan de vlammen onder de vloersteen en achter de wanden heen speelden, door geleibuizen in de muren-zelve aangebragt. Eindelijk het *unctorium*, zijnde het vertrek waar de reukwerken bewaard werden, en de badenden zich lieten zalven, maakte de rij der appartementen dezer badstoof voltallig. 1)

En dáár, in die zoo geheel naar de weelde en verwijfheid der laatste Romeinen berekende Thermen, was de algemeene loopplaats van alle klassen van burgers. Het scheen ons toe, als kwamen daar die onwaardige zonen der Scipio's en der Gracchussen, die ontaarde matronen in heur draaggestoelte naar het bad, gevolgd door dien langen sleep van slaven van beide kunne, voor de talrijke diensten vereischt aan deze wulpschheid verbonden, zoo als de *capsarii*, voor het bewaren der kleederen bestemd, de *unctores* of parfumeurs, de *alipili* of huidverzorgers, de *tractatores*, die, zoodra het bad was afgeloopen, den heer of de meesteres op een rustbed nederlegden, en al de ledematen van den bader zoolang begonnen te wrijven, te keeren en te wenden, totdat ze volkomen lenig geworden waren. Zonder de minste pijn te veroorzaken, had men nu de gewrichten lenig gemaakt

1) Galliani, *Peintures des bains de Titus* enz. enz.

en de huid genoegzaam toegereed, om te kunnen worden afgewreven, hetgeen geschiedde met een *strigilum*, zijnde eene soort van lepel, uit hoorn of ivoor vervaardigd, en wel van zulken vorm, dat men er het geheele ligchaam meê rond kon komen, en alle onreinheid wegnemen, die er door de uitwademing zich hier of daar op had kunnen plaatsen. Daarna had de *epilatie*, door middel van de *alipile*, een klein tangje, plaats, waarmee alle op de huid uitbottende haartjes of stoppeltjes werden weggenomen, hetgeen ook wel door het aanwenden van eene daartoe geschikte pommade geschiedde. En als dit nu afgelopen was, dan kwam de *parfumeur*, met allerlei soort van reukwerken, in meer of min kostbare kruiken, beladen. Hij begon den gebaad hebbende zachtkens in te wrijven met een smeersel van varkensvet en witte helleborus, om alle jeukte en uitslag te doen verdwijnen, en voorts werden met fijne reukoliën en geurige wateren, die in kleine fleschjes van buffel- of rhinoceroshoorn besloten waren, al de poren der huid digtgewreven. Daarna begonnen weêr andere slaven het ligchaam met fijn linnen of zacht-wollen doeken luchtig af te droogen, terwijl wederom anderen het in een regt-warmen en aangenaam-zachten scharlaken mantel, *gausape* genaamd, wikkelden. Ten slotte vereenigde zich geheel de slavenstoet, om den Sybariet, den verrijnden wellusteling, in een goed-gesloten draagstoel te plaatsen en zoo naar huis te voeren.

Nacht en dag waren de Thermen geopend, en nacht en dag stroomde ook een digte menigte van bezoekers, luchtig en vrolijk, door de galerijen, de zalen en de tuinen dier badplaats rond. De hoofdvergaderplaats was de *Pinacothek*, eene uitgestrekte zaal, die nog bestaat, en waarvan Michel-Angelo eene der prachtigste kerken van Rome heeft gemaakt. Sedert de regering van paus Sixtus IV. is deze bekend onder

den naam van de *H. Maria-der-Engelen*. Bij het binnenkomen wordt men door het gezigt harer acht antieke kolommen, uit rood graniet aan één stuk van zestien voet in doorsnede op 45 voet hoogte, terstond reeds getroffen; de geheele lengte der kerk bedraagt 556 voet. De eigenlijk gezegde badzaal had 308 voet lengte, op 74 breedte en 84 hoogte. Het gewelf is het grootste, wat men kent. Hare uitgestrektheid, haar mosaïke vloer, haar fresco-schilderwerk en hare kostbare marmerkolommen maakten deze onvergelijkelijk-schoone zaal tot het meesterstuk der Thermen van Diocletiaan, die tevens reeds tot de wonderwerken der eeuwige stad behoorden.

Doch, te gelijktijdig, dat bij de herinnering de geest zich verbaast, krimpt ook het hart te zamen. Reuzengevaarten bouwen, om hunne breidelooze hartstogten te schitterender bot te kunnen vieren, ziedaar het doel waartoe die Romeinen, wien een hospitaal of ziekenhuis onbekend was, en over de schatten van het heelal, en over de dienst hunner slaven, en over het leven der christenen beschikten. Kan men zonder innigen weemoed en bittere tranen er aan denken, dat die prachtige Thermen door 40duizend als mijn-slaven veroordeelde christenen gebouwd werden, wier om het geloof vergoten bloed deze met hun zweet bedauwde plaats drenkte, en de muren doortrok, welke hunne hand hier hebben gebouwd! En zouden wij dan de aanbiddelijke wegen der Voorzienigheid daarin kunnen miskennen! Augustus, zijne ijdelheid involgende, beveelt, dat men de bevolking van zijn rijk zal zamentellen, terwijl hij daardoor tevens de vervulling der profetiën aankondigt. Herodes, door wreede heerschzucht gedreven, wil het Kind, aller Vorsten koning, van kant gemaakt hebben, en de afschuw van geheel het menschdom wordt zijn deel! Diocletianus rigt Thermen op, aan alle uitspattingen der brooddron-

kenheid gewijd, en hij sticht voor de koningin der Maagden een heiligdom; eindelijk, terwijl al de andere Badstoven der Romeinen slechts vormlooze bouwvallen zijn geworden, bleven die van Diocletianus, door martelarenhand gebouwd, nog voor haar schoonste gedeelte bewaard, als luidsprekende getuigen van de onmagt der vervolgers en tevens van de onbetwistbaar goddelijke zegepraal dier Godsdienst, wier hand op alles, wat zij aanraakt, het zegel der onsterfelijkheid drukt.

Santa-Maria-der-Engelen wordt door de karthuizers bediend, wier klooster een gedeelte der Thermen beslaat. Onder geleide van den goeden pater Bruno, Franschman en Lotharinger van geboorte, bezochten wij die overheerlijke kerk, en maakten ons met al hare bijzonderheden en schatten van goud, marmer en schilderwerk naauwkeurig bekend. Zij bezit vier schilderijen, meesterstukken van het beste tijdvak der kunst: *de val van Simon den Toovenaar*, door Pompeo Battoni; *de H. Basilius, die keizer Valens de Communie weigert*, door Subleyras; *de welgelukzalige Nicolaas Albergati*, van Hercules Groziani. Men weet, dat de heilige aartsbisschop door den paus tot Hendrik VIII., koning van Engeland, werd gezonden, teneinde er de katholieke eenheid der Kerk te herstellen. — « Welk bewijs geeft gij mij, vroeg de vorst, voor de waarheid van wat gij mij voordraagt? » — « Welk bewijs gij slechts verlangen zult, » — hernam Albergati. — Ik zal u gelooven, indien gij dit wit brood, daar door mijn page aangebragt, terstond zwart laat worden. » De heilige maakte het teeken des kruizes over het brood, dat onmiddellijk zwart werd. De monarch kwam wel tot het geloof, maar niet tot bekeering; ook de duivelen gelooven, maar hun geloof dient alleen te hunner marteling. Dit treffend tafereel is hier volledig voorgesteld; licht en schaduw zijn zoo meesterlijk aangewend, dat men er zich bij tegenwoordig

waant. In het koor is de vermaarde fresco-schilderij, de marteling van den H. Sebastiaan voorstellende, een klassiek werk van Domenichino. Het meerendeel der fresco's, die Santa-Maria-der-Engelen versieren, komen uit Sint-Pieter, waar zij door dezelfde tafereelen, doch in mosaïk uitgevoerd, vervangen zijn.

Van uit de kerk gingen wij naar de eerwaardige reliquiën-kapel. Welke schatten! Daar staan wij omringd door ledematen van heilige martelaren, welke de muil der leeuwen of de bijl des scherpregters verscheurd of geknot heeft; ook gehééle lichamen nog; voorts fleschjes, glazen urnen, met bloed gevuld; martelaren van allen ouderdom en rang, maar vooral krijgslieden. Heil u, gij, wier handen dit met uw bloed bespat gebouw hebben opgetrokken, gij Maximus, legioensopperhoofd en apostel uwer soldaten; gij Marcellus, hopman, die uwe roemruchte strijdmakkers den weg tot het martelaarschap hebt aangewezen; gij Claudius, Lupereus, Victorius, Facundus, Primitivus, Hemeterius, Chelidonius, Faustus, Januarius, Martialis, Servandus en Germanus. Heil u, Saturninus, eerbiedwaardige grijsaard, voor wien de martelaren den last torschten, die uwe schouderen te zwaar drukte; heil u, doorluchtige patriciër, gij liefdadige Thrason, die in 't geheim uwe door honger en vermoeijenis uitgeputte broeders verpleegd hebt, en, tot loon uwer edelmoedigheid, van den nieuwen Farao de kroon der martelaren mogt ontvangen, en van de Kerk, tot haar erkentenisblijk, de eer van uwen naam te schenken aan eene der vermaardste katakomben. Heil u, eindelijk, heil u roemwaardig geziu van martelaren, welke de dood hier op aarde-zelfs niet scheidde! In eene boven aan geplaatste reliquie-kas ziet men het hoofd van den vader en van de moeder der familie; daar onder den broeder en de zuster, kinderen van ongeveer negen of tien jaren, goed bewaard in

't vleesch en in 't gebeente, geknield liggende en ieder een vaasje, met bloed gevuld, in de hand houdende, als wilden zij de hulde hunner overwinning toebrengen aan hen, die hun met het leven het geloof geschonken hadden. Er zou geen einde aan zijn, wanneer ik van al de martelaren wilde gewagen, wier tegenwoordigheid deze cerwaardige kapel tot een echt heiligdom heeft gemaakt.

Bij het verlaten van de kerk, waar ons gemoed onder allerlei gewaarwordingen de hoogste vreugde smaakte, merkten wij ook nog op het schoone standbeeld van den H. Bruno, en de wit-marmeren buste van den kardinaal Alciati, met dit verheven-eenvoudig opschrift 1):

VIRTYTE VIXIT

MEMORIA VIVIT

GLORIA VIVET.

Het zou bezwaarlijk gaan, iets beters in korter bewoordingen uit te drukken.

Als men het plein *de' Termini* voorbij is en regtsaf slaat, dan komt men spoedig bij de kerk en het klooster der *Ontvangenis*. Wij sloegen dien weg in, dewijl wij het kerkhof der capucijnen bezoeken wilden. Wie heeft daarvan niet hooren spreken? Wie komt te Rome, zonder dáár een bezoek te gaan afleggen? Broeder Bernardo, bij wien wij aanbevolen waren, stond ons aan den ingang der kerk op te wachten. Het zien van een capucijn heeft op mijn gemoed steeds een diepen indruk gemaakt: nimmer ontmoette ik in de straten van Rome een dezer goede paters, een dier ware volksvrienden, met hun langen baard, hunne kastanje-bruine pij, hun lederen gordel en uitgesleten sandalen tot schoeisel, met blooten

1) Hij leefde in deugdzaamheid, hij leeft in ons herdenken,
Hem zal de Hemel 't loon des eeuwgen levens schenken.

schedel en den bedelzak over de schouders, nimmer, zeg ik, ontmoette ik een capucijn, zonder mij eerbiedig te buigen voor dat levend mirakel van evangelische liefdadigheid, en tegelijk een kenmerk der godlijkheid van 't christendom. Zelfs, ja, zou ik meenen, dat, wanneer een van die oude Romeinen, wier stad thans door de nederige volgelingen van den H. Franciscus bewandeld wordt, eens in het leven terugkeerde, hij, bij de ontmoeting van datzelfde wonderverschijnsel, het evenzeer als ik, en misschien méér nog zou bewonderen.

Dubbel aangenaam alzoo was ons het geleide van dien uitmunten frater, met wien wij hier thans aan onze regtmatige nieuwsgierigheid den vollen teugel konden gaan vieren. Wij volgden hem dan, zonder een woord te spreken, den langen gang door, die aan de wanden versierd was met een groot aantal portretten van heiligen, kardinalen en beroemde mannen, door deze strenge Orde voortgebracht. Vervolgens, het koor der kerk doorgaande, gingen wij langs een smallen trap naar het doodenverblijf henen. Daar opende zich eene deur, en, ja, als versteend stonden wij op dien drempel! Welk een gezicht! Uitgestrekte, goed-verlichte grafkelders, wier bodem, voet voor voet, met lijkheuvels overdekt is, waarop een klein crucifix staat geplaatst, terwijl de zoldering en de muren met doodsbeenderen zijn versierd. Ik zeg *versierd*, want men heeft daaruit allerlei figuren, rozetten, guirlanden, tot zelfs lichtkronen zaamgesteld, die in het gewelf neêrhangen. De grafkelders-zelve zijn in 't rond met *tibia* (arm- en beenpijpen), in zekere symetrie, omgeven, die telkens op eenigen afstand eene soort van *loculi* of ruime nissen, zoo als die van de katakomben, vormen. Daar vertoonen zich, schijnbaar bidde of slapende, oude en nieuwe dooden, allen tot dezelfde kloosterfamilie behoord hebbende, gewikkeld in hunne grove pij en met een crucifix in de hand. Het gezicht dezer, ten-

minste voor een groot gedeelte, aan de vernieling van het graf ontsnapte lijken, maakte op ons een onbeschrijflijken indruk van ontzetting, doch die terstond gematigd en christlijk gewijzigd werd door den aanblik dier onveranderlijk kalme wezenstrekken, en door die talrijke zinnebeeldige teekenen der opstanding uit den dood.

Men zegt, dat deze uit doodsbeenderen vervaardigde mosaïk het werk is van iemand, die, om de vervolging der justitie te ontgaan, in het binnenste van dit klooster gevlugt was. Zulks zou op het einde der XVII. eeuw hebben plaats gegrepen. Wat daarvan ook zij, zooveel is zeker, dat de kloosterlingen, wanneer zij-zelve het al niet gedaan mogen hebben, tenminste dat werk toelieten. Een zoodanig *spel* met menschenbeenderen kan welligt, in 't oog der wereld, ontheiligend schijnen; maar voor den christen, bijzonder voor den kloosterling, is zulk een vertrouwlijk-eerbiedige omgang met den dood een gevolg der overwinning, daarop door hem behaald: men ziet, dat hij er geen vrees voor heeft. Met een open helder gelaat, met een glimlach op de lippen, leidde de goede, reeds grijzende pater, onze gids, ons dit doodenverblijf welwillend rond, te midden zijner afgestorven broeders de plek ziende, waar ook hem eenmaal eene rustplaats wacht.

Een glans van genoegens verspreidde zich over zijn schoon gelaat, toen hij voorstelde, om ons naar de kerk te geleiden, waar hij ons ooggetuigen wilde doen zijn van een geheel ander voor hem vrolijk, voor ons wondervol tafereel. Gij meent welligt, dat het hier de beroemde schilderij zou gelden van den H. Michael, dat meesterstuk van Guido Reni, of den onnavolgbaren H. Franciscus, door Domenichino? O neen! De wonderen der kunst stonden thans te verdwijnen voor een wonderwerk, dat door God-alléén kan worden verrigt. Eerst van allen eene kleine zijkapel binnengetreden zijnde, ont-

stak de pater twee wasfakkels, nam het losse voorstuk van het altaar weg, schoof een rood saaijen gordijn op zijde, en opende vervolgensteen houten lijkist: toen werd het ons gegeven, met het oog te aanschouwen wat allen moesten zien, die zeggende: « *wanneer ik een mirakel zag, zoo zou ik gelooven.* »

Zie, daar vertoonde zich aan onzen blik als zachtkens ingesluimerd een arme capucijn, voor nu vijf en negentig jaren ontslapen, den schedel met de grijsheidskroon des ouderdoms getooid, den schoonen baard gekronkeld om de kin, de oogen half geloken, met rozen op de wangen en rond de nog kleurige lippen een vriendelijken lach, zilverblank van handen, de voeten vleezig en zacht, en geheel de huid dooraderd als in 't leven. Wilt gij weten hoe die capucijn heet? Hij wordt genaamd de eerwaardige dienaar Gods, frater Crispino van Viterbo. Zijne geschiedenis is wijdloopig, maar ik ga ze u in weinige woorden mededeelen.

Den 13. November, 1668, werd te Viterbo, uit fatsoenlijke en godvreezende ouders een kind geboren, dat bij den H. Doop den naam van Petrus ontving. Vijf-en-twintig jaren later, lag een jongeling van een aanminnig uiterlijk, kuisch als een engel, en zacht-vriendelijk van inborst, voor de poort van het capucijner-klooster zijner geboortestad neêrgeknield, met tranen smeekende, dat hem het nederig eerekleed van den H. Franciscus ten deele vallen mogt. Die gunst werd hem toegestaan. Van den dag zijner professie af, veertig achtereenvolgende jaren lang, zagen hutten en paleizen van den romeinschen staat den jongen Petrus, toen frater Crispino geworden, eene aalmoes vragen voor het convent. De giften, welke hij ontving, werden door hem altijd met gebeden, soms evenwel ook met een of ander mirakel beloond. Op tachtigjarigen leeftijd doorkruiste de eerwaardige frater, met den bedelzak over den schouder, nog immer de steden en het

platteland. Maar de naam van den capucijn ging toen ook van mond tot mond, de geur zijner deugden lokte de menigte naar zijn pad heen, en zelfs het kerkelijk purper bragt hem eerbiedige hulde toe. Hij stierf te Rome, en de stemme des volks, de stem van God, roemde hem gelukzalig in den hemel, en de Hemel legde daarvan aan de aarde getuigenis af. De man Gods, even als zijne broeders, zonder balseming op het gemeenschaplijk kerkhof begraven, werd vandaar, bij het gerucht van nieuwe mirakelen, onverlet en schoon, naar zijne nieuwe rustplaats op het altaar overgebracht, waar wij hem aanschouwden, gelijk elke reiziger hem dáár kan zien.

13 December.

De kamer der groote mannen.

« Te Athene zijnde, had ik, naar gewoonte, op zekeren dag, Antiochus, in het gymnasium van Ptolemeus, gehoord. Marcus Piso, mijn broeder Quintus, Cajus Pomponius en Lucius Cicero, mijn neef, dien ik als mijn broeder beminde, waren mede daarbij tegenwoordig, en wij kwamen overeen, om 's namiddags te zamen naar de Akademie te gaan wandelen, aangezien daar op dat uur nagenoeg niemand te vinden was. Wij zouden bij Piso elkaër ontmoeten; en vandaar, onder allerlei gesprekken, legden wij de tien stadiën, van de poort Dypyle tot aan de Akademie, af. Toen wij op deze schoone, zoo te regt beroemde, plaats aangekomen waren, vonden wij er al die stilte en rust, welke wij begeerden, en nu sprak Piso ons toe:

— Ligt het werkelijk in onze natuur, of is het slechts eene gemoedsbegoocheling, dat wij op het zien van de plaatsen, waar groote mannen woonden, ons meer aangedaan gevoelen, gelijk thans met mij het geval is, dan wanneer wij

van hen hooren spreken, of wel een of ander hunner schriften lezen? Ik voel mij hier gedwongen, om aan Plato te denken; hier, hield Plato zich met zijne leerlingen bezig; die kleine tuinen daar, juist in onze nabijheid, brengen mij den wijsgeer duidelijk voor den geest, zoodat ik bijna meen, hem voor mijne oogen te hebben. Hier wandelden Speusippus, Xenocrates en zijn leerling Polemon, die zich gewoonlijk te dezer plaatse nederzette.... Kortom dit oord bezit in zoo hooge mate het vermogen, om denkebeelden in ons te wekken, dat men, niet zonder grond, de kunst van het geheugen daaraan verbonden en toegeschreven heeft.

— Ja, voorzeker, Piso, hernam Quintus, dat vermogen is groot; ik-zelf rigtte, zoo even, op den weg herwaarts, mijne oogen naar dat gehucht van Colone, waar Sophocles woonde, en ik gevoelde mij daarbij innig aangedaan, meenende eenigermate, dat ik mijn lievelingsdichter zag, dien ik, gelijk gij weet, zoo zeer bewonder....

— En ik, zeide Pomponius, wien gij het euvel duidt, de gevoelens aan te kleven van Epicurus, wiens tuinen wij zijn voorbij gegaan, en werwaarts ik mij dikwerf heenbegeef met Phedrus, van wien ik, gelijk u bekend is, veel werk maak, en op grond van het oude spreekwoord, vergeet ik de levenden niet.

Ik hernam toen: Piso ik ben van uwe meening, de plaatsen, waar beroemde mannen zich ophielden, doen ons gewoonlijk levendiger en aandachtiger aan hen denken. Gij weet, dat ik eens met u naar Metapontus gegaan ben, doch, bij mijn gastheer niet binnentrad, vooraleer ik de plek aanschouwde, waar Pythagoras zijn leven had doorgebracht, en den zetel, waarvan hij zich bediende. De vergaderzaal, waar Charmedas zijn onderrigt gaf, is voor mij niet zonder belang; ik meen hem te zien, want ik ken zijne ge-

laatstrekken, en het schijnt mij toe, dat die zetel-zelf, thans onbezet, en waarop eens een zoo groot genie plaats nam, nog tot zoo even toe, spijt heeft van hem niet meer te hooren.» 1)

Ook wij moesten de plek aanschouwen, door groote mannen eenmaal bewoond, wij wilden hunne huizen binnen gaan, hunne kamer bezoeken, de voorwerpen aanraken, door hunne handen aangeroord. De gewaarwordingen, te Athene, door Cicero en zijne vrienden gevoeld, en waarin ieder deelt, die de verblijfplaats van een beroemden persoon nadert, diezelfde indrukken gingen ook wij nu krijgen; wat zeg ik? zij moesten zooveel te levendiger en te sterker zijn, naarmate de groote mannen, wier woonstede wij bezochten, heiligen waren.

Omstreeks zeven ure 's avonds begaven wij ons naar de kerk *Gesu*. Pater V. had voor mij het uitstekend voorregt verworven van het H. Misoffer in de kamer-zelve van den H. Ignatius te mogen opdragen. Hoevele herinneringen, hoevele sprekende gedenkteekenen levert deze gewijde plek niet op! Een eenvoudig altaar is daar neêrgezet in een langwerpig vertrek van ettelijke voeten groot, laag van verdieping, onregelmatig van vorm en door slechts één enkel venster verlicht; dat is de kamer, waar geleefd heeft en gestorven is de H. Ignatius, waar de H. Franciscus de Borgia overleed, waar de H. Aloysius van Gonzaga zijne geloften aflegde in handen van den H. Ignatius en de H. Stanislas Kostka in die van den H. Franciscus de Borgia. Het is hier, op datzelfde altaar, dat de H. Carolus Borromeus zijne tweede Misofferande, en de H. Franciscus van Sales veelmalen de zijne aan God opdroeg; het is hier, dat de H. Philippus van Neri, de Apostel van Rome, zoo dikwijls zich met den H. Ignatius onderhield; het is hier,

1) Cicero *de finib.* V, 1, 2.

dat gevormd en ontwikkeld zijn zoovele plannen van ijver voor de heilige zaak des Hemels, van toewijding aan God en de menschen, van liefde voor al, wat heilig is, plannen, groot van omvang als geheel de wereld, vol van afwisseling even als geheel het ballingschapsleven der zonen van Adam. Ziehier het eigenhandig geschrift van al die groote mannen; ziedaar de oorspronkelijke acte, waarbij de eerste paters der Societeit van Jesus zich tot gehoorzaamheid en aan de dienst der Kerk verbinden; die acte is geteekend door Ignatius, Franciscus Xaverius, Lainez, Salmeron, en zoo voorts. Ziedaar den eed, door den H. Stanislas afgelegd, om de onbevleete ontvangenis der H. Moedermaagd te handhaven; dat stuk is geschreven met zijne hand en geteekend met zijn bloed. Ziedaar, eindelijk, in een klein aangrenzend vertrek, de gewijde kleederen van een man, dien de katholieke Kerk met fierheid aan hare vrienden en aan hare vijanden tevens vertoonen kan: het is de barret en het boetekleed (*cilicium*) van den doorluchtigen en godvruchtigen kardinaal Bellarminus. Slaat gij de oogen omhoog, daar ziet gij het in de geschiedenis met roem vermelde zonnescerm, door den H. Franciscus Xaverius gebruikt, toen hij ten plegtigen gehoor bij Furacondono, den keizer van Japan, werd toegelaten. Dit zonnescerm, uit de schors van een boom vervaardigd, onderscheidt zich door eene rijke uitmontering van goud, een allerfraaist werk, dat, met de grootte van een gewoon regenscherf de ligtheid van een veder paart.

Vóór deze zoo oneindig eerbiedwaardige kamer, waar ik de H. Offerande mogt opdragen, is een ander, kleiner vertrek, waarin de H. Ignatius arbeidde. Dáár schreef hij zijne onsterflijke constitutiën; dáár aanschouwt men hem nog met hetzelfde priestergewaad getooid en hetzelfde schoeisel aan zijne voeten. Na geest en hart beiden den ruimen loop gelaten

te hebben, in het onbeperkt gevoel van alles, wat de mensch en de christen op plaatsen, vol van zulke herinneringen, gewaar moet worden, begaven wij ons naar ons logement terug, waar wij het overige van den dag doorbragten, om in kalmte te kunnen nagenieten het heerlijk zielevoedsel, dat ons in den morgenstond was toegestaan.

14 December.

Vicus Patricius. — De zegeboog van Gallienus. — Het huis van den H. Justinus. — De kerk van de H. Pudentiana. — Geschiedkundige herinneringen. — De badplaats van Timotheus. — De kerk van de H. Praxedis. — Mosaïk. — De Borromeuskapel. — De geesekolom. — De Senaat der Martelaren.

Te Rome, meer dan elders, is eene eerste beschouwing onvoldoende; men moet herhaaldelijk dezelfde plaatsen bezoeken, dezelfde monumenten tot een voorwerp van studie maken. Elke voet gronds, dien gij betreedt, elk bouwwerk, door u ontmoet, levert eene geschiedenis op, een feit, dat, door een voorregt, aan de eeuwige stad eigen, van grooten invloed was op de lotsbestemming der geheele wereld, vóór en na de Evangelieprediking. Terugkeerende op den ongelijken bodem van den Esquilijn, lieten wij Santa-Maria-Maggiore regtsaf liggen, om de *Via urbana* op te gaan, aldus naar paus Urbaan VIII. genoemd, die haar eene regte rigting geven deed. Daar stijgt nu Rome voor ons gezigt uit het puin harer drievoudige bouwvallen omhoog, en vertoont zich aan ons oog met al hare namen, hare monumenten en hare herinneringen, van eeuwen her. Een drom van patriciërs scheen ons te omringen; geen wonder, dat schimmenheer duidde aan, dat wij ons in de oude *Vicus Patricius* bevonden, die den naam ontleent van de patriciërs, in dit kwartier opgesloten door Servius Tullius, die hun zodoende

het smeden van nieuwe komplotten beletten wilde. Niet vandaar was het schandtheater van Flora en een Diana-tempel. Propertius had hier zijne woning, die wel nergens beter kon geplaatst zijn 1). Aangezien de wellust altijd de ziel verlaagt, zoo verwondert het ons ook volstrekt niet, in deze streek een zegeboog van kalksteen te vinden, hoogst middelmatig van bouwstijl, ter eere van Galliënus opgericht, en waarop men het volgende leest, eene vleitaal, die aan afgoderij grenst:

GALLIENO INVICTISSIMO PRINCIPI
 CVJVS INVICTA VIRTVS SOLA PIETATE SVPERATA EST
 M. AVRELIVS DEDICATISSIMVS NVMINI
 MAJESTATIQVE EJVS.

Al deze ongewijde gedenkteekenen der heidensche wereld, al deze beruchte personaadjes zijn vervangen door monumenten en door mannen, die in de geschiedenis der ontlukkende Kerk eene roemvolle plaats bekleeden. De II. Justinus, ter verdediging van het Geloof, uit het Oosten gekomen, heeft hier ter plaatse gewoond. « Tot dusverre, zegt de beroemde Apologist, had ik nabij het huis van Martius, naast de badplaats van Timotheus, mijne woning » 2). Een weinig verder op verheffen zich de kerken van de H. Pudenciana en de H. Praxedis, met de Thermen van hare broeders Timotheus en Novatus. Wij staan alzoo hier op den grond, eerst door den H. Petrus, vervolgens door den II. Paulus, en voorts door nog eene menigte christenhelden betreden. In het jaar 44 te Rome aangekomen, met het onbegrijpelijk, maar onwrikbaar-vaststaand besluit, om het kruis op de tinne

1) Et dominum Esquilis hic habitare tuum. *Eleg.* 22, lib. III.

2) Ego prope domum Martii cuiusdam ad balneum cognomento Timothinum hactenus mansi. *Apol.* I.

van het kapitaal te planten, landde het hoofd der galliesche visschers allereerst aan gene zijde van den Tiber, in het Jodenkwartier. Weldra bekeerde hij er den senator Pudens, diens moeder, met name Priscilla, hunne beide zonen, Novatus en Timotheus, alsmede hunne twee dochters, Praxedis en Pudentiana, met al hunne dienaarschap. Het huis dezer van ijver blakende bekeerlingen werd de woning van den Apostel 1).

Wat het cenakel, of de spijszaal, te Jerusalem was, dat werd dit heilig huis te Rome. De plaatsbekleeder van Jesus Christus droeg er de H. Offerande op, zat bij de eerste liefdemalen hier voor, gaf er de gewijde zalving aan den H. Linus en aan den H. Cletus, zijne opvolgers, en aan de talrijke apostelen van het Westen hunne zending 2). De H. Paulus bezocht later vaak de woning van Pudens, en God weet, wat de grondleggers van het christendom niet al gezegd en niet al verrigt hebben op de eerwaardige plek, waar wij hier stonden. Intusschen barstte de vervolging uit: weet gij wel, waarmede zich die jonge maagden Pudentiana en Praxedis bezig hielden, vóórdat zij daarvan het roemrijk slagtoffer werden? Zij gingen de lijken der martelaren opzoeken, met sponsen hun bloed opvangen en in grafurnen overbrengen, of er de groeven mede besproeijen, waarin zij heimelijk het gewijd overschot harer broeders nederlegden: ziedaar de gevaarvolle taak, waarmede hare onvermoeibare christenliefde zich had belast. De onafgebroken overlevering, alle gedenkschriften, of oorkonden en schilderijen, al wat er ter eere dezer twee zusters in de beide kerken te lezen staat,

1) Baron. anno 44, n. 61; an. 57, 71. *Annot. ad Martyrol.* Mazzolari, *Basiliche Sacre*, t. VI, 163. Ciampini, *Monim veter.* t. II, 143—150 etc.

2) Mazzolari, *idem.* 163.

gelijk ook de met een ijzeren roosterwerk gesloten groeven, zijn zoovele getuigenissen ter gunste van de waarheid dezer overigens volkomen met de christlijke zeden overeenstemmende feiten.

Het senatorshuis, in menig opzigt eerwaardig, werd, van de II. eeuw af aan, door den II. Paus Pius I. 1). in eene kerk herschapen. Dit onder den naam van *den Herder* in de geschiedenis beroemde kerkgebouw, aan de H. Pudentiana gewijd, is, zoo als wij gezegd hebben, in de *Vicus patricius* gelegen. Het biedt den oudheidkundige en den christen beiden een rijken oogst van ontdekkingen aan; de mosaïken van het koor zijn van eene hooge oudheid, en Bosio, in overeenstemming met andere oudheidkenners, maakt geene zwaarigheid, om het er voor te houden, dat onder dien bodem eene katacombe aanwezig is. Men vindt daar namelijk een groot aantal kamers of zoogenaamde *monumenta arcuata*, waarschijnlijk overblijfselen der badplaats van Timotheus. Ook geloof men zelfs, dat eene onderaardsche galerij tot aan het kerkhof van de H. Priscilla, bij de *porta salaria*, doorloopt. Het is dáár, dat de doorluchtige zusters ongeveer drie duizend martelaren begroeven, die in de eerste vervolging als slagtoffers gevallen waren 2). De put of groeve, waarin een gedeelte dier gewijde lichamen werd nedergelaten, bevindt zich nog in de kerk, even als het altaar, waarop, volgens de overlevering, de H. Petrus de onbloedige Offerande in het huis van den senator aan God opgedragen heeft. Onder het hoogaltaar ligt het meerendeel van het ligchaam

1) Wanneer dit huis in den brand van Nero mogt vernield zijn, of wel door dien vorst gesloopt, toen hij zijn *gouden paleis* bouwde, dan zouden het de overblijfselen of de plaats wezen, die voor de nieuwe kerk gebezigd werden.

2) Baron. *Annot. ad Martyr.* 19 Januar.

der H. Pudentiana bewaard. Wat kan regtmatiger zijn, dan dat de heldin op het tooneel-zelf van hare zegepraal wordt vereerd?

Nog moesten wij een bezoek afleggen bij een ander lid van de senators-familie, en alzoo links van Santa-Maria-Maggiore afslaande, kwamen wij binnen weinige minuten aan de kerk van de H. Praxedis. Dit nieuwe heiligdom, met het huis van Pudens in het naauwste verband staande, is op de Thermen van Novatus gebouwd. Toevlugtsoord der eerste christenen, bidkapel, reeds van af de II. eeuw, is dit gebouw, door de zorg van paus Pascalis I., in 822, datgene geworden, wat het thans is, te weten eene der eerwaardigste kerken van Rome. Het eerste, wat onze aandacht tot zich trok, was de groote boog van het koor (*tribuna*), tegelijk het gewelf dragende boven het hoofdaltaar, tusschen het schip der kerk en het hooge koor. Men ziet daar eene uitstekend schoone mosaïk, die den hemel voorstelt. In het middelpunt ligt eene stad, werwaarts een aantal, met geschenken beladen, reizigers heengaan. Onder de gedaante van twee engelen, staan de H.H. Petrus en Paulus op de poorten. Te midden van de eeuwige stad staat de Koning der eeuwen, met den wereldbol in de hand. De gelukkige bewoners van het heilig Jerusalem omringen hunnen Vorst, met een diadeem op het hoofd, en palmtakken in de hand. Buiten de stad vertoont zich een engel, die aan de pelgrims den weg ten hemel wijst.

Geheel van boven, in den boog leest men het monogram van paus Pascalis, die de kerk heeft doen herstellen; daaronder steekt, als uit den hemel, een hand met eene kroon, als ten zinnebeeld der Godheid; en daar die kroon op het hoofd van den Heer en Zaligmaker rust, zoo doelt dit op de volheid zijner koninklijke en opperpriesterlijke magt. Onze Heer-zelf vertoont zich hier, staande, en met de regterhand uitgestrekt,

in het plechtig oogenblik, als hij zegt: « Ik ben de goede herder, ik ken mijne kudde en mijne kudde kent mij. » Dit wordt ook nog verduidelijkt door de schapen, die aan zijne voeten weiden, en door de heiligen, die hem ter zijde staan. Regts van den Verlosser bevindt zich de H. Paulus, in een wit opperkleed, aan welks rand de letter P., het monogram van den apostel, te lezen is. Achter hem staat eene jonge maagd, de H. Praxedis; zij draagt een kostbaar kleed, met goud en edelgesteente rijk versierd, terwijl zij in hare, onder een sluijer verborgen, hand een ronde kroon voert, ten zinnebeeld der door de eerste christenen op het altaar aangebragte offergaven. In de derde plaats vindt men hier paus Pascalis, met den vierkanten gloriekrans, of nimbus, om het hoofd, en voorts een model der kerk van de H. Praxedis op de hand dragende. Als ornament is er ook nog een palmboom in frisch groen bijgevoegd, en daarop een phenix, die geheimzinnige vogel, als het beeld der opstanding gebezigd. Links van den Zaligmaker vertoont zich de H. Petrus, in 't wit gekleed, den Heer eene andere jonge maagd voorstellende, namelijk, de H. Pudentiana, even eens als hare zuster uitgedost. Op haar volgt een persoon in een witte dalmatica, en met een boek in de hand, dat rijk met parelen is versierd. Dat boek stelt het Evangelie voor, en alles schijnt aan te duiden, dat die persoon de H. priester Hennon is, wiens ligchaam in deze kerk rust. Wij kunnen slechts ter loops de hoofdtrekken dezer mosaik aanroeren, die de aandacht der oudheidkenners in hooge mate waardig is 1).

Ons oog nu verder latende weiden, zoo viel het op het hoogaltaar, een prachtwerk, met een baldakijn, of troonhemel, er boven, rustende op vier groote kolommen van por-

1) Ciampini, t. II. p. 250.

fier, een geschenk van den H. Karel Borromeus, kardinaal-titelvoerder van de kerk der H. Praxedis. Men gaat naar het priesterkoor, dat op eene crypt, of onderkerk, gebouwd is, langs een trap met twee leuningën, omhoog, over treden, die uit rood-antiek-marmer gebeiteld werden; ik meen, dat dit de schoonste blokken zijn van deze zeer zeldzaam geworden marmersoort. De schilderij, op den achtergrond voorhanden, is van Giulio Romano, Raphaëls beminden leerling. Zij stelt de H. Pudentiana en de H. Praxedis voor, bezig zijnde, om met sponsen het bloed der martelaren op te vangen, en vervolgens er eene groeve of grafplaats meê te besproeijen: deze schilderij wordt gehouden voor een meesterstuk.

Regts van het kerkship, naar beneden toe, is de kapel der familie Borromeo. Wij zagen daar den houten armstoel van den H. kardinaal, alsmede den disch, waarop die prins der Kerk den armen spijsen voordiende. Beneden in de kerk is eene lange marmertafel, achter een ijzeren traliewerk geborgen, waarop deze eenvoudige, maar welsprekende zinsnede te lezen staat: *Op dit marmer sliet de H. maagd Praxedis.* Ik kan dit ligtelijk gelooven; de versterving is de moeder der christenliefde en de oefenschool van het martelaarschap. Ongeveer te midden van het middelschip bevindt zich, van een traliewerk omgeven, de eerbiedwaardige groeve, waarin de heilige denzelfden pligt vervulde als hare zuster in het vaderlijk huis. Een fraai standbeeld stelt de jonge martelaresse geknield, aan den rand der groeve, voor, met eene spons in de hand, waar zij het bloed der martelaren uitperst.

Regts, wederom opgaande, is de beroemde bidkapel van den H. martelaar Hennon. De mosaïk, waarmee zij versierd is, was zoo schoon, zoo harmonisch, dat men ze met den naam van *het Paradijs* bestempelde. Wat er nog van overbleef, alhoewel door den tijd veel geleden hebbende, is echter

de naauwgezette studie des reizigers ten volle waardig 1). Om twee redenen kan ik nogtans er de beschrijving hier niet van mededeelen: vooreerst moet ik beknopt zijn, en ten tweede heb ik dit meesterstuk slechts ten halve beschouwd; immers, hoe zou ik mij daarmee opzettelijk hebben kunnen bezighouden, terwijl gelijktijdig een ander voorwerp zoo luide de aandacht algeheel en uitsluitend tot zich riep. Het is, namelijk, hier, in deze kapel, dat de kolom wordt bewaard, waaraan, gedurende zijne geeseeling, onze Heer was vastgehecht. Wij hadden die kolom daar vóór ons, digt onder het oog, en, ik herhaal het, konden wij dan wel aan iets anders onze aandacht schenken? Men weet, dat deze kolom, door de eerste christenen met godsdienstigen eerbied bewaard, in 1215, door den kardinaal Giovanni Colonna, legaat van den H. Stoel, uit het Oosten werd overgebracht. Zij is van oostersch zwart en wit marmer, en zal drie voet hoog zijn 2). Drie-en-dertig-honderd martelaren, waarvan de voornaamsten in de tabel van paus Pascalis I. genoemd zijn, vormen hier het gevolg, dat den gekruisten God omgeeft. Welnu, al dat gebeente onzer vaders, al die stroomen van vergoten christenbloed, die schandzuil en folterkolom, waaraan de Verlosser de smadelijkste zelfs van al onze zonden en ongerechtigheden al boetende uitwischte, ik vraag het u, kon dit alles ergens beter te zamen zijn gevoegd dan op deze plaats? De kerk der H. Praxedis staat immers twee schreden slechts verwijderd van het oude Floratheater, dat schandtooneel, bij welks herinnering zelfs de onbeschaamdste gevoelen zal, dat hij bloost. Misdrijf en verzoening? — de raadsbesluiten der Voorzienigheid zijn louter harmonie! — ô, de hier zichtbare zamenschakeling dier twee uitersten lost dat raadsel heerlijk op.

1) Ciampini, t. II. p. 250 enzv.

2) Zie Bened. XIV. *de Festis Dom.* p. 184. Cornel. a. Lapid. *in Matth.* c. XXVII, v. 26, p. 524. Mazzol. t. VI. p. 167.

15 December.

Een groote vastendag. — Bijzonderheden aangaande de mosaïk. — Beteekenis van dit woord. — Verschillende soorten van mosaïk. — Geschiedenis der kunst. — Wijze van bearbeiding. — De zamenstelling er van. — Karakters op de kleederen ingeprint. — De Nimbus.

Het was quateremper-woensdag, en alzoo eene groote vasten, daarin bestaande, dat bij het middagmaal en bij het avondgeregt noch eijeren, noch boter, noch melk, noch kaas zijn toegestaan; alles moet met olie bereid worden. Aan den geest der Kerk getrouw, handhaaft Rome de strengheid der oude vastenwetten; maar, toegevend voor de zwakheid harer kinderen, heeft zij slechts een klein getal groote vastendagen. Op dien boetedag, stelden wij ons tot taak, om een meer opzettelijk onderzoek te doen naar den oorsprong der mosaïk, hoedanig hare bewerkingswijze en welke de beteekenis en de oorzaak is van de zoo veelvuldige voortbrengselen, welke deze kunst den reiziger hier ter bewondering aanbiedt. In de daad, eene belangrijke nasporing, die ons regt nuttig en aangenaam bezig hield.

Een der « *Muzen* » waardig werk, ziedaar den algemeen aangenomen wortel, waaruit de taalgeleerden het woord *Mosaïk* 1) hebben afgeleid. In vele opzigten godsdienstiger dan de nieuwere volken, schreven de Ouden aan de goden of aan hunne ingeving al datgene toe, wat hun voorkwam, 's menschen geestkracht te hoven te gaan; en, zeker, is de schoonheid en moeilijkheid, die er in het mosaïkwerk gelegen ligt, wel van zulken aard, dat zij er de eer van konden toekennen aan godheden, die meer bepaald de kunsten onder hare bescherming hadden. Sedert de hoogste oudheid

1) *Opus musicum.*

bekend, schijnen deze werken van geduld, van weelde en genie uit Perzië naar de Grieken te zijn overgekomen, die, op hunne beurt, den Romeinen het geheim er van en den smaak er voor hebben meêgedeeld. Sylla versierde er het eerst den tempel mede, dien hij te Preneste voor Fortuna bouwen deed 1). Weldra prijken de openbare monumenten, en zelfs spoedig ook particuliere woningen met deze nieuwe soort van versiering. Volgens de immer doorgaande wet van den menschlijken geest, ving men allereerst aan met werk van een meer gemaklijken aard. De vroegste mosaïk-arbeid bestond in het harmonisch zamenvoegen van verschillende kleuren van marmer, tot zes-, vier- en driehoeken, cirkels en andere geometrische figuren, waarvan de regelmatige inelkanderzetting een geheel vormde, vol van bevalligheid en afwisseling 2). Deze soort van mosaïk werd gebezigd voor de bevoering van paleizen, woonhuizen en badstoven. De christenen bragten het gebruik er van in de kerken over. Wij zullen er voortreffelijke proeven van zien in die van den H. Clemens, van den H. Sylvester en van de vier gekroonde Heiligen.

De kunst maakte weldra vorderingen, en wilde nu ook bezielde wezens voorstellen, dieren en menschen. Men sneed dus marmer van verschillende kleuren tot zeer dunne stroken, en bragt die weêr tot elkander, in behoorlijke harmonie, zóódanig dat er werkelijk levende schepselen door werden uitgedrukt 3). Het binnenste der kathedrale van Ancona, zelfs het portaal dier aloude kerk, vertoonde ons, later, heiligenbeelden, naar deze nieuwe manier van mosaïkbewerking vervaardigd.

1) Plin.

2) *Opus tessellatum*.

3) *Opus sectile*.

Men begrijpt ligtelijk, dat het bezwaar, om het marmer tot genoegzaam dunne repen te zagen of te snijden, langen tijd een hinderpaal moest blijven voor het fijne bewerken van de kunst. Desniettemin stelde men alle krachten tegen den weêrstand der natuur in het werk, en wel met dit gevolg, dat men eindelijk tot de volmaaktheid geraakte. De Ouden deden met het marmer, wat de Gobelins met de wol doen, en tafereelen, Raphaëls penseel waardig, kwamen uit de mosaïk-ateliers te voorschijn. Iedere reiziger weet, dat de fresco's van den grooten meester in mosaïk zijn gekopieerd: in Sint-Pieter vervangt de kopij het origineel, en zoodanig groot is de begoocheling, dat men, zonder opmerkzaam er op gemaakt te zijn, ongetwijfeld het mosaïkwerk voor het doek-zelf houden zou 1).

Er zijn alzoo drie soorten van mosaïken: de *groot*e, waarmede de Ouden hunne gebouwen bevloerden, en die geometrische figuren en *arabesken* voorstelden. De *middelsoortige*, tot muurversiering gebezigd en geschikt, om, alhoewel meer of min gebrekkig, toch bewerktuigde wezens voor te stellen. De *kleine* soort, die in staat is, om, zoo ten aanzien der levendigheid van tint, als in harmonie van kleur en volmaaktheid van gelijkenis, met het penseel zegevierend te wedijveren. Deze drie soorten van mosaïk, maar vooral de eerste twee, werden door de Romeinen met een kwistigheid aangewend, die zoowel voor hunne onberekenbare rijkdommen, als voor hunne ongelooflijke smaakverfijning pleit.

Het christendom, alomme ter verbetering tusschen beiden

1) Opus vermiculatum. Opus minutis adeo lapillis formatum ut vermium aspectum cominus repraesentet, qui dorsum variegatâ macularum serie tot veluti punctis depictum habent. Ciampini, *Monim. veter.* t. I, p. 81.

tredende, spoedde zich, om ook de kunsten tot hare ware bestemming terug te brengen: de mosaïk werd nu bij voorkeur tot versiering der kerken gebezigd. Als onvergankelijk schilderwerk, was het bij uitnemendheid geschikt, om feiten, herinneringen, en leerstellingen, die onomstootlijk vast staan, te vereeuwigen. En zoo dan ook ziet gij deze kunst in al de groote heiligdommen der eeuwige stad met luister optreden. Tegelijk met de overige kunsten en wetenschappen ging ook de mosaïk in den grooten stortvloed, die op de overstroming der Barbaren volgde, jammerlijk ten gronde. Het was een monnik, een Benedictijner, een abt van Monte-Cassino, die uit Constantinopel het geheim er van naar het Westen overbragt. « Deze man, vol van wijsheid, zegt Leo van Ostia, droeg groote zorg er voor, dat zijne ordebroeders die kunst vlijtig beoefenden, uit vrees, dat ze anders ligtelijk op nieuw onder ons mogt verloren gaan » 1).

De hier meêgedeelde bescheiden waren voldoende voor ons, om met meer kennis van zaken de mosaïken gade te slaan en te bewonderen, die ons alomme omgaven; echter, onze nieuwsgierigheid was nog niet volkomen bevredigd. Hoe en waaruit wordt de mosaïk zamengesteld? Van welke middelen bedient men zich, om aan die schilderijen het koloriet en de volmaaktheid te geven, waardoor ze, in de daad, meesterstukken zijn? Ziedaar wat wij nog wenschten te weten. Het bezoek in de werkplaatsen van Rome, en vooral in die van Sint-Pieter afgelegd, loste ons die vragen voldoende op.

Twee dingen komen bij de zamenstelling der mosaïk te pas, de *kleine steentjes*, dat wil zeggen, de kleine stukjes marmer, porfier of glas, *lapilli* genaamd, en de *lijm*, *gluten* geheeten. Het glas maakt bij kleine mosaïken het gewone bestanddeel uit. Dit glasmetaal nu goed toebereid zijnde,

1) *In chronico monaster. Cassin. Cap. 29.*

zoo mengt men de kleur er onder, en stort dit een en ander in een smeltkroes, die, acht dagen lang, in den oven, aan een zeer hoogen graad van hitte wordt blootgesteld. Zoodra de zamensmelting naar behooren heeft plaats gehad, spreidt men de vloeistof met een ijzeren lepel over een marmeren tafel, die eenige duimen diep is uitgegroeft, en waarop een andere fijn-gepolijste marmerplaat juist past en sluit, zoodat men van een overal gelijk en uiterst-glad afgietsel volkomen zeker is. Na deze bewerking, die voor glas van alle kleuren plaats heeft, neemt men het gegoten blad, dat slechts drie of vier strepen dikte heeft, voorzigtig weg, en snijdt vervolgens, door middel van een zeer scherp mes, hetwelk de Italianen *Tagliuolo* noemen, de dunne glasplaten in kleine, langwerpige stroken. Daarbij komt ook nog een hamertje te pas, waarmee het bedoelde mes zachtkens langs de glasoppervlakte heengedreven wordt. Ziedaar, hoe men de glasstroken bekomt, die voor de groote mosaïk noodig zijn. Wanneer er sprake is van fijne mosaïkwerken, dan bezigt men geen mes of hamer, maar eene zaag. Soms wordt de glasmassa, bij groote vuurhitte, om zoo te zeggen, gesmeed, dat is, als grondstof bewerkt, waarbij men zich (even als bij het kunstglasblazen) ook wel van een spinrad bedient. Voorts wordt, gelijk zulks met den diamant, of met de metalen het geval is, de grondstof geslepen, hetgeen zeker de volmaaktste uitkomsten oplevert. Wanneer het vergulde staafjes zijn moeten, dan wordt er daarom toch geen goud in de grondstof gemengd; maar zoodra deze uit de smeltkroes komt, overdekt men haar met goudblad, en, na nu wederom in den oven te zijn gebracht, is het goud er onafscheidelijk meê verbonden. Ziedaar de wijze, waarop het hoofdbeginsel der mosaïk behandeld en bewerkt wordt.

Voorts komt in aanmerking de bereiding van de lijm, door

de Italianen *lo stucco* geheeten, en die al de verschillende glasdeelen onderling moet zamenvoegen. De Ouden bezigden daartoe ongebluschte kalk, met een mengsel van marmerpoeder, gewoon water en eiwit; maar de ondervinding heeft het onvoldoende dier lijmsort bewezen. Immers, als grondlaag, waarop de mosaïk geplaatst moet worden, droogt zij zóó snel, dat den werkman geen tijd overblijft, om zijn glas met de vereischte naauwkeurigheid te plaatsen. De christen-kunstenaars hebben er een heter middel voor uitgedacht: zij nemen namelijk één deel ongebluschte kalk, drie deelen stof van marmer uit Tivoli en één van eene andere soort; dit mengsel wordt met lijnolie aangemengd, en vervolgens, gedurende acht, veertien, of zelfs tot twintig dagen toe, al naar gelang van jaargetijde en klimaat, gelijk metselspecie, behoorlijk met een truweel om- en doorgeroerd. Daarna ziet men toe, of de bereiding goed wordt, hetgeen blijkt wanneer de pap zich begint uit te zetten en wel in pyramidalen vorm, ten teeken, dat de in de ongebluschte kalk overgebleven waterdeelen verdampen; alsnu moet men er olie bijdoen, of de brei wordt hard. Zoo lang er water in is, houdt de gisting aan, en behoort men er ook olie bij te gieten, totdat de spijs niet meer opwerkt en smedig wordt, in dier voege, dat men er eene laag van kan uitsmeren, die niet meer blaast, en ook niet dan slechts langzamerhand hard wordt.

Ziedaar voor wat betreft het middel, om de mosaïk op te leggen. Nu volge hier nog, met een enkel woord, hoe men daarbij te werk gaat. Over den muur, dien men schilderen wil, wordt eene laag kalk gelegd. Die kalklaag wordt fijngepolijst, en daarin brengt men tevens, op kleine afstanden, gaatjes aan, waardoor de mosaïk te hechter vast zal zitten. Daarover gaat dan eene laag van lijm, waarop voorts de glasstroken geplaatst worden, die het tafereel zullen moeten

zamenstellen. Deze stroken, of, beter gezegd, die vierkante ruiten, zijn twee of drie duim lang en slechts ettelijke strepen dik. Acht vierkante duimen mosaïk kosten ongeveer drie franken; de fijne mosaïk is veel duurder, en eene fraai-uitgevoerde schilderij van die soort heeft onschatbare waarde.

Bij het naauwkeurig onderzoek der groote menigte kostbare mosaïken, in de kerken van Rome voorhanden, heeft men op de kleederen van dezen of genen, die daar wordt voorgesteld, zekere alphabetische karakters ontdekt, wier beteekenis de geleerden in hooge mate heeft beziggehouden, en wel te vergeefs, tenzij men het raadsel wilde oplossen, door met Ciampini aan te nemen, dat die karakters niets anders zijn dan des kunstenaars monogram 1).

Gelukkig is de wetenschap geslaagd in hare nasporingen ten opzichte der zoogenaamde *glories* of *nimbi*, — straalkransen — die rond het hoofd, voornamelijk van de heiligen, schitteren. De overlevering en de monumenten, zoowel van de gewijde, als van de ongewijde geschiedenis, leeren, dat de vierkante *Nimbus* een levenden persoon aanduidt, terwijl de cirkelvormige, het zinnebeeld der volmaaktheid, voor overledenen gebezigd wordt, en wel als een bijzonder kenmerk van heiligheid, zoo als de straalkransen of sterrekroonen het uitsluitend sieraad der Godheid zijn. De kennis dezer zinnebeeldige teekenen heeft den sleutel aan de hand gegeven tot de verklaring van eenige mysterieuze schilderijen, die nu dan ook, niet alleen voor wat de beteekenis aangaat, volkomen ontcijferd zijn, maar wier tijd van vervaardiging daardoor tevens met zekerheid bepaald is.

1) *Monim. veter.* t. I, p. 98—105.

16 December.

Het oude Kapitoel. — Tempel van Jupiter. — Citadel. — Curia calabra. — Tarpeïsche rots. — Intermontium. — Schatkamers. — Het hedendaagsche Kapitoel. — Museum en Galerij. — De kerk van Ara-Cœli. — Openbaring aan Augustus. — Mamer-tijnsche gevangenis.

Begeerig, om het middelpunt, het hart van 't oude Rome tot het onderwerp onzer beschouwingen te maken, schorsten wij onze wandelingen in het kwartier *de' Monti* tijdelijk op, om ze, onder het geleide van een bekwamen gids, thans rond het Capitolium te gaan aanvangen. Welke herinneringen zijn er aan dien grootschen naam niet verbonden! Ik zal mijn leven lang de gewaarwording van huivering niet vergeten, die zich van mij meester maakte, toen ik, voor de eerste maal, die vreeslijke plaats aanschouwde, waar de reuzen-strijd tusschen Rome en geheel de wereld, zooveel eeuwen lang, telkens tot eene bloedige beslissing gebragt werd. In de straat van *Ara-Cœli* gekomen, kregen wij al spoedig de verheven kruin van het vermaarde gebergte in het gezigt. Men komt er gemakkelijk heen langs een trap met breede leuning, die tot aan de bovenvlakte doorloopt. AIIerwege vertoonen zich zinnebeeldige teekenen der kracht, of van het geweld: onder aan de balustrade liggen twee egyptische leeuwen van zwart graniet, de schoonste, welke men kent; en boven aan den trap twee kolossale standbeelden van penthelisch marmer, Castor en Pollux voorstellende, ter zijde van hunne paarden geplaatst. Deze meesterstukken van antieke beitelkunst werden, onder Pius IV., in de *Ghetto*, het Jodenkwartier, gevonden. Daarachter volgen twee kolommen, de eene, regts bij het opgaan, is de oude mijlpaal, die de eerste mijl aanwees op den Appischen weg, waar zij in 1384 ge-

vonden werd; de kolom, die links er tegen overstaat, is slechts tot pendant voor het oog daar neêrgezet.

Volgens onze gewoonte bestudeerden wij het Capitolium, zoo als het eertijds was, en zoo als het thans zich voordoet. Alzoo, wanneer wij voor tweeduizend jaren herwaarts heengekomen waren, ziehier dan, wat ons oog zou hebben getroffen: vóór ons een steilen berg, omringd van onverdelgbare muren, met onverwinbre torens bezet 1), waarvan men, aan de zijde van het Forum, nog heden ten dage de grondvesten zien kan: een reuzen-werk, uit groote blokken hardsteen zaamgesteld, die zonder eenig cement op elkander geplaatst en onwrikbaar in een-gezet zijn, even zoo als dit met het gewelf van het groote riool (*de cloaca magna*) van Tarquinius het geval is. Links lag dan de even heilige als geduchte tempel van Jupiter Capitolinus; regts de citadel van Rome en de Tarpeïsche rots, en, te midden in, het *Intermontium* of de *Ara*, eerst een eikenboschje, voorts eene vrijplaats, maar altijd het onschendbaarste toevlugtsoord der Romeinen. Over deze geheele uitgestrektheid lagen overigens eene menigte kleine tempels, of zoogenaamde *Ediculen*, aan de tallooze afgoden, welke Rome vereerde, toegewijd; eindelijk, bronzen poorten, nog minder te slopen dan de wallen, en die de vreeslijke sterkte afsloten. Het Capitolium was dus, bij uitnemendheid, het hart van 't oude Rome, het heiligdom der heidensche wereld, het holwerk der dwingelandij, en de vestingburgt van de hel.

Door zijn rijkdom, door zijn geduchten naam, door den God, aan wien hij was toegewijd, kan de tempel van den kapitolijnschen Jupiter teregt worden aangemerkt als de meest-vereerde plek van geheel de oude wereld. Zijn vorm

1) Capitoli arcem ne magnis quidem exercitibus expugnabilem, Tac. *Hist. lib.* III.

was een parallelogram van tweehonderd voet lengte op negentig voet breedte, en aan drie zijden door eene trotsche kolonnade van marmer omgeven. De voorgevel, tusschen het oosten en zuiden in geplaatst, bestond uit eene galerij, met drie rijen kolommen, waarop een majestueusch fronton rustte, met daarboven verguld-bronzen standbeelden, en geheel in de spits een vierspans-zegewagen, evenzeer van verguld brons. De zijkolonnaden vormden ieder eene galerij van twee zuilen 1). Boven den ingang praalde eene lange rij van vergulde schilden, waaronder men het gouden schild van Asdrubal, dien schoonen wapenbuit door Marcius, den wreker der Scipio's in Spanje, behaald, zag prijken. Aan de kolommen, en aan de friezen der hoofd-kolonnade, hingen krijgstrofeën, bestaande uit de wapenrustingen der vijandelijke legerhoofden, moordbijlen, schilden door tallooze slagen ingebeukt, standaarden van alle natiën, zwaarden verroest in het bloed. Ginds zag men de snebben der Carthaagsehe schepen, verder op helmen van Gaulen, het vreeslijk zwaard van Brennus, den wapenbuit op Pyrrhus behaald, de standaarden der Epiroten, het werpgeschut der Liguriërs, de schichten der Albewoners, en duizend andere voorwerpen meer. Het indrukwekkend voorkomen van dit trotsch gebouw stemde juist overeen met den overmoed der Romeinen, die van hier den bliksem over de wereld uitslingerden, terwijl de daar tentoongehangen wapenbuit, op zoovele volken veroverd, het als tot den bazar der overwinning maakte.

De poort en drempel van dit gebouw waren van brons 2), de trappen, die er heenleidden, van marmer. Het inwendige stemde met het uiterlijke volkomen overeen, en was in drie gangen afgedeeld, die even zooveel aan elkander grenzende

1) Tit. Liv. X, 23. — Plin. XXXV, 12.

2) Zie Donati, *Roma vetus et recens*, lib. II. c. 5.

tempels vormden; want, ofschoon het Kapitoel meer bepaald aan Jupiter was gewijd, zoo werd er toch ook Juno, als koningin, en tevens Minerva gelijktijdig vereerd. Jupiter had het middengedeelte, Juno de linker- en Minerva de rechterzijde: zoo bevond de vader der goden zich daar tusschen zijne gemalin en dochter in. Onder den tempel was eene gewijde plaats, waar men de Sibyllijnsche boeken bewaarde. De tempel, of het eigenlijke heiligdom van Jupiter, had, even als de tempel van buiten, een fronton, met een vierspanszegewagen er boven op geplaatst; het gewelf was verguld, en de vloer met mosaïk ingelegd; de God zat daar, het hoofd met een gouden stralenkroon getooid en het gelaat met vermiljoen beschilderd; een purperen toga was zijn kleed; in de linkerhand droeg hij, bij wijze van scepter, eene lans, en in de rechter een gouden bliksem 1).

Het was in dezen ontzettenden tempel, in dit middelpunt, als 't ware, der wereld, het eerste woonverblijf van Jupiter na den hemel 2), — zoo als de Romeinen het uitdrukten, — het was hier, dat de veldheeren de Godheid hun smeekgebed kwamen opdragen, alvorens zij ten strijde togen, en hunne dankzegging kwamen toebrengen na de bevochten zegepraal; het was hier, dat vreemde volkeren naar de gunst kwamen dingen, om den Donderaar de schitterendste offeranden te mogen toebrengen; hier was het, dat zulk eene menigte van wapenbuit, met het bloed der natiën geleverd, aan Jupiter werd gewijd. Wij mogen niet verzuimen, er nog bij te voegen, dat dit grootsche gebouw geheel met verguld-bronzen pannen gedekt was, met uitzondering van den koepel, die slechts den hemel tot verwulfsel had.

1) Plin., XXIII, 7.

2) Tit. Liv., XXXVI, 35. — XLIV, 14. — XLV, 13, 44.

Als om den opperheer der Godenwereld tot schitterend gevolg te dienen, stonden rond den tempel de standbeelden der voornaamste Olympbewoners en der groote personaadjes van Rome geschaard: de vermaarde bronzen Hercules, in de citadel van Tarente buitgemaakt, en door Fabius Maximus aan Jupiter gewijd; de veertig voet hooge Apollo, uit het Oosten door Lucullus aangebragt; twee Jupiters, waarvan een, kolosaal-groot in brons, vervaardigd uit de helmen en kurassen der door Spurius Servilius overwonnen Samniten, terwijl de andere, grooter dan de eerste, op bevel der wigchelaars, werd opgerigt, om de goden te verzoenen, die wegens de burgeroorlogen in toorn waren ontvlamd; voorts het verguld-bronzen ruitersbeeld van Scipio den Afrikaner; gouden Victoriebeelden, met wapentrofeën beladen, en eene groep, mede van goud, Jugurtha voorstellende, door Bocchus aan Sylla uitgeleverd; de zeven bronzen standbeelden der oude koningen van Rome, en nog eene overgroote menigte anderen 1).

Aan het tegenovergestelde einde van het Capitolium verhief zich, op eene steile rots, Rome's citadel, met den tempel van Juno *Moneta*, staande op het erf van Manlius, waar de munt en de archiefkamer was, die tot bergplaats diende voor de oude in linnen vervatte jaarboeken van het ro-meinsche volk 2). De Tarpeïsche rots was het fundament der citadel; dit punt-steil rotsgevaarte zal, vóórdat men is begonnen met het af te platten, honderd zeventig voet hoog zijn geweest; door den Tiber bespoeld, opende het omlaag een afgrijslijken afgrond, van rondom door vreeslijke spitsen omgeven, die het ligchaam, dat er langs schoot, gruwzaam van een reten, of verweg deden heentuimelen. Men had juist die

1) Zie Donati, lib. II, c. 5; en *Rome au siècle d'Auguste*, t. I, p. 243 en volg.

2) Tit. Liv., IV, 7, 13, 20.

plek tot strafplaats verkoren, teneinde den ter dood verwezene niet tweemaal naar beneden te moeten werpen 1). Tegenwoordig heeft de Tarpetsche rots geen ijzingwekkend voorkomen meer. De daartegen aan gebouwde huizen onttrekken voor een gedeelte hare steilte aan het oog; de Tiber bespoelt haar niet meer, en op den top vonden wij een tuin, waar een troep overschoone kippen allezins ongeregeld had huis gehouden; maar zelfs geen *gans* was er meer te zien.

Niet ver van den tempel van Juno was de *Curia Calabra*, een soort van paleis, waar de opperpriester het volk bijeen riep, om het tijdstip der *Nonen* aan te kondigen. Tusschen de citadel en den tempel van Jupiter bevond zich het *Intermontium*, een eikenboschje, door Romulus tot eene onschendbare vrijplaats verordend, met het doel, om zodoende inwoners voor zijne nieuwe stad te winnen; te midden van dit boschaadje stond de kleine tempel van *Vejovis*, of van Jupiter als kind 2).

Achter het *Intermontium* was het *Tabularium*, zijnde eene groote bergplaats van archiven, met zeer hecht gebouwde galerijen en arkaden. Men bewaarde daar de metalen tafelen, waarop het romeinsche volk, als van zijne onsterfelijkheid bewust, zijne oude en nieuwe verdragen met de vreemde natiën, en evenzoo zijne eigen wetten, plegtstatig had ingegrift. Die oorkonden, hier geplaatst, werden daardoor nog te eerbiedwaardiger, als dusdoende, om zoo te zeggen, onder den onmiddellijken waarborg der Goden-zelve gesteld 3). Vespasianus, tot keizer verheven, droeg voor deze monumenten de grootste zorg, en deed er meer dan drie duizend, die bij den brand

1) Senec., *Controv.* I. 3.

2) Ovid., *Fast.* III, V, 430.

3) Joseph. *Antiq. judaic.* XIV, 17.

van het Kapitoel min of meer geleden hadden, zooveel mogelijk, herstellen 1).

Twee wegen liepen van het Capitolium naar het Forum af, de een *Clivus capitolinus*, de ander *Clivus sacer*, of *ascensus ad asylum*, opgang naar de vrijplaats, genaamd. Onder aan den eerstgenoemde, die van de citadel uitging, vond men den tempel van Saturnus; deze was de algemeene schatkamer van het rijk, in verscheiden afzonderlijke schatkamers verdeeld, waaronder in de eerste plaats zich voordeden *de schatkamer van den buit* en *de gaulische schatkamer*. In de eerste, de rijkste van allen, lag de wapenbuit van allerlei aard, op de geheele wereld veroverd, en die het sieraad van zoovele overwinningen uitmaakten, opgestapeld 2). De tweede mag beschouwd worden als een voorwerp van regtmatigen trotsch voor de fransche natie, wier voorgeslacht den Romeinen, gedurig aan, zulk eene mate van veroutrusting inboezemde, dat de fiere Republiek, steeds op hare hoede, om niet andermaal overrompeld te worden, opzettelijk een schatkist had aangelegd, enkel dáártoe bestemd, en waarvan, op straffe van eerloosverklaring, geen penning tot eenig ander doeleinde dan voor een oorlog tegen de Gaulen mogt gebezigd worden 3).

Links van den Saturnus-tempel stond de tempel van Jupiter *tonans* (den Dondergod). Augustus, zoo zegt men, uit Spanje wederkeerende, zag een zijner slaven naast zich door den bliksem dooden. Ter gedachtenis van de hooge bescherming, hem daarbij ten deel gevallen, stichtte hij dezen tempel aan den Donderaar. Eenige schreden verder, regts, begon de *Clivus sacer*, de tweede weg, die van het Forum naar het

1) Suet. in Vesp.

2) Cicer. in Verr. I, 21.

3) Appian. *de bello civ.* II, p. 744.

Kapitoel geleidt. Daar bevonden zich de trappen der Verzuchting of van het Gekerm (*Gemoniæ*). Wij volgden dat zoo dikwerf met bloed besproeid pad, en, tot den top des heuvels voortgaande, kwamen wij zoo weder bij het *Intermontium*, waarmede de wandeling rond het oude Kapitoel afgeloopen was. Tot ons punt van uitgang weêrgekeerd, vingen wij een tweeden togt aan, met het doel, om alsnu het Kapitoel te gaan beschouwen, zoo als het zich heden ten dage vertoont.

Het christendom is over de wereld heen gekomen, en de majesteit der Romeinen heeft er het hoofd voor gebogen. De tempel van Jupiter, de reuzen-standbeelden der goden en der helden, die duizenden van metalen tafelen, oorkonden van de slavernij der natiën, de citadel met hare cyclopische muren, dat alles te zamen bestaat niet meer. Wel verre van den beschouwer met schrik te slaan, brengt het gezigt van 't Kapitoel bij den reiziger geene andere dan vrolijke gedachten, edele gewaarwordingen en heilzame lessen te weeg. Te midden der esplanade, die op het *Intermontium* volgt, doet het schoone ruitbeeld van Marcus-Aurelius zich op voor het oog, het éénig bronzen antiek van die soort, dat overgebleven is. Daarachter, ter plaatse van het *Tabularium* zelve, ziet men het senaats-paleis, met een toren er op, die een groot kruis aan de spits voert. Het is dus, zoo zeide ik, bij het aanschouwen van dit zegeteeken, het is dus geen schoon-klinkende zinsnede, geene beeldspraak, maar letterlijk eene waarheid, dat het kruis van Kalvarië prijkt op de tinne van het Kapitoel. Waarom toch zou men niet gelooven, wanneer men het grootste van alle mirakelen voor zijne oogen heeft!

Tot omsluiting van het bergplat, staat, links, het museum, waarin men eene ontelbare menigte meesterstukken en monumenten van het hoogste belang zaambewaart. Daar bevinden zich de kolossale standbeelden van Minerva, Cybele

en Oceanus. In de zaal der opschriften zijn, rond de wanden, honderd-twee-en-twintig keizerlijke of consulaire inscriptiën gerangschikt, die van Tiberius tot op Theodosius eene zamen-geschakelde chronologische reeks vormen. In de wanden van den grooten trap zijn de vermaarde fragmenten geplaatst van het marmeren plan (een plattegrond) van het oude Rome, in de bouwvallen van den Remus-tempel, op den heiligen weg (*Via sacra*) gevonden. De zalen zijn opgevuld met antieke vazen, standbeelden van brons, marmer, porfier en graniet, allerschoonst bearbeid en uiterst-goed bewaard. Vooral munten daarbij uit de stervende zwaardvechter en de borstbeelden van Marcus-Aurelius en Hadrianus.

Regts is de Pinacothek, tegelijk Museum en Galerij. Onder de kolonnade van het binnenplein zagen wij het standbeeld van Julius Cesar, dat voor de ééinig-ware afbeelding van dien veldheer gehouden wordt, hetgeen te Rome bestaat; dat van Augustus, die een scheepssnebbe onder den voet treedt, eene toespeling op den slag bij Actium; eindelijk, talloze fragmenten van kolossale standbeelden, waarvan ik de grootte trachtte te berekenen naar den kleinen teen, die er onbeschadigd bewaard wordt, en naar deze raming stegen er uit die stukken en brokken reuzen van zestig voet lengte voor mijn oog omhoog. Deze maat stemt met de getuigenis der historie volkomen overeen. Den trap opgaande, vindt men, links, een fragment der Eerevermelding van Caius Duillius, die de eerste scheepsoverwinning op de Carthagers, in het jaar van Rome 492, heeft weggedragen. In het midden der groote zaal is de vermaarde bronzen wolvin, die Romulus en Remus heeft gezoogd. In het derde voorvertrek zagen wij met levendige belangstelling een aantal fragmenten van marmer in den muur bevestigd, waarop de beroemde consulaire *Fasten* stonden

ingegrift, bekend onder den naam van *Fasti Capitolini*, en die tot op Augustus doorloopen. Van de schilderijen dezer Galerij is het treffendste de *Sibylle* van Guerchini.

Na al deze wonderen der oude en nieuwe kunst bezigtigd te hebben, staken wij andermaal het kapitolijnsche bergplat over, en stegen nu heen naar de plaats, waar eenmaal de Tempel van Jupiter stond 1). Eene christenkerk, een aan de heilige Moedermaagd gewijde tempel beurt zijne wanden omhoog op de puinen van het heiligdom, eenmaal voor het opperhoofd der in Rome gehuldigde Afgoden gesticht, wij bedoelen, namelijk, de zoo eerwaardige als bij uitstek stichtelijke kerk van *Ara-Cœli*. Door hare ligging verheft zij zich boven geheel de eeuwige stad, en verkondigt het luide, dat de wereldscepter in andere handen is overgegaan: wel- eer gevoerd door den wreeden, onreinen en bloeddorstigen aartsvijand van het mensdrom, wordt hij thans gezwaaid door eene zachtaardige, reine en barmhartige maagd, de dochter des menschen, de moeder van God, de toevlugt der zondaren en der Engelen Koningin. Wanneer de wapenbuit der overheerde natiën, hier vergaderd en tentoongesteld, dezen Jupiterstempel den *Bazar der Overwinning* hebben doen noemen, om dezelfde reden mag de kerk van *Ara-Cœli* dien roemrijken titel voeren. Jupiter en Cesar, de laatste verwinnaars van al de overigen, komen hier als verwonnelingen voor. De opperheer van den Olymp werd genoodzaakt, voor Maria plaats te maken, en Cesar leverde de versierselen voor haren tempel. Deze kerk heeft drie bogen of zoogenaamde beuken, met twee-en-twintig kolom-

1) Volgens Donati zou het op de plaats zijn van den tempel van *Jupiter Feretrius*; doch, wat hier ook van zij, zeker is het, dat op de bouwvallen van een Jupiters tempel, ter spitse van den kapitolijnschen berg, eene Mariakerk is gebouwd.

men, die, als zoovele, alomme, in de tempels en paleizen van het oude Rome, buitgemaakte zegeteekenen, hier vereenigd zijn. De tweede kolom, links, werd uit de geheime appartementen der keizers, *E. cubiculo Avgg.*, herwaarts gebragt. Het gezigt dezer zuilen, allen van verschillende orden, de een gecanneleerd, de andere glad, deze zonder voetstuk (*soete*), gene zonder kapiteel, zou ligtelijk tot de gedachte brengen, dat het den architect aan smaak gemangeld had; maar, bij een weinig nadenken, ontdekt men al spoedig, dat in deze schijnbare wanorde een diep-ernstig denkbeeld door de kunst is gelegd en uitgedrukt: namelijk het christendom heeft de algeheelheid, de volstreckte volkomenheid zijner zegepraal willen staven. Met datzelfde oogmerk heeft men deze monumentale kerk ook nog met een ander zegeteeken verrijkt: een boven den hoofdingang geplaatst opschrift vermeldt, dat deze Maria-tempel is verguld geworden met het goud, bij den vermaarden slag van Lepanto, op de Turken veroverd. Alzoo maken de twee meest geduchte vijanden der christenwereld, het heidendom en het Islamismus, door den op beiden veroverden buit, de kerk van *Ara-Coeli* tot een wezenlijken Overwinnings-bazar.

Naar het hoogaltaar heengaande, ziet men twee opschriften in groote gouden letteren prijken. Weinig opgemerkt, en minder nog door de meeste reizigers bestudeerd, hielden zij evenwel onze aandacht in hooge mate bezig. Het eerste herinnert aan een in de geschiedenis van het christelijk Rome beroemd wonderwerk; het tweede vermeldt eene hoogst-gewigtige openbaring, die aan Augustus zou zijn gedaan. In het gewelf der kerk, te midden boven het hoogaltaar, staan deze woorden ingegrift: *Regina coeli, lactare, alleluia!* en wat beteekenen die hier? In de VI. eeuw woedde er te Rome eene vreeslijke pest. De H. Gregorius de Groote, die destijds de Kerk bestuurde, riep

al het volk tot boetepleging op. 's Ochtends van Paaschdag 596 zou er eene algemeene processie plaats hebben. De Opperherder begaf zich naar *Ara-Coeli*, nam het afbeeldsel van de H. Maagd — naar men zegt, door den H. Lucas geschilderd 1) — in de hand, en nu zette zich de beroemde *zevenvormige* processie naar Sint-Pieter in beweging. Het kasteel, of (zoogenoemde graf) van keizer Hadriaan langs komende, verneemt men eensklaps in de wolken een hemelsch gezang, dat daar ruischt: *Regina coeli, lactare, alleluia; quia quem meruisti portare, alleluia; resurrexit sicut dixit, alleluia*. Het Opperhoofd der Kerk antwoordt, in verbazing, met al het volk: *Ora pro nobis Deum, alleluia*. Gelijkijdig ziet men een in lichtglans schitterenden Engel, die een uitgetogen zwaard in de schede steekt: de pest houdt dienzelfden dag op te woeden. Vier getuigen voor de echtheid van dit wonderwerk zijn, na dertien eeuwen, heden ten dage nog over: de Processie van den H. Marcus, die jaarlijks in de westersche kerk plaats heeft; het bronzen standbeeld van den heiligen Aartsengel Michael, boven Hadriaans burgt prijkende, die van toen af den naam van *Engelenburgt* voerde; de lofzang aan Maria: *Regina coeli*, welke de Kerk sinds dien gedenkwaardigen dag niet heeft opgehouden, te zingen; eindelijk, het opschrift, waarvan ik sprak, dat, tot herinnering aan deze groote weldaad, hoog in den tempel van Maria werd ingegrift. Wie, die dit zoo roemrijk gedenkschrift hier mag lezen, voelt zich niet, dankbaar en van liefde tot God en zijne heilige Moeder vervuld, de gewijde woorden van den alouden Kerklofzang aan het hart en de lippen ontstroomen: *Regina coeli, lactare, alleluia* 2)!

1) Ferraris, Biblioth. art. *Imagines*.

2) Ter gedachtenis van het wonderwerk, hebben alléén de geestelijken, die in *Ara-Cali* dienst doen, het voorregt van het *Regina* te zingen, wanneer, bij openbare omgangen, de processie voorbij den Engelenburgt heentrekt.

Links van het hoogaltaar bevindt zich de kapel der H. Helena; langs den rand van den troonhemel leest men het tweede opschrift, dat ons zoo zeer bezighield, en dus luidt: *Hæc quæ Ara-Cœli appellatur eodem in loco dedicata creditur in quo Virgo sanctissima Dei Mater cum Filio suo se Cæsari Augusto in circulo aureo e cælo monstrasse perhibetur.* « Deze kapel, *Ara-Coeli* genaamd, is, volgens de overlevering, gebouwd ter plaatse-zelve, waar men gelooft, dat de allerheiligste Maagd en Moeder Gods, met haren Zoon in den arm, zich aan keizer Augustus, in den hemel, te midden van een gouden kring, vertoond heeft. »

Waaruit spruit die overlevering nu voort? Er staat geboekt, dat Augustus op zekeren dag de godspraak van Apollo raadpleegde, om te weten, wie na hem de wereld beheerschen zou: naar gewoonte bragt hij eene *hecatombe* (honderd ossen) ten offer, maar de godheid bleef het diepste stilzwijgen bewaren. De offerande wordt herhaald, doch Apollo antwoordt niet. Op nieuw tot spreken genoopt, doet zich dit orakel hooren:

Me Puer hebraus divos Deus ipse gubernans
Cedere sede jubet tristemque redire sub orcum;
Aris ergo dehinc tacitus abscedito nostris.

« Een hebreuwsch kind, God-zelf en aller Goden heer, dwingt mij voor hem plaats te maken en droevig ten afgrond weër te keeren. Verwijder u dus voortaan, zonder meer antwoorden te vragen, van mijn altaar. »

Door deze godspraak innig getroffen, kwam Augustus op het Kapitoel, waar hij voor het God-kind een altaar deed plaatsen, met dit opschrift: *Ara Primogeniti Dei*: « Altaar van Gods eerstgeborene. » Datzelfde feit is, met eenige wijziging,

door andere geschiedschrijvers aldus geboekt: het is de Sibylle van Tibur, welke de keizer raadpleegde, of het hem geoorloofd zou zijn, zich als een God te laten vereeren. Na gedurende drie dagen streng gevast te hebben, zag Augustus den hemel geopend, en, op een altaar, eene overschoone maagd, met een klein kind op den arm, terwijl zich eene stem liet hooren: « Dit is hier het altaar van Gods Zoon. » *Hæc ara Filii Dei est.* Dientengevolge verbood Augustus, dat men hem een God noemde, en deed het altaar, waarvan wij gesproken hebben, oprigten 1). Wanneer men bedenkt, dat al de overleveringen van het Oosten en van het Westen de komst van den Messias aankondigden; wanneer men weet, dat de onmiddellijke openbaring der Menschwording aan vele heidenen is geschied, zoo wordt men genoopt, te gelooven, dat toch wel de vorsten der wereld daarbij niet zullen vergeten zijn; maar, zelfs afgescheiden van de historische bewijzen, die tot versterking er bijkomen, blijft deze overlevering toch nog waarschijnlijk 2).

1) Zie Nicephor. lib. 1, c. 17; Suidas in *Aug.*; Cedrenus, *id.*; Freder. Müller: *An Cesari Augusto quidquam de nativitate Christi innotuerit?* Geræ, 1679. *Storia della chiesa e convento di S. M. d'Ara-Cæli*, p. 137; *de ara*, Nanneti, 1636 a Petro Bertaldo, cap. 29. — *Thesaur. Grævii*, t. VI; Trombelli *Vita B. Virg.*, t. II, p. 319-328. — Martinus Polonus; S. Antoninus; P. Francis Gonzaga; Petrarcha, in *lib. 2 epist.*; Ambros. Novidius Flaccus, lib. II *Sacr. Fast.* p. 162. Anonymus Christianus apud Othonem Aicher, in *Horto variarum inscriptionum*; p. 77; P. Casimiro da Roma, *Capella di S. Elena*, 137; Eusebius door Casaubon aangehaald; Baron. *Apparatus* édit. Lucca, 740, p. 447; *Annales de philosophie chrét.*, t. XIV, p. 62.

2) Dit is dan nu de oorsprong dezer overlevering. Zien wij thans, in hoeverre zij geloof verdient. Wanneer men de moeite neemt van de talrijke geschriften, die over dit onderwerp in het licht gezonden zijn, met aandacht na te gaan, dan blijkt het, dat eenige geleerden

Naar geest en hart tevreden, riepen wij de zoo dierbare kerk van *Ara Coeli* ons vaarwel tot op wederziens toe.

het bevestigen, terwijl anderen het feit ontkennen. De laatst-bedoelden beroepen zich 1°. op het bepaalde stilzwijgen der Kerkvaders en van de ongewijde schrijvers; 2°. brengen zij er tegen in het verschil, dat er valt op te merken in de voorstelling derzelfde feiten; 3°. zij zeggen, dat er ten tijde van Augustus geene Sibylle meer bestond: die van Cume, de laatste profetesse, was eene tijdgenoot van Tarquinius Superbus. — Zij, daarentegen, die het bevestigen, antwoorden: 1°. dat het stilzwijgen der Kerkvaders en heidensche schrijvers, als ontkennend bewijs hier aangevoerd, toch de bevestigende getuigenis der overlevering en latere geschiedschrijvers geenszins kan te niet doen; 2°. dat wij op verre na niet al de schriften der eerste Kerkvaders, en zelfs der ongewijde schrijvers, bezitten; dat de processtukken (Acten) ter zake van Onzen-Heer, door Pilatus aan Tiberius gezonden, en volgens getuigenis van Tertullianus en van den H. Justinus in de archiven van den Senaat geborgen, verloren zijn geraakt; maar, wanneer een historiestuk van den eersten rang, zoo als dat, kan verloren gaan, is het dan wel wonder, dat andere minder belangrijke stukken hetzelfde lot heeft getroffen? terwijl, zoo als Eusebius verzekert, de heidenen in hunne vervolging der christenen zich bevljigtiden, om alles, wat het christendom kon bevorderen, te vernietigen. Ziedaar, wat zij tegen het eerste punt aanvoeren.

Wat verder betreft het verschil, dat er in de wijze van voorstelling der feiten bestaat, zoo beweren zij, dat, wel verre van daarin eene weerspraak te vinden, er veelteer een bewijs van waarheid in te zoeken is. Eerstens pleit het daárvóór, dat er geen afspraak of onderlinge overeenkomst te dezen aanzien onder de schrijvers heeft plaats gehad; voorts betreft dat verschil van voorstelling slechts bijomstandigheden, blijvende het hoofdfeit, waarop het uitsluitend aankomt, hetzelfde, te weten: de aan Augustus gedane openbaring, en het altaar, door dien vorst opgerigt voor den Zone Gods.

Tot de derde tegenwerping overgaande, afgeleid uit de bewering, dat er ten tijde van Augustus geene Sibyllen meer bestonden, zoo antwoorden zij, dat de dwaling of het anachronismus der geschiedschrijvers eerder in de namen, dan in de feiten bestaat. 1°. Het is zeker, dat er eene Sibylle te Tivoli was; zij is in de geschiedenis be-

Voor ons lag het oude bergpad naar het *Asylum* (de Vrijplaats), een soort van afgesloten weg, die tot op het Fo-

kend onder den naam van Tiburtijnsche Sibylle. 2°. Het is zeker, dat te Tibur (Tivoli) een vermaard orakel bestond, hetwelk de romeinsche keizers ter raadpleging niet beneden zich achtten. Wij hebben daarvoor een onwraakbaar bewijs in het leven van keizer Hadriaan. Die vorst, zijne beroemde villa gebouwd hebbende, kwam de Godspraak van Tivoli over de geheimen der toekomst raadplegen, en, tengevolge van het hem dáár gegeven antwoord op zijne vraag, werd de heilige Symphorosa, met hare zeven zonen, aan den marteldood overgeleverd. 3°. In plaats van te zeggen, het Orakel van Tibur, bestaat geheel de feil van den geschiedschrijver dan enkel dáárin, dat hij gezegd heeft de Sibylle van Tibur; doch, dát nu is een fout, die ter zake wel volstrekt niets zal afdoen. Immers, op zich-zelve is zij onbeduidend, daar het hoofdfeit er volstrekt niet door ontzenuwd wordt, gelijk dat door andere historieschrijvers te dezer gelegenheid geboekt staat; vervolgens was die fout des te gemakkelijker te begaan, dewijl, in den mond des volks, het Orakel van Tibur zeer goed zijn ouden naam van de *Sibylle* van Tibur heeft kunnen behouden; eindelijk, dit bezwaar moet, naar het schijnt, wel niet zoo veel gewogen hebben, als men het wel heeft willen doen voorkomen, daar het volstrekt geen invloed heeft kunnen uitoefenen op de overtuiging van mannen eener strenge redenering en onbetwiste geleerdheid, zoo als, onder anderen, Petrarca, de H. Antoninus en nog vele anderen.

Wij zullen deze uitweiding hier besluiten met het opteekenen van eenige algemeene beginselen van historische kritiek, niet slechts van toepassing op de hier besproken Openbaring, aan Augustus geschied, maar ook nog op verscheiden andere feiten, waarvan wij almede in 't vervolg zullen hebben te spreken. De gezonde kritiek zegt ons, 1°. dat men *regtens* een mogelijk feit niet kan ontkennen, op grond dat het iets buitengewoons is, maar wel dewijl het niet behoorlijk is gestaafd. Als *feit* is het beweerde mogelijk, en wat meer is, bestrijders en verdedigers beiden komen dáárin overeen, dat de kerk van *Ara-Caeli* haren naam aan dit traditioneel feit 1) verschuldigd was; en wel is deze kerk eene der oudsten van Rome. Tobias Corona,

1) Certo è però, che la denominazione di questa chiesa dee ripetersi dalla opinione, che quivi Augusto avesse fatta inalzare un'ara, colla riferita iscrizione. Cancellieri, *notte e festa di natalo*, c. XLII, p. 139.

rum bij den zegeboog van Septimius Severus doorloopt. Wij sloegen dien in, en waren zodoende weldra op den drempel

een beroemd schrijver over gewijde geschiedenis, houdt haar voor een gebouw uit den tijd van Konstantijn 1). Ziedaar dus eene overlevering, die wel tot zeer hooge oudheid opklimt. Talrijke schrijvers uit verschillende landen houden haar voor zeker 2). Hun gevoelen heeft, zonder tegenspraak, vele eeuwen lang standgehouden. Op het einde der XVI. eeuw, heeft de groote paus Sixtus V. dit feit nog doen, of tenminste laten ingriffen op de Obelisk van Santa-Maria-Maggiore. Kan men nu aannemen, dat de beroemde opperkerk voogd zou hebben gelast, of toegelaten, dat, te midden van Rome, op een openbaar monument, eene belagchelike fabel, of een feit, van allen geschiedkundigen grond ontbloomt, wierd ingegrift, en zouden al zijne opvolgers dit dan zoo hebben laten blijven bestaan? Kan men vooronderstellen, dat, sedert onheuglijken tijd, de stedehouders van Jesus-Christus zouden toelaten, dat de geestelijken van *Ara-Caeli*, telken jare, een overgeleverd kindersprookje hernieuwen, of dat deze geestelijken, die toch niet allen van wetenschappelijke kennis geheel verstoken zullen zijn, er steeds in zouden blijven toestemmen, om door openbare gebeden de herinnering van een feit te vereeuwigen, dat door den een of anderen bedrieger was verzonnen geworden? want, men moet weten, dat, jaarlijks, gedurende het octaaf van Kersmis, door de geestelijken van *Ara-Caeli*, na de completen, plegtig de volgende verzen gezongen worden:

Stellato hic in circulo,
Sibyllae tunc oraculo,
Te vidit Rex in caelo.*)

Vanwaar dan nu, zal men vragen, de tegenspraak, die ten deze ontstaan en door ons thans vermeld is? Het valt ligt, daarvan den oorsprong aan te wijzen. Onder den invloed van het protestantismus, ving er, geheel Europa door, eene *kritiek van reactie*, eene kritiek tot in het overdrevene, ten opzichte van alle katholieke overleveringen, aan. Iedereen weet dit.

Intusschen leert ons de gezonde kritiek, 2°. dat *regtens* niemand

1) *Trac. de sacris templis*, p. I, c. 23.

2) *Mille scrittori*, etc. het zijn de woorden van Cancellieri-zelven, id. p. 128.

*) Hier, door een starrekrans omgeven,
Zag, op Sibyls orakelwoord,
De vorst u in den hemel zweven.

der Mamertijsche gevangenis. Doch, alvorens er binnen te gaan, willen wij er eerst de geschiedenis eenigzins naderbij

ontvankelijk is, die een feit komt aanranden, hetgeen sedert eeuwen door bevoegde mannen, als op goede gronden berustende, is geloofd en aangenomen, tenzij de aanrander onwraakbare bewijzen voor de valsheid en onhoudbaarheid er van bijbrengt. En als *feit*, welk afdoend bewijs hebben dan toch de bestrijders der overlevering, waarvan hier sprake is, er tegen aangevoerd? welke nieuwe oorkonden, in vroeger eeuw niet bekend, hebben zij er tegen opgespoord? Wij hebben hunne gronden tot verwerping bloot gelegd: ieder onbevooroordeeld beschouwer der zaak moge er de waarde van schatten, en daarna zijn besluit hieruit opmaken. Wat er van zij, zooveel is zeker, dat het meeren-deel der katholieke Apologeten eenigzins ligtvaardig-toegevend met de zoogenaamde *secondaire* (minder beteekenende) overleveringen der Kerk is te werk gegaan, door die enkel toe te schrijven aan het *eenvoudig en onschuldig-kinderlijk geloof onzer vaderen*. Te goeder trouwe meende men, daarmee te kunnen volstaan, en den vratigen muil van den alverslindenden Cerberus voldoende bevredigd te hebben. Doch, misgerekend! Van de buitenwerken eenmaal meester zijnde, wierp de vijand zich nu voorts op het hoofdbolwerk; en weldra zagen de wachters der Kerk zich genoodzaakt, om de volle wapenrusting aan te gorden ter verdediging der *primaire, generale*, algemeene of hoofd-overleveringen, waartegen het protestantismus storm liep, om, zoo als het zeide, het menschedom naar den geest vrij te maken van alle bijgeloof, en het geloof te vestigen enkel op het éénig fundament der Schriftuur. Ziedaar de strekking van het protestantsch-theologisch twistgeschrijf der XVI. en XVII. eeuw.

Rome gaf aan deze gevaarlijke beweging geen haarbreed toe. Als bewaardster en handhaafster der Waarheid, droeg zij schroomvallig zorg, dat niet het geringste harer onderdeelen kon geschonden worden, en nam zij toen, even als nu nog, ook al de *secondaire* of neven-overleveringen der vroegere eeuwen in krachtige bescherming. Zij bewaakt met zorgvuldige liefde de monumenten, die de tradities vereeuwigen; niets heeft zij vernietigd, niets uitgewischt. Alleen, als gemoedelijke meestresse der waarheid, legt zij niemand die overleveringen als verplichtende geloofsartikelen op, of maakt er gebruik van, om er hare beslissingen in het leerstellige op te gronden; maar toch, als onsterf-

van leeren kennen. Deze duistere, vochtige, vreeslijke kerker draagt zijnen naam naar Rome's vierden Koning, Ancus Martius, die hem in de kapitolijnsche rots-zelve deed uitgraven. Bijna ter halve hoogte van het schrikwekkend gebergte gelegen, is deze gevangenis uit twee boven elkander geplaatste cachotten zaamgesteld. Men begint met langs vijf-en-twintig trappen onder den grond af te stijgen, en dáár bevindt zich dan de bovenkerker, of eigenlijk gezegde *Mamertijnsche gevangenis*. De trap, die er heenleidt, is nieuw-gebouwd; ten tijde der Romeinen was er noch trap, noch deur aan: men liet er de veroordeelden door middel eener ronde opening, te midden van het gewelf, in nederglijden; deze opening is thans met een zwaar ijzeren traliewerk gesloten. Regts ziet men de sporen van een luchtgat, waardoor tevens een weinig licht of schemering tot dit levend graf doordrong. Het kerkerhol is vier-en-twintig voet lang, achttien breed en dertien hoog. Een oud inschrift, op mans-hoogte geplaatst, vermeldt, dat deze gevangenis, in het jaar 574 van Rome, door de consuls Vibius Rufinus en Cocceius Nerva hernieuwd is 1):

G. VIBIVS. C. F. M. COCCEIVS NERVA EX S. C.

Onder deze eerste gevangenis bevindt zich eene tweede, enger,

lijke koningin der eeuwen, duldt zij niet, dat men het grijs verleden met rockcloozen smaad bejegene; eindelijk, als liefderijke moeder, welverre van den gang harer kinderen door de banden eener bekrompenzinnige, aanmatigende en al te dikwerf hartstogtelijke kritiek te belemmeren, geeft zij hun alle mogelijke vrijheid van beweging, terwijl zij méér nog met der daad, dan door hare woorden, het ware beginsel van beschaving en vooruitgang huldigt: *in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas*: « in 't noodige éénheid, in 't twijfelachtige vrijheid, in alles de liefde! »

1) Tit. Liv. lib. I; Varr., lib. IV., Sallust. in *Jugurth.*; Victor, in *Reg. V.*

lager, vochtiger en geheel verstoken van licht; dat is de *Tulliaansche kerker*, *robur Tullianum*, dus genoemd naar Servius Tullius, Rome's zesden Koning. Ook hier, even als in de bovengevangenis, werden de veroordeelden, door eene te midden van het gewelf aangebragte opening, neêrgelaten. De Mamertijnsche gevangenis was, als 't ware, een wachtkamer, waar men zijn lot verbeidde, terwijl in de Tulliaansche de groote misdadigers, en, helaas, ook vele anderen 1) ter dood werden gebragt. Zodoende konden de boven-gekerkerden duidelijk de gesmoorde noodkreten en het laatste geschrei hooren van hen, die daar onder geworgd werden; zelfs konden zij, door het traliwerk van het gewelf heen, de strafpleging en de doodstuipen dier ongelukkigen aanschouwen. Onder aan het Tulliaansche kerkerhol waren de *Gemoniën* (Verzuchting, Gekerm of Klaaggeschrei), een trap, dus geheeten naar het angstgeluid van hen, die hem bestijgen moesten. Langs dienzelfden trap sleepten de zoogenaamde *Confectores*, met haken toegerust, na de strafpleging, de lijken der ter dood gebragten in den Tiber.

Eene groote menigte beroemde personen der oudheid ondergingen hier, in dezen afzigtelijken kerker, den dood. De Abdel-Kader van zijn tijd, Jugurtha, koning van Numidië, moest er verhongeren. « Van des Verwinnaars zegewagen losgemaakt, werd hij, — zegt Plutarchus — in den kerker

1) Carcer ad terrorem excrescentis audaciæ media urbe imminens Foro ædificatur; *Tit. Liv. in Anco Martio, lib. 1.* — In hoc pars quæ sub terra Tullianum, ideo quod additum à Tullio rege; *Varr., lib. IV.* — Video carcerem publicum saxi ingentibus stratum, angustis foraminibus et oblongis lucis umbram recipientibus; in hunc abjecti rei robur Tullianum aspiciunt, etc.; *Calpur. Flaccus.* — Post quæstionem in Tullianum ad ultimum supplicium mittebantur; *Servius.* — In inferiorem carcerem demissus est necatusque. *Liv. loquens de Plemio, etc., etc.*

geworpen; eenige beulen rukten hem de kleederen van het lijf; anderen scheurden hem een oor van het hoofd, uit begeerte naar den ring, die er aan hing, en dien zij elkan- der betwistten. Toen hij, geheel naakt, in het vunzen ker- kerhol nu was afgedaald, zeide hij, met verwensching: « Bij Herkules, wat is uw bad koud! » Na verloop van zes dagen stierf hij, te vergeefs tegen den honger al zijne krachten verspild hebbende 1). Lentulus, Cethegus, Statilius, Gabi- nius en Caeparius, Catilina's medepligtigen, werden allen daar, op Cicero's bevel, geworgd. Aristobulus en Tigranus, na Pom- pejus zegepraal; Sejanus op last van Tiberius; Simon, de zoon van Jonas, opperhoofd der Joden, op bevel van Titus; een aantal Senatoren en Matronen, op last van Tiberius, die hunne lijken, over het Forum heen, in de rivier deed slepen. Wat echter het aantal der hier vermoorde slagtoffers onbere- kenbaar doet worden, is, dat men gewoon was, de krijgsgē- vangenen van aanzien, of tenminste, de vreemde bevelhebbers, die des Verwinnaars zegekar hadden moeten volgen, in dit kerkerkot af te maken. Aan den voet van het Capitolium gekomen, werden zij van den triomfstoet gescheiden. Onder- wijl de zegepralende Verwinnaar, langs den *clivus capitolinus*, naar den Tempel van Jupiter heentoog, werden de rampzalige verwonnelingen naar de *Gemonie* gevoerd. Men deed hen een kleine hangende brug overgaan, die met de boven-gevan- genis in verband stond, en spoedde zich nu, om hen in de *robur Tullianum* neer te werpen, waar zij jammerlijk werden afgemaakt. De Verwinnaar verliet Jupiters tempel niet, dan nadat hij het noodlottig woord: *actum est*; « alles is afgelopen 2)! » vernomen had. Ziedaar, hoe het in de oude

1) In Mario.

2) Imperatores cum de Foro in Capitolium currum flectere inci- perent, captivos in carcerem duci jubebant, idemque dies et victoribus

wereld gewoonlijk affiep met koningen en vreemde legerhoofden, die geene andere misdaad gepleegd hadden, dan hun land en hunne vrijheid te hebben willen verdedigen en handhaven tegen den romeinschen overmoed.

Er waren zooveel herinneringen niet noodig, om ons van ijzing te vervullen bij het afdalen in den Tulliaanschen kerker; hoeveel te roerender gewaarwordingen toch moesten zich van ons meester maken bij een indruk, sterker dan die allen te zamen? Onze vaderen en voorgangers in het Geloof, de HH. Petrus en Paulus, daagden daar op voor ons oog, bij het schijnsel der fakkels, die ons voorlichtten. Het is daar, dat wil zeggen, niet slechts in den bovenkerker, maar in de ondergevangenis, dat Nero de heilige apostelen in ketenen sloeg, om, denzelfden dag, dat zij er in geworpen waren, ze er weêr uit te leiden, maar om te worden gemarteld en gedood. Wij kusten met eerbied en liefde de granietzuil, waaraan de roemruchte gevangenen werden vastgehecht; wij dronken van het water, door Petrus te voorschijn geroepen, om Processus en Martinianus, zijne gevangeniswachters, te doopen, met nog zeven-en-twintig soldaten, die op hunne beurt de martelkroon mogten ontvangen. Door zich in die dagen terug te denken, kan de christen het ligtelijk verklaren, hoe daar, bij mirakel, eene fontein ontsprong, die, in de nabijheid van de bedoelde zuil, den apostel, ten spijt zijner boeijen, water kon laten scheppen, toereikend, om er de bekeerlingen meê te brengen tot de wedergeboorte van het Nieuwe Verbond.

imperii et victis finem facit. Cicer. in Verrem, 7. — Moris fuit, ut juberentur occidi, neque ante imperator Capitolio exhibat, quam captivos occisos nuntiatum esset. Appian., in triumph. Pompeii. — Joseph., lib. VII. Oros., lib. V, c. 14. — Tit. Liv., l. XXVI, 13. — Zonar., II, p. 30.

Rome, dat zorgvuldig zich beijverde, om alle plaatsen, door de apostelen en martelaren bezocht, te heiligen en zodoende voor de vergetelheid te bewaren, heeft op de Mamertijnsche gevangenis eene kleine kerk gebouwd, aan den H. Jozef, Beschermheilige der timmerlieden, toegewijd. De getraliede tribune, die in den benedenkerker uitkomt, schijnt de plaats der Verzuchting (*Gemonia*) vervangen te hebben, en juist overeen te komen met de opening, waaruit de lijken der slagtoffers aan haken door de beulen werden opgehaald. Den ganschen dag door, ziet men godvreezende zielen of vrome pelgrims op deze plek, het schouwtooneel van zóóveel gruwelen, heete tranen en innige gebeden voor God uitstorten. Ook wij, wij voegden de onzen er bij, als zijnde dit, naar ik meen, voor elken ernstigen christenreiziger, de éénig redelijke wijze, om een in zoovele opzigten belangrijk bezoek van den kapitolijnschen berg meê te besluiten.

17 December.

Forum: wat dit is. — Forum romanum. — Gebouwen. — Basiliken. — Tempels. — Redenaartribune. — Comitium. — Kolommen van den H. Petrus en van den H. Paulus. — *Secretarium Senatûs*. — Kerk van de H. Martina. — Opschrift van den architect van het Colosseum. — Tempel van Remus. — Kerk der HH. Cosmas en Damianus. — Steen-der-Martelaren. — Tempel van Faustina. — Tempel des Vredes. — Overlevering. — Tempel van Venus en Rome. — Kerk van de H. Maria (genaamd) de nieuwe (*nova*). — Herinneringen aan de HH. Petrus en Paulus. — Gezegde van een engelschen protestant.

Vroegtijdig reeds hervatten wij ons bezoek van den vorigen dag op het punt, waar wij 's avonds onze wandeling gestaakt hadden: het forum riep onze aandacht tot zich. Wanneer gij u op de tinne van het Kapitoel plaatst, en het oog oostwaarts wendt, dan ziet gij onder u eene lange,

smalle vallei, links door den Viminaalschen, regts door den Palatijnschen berg ingesloten en van achter door den Coelius begrensd: daar is de plaats, genaamd het *Forum Romanum*, van allen het meest vermaard.

Aan den voet van den berg stond, links van ons, de zegeboog van Septimius Severus; verder op, aan den heiligen weg (*Via sacra*), de tempel van Faustina, de bouwvallen van den tempel des Vredes, die van den tempel van Venus en Rome, en, in 't verschiet, het reusachtige Colosseum; regts van ons, de bouwvallen des tempels van Jupiter *tonans*, der Eendragt, de zuil van Phocas, de Grecoctasis en de langwerpige heuvel van den Palatijn, met zijne keizerlijke ruïnen; vóór ons, op het einde van het forum, juist te midden van de *Via sacra*, verhief zich de zegeboog van Titus. God-alleen weet, welk een' onuitwischbaren indruk dit panorama van bouwvallen op mij maakte. Hij-alléén weet, hoe ik getroffen, geroerd, verplet was op het zien van dien Titusboog, dat eeuwig gedenkteeken van den Godsmoord! Mogt ik ook eene eeuw oud worden, de gewaarwordingen, waardoor mijn gemoed alstoen bestormd werd, zouden immer even levendig blijven voortduren.

Alvorens het Kapitoel af te stijgen, om het forum te gaan beschouwen, is het aangenaam, zich van deze in Rome's geschiedenis zoo beroemde plek gronds een juist denkbeeld te vormen. Verbeeld u eene zeer uitgestrekte vlakte van eironden of vierkanten vorm, met trotsche gaanderijen omgeven, en door prachtige gebouwen, *Basilicæ* (basiliken) opgeluisterd. Zie, daar stroomt eene geheele bevolking derwaarts, om over hare openbare en bijzondere aangelegenheden onderling te raadplegen, om er zich over te geven aan het vermaak, of wel om er de meesterstukken der kunst te gaan bewonderen, en gij zult eenig begrip hebben van de oude forums, zoo als

Rome er zeventien telde, en waarvan, na het *Forum Romanum*, die van Cesar, van Augustus, van Nerva, van Trajanus, van Sallustius, van Aurelianus en van Diocletianus de schitterendste waren. Sommige particulieren hadden bij hunne paleizen en villa's mede deze soort van wezenlijk vorstelijken luister gevoegd; daartoe behoorde in de eerste plaats het forum van Appius, te midden der Pontijnsche moerassen gelegen.

Wat betreft het Forum Romanum, waarover wij hier meer bepaald hebben te handelen, zoo wete men, dat het tijdens den vrede tusschen Romulus en Tatius werd aangelegd, om tot een openbaar plein en marktplaats van Rome te dienen. Overigens is het zeer ongemakkelijk, om er eene volmaakt naauwkeurige beschrijving van te geven, zóóveel monumenten als er gevonden werden. Ziehier de hoofdtrekken van het tafereel. Het was een langwerpige vierkant, met twee-hoog galerijen omgeven, die door eene kolonnade werden geschraagd en tot wandelplaats dienden. Tusschen de kolonnade door liep een *pluteus*, of lage muur heen, waardoor zij, die beneden waren, de wandelaars boven niet konden zien. Cesar deed ze geheel en al met prachtige zeilen overspannen, en dit schouwspel, zegt Plinius, in schamperen luim, was schooner nog dan een zwaardvechters-kampstrijd 1)! Basiliken, tempels, zuilen, tallooze standbeelden verdrongen elkander langs alle zijden, geheel het forum over, en maakten daarvan de rijkste en meest-bezochte plek van geheel het oude Rome.

De drie groote basiliken waren de *Opimia*, de *Aemilia* en de *Julia*, allen spoorloos verdwenen. Regts, van het

1) Caesar dictator totum forum romanum intexit, viamque sacram, ab domo sua usque ad clivum Capitolinum, quod munere ipso gladiatorio mirabilis visu tradunt. Lib. XIX, c. 1. — *Donati*, lib. II, c. 3.

Kapitoel afkomende, had men de tempels van Fortuna, Saturnus, de Eendragt (*Concordia*), Vespasianus, de Greco-stasis of opwachtings-zaal der vreemde gezanten, waarvan nog een gedeelte van den architraaf over is; niet ver vandaar ziet gij de zuil van Phocas, door Smaragdus, den Exarch van Italië, in 608, opgerigt. Vervolgens deden zich voor: de hoog van Fabianus, door den verwinnar der Allobrogen, gesticht; de tempel van Julius Cesar, de zegeboog van Tiberius, en de spreektribune. Bij den tempel van Saturnus was de gouden mijlpaal (*milliarium aureum*), eene zuil van wit marmer, met een verguld-bronzen bol er op, en die tot uitgangspunt diende voor de groote wegen, of heerbanen, van het rijk, wier mijlen aanvingen te tellen van af deze, door den dood van Galba vermaard geworden, kolom. De plek, waar zij eenmaal stond, brengt gruwelijk genoeg voor den geest terug, hoe dit forum zich vertoonde ten dage van dien keizermoord. De basiliken en tempels waren vol volk; maar nergens werd eene stem, een enkel woord vernomen; alomme heerschte het diepe stilzwijgen van wanhoop en vrees. Zie, daar vertoonen zich eensklaps voor het oog ontelbare romeinsche soldaten, pretorianen en keurbenden, die verwoed aanrukken tot het ombrengen van hunnen zwakken, ongewapenden, maar door zijne hooge jaren eerbiedwaardigen vorst. Met gevelde lans en in vollen ren stormen zij de menigte uit elkaer, werpen den senaat overhoop, en noch de waardigheid van het Kapitoel, noch de eerbied, verschuldigd aan de tempels, die alom het forum als overschaduwden, noch het ontzag, door den keizersrang bedongen, kunnen hen van den vorstenmoord terughouden. Ja, zelfs zóóver ging hunne wreedheid, dat zij, na Galba met het zwaard te hebben doorstoken, hem het hoofd afhieuwen, hetwelk zij, uit gebrek van eenig haar op den schedel, bij den mond omhoog staken, en hem vervolgens,

stuk voor stuk, met herhaalde sabelhouwen, armen en dijen afsloegen; het overige ligchaam, ingepantserd zijnde, bleef voor verdere wreedaardige verminking bewaard. En wat nu den geest des tijds nauwkeurig uitdrukt, is het feit, dat er tot zes-honderd-twintig verzoekschriften toe om belooning aan Otho, wegens deelneming aan dat gruwelstuk, werden ingediend 1)!

Voortgaande, kwam men aan de tribune of het openbare redenaarsgestoelte, in de geschiedenis van het oude Rome en bij ons klassiek onderrigt zoo veelbesproken en wijdvermaard. Het was ongeveer eene manslengte hoog, en vormde eene soort van klein tooneel, door ettelijke zuiltjes geschraagd, en rustende op een rond steenen voetstuk 2). Men noemde het de *Rostra*, dewijl er zes oude zoogenaamde snebben (voorstevens) aan hingen van schepen, door de Romeinen op de Antiaten buitgemaakt. Deze tribune stond voor de *Curia Julia*, en, om zoo te zeggen, onder de oogen van den senaat, die, van uit het *Secretarium senatūs*, er een wakend oog op scheen te houden, als 't ware, om den redenaar voor uitspattingen te bewaren en hem te houden binnen de grenzen der betamelijkheid en de palen van zijnen pligt 3). Wanneer gij u op deze plek bevindt, zoo moet ongetwijfeld de herinnering aan Rome's grootsten redenaar, aan Cicero, u voor den geest komen, hoe hij nu eens de zaak van het gemeenebest tegen Verres bepleit, dan met den bliksem zijner welsprekendheid Catilina en zijne eedgenooten verplet, of wel Antonius met het vreeslijk wapen van zijn alvermeestrend woord zegevierend bekampt. Doch, eensklaps verandert het tooneel, en gij ziet dienzelfden Antonius, in victorie, met het bloedig hoofd van

1) Tacit. *Hist.*, lib. XLVI.

2) Plut. *Ant.* 16.

3) Cic., *pro Flacco*, 24; Varr., lib. LIV. p. 37.

Cicero, dat hem door zijne trawanten is aangebragt, de tribune bestijgen, en het volk juicht, bij dat gezigt, hem luide toe! Welk eene, hoe dikwerf ook gegeven, toch zelden wèl-begrepen les.

Bij het spreekgestoelte en de *curia Hostilia*, was het *comitium* 1). Op deze, door galerijen omgeven plaats, vergaderden de curiën voor de aanneming der wetten en de verkiezing der priesters; ook werden de ter dood veroordeelden hier eerst gegeeseld. Dit was met de HH. Petrus en Paulus mede het geval, alvorens zij den marteldood ondergingen. Daartoe stonden er twee marmerkolommen, waaraan zij werden vastgemaakt, en welke men thans nog in de kerk van S. Maria-*Traspontina* zien kan 2).

Aan het einde van het Forum, op den heiligen weg (*Via sacra*) staat de zegeboog van Titus, waarover ik overmorgen spreken zal. Vandaar naar het Kapitoel, langs den overkant van het plein terugkeerende, ontmoet men de bouwvallen van den tempel van Venus en Rome, de reusachtige ruïnen van den tempel des Vredes, den tempel van Faustina, en, eindelijk, den wèl bewaard gebleven zegeboog van Septimius Severus, die tegen het Kapitoel aanstaat. Men ziet, dat de naam van Geta uit het inschrift is weggewischt, ter droevige herinnering aan den broedermoord. En, wat bleef er dan over van al die praalgebouwen, op het forum als zaamge-

1) Curia Hostilia, quod primus ædificavit Hostilius rex. Ante hanc Rostra, cujus in vocabulum ex hostibus capta fixa sunt rostra; sub dextera hujus, a Comitio locus substructus, ubi nationum subsisterent legati, qui ad senatum essent missi: is græcostasis appellatur a parte, ut multa. Cœnaculum supra græcostasim, ubi ædes Concordiæ et basilica opimia. *Varr.*, lib. IV, *de ling. latin.*; *Plin. epist.* II, lib. IV; *Sueton. in Domit.*, c. VIII.

2) Baron., *Annal.*, t. I. p. 477, *an.* 60, n. VII.

hoopt, en eenmaal getuigen of de schouwplaatsen zelve van zooveel groote gebeurtenissen? Wat er van overbleef? bouwvallen, puinhoopen, anders niet. Dit forum-zelf, waar, zoo vele eeuwen lang, de belangen van het heelal gewikt en beslist werden, heeft zelfs zijnen naam verloren, en heet thans *Campo vaccino*, terwijl graauwe ossen, met hooge horens, dáár staan te loeijen, waar de romeinsche redenaar eenmaal zijne welsprekende stem verhief.

Intusschen bevinden zich op de overblijfselen dezer wijd-vermaarde gebouwen thans christen-tempels, de aandacht des reizigers ten volle waardig. De eerste, welke wij bezochten, was die van de H. Martina; zij staat ter plaatse, waar de tempel van Mars stond 1), of op de plek, waar, in het *Secretarium senatūs*, de senaat als regter zat over lijfstraflijke zaken, welke de keizers naar hunne vierschaar verwezen.

Vooraf onderscheidt zich daar de onderaardsche kerk met hare platte gewelven en haar prachtig altaar. De dochter des consuls, eene romeinsche maagd van geboorte, volstreed, ten aanschouwe harer wreede regters, in het groot amphitheater, met waardigheid den heiligen martelstrijd, bij de standvastige belijdenis des geloofs. Haar gewijd ligchaam, geheel met glorievolle wonden overdekt, rust in deze onderkerk of *crypt*, waar de schitterende kas, die dat overschot bevat, nu en dan aan de vereering der geloovigen vertoond wordt. Zoo dus zegeviert, na verloop van eeuwen, de christenmaagd aan den voet van datzelfde Kapitoel, welks trappen hare voorvaderen eenmaal bestegen, met den laauwerkran der overwinning schittrend getooid. In dezelfde onderkerk bevindt zich ook een der merkwaardigste oude opschriften van Rome. Zou men ooit hebben kunnen gelooven, dat de architect van het Colosseum een christen was? En nogtans laat het volgende

1) Ciampini, t. II, p. 55.

opschrift dienaangaande geen den minsten twijfel over; alleen kan men vooronderstellen, dat Gaudentius nog heiden was, toen hij den bouw van dat bloedig amphitheater bestuurde.

SIC PREMIA SERVAS VESPASIANE DIRE PREMIATVS ES MORTE GAUDENTI LETARE
CIVITAS UBI GLORIE AVTORI PROMISIT ISTE DAT KRISTVS OMNIA TIBI
QVI ALIVM PARAVIT THEATRŪ IN CELO.

« Het is dus alzóó, wreede Vespasiaan, dat gij belooft? Gaudentius, de dood is dan uwe vergelding? Verheug u, ó Rome, wiens keizer zich bepaalt bij beloften te doen aan den ontwerper van dit uw prachtgebouw; want Christus vervult voor u al die beloften, Hij, die u in den hemel eene andere schouwplaats (*theater*) heeft bereid. »

Het woord *theater* is hier gebezigd tot tegenstelling van *amphitheater*, en wel zeer fraai, dewijl in de theaters enkel aangename tafereelen werden vertoond, terwijl in de amphitheaters alleen schrik-, moord- en bloedtooneelen aangerigt werden 1).

Niet verre van S. Martina is de kerk aan de III. Cosmas en Damianus gewijd. Zij is op de bouwvallen, misschien wel met de steenen-zelve van den tempel van Romulus en Remus opgetrokken. Boven de wijwatervaten zijn in den muur twee van die zwart marmeren blokken ingemetseld, welke de beulen aan de christenen om den hals hingen, wanneer zij hen in den Tiber wierpen. Op het voorbeeld van alle geloovigen, kusten wij met eerbied en liefde deze welsprekende gedenkteekenen van den moed en het folterend lijden onzer vaderen 2). Vandaar sloegen wij het oog naar het prachtig mo-

1) Zie Marangoni, *Cose gentilesche, etc. del Coliseo*.

2) De geleerde pater Gallonio heeft in zijn werk *over de martelaren* voldoende bewezen, dat deze steenen niet, gelijk men meende, gewigten waren, ter dienste van den koophandel bestemd geweest.

salkwerk van het priesterkoor, een echt historieblad, waardig om opzettijk te worden bestudeerd. Boven in den gewelfboog vertoont zich de Zaligmaker, staande, te midden in, met de rechterhand zegenend uitgestrekt, en in de linker het Evangelie houdende. Eene purperen dalmatica en een schitterend witte mantel maken zijne kleeding uit, waarop de T, het zinnebeeldig letterteeken van den Zoon des menschen, prijkt. Het hoofd van den Verlosser, door den cirkelvormigen, maar niet gestraalden *Nimbus* omgeven, is van eene majesteit, van een grootschheid van uitdrukking, welke geen modern kunstenaar nog heeft kunnen navolgen. Regts van den Heiland vertoonen zich drie prachtig gekleede personen; de eerste is de H. Petrus, die den H. Cosmas tot den Heer geleidt; de Heilige draagt eene bloemenkroon in de hand, het zinnebeeld van 't offerbrood, door de geloovigen aangebragt, en dat door hen gewoonlijk met bloemen werd getooid. Achter den heiligen martelaar komt de H. paus Felix, de stichter der kerk, waarvan hij het model op de hand heeft. Links van den Verlosser is de H. Paulus, die den H. Damianus geleidt, welke laatste even zoo als zijn broeder gekleed is en geschoeid. Dit schoeisel sluit den voet geheel in, terwijl dat der apostelen enkel uit zoogenaamde sandalen, of voetzolen, bestaat. De H. Damianus wordt door den H. Theodorus gevolgd, de roemruchte veldheer van het keizerrijk, die onder Licinius gemarteld werd. Boven den Zaligmaker ziet men den hof en de vier groote waterstreamen van het aardsehe paradijs, verheven zinnebeelden der waarheid, uit den hemel neêrge-daald, en van Judea zich verbreidende over de vier streken van de wereld. Het Lam Gods, de stichter, apostel en martelaar van het Evangelie, vertoont zich meer naar onder, met den *Nimbus* omgloord; ter regter en linkerzijde daarvan ziet men twaalf lammeren, het zinnebeeld van des Heeren

apostelen, die uit twee steden opkomen, Jerusalem en Bethleëm, het aanvangs- en sluitpunt van des Verlossers leven op aarde.

Onder deze overschoone mosaïk staat het volgende, bij de oudheidkundigen overbekend inschrift te lezen :

AVLA DEI CLARIS RADIAT SPECIOSA METALLIS,
 N QVA PLVS FIDEI LUX PRETIOSA MICAT.
 MARTYRIBUS MEDICIS POPVLO SPES CERTA SALVTIS
 VENIT ET SACRO CREVIT HONORE LOCUS.
 OBTVLIT HOC DOMINO FELIX ANTISTITE DIGNUM
 MVNVS VT ÆTHERIA VIVAT IN ARCE POLI.

Ongaarne zou zich de aandacht van dit meesterwerk der christlijke kunst uit de VI. eeuw afwenden, ware het niet, dat een ander voorwerp, eene vaas van porfier, die daar in de kapel van het Crucifix schittert, haar luide tot zich riep. Geen oudheidliefhebber, geen kunstenaar of christen moge nalaten, ook dit meesterstuk oplettend gade te slaan. Gevuld met martelaarsgebeente, vereenigt het in zich het dubbele vermogen, om de bewondering gaande te maken, en tevens alle snaren te roeren van het godsdienstig gevoel. Eindelijk, men vergeete niet, dat hier, in dezen tempel, waarvan de oorspronkelijke bestemming slechts weinig bekend is, de fragmenten gevonden werden van den in marmer uitgevoerden plattegrond van het oude Rome, op last van Benedictus XIV. naar het museum van het Kapitoel overgebracht.

Altijd links van het forum voortgaande, komt men aan de kerk van den H. Laurentius *in miranda*. Deze aan dien doorluchtigen martelaar toegewijde kerk is de tempel-zelf voor Antoninus en zijne gemalin Faustina opgerigt; ja, aan Faustina, en dat wel bij een besluit van den senaat! Lees slechts, wat er voor te lezen staat:

DIVO ANTONINO ET DIVÆ FAVSTINÆ EX. S. C.

« Aan den godlijken Antoninus en aan de godlijke Faustina bij senaatsbesluit toegewijd. »

Dit opschrift zou slechts een hoon voor de menschheid zijn, ware het niet, dat er tevens een heldere blik door kan geworpen worden in den geest van het heidendom; men ziet daaruit, namelijk, welk eene mate van achting het oude Rome de godheid toedroeg, wier naam en hulde het aan wens als Faustina schonk. Twee trotsche zuilen van cipollijnsch marmer schragen het taflement; het zijn de twee schoonste blokken, welke men in die phrygische marmersoort kent.

Naauwelijks heeft men den Faustina-tempel verlaten, of zie, daar staat men tegenover een, indedaad, reusachtigen bouwval, aan dezelfde zijde van het forum gelegen: een ontzettend booggewelf van meer dan twintig meters breedte, en voorts verbazende blokken van wit marmer, in de grijze oudheid door kunstenaarshand met groot talent gebeiteld, en hier als door eene ongekende wonderkracht hoog in de lucht geplaatst in de kroonlijst van een tempel, die geheel verdwenen is. Welke trotsche overblijfselen, zal men vragen, zijn dat hier? Het zijn de ruïnen van den Vredes-tempel, naar de getuigenis der historieschrijvers, het meest indrukwekkende gebouw van geheel Rome 1). Ziehier, wat er van gemeld wordt. Nadat Vespasiaan al zijne mededingers overwonnen, en zich door de verovering van Jerusalem meester van het Oosten gemaakt had, wilde hij een onvergankelijk gedenkteeken oprigten zoo van zijne magt, als van den vrede door zijne wapenen verworven voor het rijk. Met dit doel deed hij een tempel voor den Vrede oprigten, en wel van zulken omvang en zoo grootsch van samenstel, dat alle volgende geslachten zouden moeten opgetogen staan bij een bouw-

1) Quod unum scilicet opus eunctorum tota urbe maximum fuit atque pulcherrimum. *Herodian.*, lib. I.

werk, voor de eeuwigheid gesticht. De wapenbuit, door zijn zoon hem uit Jerusalem aangevoerd, werd daar zaamgebracht. Zijne bedoeling, zeggen de oudheidkundigen, blijkt uit eene marmerplaat, in de nabijheid van dit gebouw gevonden, en thans in het Paleis-Farnese bewaard. Daarop staat dit ingegrift:

PACI ÆTERNÆ DOMVS IMPERAT.
 VESPASIANI CÆSARIS AVGVSTI
 LIBERORVMQVE SACRVM.

« Aan den eeuwigen vrede van het vorstlijk huis van Vespasianus, den doorluchtigen keizer, en van zijn geslacht, gewijd. » Naar de meening van Suetonius, Josephus, Plinius en andere geschiedschrijvers, zou de Tempel des Vredes onder Commodus verbrand zijn 1).

Volgens een ander gevoelen zou dit trotsch gebouw uit den tijd zijn van keizer Augustus, die het liet oprigten ter herinnering aan den vrede, der wereld geschonken door de overwinning bij Actium. Toen het voltooid was, wilde men weten, hoe lang het zou blijven bestaan: *Quoadusque Virgo pariat*, « tot dat de Maagd een kind ter wereld zal hebben gebracht, » antwoordde het Orakel. De Romeinen hielden dit antwoord voor eene belofte van onsterfelijkheid, en alzoo, in dit geval, voor eene toezegging van eeuwigen duur; maar, in den nacht-zelfen, toen de Zone Gods te Bethleem geboren werd, stortte de Tempel des Vredes in 2).

1) Herodian., in *Commod.*

2) Zie Cancellieri, *notte e festa di natale*, c. XXXVIII, p. 119. Baron., *ad an.* I, n. XI. P. d'Argentan, *Grandeurs de J.-C.*, t. II. Just. Libs, t. VIII; Sur., t. VI. — Baronius, die deze laatste lezing wederlegt, zegt evenwel: « Ea quæ de templo Pacis Romæ collapsa » ea nocte qua natus est Christus, a multis ut vera certaque scribuntur. » An. I, n. XI.

Deze beide mededeelingen hebben hare verdedigers. Bij de eerste beschouwing schijnbaar tegenstrijdig, kunnen zij evenwel naast elkander best staande gehouden worden, wanneer men, namelijk, twee, achterevolgens-opgerigte, Vrede-tempels aanneemt, te weten een door Augustus en een door Vespasianus gesticht, waarvan de tweede den eersten verving, wiens onverwachte val, met een ontzettenden schok, de geboorte zou hebben aangekondigd van den waren, eenigen, onsterflijken, eeuwigen Vrededorst, den verdelger van het heidensche Rome. Ik, voor mij, hecht intusschen slechts weinig waarde aan deze laatste bewering, waarmede Romezelve zich volstrekt niet heeft bezig gehouden, en deel haar dus alleen daãrom mede, dewijl een onpartijdig onderzoek der geschiedenis tenminste de opteekening dier bijzonderheid vorderen mag.

Van den Vredestempel konden wij zien op de minder groot-sche, maar beter bewaard-gebleven bouwvallen van den tempel van Venus en Rome. Het was daar, zeggen de oudheidkundigen, dat men de werktuigen bewaarde, die voor de amphitheaterspelen gebezigd werden; zeker konden zij nergens beter dan daar geborgen worden. Op een gedeelte van dezen, zoo dikwerf met bloed en gruweldaden bezoedelden grond, verheft zich de kerk van Santa-Maria-la-Nova, of van Santa-Francisca-Romana. Zij is het oude heiligdom, door paus Paulus I, ter eere der HH. Apostelen Petrus en Paulus gebouwd, opgevolgd; ziehier bij welke gelegenheid. De beruchte toovenaar Simon van Samarië, door de apostelen ernstig bestraft, was hen naar Rome voorafgegaan. Teneinde de Evangelie-prediking, zoo mogelijk, te doen mislukken, gaf hij zich-zelfen voor een God uit. Nero bewonderde hem, en Rome rigtte te zijner eere standbeelden op. Om zijn roem ten top te doen stijgen en eene schitterende proeve van zijne

godheid te geven, kondigde hij aan, dat hij, zonder eenige menschlijke hulp, in de lucht omhoog zou stijgen, en wees als de schouwplaats daarvan het Theater aan, dat naast des keizers gulden huis gelegen was. Geheel Rome liep daar heen; Nero-zelf was, in den voorhof van zijn paleis, er bij tegenwoordig. De toovenaar vangt zijne luchtvaart aan; — maar, niet verre vandaar bevond zich de verdediger der waarheid, verzonken in het gebed, zijn godlijken Meester smeekende, dat hij den bedrieger beschamen mogt. Even als de pijl, die den vogel in de lucht bereikt en treft, zoo ook bereikt en treft des apostels gebed den volksmisleider: hij stort van uit de hoogte dood ter neder. Een onvergankelijk wonderteeken vereeuwigt het wonderwerk van dit gedenkwaardig oogenblik. De kniën van den heiligen apostel bleven als gegroefd in den steen, waarop hij in 't gebed had neêrgeknield gelegen, en die steen, door millioenen pelgrims ootmoedig vereerd, wordt nog op de plek-zelve bewaard, waar het feit heeft plaats gegrepen 1). Dat merkwaardig overblijfsel wordt namelijk in Santa-Maria-la-Nova gevonden.

Bij het verhaal van al deze wonderen, waaraan de geloovigen van Rome, die sinds eeuwen de heidensche bouwvallen en de christenmonumenten bewaren, volstrekt niet twijfelen, zijn de *forestieri*, zij, die daar niet te huis behooren, tot een glimlach genegen. Doch, met uw verlof, gij hardgeloovigen; wanneer dat alles zich aan uw oog vertoonde, en gij naamt de moeite, om de daartoe betrekkelijke oorkonden en getuigenissen eens, naar behooren, te bestuderen, ô, zoo zou het waarschijnlijk ten slotte eveneens met u gaan als met

1) Zie het feit, met al zijne bijzonderheden, in de kerkelijke geschiedenis, en meer bepaald in Anast., in *Paul.* I; Nardini, *Roma antica*, lib. III, c. XII, p. 114; Ciampini, t. II. p. 56; Baron. an. 68, n. 14; Gregor. Turon., *de gloria Martyr.*, c. XXVIII.

den protestantschen Engelschman, die ons vergezelde, en zich gedwongen voelde, om te zeggen: « Ja, zie, dat alles is gemaklijker te loochenen dan te verklaren. »

18 December.

Herhaald bezoek op het Forum. — Verblijf van den Offerkoning. — Heilige weg of *Via sacra*. — Herinnering aan groote mannen. — Verschillende monumenten. — Brug van Caligula. — Kerk van den H. Theodorus. — Nero's gulden huis. — Zegeboog van Titus. — Gebouwen aan de overzijde van het Forum geplaatst. — Standbeeld der Victorie. — Tempel van Castor. — Slavenmarkt. — Tempel van Vesta. — Meer van Curtius. — Tempels van Juno-Juga, van God Aïus-Locutius.

Caligula is beschuldigd van achtervolgens drie dagen en drie nachten in den schouwburg te hebben doorgebracht. Om geen oogenblik iets van de voorstelling te verliezen, at en dronk hij in de keizerlijke loge. De hartstogtlijke zucht van Augustus' kleinzoon voor den kampstrijd der zwaardvechters, diezelfde drift bezielde ons voor de bouwvallen van het forum; welsprekende ruïnen! O wij werden niet moede van ze te beschouwen, te betasten en te ondervragen. In de daad, als Rome het hart was van het heelal, dan, ja, was het *Forum romanum* het hart van Rome, *umbilicus urbis*, zoo als de ouden zich uitdrukten. Als middelpunt der geheele beweging van het burgerlijk en godsdienstig leven der Romeinen, was daarop, van uit de hoogte des Palatijns, de blik der keizers onafgebroken beschermend gevestigd, en sloeg Jupiter het van den top des Capitoliums naauwlettend als zijn lievelingsplek gade. Even als het bloed uitstroomt van het hart, om, gedurig aan, dáár weêr terug te keeren, zoo ook namen vandaar-uit alle krijgs- en godsdienstbewegingen der wereldkoningin, zoo onder de bezielende wilsverklaring van

Cesar, van den senaat en het volk, als onder de inroeping der Goden, immer een aanvang 1).

De standaarden, de adelaars, de soldij-zelfs der legioenen gingen van den Saturnus-tempel uit, en de van het forum naar de uiteinden der aarde heengetogen legerscharen, kwamen, na afloop van den togt, ook dáár wederom terug, doch, dan niet alléén, maar gevolgd, één voor één, door al de natiën der wereld, die deze geduchte plek alsdan betraden, geboeid aan des verwinnaars zegekar. De dood of de slavernij deed de verwonnelingen spoedig uit het gezigt verdwijnen, maar eene kolom, een zegeboog, eene trofee, een tempel meldde aan de nakomelingschap hunnen naam, hunne nederlaag, en den dag, toen zij stonden aan den voet van het Kapitoel. Geen overwinning, geene gebeurtenis, niemand, hoe groot ook, was met onverwelkbren roem gekroond, zoo er hier, op dezen aardschen Olympus, geen gedenkteeken voor was gesticht. Het forum, dat groot wereldamphitheater, heeft dus alles bijgewoond en aanschouwd, en, wanneer het ondervraagd wordt, zoo vermeldt het alles, waarvan het ooggetuige geweest is. Ik moest hier deze verklarende uitweiding invoegen, om de reden te doen gevoelen van onze herhaalde en langdurige bezoeken op eene plaats, welke de meesten in een halfuur hebben afgezien.

Gisteren bevonden wij ons regt tegenover Nero's gulden huis. Ik durf er echter hier nog niet over spreken, zóóveel monumenten en herinneringen als er in de kleine ruimte, die ons daarvan afscheidt, nog overblijven, en welke wij allen, stuk voor stuk, met aandacht beschouwen moeten. Zoo, vooreerst, niet ver van den heiligen weg (*via sacra*), het

1) Altijd werd op het Capitolium, na het volk in *comitium* geraadpleegd te hebben, besloten tot den krijg.

verblijf van den Offerkoning 1), vervolgens dat der Vestaalsche maagden, eindelijk, dat van de keizers-opperpriesters. Het laatst-bedoelde is zóó rijk in leering, dat wij daarbij wel allereerst een oogenblik bedaard mogen stilstaan. Het was, bij het zedelijk verval der wereldstaten, immer een lievelingsbegrip der vorsten, om het rijksgezag en tevens dat der godsdienst onder hunnen scepter te vereenigen, met andere woorden, Kerk en Staat beiden te willen regeren. Ongelukkig, zoo dit werkelijk het geval wordt, en Rome allereerst kan daarvoor het bewijs leveren. Toen Augustus van Actium en Philippi, waar hij de romeinsche vrijheid den doodsteek toebragt, als verwinnaar te Rome was weérgekeerd, spoedde hij zich, om den mijter te voegen bij zijne kroon. Zijne opvolgers in het rijksgebied verlangden dátzelfde tevens in het kerkgebied te wezen; en, in de daad, zij werden het ook, zoodat die titel in de opschriften van hunne zegebogen, gelijk mede op hunne gedenkpenningen voorkomt; op alle monumenten, te hunner eere gesticht, staat hij te prijken, en men ziet Nero, Tiberius, Caligula, Vitellius, Domitiaan en Hadriaan als offeraars optreden, en wetten uitvaardigen voor het geweten; ó honende spotternij!

Intusschen was dit slechts een eerste stap. Met godlijk gezag bekleed, ontbrak het hun enkel nog maar meer aan de cerbewijzingen als Godheden-zelve, aan priesters, tempels en altaren; en ook dat alles werd hun toegestaan. Te beginnen met Augustus, tot op den volkomen ondergang van het heidendom, telt men een-en-vijftig keizers of keizerinnen, die onder de Goden zijn geplaatst 2). Elke vergoding, of zoo-genaamde *Apotheosis*, had de oprigting van een tempel ten gevolge en de instelling van een priestercollegie, voor de

1) *Domus regis sacrificuli.*

2) Onuphr. p. 176 en volg.

eeredienst der nieuwe godheid bestemd. Vandaar in de oude opschriften de zoo gebruikelijke benamingen van « *vir* of *flamen Augustalis*, *flamen Hadrianalis*, *flamen Trajanalis*, priester van Augustus, priester van Hadrianus, priester van Trajanus; of wel: *sacerdos divæ Livie*, *sacerdos divæ Domitillæ*, *sacerdos divæ Faustine*, priesteresse van Livia, priesteresse van Domitilla, priesteresse van Faustina. »

Al deze priesters nu, zoo van staatswege als voor de keizers persoonlijk aangesteld, trokken, ten getale van twee-entachtig, onophoudelijk, processiegewijze, door de stad heen en weër, om zich naar het Capitolium te begeven, voornamelijk, wanneer de *Nonæ* in de *Curia calabra* afgekondigd moesten worden. De weg, dien zij volgden, liep links, het forum langs, en droeg dientengevolge den naam van *via sacra*, of heiligen weg, dien hij heden ten dage nog voert. Op zich-zelve en door de gebouwen, die er stonden, is deze *via sacra* in de geschiedenis te vermaard, om er hier het stilzwijgen over te bewaren. Aan het uiteinde, in juiste tegenoverstelling van het Kapitoel, en *summa via sacra* geheeten, stond de tempel der Godin *Orbona*, aangeroepen tegen doodsgevaar; een weinig verder, het heiligdom van *Strenia*, de Godin, die in de geschenken van den nieuwjaarsdag betrokken was. Daar stond ook het ruitersbeeld van Clelia, de jonge heldin, wier moed Porsenna schrik inboezemde; voorts dat van Horatius Cocles, niet minder historisch vermaard; eindelijk, ik weet niet hoeveel elefanten van brons, en verder een tal van zegewagens, bestemd, om de romeinsche jeugd gedurig te herinneren aan de heldendaden van het voorgeslacht.

Die tempels, die heiligdommen, die krijgstrofeën, en nog eene menigte andere monumenten, waarvan niets dan de naam-alleen meer overig is, stonden allen op de linkerzijde van den heiligen weg; regts praalde de Palatijn met al zijne

heerlijkheden. Te beginnen met het Colosseum, liep de *via sacra* langs het forum, voorbij het huis van Julius-Cesar, den tempel van den Vrede en dien van Faustina, om vervolgens te eindigen bij den zegeboog van Septimius Severus, aan den voet van het Capitolium. Even als al de groote romeinsche wegen, was en is zij nog heden ten dage met breede zerksteenen belegd. Het pauslijk gouvernement zorgt, zooveel mogelijk, dat de tijd deze merkwaardige baan niet geheel verniele, en zoo zagen wij de armen van Rome, met ijzeren punthaken er overal het onkruid wegruimen, dat tusschen de steenen gedurig opschiet. Duizende herinneringen van allerlei aard bestormen hem, die, nadenkend, den voet op deze oude zerken zet, waar de wielen der romeinsche zegekarren nog staan ingegroefd. Hoevele tranen, zeide ik tot mij-zelfen, hebben de steenen niet bevochtigd, waarop mijn oog hier staart, en die door mijne voeten thans betreden worden! De romeinsche verwinnaars, door hunne zegepralende legerscharren, maar ook door onafzienbre drommen van verwonnelingen gevolgd, kwamen over deze baan. De zegewagen van Titus rolde hier heen, de hoeven zijner strijdrossen, de voeten zijner triomferende krijgsbenden, maar ook die der gevangenen Joden bewogen zich langs dezen grond. Welke groote mannen heeft deze weg niet aanschouwd! Het spoor van Julius-Cesar, van Cicero, van Pompejus, van al de keizers staat hier ingedrukt; en hoe dikwerf was dat niet bezoedeld met bloed! Vitellius, door het krijgsgeluk verlaten, werd, half naakt, smadelijk langs dezen weg, als een slaaf en boosdoener, ter strafplaats heengesleurd. In deze wandeldreven, het *Long-champs* der heidensche wereld, kwamen de toenmalige modepronkers, de leëglouers, de nieuwigierigen, waarvan Rome wemelde, in digte drommen zich vertoonen en den tijd korten; hier zag men de romeinsche vrouwen, de Sempronias

en Messalina's heure verleidelijke bevalligheden ten toon komen spreiden; zelfs Horatius kwam hier rondslenderen 1). Even als alle andere plaatsen van Rome geschandvlekt en ontwijd, moest deze heilige weg mede worden gereinigd, en dat is ook weldra geschied, toen het bloed onzer naar het amphitheater gevoerde martelaren zoo overvloedig dat pad heeft bedaauid.

Onder al de herinneringen, die zich op deze merkwaardige plaats, in tallooze menigte, voor onzen geest als verdrongen, is er echter eene, die al de overigen in den achtergrond voert, te weten het gulden huis van Nero, dat zich hier aan onze verbeelding vertoont, met zijne reusachtige vormen, met zijne fabelachtig-schijnende rijkdommen en pracht. Zich in zijn Vatikaansch paleis al te zeer bekrompen wanende, wilde de dwingeland, de wagenmenner, de poëet, de gekroonde tooneelspeler, zich een zijner waardig verblijf stichten. Naar luid der geschiedenis, was het keizerlijk paleis, na volbouwd te zijn, de juiste uitdrukking van het denkbeeld, dat er de wording van had teweeggebracht. Eerder eene stad dan een vorstenwoning, besloeg het gulden huis geheel de ruimte, die tusschen de bouwvallen van den vredeestempel en den voet van den berg Coelius inligt, en zich voorts van den Palatijnschen tot den Esquilijnschen berg uitstrekt. Het had alzoo tenminste eene mijl in omtrek, en daarbinnen vond men vijvers, weiden en parken vol van allerlei gedierte. De vestibule of het voorhof kwam met dien van den vredeestempel in plaatsing juist overeen, en was met eene driedubbele rij van kostbare marmerzuilen, die tot eene verbazende hoogte waren opgevoerd, omgeven. Uit den voorhof, of het portaal,

1) *Ibam forte via Sacra, sicut mens est mos. Horat.*

Cui sæpe in mundo Sacra conteritur via soeco. Propert.

Nec sinit esse moram, si quis adire velit. Horat. in epodis.

ging men in het *atrium*, eene allerprachtigste zaal, groot genoeg, om tot vergaderplaats voor den senaat te kunnen dienen. Door eene trotsche poort kwam men aan het meer, of den vijver, waar zich thans het Colosseum bevindt. Volgens Suetonius, was dit *meer* veeleer eene zee, met praalgebouwen omgeven, die eene voortzetting van het paleis vormden 1). Te midden vóór dat *meer*, stond het kolossale standbeeld des keizers. Het was van marmer en honderd-twintig voet hoog. *Reeds eene Godheid bij zijn leven*, voerde Nero de stralenkroon rond den schedel, en, even als Nebucadnezar, deed hij zich in zijn paleis de godlijke eerbewijzen toebrengen 2). Ziedaar de schaal, waarop het huis, of, beter gezegd, de stad van Nero gebouwd was.

De rijkdommen, aan de versieringen van dit paleis ten koste gelegd, gaan zelfs de stoutste verbeelding te boven 3). Al de wanden waren bekleed met gouden platen, en deze met edelgesteenten en diamanten opgehoogd; de zolderingen schitterden van goud en prachtschilderijen, de vloeren van fijne mosaïk. De *triclinia*, of eetzaalen, waren met losse, ebenhouten paneelen zoodanig ingerigt, dat de gasten uit die openingen met bloemen bestrooid en met reukwerken oversproeid konden worden. Nero en zijne hovelingen lagen welustig op rozen- en mirtebedden neêrgevljyd, met geurige bloemenkransen om de lokken. Al, wat aarde en zee vreemds en kostelijks voortbragten, werd hun in gouden en zilveren vaten opgedischt 4). Tot twee-en-twintig maal toe werd er aangerigt. Verscheiden slaven stonden aan de voeten van elk

1) *Stagnum maris instar circumseptum ædificiis ad urbium speciem.* Suet. in *Ner.*

2) Zie Nardini, *Roma antica*, p. 116.

3) Tac., lib. XV.

4) Tac., lib. XXXVI, c. 22.

der gasten tot zijne bediening gereed; de een verkoelde, door het zachtken bewegen van een waaijerwiek, de met allerlei geuren bezwangerde lucht; de ander verdreef de vliegen met een mirtetak. Muzijkanten, op een orchest in de *triclinia* geplaatst, streelden met de aangenaamste toonen het oor. Tegen het einde van den maaltijd, kwamen er scharen van jonge kinderen, die wulpsche dansen uitvoerden, en daarbij bacchuszangen voordroegen, van castagnettegeklepper begeleid 1).

Nu volgde daarop een ander, Nero volkomen waardig schouwspel. De wanden werden weggeschoven, en zie, daar vertoonde zich de worstelstrijd der zwaardvechters, waarbij bloed in stroomen vergoten werd, als om er het feest den laatsten gruwelooft meê te geven. Soms zelfs werden de kampstrijders in de zaal-zelve binnengelaten, waar zij elkander, onder het oog der gasten, op barbaarsche wijze afmaakten. Dan weder besteeg men de dakplatten, of zoogenaamde *solaria*, vanwaar men in 't groot kon zien vertoonen, hoe menschen en dieren bloedig met elkander naar de overwinning dongen, en de een den ander, tot vermaak van Nero en van het gezelschap, welks waardige gastheer hij was, — wreed-aardig verscheurde of doodde. Deze dakplatten waren allen met eene menigte keurig in zilver gedreven vogels van natuurlijke grootte bezet, zoodanig dat de toeschouwer, op een afstand geplaatst, meende, een drift van pauwen, zwanen en duiven te zien, ieder oogenblik gereed, om van uit de hoogte heen te vliegen. De badzalen schitterden van kostbaar gesteente, van zilver en van goud, terwijl alle verfijningen der

1) De bijzonderheden dezer keizerlijke gastpartijen zijn letterlijk uit de heidensche schrijvers-zelve ontleend. Kortheidshalve zal ik ze hier niet één voor één opnoemen, doch men zie, in 't algemeen, de *Scriptores domûs Augustæ*, Plinius en Dio-Cassius.

weelde en wulpschheid waren uitgedacht, om het daags tot driewerf toe herhaalde badvermaak, zooveel mogelijk, te prikkelen en af te wisselen.

Maar het ware wonderstuk van 't gulden huis was de tempel der Fortuin, een gebouw in de binnenlokalen van het paleis als besloten, en opgetrokken uit marmere van de *sphinx*. « Deze steensoort, uithoofde zijner doorschijnendheid aldus genoemd, was — zoo als Plinius zegt — uit Cappadocië afkomstig, hard als graniet, wit als sneeuw, en spiegelhelder van goudaders doorgolfd. Dit marmer had de eigenschap van het licht in zich op te nemen, en alzoo, lang nadat de poorten des tempels reeds gesloten waren, nog te flonkeren als van vuur » 1). Doch genoeg over Nero's gulden huis. De uitvoerige beschrijving dezer alle denkbeeld van dwaasheid verre te boven gaande verkwistingswoede zou ons al te ver van het spoor brengen. Wij doorwandelden de streek, waar het eenmaal stond; want, let wel, van geheel dat paleis, door Nero uit de op het heelal veroverde schatten gebouwd, is ter linkerzijde van de *via sacra* niets meer overig. Regts, aan de glooijing van den Palatijnschen berg, ontdekt men er nog eenige funderingen van, en de plaats, waar de groote trap heeft gestaan, die, van het forum uitgaande, de twee groote deelen van het gebouw vereenigde.

Tot dusverre hadden wij het binnenste gedeelte en de linkerzijde van het forum nagegaan; ten einde toe gekomen, bleef ons nog over, om den zegeboog van Titus te zien, die vooraan staat, en, naar het Kapitoel terugkeerende, de rechterzijde van het forum te gaan opnemen, die tegen den Palatijnschen berg stuit.

De zegeboog van Titus, na de verovering van Jerusalem

1) Lib. XXXV, c. 22.

opgerigt, is een der best-bewaard gebleven monumenten van het oude Rome. Hij is van wit marmer, en bestaat uit een enkele booggang, met een kroonlijst er boven van fraaijen stijl, en waarin opschriften en beitelwerken van het allerhoogste belang zijn aangebragt. Op de binnenwanden van het booggewelf zijn basreliefs geplaatst, wier gezigt eene onwillekeurige huivering doet geboren worden. Aan de eene zijde, namelijk, ziet men Titus als verwinnaar, overeind staande in zijn zegekar, en door de boven zijn hoofd zwevende Victorie met lauweren gekroond. Boven in het booggewelf vertoont de godlijke adelaar zich, die de ziel van den held ten hemel voert. Deze voorstelling heeft doen gelooven, dat het monument eerst na den dood des Keizers zou zijn geplaatst geworden; maar dat gevoelen schijnt ons ongegrond toe. Iedereen weet toch, dat de vleierij der Romeinen niet altijd naar den dood der keizers wachtte, om ze onder de Goden te plaatsen. Aan de andere zijde van het gewelf ziet men den kandelaar met zeven armen uit den tempel van Jerusalem, de tafel der toonbrooden, de jubelbazuinen, alles op draagbaren geplaatst, welke romeinsche soldaten, met lauweren gekroond, op de schouderen torschen, en zoo heen voeren naar het Kapitoel. Op de naar het Colosseum gekeerde fries leest men:

SENATVS. POPVLVSQVE. ROMANVS. DIVO. TITO. DIVI.
VESPASIANI. F. VESPASIANO. AVGVSTO.

« De Senaat en het volk van Rome aan den goddelijken Titus, den zoon van den goddelijken Vespasianus, Vespasianus Augustus. »

Het schoonste front, naar de zijde van het Kapitoel gekeerd, vertoonde een ander opschrift, fraaijer en uitvoeriger dan het vorige, en dat dus luidde:

S. Q. P. R.

IMP. TITO. CAES. DIVI. VESPASIANI. FILIO
 VESPASIANO. AVG. PONT. MAX. TR. POT. X.
 IMP. XVII. COS. VIII. PP. PRINCIPI. SVO. QVI
 PRÆCEPTIS. PATRI. CONSILIIQUE. ET
 AVSPICIIS. GENTEM. JUDÆORVM. DOMVIT
 ET VRBEM. HIEROSOLIMAM. OMNIBVS ANTE
 SE. DVCIBVS. REGIBVS. GENTIBVS. AVT. FRVSTRA
 PETITAM. AVT. INTENTATAM. DELEVIT 1).

De tand des tijds, of misschien ook wel eene barbaarsche hand, had dit opschrift doen verdwijnen; het werd echter in de groote renbaan teruggevonden, en was genoegzaam bewaard gebleven, om naauwkeurig te kunnen worden afgeschreven, maar toch te veel bedorven, om het weêr op zijne oude plaats te herstellen. Zoo nu is de boog van Titus. De Joden kunnen er nooit, zonder bittere droefheid, en welligt nog met dieper verontwaardiging, het oog op vestigen. Wanneer gij u met een hunner op het forum bevindt, zult gij opmerken, hoe hij zich er van zal afwenden, en er nimmer onder door

1) Zie hier dit schoone opschrift in gewoon latijn en nederduitsch :
 « Senatus Populusque Romanus imperatori Tito Cæsari, divi Vespasiani filio, Vespasiano Augusto, Pontifici Maximo, tribunitia potestate decies. imperatoria decies septies, consulari octies, patri patriæ, principi suo, qui præceptis patriæ consiliisque et auspiciis, gentem Judæorum domuit et urbem Hierosolymam omnibus ante se ducibus, regibus, gentibus, aut frustra petitam aut intentatam delevit. »

« De Senaat en het volk van Rome aan den Keizer (opperbevelhebber) Titus, Cesar, zoon van den godlijken Vespasiaan, Vespasianus Augustus, opperpriester, tienmaal tribuun, zeventienmaal opperbevelhebber, achtmaal Consul, vader des vaderlands, hun' Vorst die, op last, op raad en onder bescherming van zijn vaderland, de Joodsche natie heeft ten onder gebragt, en de stad Jerusalem heeft verwoest, die, vóór hem, door alle veldheeren, koningen en natiën te vergeefs was belegerd of aangevallen. »

gaan. Voor de Joden is dan ook een afzonderlijk pad aan de zijde van den Palatijnschen berg aangelegd en onderhouden. Te vergeefs, evenwel: — het gedenkteeken hunner slavernij en het bewijsstuk van den door hen aan God gepleegden moord, blijven daar desniettemin tegen hen getuigen!

Een halven cirkel regts makende, kwamen wij zoo naar het Kapitoel, langs de tegenover den heiligen weg gelegen zijde van het forum. Even gelijk de eerste, zoo is ook deze nieuwe baan met ontelbare herinneringen als bezaaid. Ziehier, om te beginnen, de *Curia Julia*, door Julius Cesar gebouwd, en waarin de Dictator den Senaat zamenriep; — vervolgens het standbeeld der Victorie, dat aanleiding gaf tot den brief van Symmachus, Prefect van Rome, en een warm verdediger van het heidendom, onder Theodosius, maar ook tot het zoo welsprekend antwoord van den H. Ambrosius. Verder op stond de tempel-zelf van de Victorie (Overwinning), gebouwd op de puinen van het huis, dat door het erkentlijk volk, uit eigen beurs, voor Valerius Publicola werd gesticht. Altijd naar het Kapitoel voortgaande, zag men den tempel van Castor. Ondankbaar menschedom! Gij, die de weldaden des Christendoms zoo geheel vergeet, treedt hier toe: deze plek gronds zal u op de welsprekendste wijze de vernederingen en wreede mishandelingen schetsen, waarvan het Evangelie u heeft bevrijd: vóór dezen Castors-tempel werd de voornaamste slavenmarkt te Rome gehouden 1).

Een weinig links gaande, zoo had men daar den tempel en het gewijde bosch van Vesta. In dit gebouw, welks ronde vorm dien van den aardbol uitdrukte, bewaarde Rome het heilig vuur en het Palladium, ten waarborg van den eeuwigen duur des rijks. Ziet gij, naast daarbij dat bron-

1) Senec., *de Const. sap.* 13.

zen ruitersbeeld wel? Het is Domitianus; hij heeft zijn afbeeldsel ter plaatse-zelve doen zetten, waar het monument van Curtius stond. Niemand onzer, of hij kent én den naam én de zelfopoffering van Curtius. De grond had zich in dat gedeelte van het forum geopend; het Orakel, over dit voor Rome zoo beangstigend verschijnsel geraadpleegd, antwoordde: « De kolk kan slechts gedempt worden door er in te storten het kostbaarst, wat Rome heeft. » De jonge Marcus Curtius verbeeldde zich, dat de Goden geen ander offer verlangden dan hem: geheel gewapend, wierp hij zich, te paard gezeten, plegtig den afgrond in, en werd zodoende door de bijgeloovige Romeinen gehouden voor den redder zijns vaderlands. Toen de grond zich nu weder gesloten had, werd, ter plaatse-zelve, eene pyramide hem ter eere opgericht.

Hoe meer wij het Kapitoel naderen, des te menigvuldiger worden de monumenten van het bijgeloof. Bij de *porta carmentalis* staat, vooreerst, de tempel van Juno-*juga*, dus genoemd als beschermster van den Echt; verder op de tempel van den God Aïus-Locutius, wiens naam en heiligdom beiden werden uitgedacht, dewijl, naar men zeide, vóór den vreeslijken aanval der Gaulen (Galliërs) zich te dezer plaatse 's nachts eene onheilspellende stem had doen hooren, welke men echter in den wind geslagen had, doch waarvoor men toen later een tempel stichtte, onder aanroeping van den God *Aïus* 1). Eindelijk, bij het begin van de vlakte, die den Palatijnschen van den Kapitelijnschen berg scheidt, bevond zich het *Spoliarium* van Sylla. Deze schrikwekkende plaats zag dagelijks honderde van hoofden vellen, achtbre romeinsche Senatoren en Ridders, op last van Marius vreeslijken mededinger gedood. Wij mogen, ten slotte dezer breede

1) Tit. Liv., lib. V.

opsomming, evenwel niet vergeten, melding te maken van Caligula's vermaarde brug. Deze gekroonedwaas had, aardigheidshalve, een boog laten slaan tusschen den Palatinus en het Capitolium, om, zoodoende, zonder over het forum te moeten gaan, van den eenen naar den anderen heuvel te kunnen komen. Van dat alles, evenwel, is bijna geen spoor zelfs over.

Om, intusschen, al deze plaatsen, eeuwenheugende schouwtooneelen van trots, wellust en heidensche buitensporigheid, te heiligen, heeft het christlijk Rome er verscheiden kerken op gebouwd. Wij moeten hier, onder anderen, die van den H. Theodorus vermelden, eene kerk, in de nabijheid van den vijeboom gesticht, waaronder Romulus en Remus gevonden werden. Zij dient tot vereenigingspunt van de Broederschap *dei Nobili*, der Edelen. Men brengt er godvruchtig de pasgeborenen heen, die in gevaar van sterven verkeerren. Door haren naam, herinnert zij aan een dier roemvolle heldenfeiten, zoo veelvuldig in de jaarboeken der ontluikende Kerk. Theodorus, een onverschrokken soldaat van Maximiaan, maar meer nog een moedig strijder onder de banier van het kruis, had het gewaagd, om de vlam te steken in een tempel, waar men voor de afgoden het outer branden deed. Op heeter daad gegrepen, belooft men hem algeheele vrijlating, wanneer hij slechts blijk wil geven van berouw over het door hem gepleegde feit. « Ik ben christen, en wat ik gedaan heb, zou ik nogmaals doen! » ziedaar zijn eenig antwoord. Men strekt en rekt op den grond hem uit-één, en scheurt zijn vleesch tot op het gebeente van de ribben: hij geeft, ten gevolge dier gruwelproefneming op zijn ligchaam, standvastig geloovend, den geest. Zijn tempel, aan den voet van het Kapitoel, staat regt tegenover dien van de H. Martina, die zich aan de andere zijde bevindt,

in hier voege, dat de christenkrijgsman en de maagdelijke Consulsdochter, beiden als martelaren, glorievol de toegangen tot den wijdvermaarden berg bewaren; en, reeds eeuwen lang, ontvangen de slagtoffers de hulde der dankbare wereld ter zelfde plaatse, waar de eertijds magtige beulen geen ander monument achterlieten dan hun diep-verachten naam.

19 December.

Pauslijke kapel. — Het H. Collegie, zijne indeeling, oorsprong, getal, naam, waardigheid der kardinalen. — Anecdote. — Mis in de Sixtijnse kapel. — Bijzondere ceremoniën. — Blick op Titus zegeboog, het Colosseum en den triomfboog van Konstantijn te zamen. — Overweging.

Het was de vierde zondag van den Advent: er zou in Sint-Pieter pauslijke kapel gehouden worden. Aldus wordt de Mis genoemd, waarbij de paus, vergezeld van het H. Collegie, tegenwoordig is. Hoogst-tevreden van, na eene zoo sombere beschouwing als die der bouwvallen van het heidensche Rome, het doorluchtig schouwspel der plegtigheden van het Rome der christenwereld te kunnen gaan genieten, begaven wij ons opgetogen naar Sint-Pieters eerwaardige basiliek. Voor twee en $\frac{1}{2}$ Paolo (62^s centen) deden wij ons van de *Piazza di Spagna* (het Spaansche plein) in een vrij gemakkelijk rijtuig naar het Vaticaan brengen. Terwijl onze karos, min of meer hortend, langs den met kleine keijen bestraten weg daar heenrolde, volgde ons gezelschap het standvastig voorbeeld van alle touristen, niet slechts te Rome, maar in elke stad of in ieder dorp, geheel de bereisde wereld door: men stak, namelijk, links en regts, gedurig het hoofd aan het portier, om te zien welke uithangborden er voor de winkels waren, en hoe er de huisgevels al zoo uitzagen. Ook ik bleef

daarbij niet achter, toen op eens de gedachte in mij op kwam: ja, maar, gij gaat nu zoo straks het II. Collegie zien; doch, wat wil dat zeggen? en wat beteekenen toch wel die kardinalen? Wanneer men, zonder daarvan iets te weten, in de Sixtiasche kapel komt, dan loopt men gevaar, om, even als alle vroegere en latere slendergangers, in dat personeel niets anders te zien dan in 't rood gekleede geestelijken, en zoo nagenoeg hetzelfde als etruscische vazen of egyptisch hiërogllyphenschrift. In ernst gesproken, ik riep, zooveel ik vermogt, terstond al mijne herinneringen op dit ééne punt te zamen, en bragt dat met wat ik daarvan vroeger in 't algemeen, door studie, had leeren kennen, in verband, en zoo dan gaf ik mij-zelfen ten aanzien der hierboven vermelde twee vragen het navolgende antwoord.

Het H. Collegie is in drie rangen verdeeld: kardinalen-bisschoppen, kardinalen-priesters en kardinalen-diakenen.

De oorsprong der kardinalen klimt op tot de vroegste eeuwen der Kerk, ofschoon hun naam eerst onder Konstantijn voorkomt. Aanvankelijk waren zij slechts diakenen of priesters van Rome, maar met eene buitengewone magt en waardigheid bekleed. Wij zien ze als zoodanig reeds bij de groote kerkvergadering van Nicea voorzitten, en er in naam van den H. paus Sylvester de handteekening voeren 1). Hoedanig was dan het kerklijk bewind van Rome in die dagen? Men stemt algemeen daarin overeen, dat de H. Petrus, na zijn zetel in de hoofdstad der wereld gevestigd te hebben, er priesters en diakenen verordende, aan wie hij bijzondere betrekkingen toebedeelde. In den beginne was het

1) Hoc constat ex Nicæna synodo, quæ habita est Sylvestro pontifice, cui inter cæteros duo ita subscribunt: *Victor et Vincentius, præbyteri urbis Romæ pro venerabili viro papa et episcopo nostro Sylvestro*. Plati., de cardin. dignit. et offic., p. 12.

aantal zeer beperkt. Door den toenemenden bloei van het Evangelie, kon de H. Cletus, de derde opvolger van den H. Petrus, dat getal evenwel reeds tot vijf-en-twintig uitbreiden. De H. Evaristus, die in het jaar 96 den Stoel van Petrus bekleedde, verdeelde, teneinde alle verwarring te voorkomen, de stad in parochiën; tot dusverre was er in elke parochie slechts één priester. Omstreeks het jaar 140, voegde de H. paus Hyginus, bij het toenemen der geloovigen, aan elken herder verscheiden andere geestelijken toe. Die kerken of *particuliere* parochies werden *titels*, *tituli* genoemd, òf omdat daar het graf van een beroemd martelaar was, welke grafplaats de *titel* of het opschrift werd genoemd; òf wel dewijl al, wat de Kerk op het heidendom erlangde, de bezitting, de *titel* werd dezer onsterflijke erfgenaam aller goederen; òf misschien ook uithoofde, dat elke priester den naam of *titel* kreeg der kerk, met wier bijzondere bediening hij belast was 1). Ziedaar den alouden en roemrijken oorsprong der kardinalen-priesters.

Wat de kardinalen-diakenen betreft, zoo moet men weten, dat, van af de stichting der Kerk te Rome, te dier stede, even als te Jerusalem, zeven diakenen waren. Zij oefenden overal, waar zij zich ook bevonden, hunne bediening gewoonlijk zonder titel uit. Nu weet men, dat de zorg voor de armen, voor de gevangenen om den geloove, en voor de martelaren oorspronkelijk bij voorkeur aan de diakenen opgedragen was.

Omstreeks het jaar 240 wees de H. paus Fabianus hun de verschillende wijken der stad aan. Te Jerusalem ontmoeten wij den H. Stephanus aan het hoofd der diakenen; even zoo ook te Rome. Het hoofd dezer gewijde kerkdienaren, door den Opperpriester met toestemming van de geestelijkheid en het volk verkozen, droeg den titel van aartsdiaken.

1) Baron., an. 112. — Sanct. Greg., *Epist.* 63.

Niemand voerde dien glansrijker dan de H. Laurentius. Even als heden ten dage, was Rome ook toen ter tijd in veertien wijken verdeeld; elke diaken had twee van die wijken te bedienen. Kort daarna bragt men het getal der diakenen van zeven tot veertien. In ieder kwartier was eene plaats, eene kerk, waar de diaken meer bepaald zijne bediening uitoefende. Die kerk werd de *Diakonie* genoemd. Ziedaar den niet minder eerbiedwaardigen oorsprong der wijk- of buurt-diakenen. Bij de veertien oorspronkelijke voegde men weldra nog vier nieuwe, bijzonder voor den paus bestemd, te zijner dienste bij het opdragen der heilige Offerande: zij heeten *palatijnsche* (paleisdiakenen).

En nu de kardinalen-bisschoppen. De opvolgers van den H. Petrus volgden, bij de gestadige zorg voor de hun toe-
vertrouwde Kerk, het voorbeeld des grooten Apostels; name-
lijk, even als hij met zijne ambtgenooten den last van het
kerkbestuur getorscht had, dus wilden ook zij dien met
de bisschoppen opvolgers der apostelen dragen. Zoo dan ver-
kozen zij, om het over geheel de wereld verspreide bisschop-
lijke ligchaam te vertegenwoordigen, de naast bij Rome geze-
telde bisschoppen, die hunnen raad uitmaakten, zes in
getal waren, en *Episcopi suburbicarii* genoemd werden,
te weten: die van Ostia, van Velletri, van Porto en Sinte-
Ruffina, van Frascati, van Albano, van Sinte Sabina en van
Preneste 1). De bisschop van Ostia is altijd deken van het
H. Collegie. Deze betrekking, de hoogste, die er op aarde
na die van den paus bestaat, werd, gedurende ons verblijf
te Rome, door den kardinaal Pacca bekleed.

1) Plati., id., p. 16. — Sixtus V, in de Bulle *Religiosa Sanc-
torum*, noemt ze in deze volgorde: Ostiensi et Veliterna invicem
unitis; Portuensi et Sanctæ Ruffinæ itidem unitis; Albanensi; Sabi-
nensi; Tusulanæ; et Prænestina.

Het getal der kardinalen wisselde in den loop der tijden gedurig af, doch is thans vast bepaald: de groote paus Sixtus V., wiens adelaarsblik het hooge gewigt dezer kerkelijke zamenstelling voor Rome geheel en al doorschouwde, wilde haar daarom dan ook onveranderlijk vaststellen. In eene bulle, waarin geheel de pauslijke majesteit zich treffend ten toon spreidt, schetst hij met groote trekken het zamenhangend verband tusschen de oude en de nieuwe Wet; hij toont aan, hoe Mozes, op Gods bevel, zeventig ouderlingen des volks bij zich nam, om hem behulpzaam te zijn in het overbrengen der heilige natie naar het beloofde land; en nu deze luistervolle vóórspiegeling toepassende op de Christenkerk, die belast is, om het menschdom tot geleide te strekken op zijnen togt naar het eeuwig Jerusalem, zoo verordent hij, dat voortaan zeventig ouderlingen den senaat van den katholieken Mozes zullen uitmaken. Na hun in verheven taal en de grootheid van dat ambt en het hoog gewigt hunner verplichtingen bloot gelegd en op het hart gedrukt te hebben, wijst hij elk hunner eene der kerken van Rome tot titel aan 1).

1) Ziehier den naam der titelkerken van al de kardinalen. Voor de kardinalen-priesters: 1° Sanctæ Mariæ Angelorum in Thermis; 2° Sanctæ Mariæ in Trans-Tiberim; 3° Sancti Laurentii in Lucina; 4° Sanctæ Prædix; 5° Sancti Petri ad Vincula; 6° Sanctæ Anastasiæ; 7° Sancti Petri in Monte aureo; 8° Sancti Onuphrii; 9° Sancti Silvestri in Campo Martio; 10° Sanctæ Mariæ in Via; 11° Sancti Marcelli; 12° Sanctorum Marcellini et Petri; 13° Sanctorum duodecim Apostolorum; 14° Sanctæ Balbinæ; 15° Sancti Cæsarei; 16° Sanctæ Agnetis in agone; 17° Sancti Marci; 18° Sancti Stephani in Cælio Monte; 19° Sanctæ Mariæ Transpontinæ; 20° Sancti Eusebii; 21° Sancti Chrysoconi; 22° Sanctorum quatuor coronatorum; 23° Sanctorum Quirici et Julittæ; 24° Sancti Calixti; 25° Sancti Bartholomæi in insula; 26° Sancti Augustini; 27° Sanctæ Cæciliæ; 28° Sanctorum Joannis et Pauli; 29° Sancti Martini in montibus; 30° Sancti Alexii; 31° Sancti Clementis; 32° Sanctæ Mariæ de populo; 33° Sanctorum Neræi et

Om uitstekende kundigheden of deugden, wáár deze zich ook mogen voordoen, naar waarde te belooen, wordt het H. Collegie uit leden zoo der geordende als der niet-geordende geestelijkheid, en wel, zooveel mogelijk, van alle natiën zaamgesteld. Ten minste vier doctoren in de H. Godgeleerdheid moeten er in zijn, en wel geordende geestelijken, vooral van de Bedelorden. Teneinde er in een zoo bij uitnemendheid katholieke instelling geen familiegeest doordringe, wordt

Achillæi; 34° Sanctæ Mariæ de Pace; 35° Sanctæ Mariæ de Ara-Cœli; 36° Sancti Salvatoris in Lauro; 37° Sanctæ Crucis in Jerusalem; 38° Sancti Laurentii in Panisperna; 39° Sancti Joannis ante Portam Latinam; 40° Sanctæ Pudentianæ; 41° Sanctæ Priscæ; 42° Sancti Pancratii; 43° Sanctæ Sabinæ; 44° Sanctæ Mariæ supra Minervam; 45° Sancti Caroli; 46° Sancti Thomæ in Parione; 47° Sancti Hieronymi Illicorum; 48° Sanctæ Susannæ; 49° Sancti Sixti; 50° Sanctæ Matthæi in Merulana; 51° Sanctissimæ Trinitatis in Monte Pincio.

Voor de kardinalen-*diakenen*, is de naam der diakoniën als volgt: 1° Sancti Laurentii in Damaso; 2° Sanctæ Mariæ in Via Lata; 3° Sancti Eustachii; 4° Sanctæ Mariæ Novæ; 5° Sancti Adriani; 6° Sancti Nicolai in Carcere Tulliano; 7° Sanctæ Agathæ; 8° Sanctæ Mariæ in Dominica; 9° Sanctæ Mariæ in Cosmedin; 10° Sancti Angeli in Foro piscium; 11° Sancti Georgii in Velum aureum; 12° Sanctæ Mariæ in Porticu; 13° Sanctæ Mariæ in Aquiro; 14° Sanctorum Cosmæ et Damiani; 15° Sancti Viti in Macello.

Wanneer men er nu de zes bisdommen van Ostia, Porto, Albano, Sancta-Sabina, Frascati, en Palestrina bijvoegt, dan zijn er juist twee-en-zeventig titels, en schijnbaar twee méér dan de Bulle van Sixtus V. er verordend heeft. Doch, men houde in het oog, dat de titel van den H. Laurentius in *Damaso* geene eigenlijk-gezegde diakonie is, maar altijd aan den vice-kanselier der kerk van Rome, hetzij hij diaken, priester of bisschop was, is gegeven geworden. Dientengevolge voegde Sixtus V. twee titels er bij, teneinde, wanneer de vice-kanselier diaken of bisschop was, geen andere kardinaal, priester of bisschop zijnde, van zijn titel mogt verstoken worden. In alle apostolische brieven, waarbij eene handteekening der kardinalen te pas komt, moet elke kardinaal daarbij zijn *titel* vermelden.

streng bevolen, dat in dezen doorluchtigen senaat twee broeders, twee neven, oom en neef, — hoe verdienstelijk overigens ook — te zamen nooit zitting kunnen nemen.

De naam van kardinalen is reeds voldoende, om van de verheven betrekking te doen blijken, die hun in het katholiek kerkbewind is aangewezen. Even als hengsels (*cardines*), waarop de stoflijke deuren van den aardsehen tempel draaijen, zoo zijn zij de spil, waarop de onsterflijke poorten zich bewegen, die den hemel openen en sluiten, dat wil zeggen: zij zijn de steun, de raad van Christus' plaatsbekleeder, dien zij met hun licht, met hunne ervaring, met hunnen moed, met hunne grenslooze verknochtheid voortdurend ter zijde staan 1). Voor de eerste maal in de geschiedenis geboekt voorkomende, tijdens de kerkvergadering van Rome, onder Konstantijn, vindt men hun naam voorts op elke bladzijde der christlijke jaarboeken glansrijk ingeschreven 2). Men ziet hen beurtelings bij de algemeene kerkvergaderingen voorzitten, of, in de betrekking

1) *Apostolica Sedes caput et cardo a Domino et non ab aliis constituta est, et sicut cardine ostium regitur, sic hujus apostolicae Sedis auctoritate omnes ecclesiae (Domino disponente) reguntur. Unde Senatus cardinalium a cardine nomen accepit, quasi se regat et alios; sicut enim ostium regitur per cardines, ita Ecclesia per istos. Et cardinales cardines dicuntur in Romana Ecclesia duplici similitudine, vel quia sicut domus habet ostium et cardinem, sic Ecclesia habet papam qui est ostium Dei vel Ecclesiae et cardinales, etc. Moscon. de Majestate milit. eccl. lib. I, c. V.; et ex cap. Sacro Sancta, 2 dist. 22; en paus Eugenius IV, in zijne constitutie: Non mediocri, § 14. Quorum officio nomen ipsum consonat optime, nam sicut super cardinem volvitur ostium domus, ita super eos Sedis apostolicae et totius Ecclesiae ostium quiescit. — En de kardinaal Petrus d'Ailly de Auct. Eccl. cap. de card.: Senatui apostolorum succedit Collegium sacrum cardinalium quantum ad illum statum, quo Apostoli consistebant Petro, antequam fierent particularium ecclesiarum episcopi.*

2) Praesul non damnatur nisi cum 72 testibus; presbyter vero cardinalis nisi cum 64 testibus non deponatur; diaconus autem car-

van gezanten, bij de keizers van het Oosten en de koningen van het Westen over de gewigtigste belangen der moderne maatschappij onderhandelen, de Kerk-zelve, bij openstaanden hoofdzetel, besturen, en in het conclave het roemrijk voorregt uitoefenen van een Opperhoofd te geven aan geheel de christenheid 1).

Zoo dan gaan al deze achtbre personen, welke wij thans dus voor de eerste maal rond den stedehouder des Verlossers zouden vereenigd aanschouwen, de bisschoppen, aartsbisschoppen, de patriarchen en primaten der Kerk in waardigheid te boven 2). Wanneer het schoon is, een koning te zien

dinalis urbis Romae, nisi cum 27 testibus non condemnabitur. *Cap. praesul. 2, 90, 3, caus. 2.*

1) Tot in de XI. eeuw werd de paus door de geheele geestelijkheid, onder *betuiging* (testimonium), dat is *bijstemming*, van het volk, verkozen. Om de bezwaren, aan deze wijze van verkiezing verbonden, uit den weg te ruimen, besliste paus Nicolaas II., in het jaar 1059, op het concilie van Rome, dat de kardinalen de eerste stem bij de verkiezing van den paus hebben zouden, maar dat de overige geestelijkheid en het volk zouden geraadpleegd en verzocht worden, om hunne bijstemming (*bijval*) aan de keuze te verleenen. « Decernimus atque »statuimus, ut obeunte hujus Romanae universalis Ecclesiae Pontifice, »in primis cardinales episcopi diligentissime simul de electione tractantes, mox Christi clericos cardinales adhibeant, sique reliquis electus et populus ad consensum novae electionis accedat. » *Cap. in nomine Domini, I, dist. 23.* — Deze nieuwe wijze van verkiezing duurde tot op Alexander III., in 1179. Aangezien er zich soms verdeeldheid vertoonde, besloot deze opperherder, in de kerkvergadering van Lateraan, dat hij « *canonisch* » zou verkozen zijn, die twee-derde der kardinaalstemmen op zich zou vereenigd hebben, terwijl voortaan de geestelijkheid en het volk niet meer zouden meêstemmen. En zoo nu is thans de wijze van des pausen verkiezing door de eeuwen, door de opperpriesters-zelven en door de algemeene kerkvergaderingen geijkt. Zie Barbosa, *Jus. eccles. univ.*, lib. I, c. 1, n. 53.

2) Sanctae Romanae Ecclesiae cardinales caeteros omnes, etc. Ferraris, art. *Cardin.*

te midden zijner grootofficiëren, zoo kan men het ons niet ten kwade duiden, dat wij het een nog schooner tafereel vinden, het opperhoofd der Kerk te aanschouwen, omringd van zijn doorluchtig hof.

Voorzeker, eene zoo hooge magt en waardigheid als die van Gods Stedehouder op aarde, moest, om eerbied in te boezemen, noodwendig, wat men er ook van zeggen moge, van zulk een luister worden omringd; en zoo dus ook hebben de pausen steeds zorg gedragen, om, door onderscheiding en voorregten van allerlei aard, de waardigheid van de prinsen der Kerk, zooveel mogelijk, te doen uitblinken. Op de algemeene kerkvergadering van Lyon, in 1244, schonk paus Innocentius IV. hun het regt van den purperen hoed te dragen; Paulus II. voegde er het gebruik bij van de barret en het roode kruinmutsje (*calotte*), verbiedende, onder zware straffe, aan alle anderen, het hoofd te dekken met een sieraad van zoodanige kleur; eindelijk, stond hij hun, in geval het H. Collegie uitreed, ook het purperen dekkleed voor hunne paarden toe. De titel van *Eminentie*, *eminentissime*, aan de kardinalen, bij uitzondering van alle andere waardigheidsbekleeders in de Kerk, gegeven, dagteekent van Urbanus VIII. Maar, een van de grootste voorregten der kardinalen, is de gunst, hun toegestaan, van voor een ter-dood-veroordeelde vrijstelling dier straffe te kunnen verwerven. Wanneer op een dag van strafpleging de ter gerigtsplaats heengaande stoet een kardinaal, *toevallig*, op den weg ontmoet, zoo wordt het uitgesproken doodvonnis vernietigd. Zou dit ook welligt eene herinnering zijn van het aloud privilegie der Vestaalsche maagden? Ik zou bijkans genegen zijn, het te gelooven, daar toch het christlijk Rome er zóózeer op gesteld is, om alles, wat de oudheid schoons en edels opleverde, te bewaren voor altoos.

Een strenge regel, maar die vol wijsheid is, verbiedt aan de kardinalen het te-voet-gaan in de straten van Rome; eerst zoodra zij buiten de stadsmuren gekomen zijn, kunnen zij uit hunne rijtuigen stappen. De Kerk wil niet, dat zij zich onder de menigte mengen zullen en bloot staan, zelfs onwillekeurig, aan kwetsing van den eerbied, verschuldigd aan hunnen rang. Dat voorschrift staat onwrikbaar vast. De kardinaal de Rohan, aartsbisschop van Besançon, zich na de Julij-omwenteling van 1830 te Rome bevindende, wilde er vrijstelling van bekomen. De onwaardige bejegeningen, in der tijd door den kardinaal ondergaan, de ballingschap, waarin hij zich vrijwillig begeeven had, zijne doorluchtige afkomst, zijne buitengewone vroomheid en de bijzondere genegenheid, waarmede de paus hem vereerde, dit alles te zamen genomen scheen hem te waarborgen, dat de gevraagde gunst niet zou worden geweigerd. Zoo verschijnt hij dan op zekeren dag ten gehoor op het Vatikaan. « Allerheiligste Vader, zegt hij, ik heb u eene gunst te verzoeken. — Spreek. — Ik heb naastbij de kerk van *Trinita de' monti*, waar ik de H. Mis lees, mijn intrek genomen; ik bid uwe Heiligheid, mij dus te vergunnen, dat ik te voet daarheen kan gaan. — Vraag mij al, wat gij zoudt kunnen verlangen, maar spreken wij geen woord meer over dit verzoek, hetwelk mij onmogelijk is, u te kunnen toestaan. »

Intusschen zijn al die prinsen der Kerk, welke gij in vergulde statiekoetsen, allen eveneens door zwarte langstaarten getrokken, zich langs de straten van Rome ziet heen en weër bewegen, ten hunnent, allen mannen van de hoogste eenvoudigheid en meest-innemende manieren. Onder hun purperschittert de nederigheid van den kapucijn, de wetenschap van den benedictijn, de liefdadigheid van den camaldulensermonnik. Hun leven is zeer bedrijvig: zij zijn de hoofden der romeinsche

congregaties, de beschermheeren der verschillende Ordes, terwijl overigens de studie, de pauslijke audiënties, de verzorging der armen, allerlei vrome werken, verschillende instellingen van liefdadigheid en wetenschap, of de bevordering der schoone kunsten hunnen tijd en hunne karige inkomsten geheel en al in- en wegnemen. Geen reiziger, die niet opgetogen staat bij het beschouwen der veelvuldige praalmonumenten, op kosten der titulaire kardinalen in de onderscheiden kerken van Rome opgericht.

Ik eindigde met hen in oogenschouw te nemen, toen ons rijtuig onder aan den grooten trap stil hield, die naar de Sixtijn'sche kapel geleidt. Vóór het begin van 't Officie ter plaatse aanwezig, konden wij eene geschikte plek kiezen, om ze volmaakt-goed te zien. Men weet, dat de Sixtijn'sche kapel een der roemrijkste bladzijden is uit Michel-Angelo's kunstenaarsleven: des grooten schilders penseel voltooidde in twintig maanden tijds het tafereel, dat dit gewelf onsterflijken roem verworven heeft. Hier ziet men de wereldschepping; het oude Verbond in zijne hoofdtrekken; daar onder, in de hoeken, de profeten en de sibyllen, te zamen de wondergeschiedenis van het geheele menschdom uitmakende; want, zie, daar op den achtergrond der kapel, verтоont zich de ontknopping der gansche wereldhistorie, namelijk, het *laatste oordeel*, doch welke alom vermaarde frescoschilderij, zoo heerlijk door Sigalon gekopiëerd, helaas, zeer veel geleden heeft. Intusschen is zij daarom bij de kunstenaars in niet minder aanzien, ofschoon, in allen ernst gesproken, er toch, wat de voorstelling betreft, nog al een en ander op zou vallen af te dingen, al moge dan ook het ontwerp den onsterflijken Angelo drie jaren studie hebben gekost. Immers, wie kan bij voorbeeld aannemen, dat, ten dage des gerigts, de Heer het toornig voorkomen hebben zal van een gewoon sterveling,

in gramschap ontstoken, van een Jupiter, die krampachtig den bliksem uitslingert, of van een Neptunus, die de opgeruide baren tuchtigt? In dit vergrijp, aan de waarheid gepleegd, valt het niet moeilijk, den verderflijken invloed te bespeuren, dien de Olympische Fabelleer op den genie des christen-kunstenaars, helaas, uitgeoefend heeft.

Van lieverlede kwam het gewijd ligchaam te zamen. De hoofden der kloosterorden, in hunne verschillende kostumen, namen, aan de epistelzijde (links) van het altaar plaats. Daarvóór bevindt zich het regts en links aangebragte kardinaalsgestoelte, binnen de afgesloten ruimte, ter weêrzijde van het koor, waar de prinsen der Kerk, met hun wit hermelijnen schoudermanteltje, en de violetkleurige *cappa magna*, door hunne sleepdragers gevolgd, op de voor hen bestemde zetels weldra zitting kwamen nemen. Eensklaps opent zich eene deur, ter regterzijde van het altaar: het is de opperpriester der Kerk, die zich vertoont; alles staat op; de doorluchtige grijsaard droeg de witte *cappa* en mijter. Na een kort gebed aan den voet van het altaar gesproken te hebben, bestijgt hij den troon, die in de kapel aan de zijde van het evangelie is opgericht: een bisschop was aan het altaar.

Welk een treffend gezicht leverde de Sixtijsche kapel zóó niet op! Al de prinsen der Kerk, meestal grijs van lokken, geschaard rond den stedehouder Gods, mede onder arbeid en kommervolle zorgen vergrijsd; — die majesteit, hun op 't gelaat gezeteld, dat plegtig zwijgen der omstanders, vormde een tafereel, waardoor het gemoed van den christenreiziger, zeer zeker, diep moest getroffen worden. Kan toch het oog wel iets grootscher te aanschouwen krijgen dan de blik op zulk eene vergadering? Welk hof van Europa, ja, van geheel de wereld, levert een senaat op, waar zooveel ernst, wetenschap, deugd en ervaring van menschen en zaken te zaam

vereinigd zijn? Vooral vestigde ik het oog op den deken van het H. Collegie, den doorluchtigen kardinaal Pacca. Ik herinnerde mij, met innige aandoening, hoe die achtbre grijsaard, in 1810, met Pius VII. uit Rome werd weggevoerd, en hoe de beide roemruchte togt- en rampgenooten te zamen niet meer dan even tachtig centen aan reisgeld bij zich hadden! Ik zag daar ook met een gemengd gevoel van bewondering en verbazing den taalreus Mezzofanti, dat *levend Pinksterwonder*, éénig in de geschiedenis, begaafd met de kennis en het vlug gebruik van meer dan vijftig talen, ieder met haar eigenaardigen tongval, zonder daarbij nog meê te tellen de nevenspraken of zoogenoemde *patois*.

Het H. Officie begon, en wij waren daarbij getuigen van verscheiden ceremoniën, allen vol diepen zin en echte majesteit. Vóór den aanvang der H. Mis kwamen al de kardinalen den paus de hand kussen, als de roerende hulde, door de prinsen der Kerk aan den doorluchtigen grijsaard, den vader, koning en opperpriester toegebracht. Bij het evangelie besteed een kloostergeestelijke den kansel, en hield eene predikatie in het latijn, die een klein kwartier-uurs duurde. In het bijzijn van den H. Vader wordt nooit anders dan in 't latijn gepreekt. Toen de leerrede geëindigd was, knielden allen, en de dienstdoende priester (bisschop) sprak overluid het *Confiteor* uit, waarmede allen luide instemden. Zeker komt dat *Confiteor* dáár juist van pas! De prediker heeft zich misschien te verwijten, dat hij het Woord Gods niet met genoeg eerbied en zuivere bedoeling behandeld heeft: *Confiteor!* Zijne hoorders hebben welligt niet aandachtig genoeg bij dat Woord, waarop wij geoordeeld zullen worden, toegeluisterd of verlangd, om het na te leven: *Confiteor!* Allen hebben behoefte aan ootmoed, want daarin ligt het middel opgesloten, om ver-

waarloosde deugden te wekken en te verlevendigen, of zich nieuwe te verwerven: *Confiteor*.

■ Bij het *Credo* verlaat het gewijd collegie zijne zetels, en schaart zich in een halfcirkel voor het altaar. En als gij dan nu hier al die prinses der Kerk, die vorsten over de wereld, met vergrijsden schedel, staande voor het altaar van het Lam, met luider stemme, het katholiek Symbolum des Geloofs hoordet uitspreken, diezelfde belijdenis, welke op denzelfden stond, denzelfden dag, millioenen katholieken over geheel de oppervlakte der aarde afleggen, zoo moet de eenheid en algemeenheid des geloofs u, gelijk met mij het geval was, wel als handtastelijk voor den geest komen! Na het *Credo* keerden de kardinalen naar hunne plaatsen terug. Bij het *Santus* kwamen zij zich op nieuw, even als bij het *Credo*, voor het altaar scharen, en, allen te zamen, herhaalden tot driewerf toe den lofzang der eeuwige heerlijkheid: *Sanctus, Sanctus, Sanctus Dominus* enz. Vervolgens ziet men al die grijsaards nederknielen, het roode hoofddeksel, dat teeken hunner waardigheid, van de zilveren lokken afnemen, en, zich tot der aarde toe buigend, vernederen voor den God, die daar op 't altaar onbloedig geslagtofferd wordt. « En ik zag, zegt de H. Joannes, de tachtig gewijde ouderlingen geknield liggen voor den troon van het Lam, en ik hoorde hen tot driewerf toe herhalen: *Heilig, heilig, heilig, is de Heer, de God der legerscharen*. » Nadat de *Elevatie* heeft plaats gehad, begeeven allen zich naar hunne plaatsen terug, in afwachting van den vredekus, die hun door den aartsdiaken wordt overgebracht, en welken zij verder elkander, de een na den ander, als in broederlijke omhelzing, toebrengen. Ik moet bekennen, dat de godsdienst mij nooit zoo verheven is voorgekomen, zoo vol van majesteit, zoo vervuld van onuit-

spreeklijk-geheimen zin als in deze mis, éénig op aarde, uithoofde van de vergadering, die daarbij tegenwoordig is. Ziedaar hoe wij den dag van heden aanvingen, en ziehier nu hoe wij dien hebben geëindigd.

Rome is de stad van contrasten of groote tegenstellingen: even als Rebecca, draagt zij twee geheel verschillende, met elkander strijdige werelden in haren schoot. Wij verlangden telkens, om van de eene plotseling tot de andere over te gaan, teneinde zodoende de groote contrasten, welke het heidensche en het christlijk Rome aanbieden, op te merken, en, zooveel mogelijk, ons gemoed voor beider magtige inwerking toegankelijk te stellen, denzelfden dag, ja, soms in 't zelfde uur. Die gestadige overgang van den eenen indruk tot den anderen, maakt het hoofdgenoegen van den pelgrim uit: hij geniet er het leven dubbel door. Zoo dan, weinige uren nadat wij de Sixtijn'sche kapel verlaten hadden, ging ik mij in de lieflijke stralen van Italië's zon koestrend nederzetten op de oostelijke helling van den Palatijn'schen berg, dien wij 's avonds te voren reeds een bezoek hadden gebragt.

Reeds eenige dagen lang had ik deze plek, deze verheven schouwplaats in het oog gehad, en verlangd, om vandáár de bouwvallen van het oude Rome te overzien; ik geloof, dat Jeremias voor zijne bespiegeling geen ander punt zou gekozen hebben. Dáár, toch, neêrgezeten op het puin van Augustus' en Nero's keizerpaleis, ontdekt het oog van zeer nabij den zegeboog van Titus, dien van Konstantijn, en het Colosseum, te zamen een uitgestrekten driehoek vormende. Op de grenzen der oude en der nieuwe wereld gebouwd, in den oogenblik, dat het Jodendom en het Heidendom de ontluikende Kerk het gebied over het menschedom betwistten, strekken deze drie monumenten, terwijl zij de drie namen van de drie geduchte strijdkrachten voor de vergeetelheid bewa-

ren, tevens als even zooveel onverdelgbare gedenkteekens der ongewijde en der christlijke geschiedenis, tot eene onwraakbare en eeuwige getuigenis der bestaan hebbende worsteling, der daartoe gebezigde middelen, en van de zegepraal, die de overwinnende Kerk voor altijd heeft gekroond.

Wat allereerst het oog treft, is de triomfboog van Titus: hij verkondigt luide door zijne twee opschriften, door romeinse handen er ingegrift, de aloude profetie van Daniël, voorspellende den moord op Kalvarië aan den Godmensch gepleegd, en hoe een vreemde vorst, aan de spits zijner legerscharen, Jerusalem met den Tempel zou komen verwoesten en de kinderen Israëls meêvoeren in slavernij; hij verkondigt luide, die grijze triomfboog, hoe de uitslag geweest is van den strijd, door dat volk geleverd tegen den Christus, des Heeren Gezalfde, in eigen persoon; en voor alle toekomstige geslachten verklaart dat zegeteeken welsprekend en luid de vreeslijke vervulling van het vloekwoord, door de godsmoordenaren tegen zich-zelfen uitgesproken: « *Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen!* »

Het tweede schouwspel wordt door het Colosseum geleverd: dat schrikwekkend monument staat daar ten vreeslijk teeken en van de peillooze diepte, waarin het menschdom bij het ontstaan des Christendoms verzonken was, en van den strijd op leven en dood, door het ten toppunt van magt gestegen Heidendom, tegen de Kerk van Christus aangevangen; maar te gelijk ook van het schitterend wonderwerk, dat aan den zwakke de zegepraal op den sterke, aan de slagtoffers de overwinning op hunne beulen gegeven werd; en dit bloedig worstelperk hebben de krijgsgeslagen Joden gebouwd, door Titus in ballingschap gevoerd! Gij, Verlosser, gij Lam Gods, dat de wereld veroverd hebt, ja, gij hadt een slagveld, eene kampplaats noodig, waar uwe zegepraal

in vollen luister uitblinken kon; een Kapitoel hadt gij noodig om er uwe helden te kunnen kroonen met den lauwer der onsterfelijkheid: wel nu, gij hebt gewild, dat uwe vijanden-zelve, de Heidenen en de Joden, de schouwplaats hunner nederlaag en uwer overwinning met eigen hand voor alle eeuwen stichten zouden!

Het derde monument is Konstantijns zegeboog. Wanneer gij den blik regts af wendt, zoo zal uw oog daar dien welsprekenden en onfeilbaren getuige ontdekken van de volkomen overwinning, door het Christendom op de wereld behaald. Grootscher in alle opzichten van omvang en stijl dan de triumfboog van Titus, die slechts ééne enkele natie ten onder bragt, heeft de praalboog van Konstantijn, die geheel het Heidendom overwon, drie gangen, booggewelven. Onder het groote gewelf leest men, aan de eene zijde:

LIBERATORI VRBIS

« Aan Rome's bevrijder; »

ter andere zijde:

FVNDATORI QVIETIS

« Aan den vredeftichter. »

Boven het fries staat, tot tweewerf toe, aan beide zijden van het monument, het eeuwig gedenkwaardig opschrift te lezen, dat den Christenvorst als verwinnaar door *godlijke kracht* huldigt:

IMP. CAES. FL. CONSTANTINO MAXIMO P. F. AVGVSTO

S. P. Q. R.

QVOD INSTINCTV DIVINITATIS MENTIS MAGNITVDINE

CVM EXERCITV SVO

TAM DE TYRANNO QVAM DE OMNI EIVS FACTIONE

VNO TEMPORE IVSTIS REMPVBLICAM VLTVS EST ARMIS

ARCVM TRIVMPHIS INSIGNEM DICAUIT.

« Voor keizer Flavius Constantinus, den zeer grooten altijd gelukkigen, Augustus, heeft de Senaat en het Volk van Rome, dewijl hij, *onder ingeving der Godheid*, door de grootheid van zijn genie, in een regtvaardigen krijg, met zijn leger, het gemeenebest zoo op den dwingeland, als op geheel zijnen aanhang, wist te wreken, dezen zegeboog opgericht. »

En de drie monumenten, welke ik hier voor oogen had, dagteekenen allen van den tijd zelve, dien zij ten tolk verstreken; de eerste twee zijn het werk van ondubbelzinnige getuigen der toen plaats gehad hebbende feiten, terwijl het derde eene gebeurtenis verkondigt, schitterend als het licht van de zon.

Zie, daar staan zij alle drie, op slechts vijftig schreden van elkander verwijderd, en de Barbaren, die zooveel andere gedenkteekenen der oudheid verwoestten, hebben ze ongeschonden laten staan! Wanneer gij er het Pantheon van Agrippa nu nog bijvoegt, dan wordt het bewezen, dat van al de best-bewaard-gebleven gebouwen uit het oude Rome, degenen, die onloochenbaar in hun geheel zijn gebleven, juist tot onwraakbre getuigen strekken van de groote feiten des Christendoms. En zou men dan den vinger Gods in deze als bij uitzondering gespaarde monumenten niet onbewimpeld willen erkennen? Hoe! men zou ten aanschouwe van zulke luidsprekende teekenen en getuigenissen der godlijke waarheid zich niet op de kniën werpen en uit 's harten grond de verklaring afleggen: *o ja, mijn God, ik geloof?*

Hoe dan ook beschouwd, met de oogen eens wijsgeers of met die van een christen, om 't even, die groote romeinsche bouwvallen voeren eene verheven taal, krachtig sprekende tot ieders gemoed; doch tot zelfs de kleinste monumenten toe oefenen op geest en hart een onwederstaanbaren invloed

uit. God en de mensch, het Christendom en het Heidendom vertoonen zich daar, op dezelfde plek, met elkander als verwinnaar en verwonneling in de naauwste, maar ook in voor altijd beslissende aanraking. Als werk van den mensch biedt de aloude Romulus- en Nerostad, wáár men den blik ook heen slaat, niets anders aan dan een warrelklomp van tempels, paleizen, waterleidingen, praalgraven, deels verbrijzeld, deels bewaard en nog staande gebleven, deels in stof en puin verspreid en begraven liggende over en onder den grond. Maar, als werk van God, staat daar het Rome van Sint Pieter en van den XVI. Gregorius, in eeuwig-jeugdigen glans, ofschoon toch het Kruis van Kalvarië reeds langer dan de Adelaar der Keizers het Kapitoel heeft gekroond, en terwijl het zijne statige tempelwanden en trotsche koepeledaken rustig ten hemel beurt, beschermt en dekt het met zijne magtige hand al, wat God verlangt, dat er van het oude Rome in wezen blijven zal. Van alle kanten ziet gij een of ander aan de vernieling van den tijd gelukkig nog ontsnapt overblijfsel des heidendoms onder de vleugelen der Godsdienst eene veilige wijk- en schuilplaats komen zoeken ter voorkoming van een anders zeer gewissen ondergang. Even als gevangenen, die alle voorwaarden aannemelijk vinden, wanneer men hun slechts 't leven laat, zoo onderwerpen de oude praalgevaarten van het heidensch Rome zich dan ook aan alles, wat men van hen verlangt: zij dienen tot kerken, tot grafsteden voor martelaren, tot kolommen, piedestallen, tot drempels, ja, zelfs tot vloersteen en ter vertreding in huns verwinnaars huis! Moge de dochter des hemels hen welwillend slechts met den vinger aanroeren, en ze zijn tevreden, want daardoor is de onvergankelijkheid hun gewaarborgd. Men zou zeggen, dat zij zich den vernielenden mokerslag der Barbaren herinneren, die hun zoo vreeslijke verminkingen heeft toe-

gebragt, en dat ze daarom, teneinde aan wederom nieuwe verguizing te ontkomen, niets vuriger verlangen dan in gunst door de verplegende hand dier arme Kerk opgenomen te worden, wier bloed zij dronken in de dagen hunner heerlijkheid.

Ja, hoe dikwerf heeft de katholieke reiziger bij zijn bezoek van al die trotsche obelisksen, ééns voor de magtvoerders der oude wereld hier opgerigt, geen reden tot verbazing, wanneer hij daar onder aan leest: *Ter eere van Augustus, van Marcus-Aurelius, van Trajanus gesticht*, en dan een weinig hooger: *hersteld door Sixtus, door Clemens, opvolger van den Galileschen visscher*; maar vooral, als hij dan op de spits het standbeeld ziet pralen van den H. Petrus, den H. Paulus, van de Moeder-Gods, of wel het zegevierend Kruisteeken-zelf! Dat is, zoo ik mij niet bedrieg, geschiedenis en poezij naauw-vereenigd te zamen, doch, méér nog dan dat: in dit tweeledig schouwspel van overwinning en nederlaag, hetgeen zich hier, stap voor stap, aan 't oog vertoont, ligt eene groote les opgesloten voor het hart, te weten: in het gemoed van den ernstigen navorscher zal de noodwendige slotsom zijner bespiegeling geene andere dan deze zijn: verachting van wat 's menschen trots tegen den hemel zich verstouten durft, en stille bewondering, luide aanbidding der wegen Gods. Welnu dan, reizigers, het zij gij de Eeuwige Stad als kunstnaren of als pelgrims bezoekt, onverschillig, gij allen, wie gij ook zijn moogt, wanneer, bij de beschouwing der romeinsche monumenten, die beide denkbeelden, die twee gewaarwordingen zich in uw hoofd en in uw hart vereenigen, en gij u alzoo voelt los geraken van al, wat vergankelijk is, om u geheel en uitsluitend vast te hechten aan wat in eeuwigheid niet voorbij zal gaan, — ja, zeker, dan zijt

gij betere menschen geworden, en moogt, met zelfvoldoening zeggen: Ik heb Rome gezien! — Zoo niet, dan stellig niet.

20 December.

De *Meta sudans*. — Het Colosseum. — Eerste indrukken. — Beschrijving van het Colosseum. — Beschrijving der kampgevechten. — Marteling van den H. Ignatius. — Het Colosseum het christlijk Kapitoel.

Gisteren was het te laat geworden, om het Colosseum nog binnen te gaan; buiten dien, ik was er op gesteld, om het Kapitoel der Martelaren niet voor heden te bezoeken; daarvoor had ik eene goede reden, welke ik straks meedeelen zal. Door het schoonste weder begunstigd, kwamen wij bij tijds in het kolossale monument aan. Doch de *Meta sudans*, die niet verre van daar staat, trok eerst nog onze aandacht tot zich. Het is een bouwval, een uit gebakken steen opgemetselde massa of klomp, in den vorm van de kolommen of meetpalen, *meta* der oude renperken. Vandaar de naam van *Meta* daaraan gegeven. Hol van binnen, met een standbeeld van Jupiter, er boven op geplaatst, vormde deze kolom of zuil een wijde buis, waaruit een van de overvloedige fonteinen of watersprongen, in de stad der Cesars alomme aanwezig, zijne heldere stralen in een ruim marmeren bekken neder-vloeijen liet. Dat water kwam van den Esquilijnschen berg, en diende voor de verschillende soorten van behoefte zoo van het amphitheater, als van de daar zaangestroomde menigte.

En dus dan naderden wij het Colosseum. Voor dien reusachtigen bouwval, tot wiens tinne het oog met moeite opziet 1), staat men werkelijk als verstomd. Hoeveel andere gewaar-

1) Ad cuius summitatem ægre visio humana conscendit. *Ann. Marcell.*

wordingen zich hier ook van den beschouwer meester maken, twee hoofdzakelijk doen zich daarbij vooral gelden: eene diepe verontwaardiging en een nog dieper medelijden. Ziedaar een van die monumenten, waaraan dat rromeinsche volk behoefte had, om er, als op zijn uiterste gemak, bloedtooneelen bij te kunnen wonen; en, ja, bloed vooral heeft er bij beken gestroomd! Het is dan hier, dat onze vaders, onze broeders, onze moeders, onze zusters in den geloove, als onnoozele lammeren, uit des godlijken Herders kudde weggesleept, bij duizend werden geslagt of verscheurd. Met hoe onuitspreeklijke blijdschap ontdekte ons oog het Kruis, dat daar te midden van die kampplaats staat geplant! Zijt gegroet en gezegend, ô aanbiddelijk verwinningsteeken, hier te midden der ruïnen van het Colosseum luistervol staande gebleven, even als op de spitsen van het Kapitoel.

Aan ons eenmaal vastgesteld plan getrouw blijvende, wilden wij dit amphitheater ook wederom tweeledig beschouwen, èn als bouwwerk van het heidendom, èn als christelijk monument. Men weet, dat het Colosseum, ter plaatse-zelve van Nero's vijvers gebouwd, onder Vespasianus werd aangevangen en onder Titus voltooid 1). De overwinnaar van Jerusalem deed er de door hem gevangengenomen zonen van Abraham onafgebroken aan arbeiden. Men zegt, dat er twaalf duizend bij stierven. Zonderlinge lotsbestemming van dit volk, dat in het westen het Colosseum en in het oosten de pyramiden voor zijne dwingelanden bouwen moest! Toen het werk gereed was, wijdde Titus het aan zijnen vader, Vespasianus toe met spelen, die honderd-twintig dagen duurden, en

1) Hic ubi conspicui, venerabilis amphitheatri
Erigitur moles, stagna Neronis erant.

waarbij vijfduizend wilde dieren en ongeveer tienduizend zwaardvechters te pas kwamen 1).

Het Colosseum vormt een uitgestrekt langwerpig geheel van 137 voet hoog, op 1641 voet in omtrek. Alvorens er binnen te gaan, wandelden wij er eerst geheel rond, als zijnde dit, naar het mij voorkwam, het beste middel, om er een juist denkbeeld van te krijgen. Drie punten deden zich terstond aan onze opmerking voor, de wijze van zamenstelling of bouw, de galerijen en de poorten of toegangen.

De oude romeinsche bouwwerken hebben meestal funderingen van zware hardsteenblokken, en daarboven op hecht in elkaër gecimenteerde mopsteenen. Met het Colosseum is dit evenwel het geval niet. Van onder tot boven bestaat geheel het reuzengevaarte louter uit Tivoli-steen, eene soort van zeer hard marmer, tegen de zwaarste vuurhitte volkomen bestand. Gelijkvloers loopt links en regts naast elkander een dubbele galerij het gansche gebouw rond. De buitenste diende tot ingang, en stond in verband of met de binnengalerij, of wel met de galerijen van boven, *vomitoria*, van waar uit de onafzienbre scharen van toeschouwers zich over de in het ronde aangebragte banken of vaste zitplaatsen langs alle kanten verspreidden. De buitengalerij strekte tweeledig, of tot wandelplaats bij de groote hitte, of wel om er te schuilen in geval regen de toeschouwers overviel. Boven de buitengalerij zijn weër anderen aangebragt, door al de verschillende bouworden als om strijd versierd. De *Dorische* werd gebezigd voor de benedennpilasters met de gewelfbogen en de kolommen in half-relief; de *Jonische* vertoont zich in al de bovenhoogwerken en in de pilasters zonder kolommen; nu volgt de *Corinthische*, die, edeler van vorm dan de beide vorigen, zich in de boog-constructie en pilasters

1) Cassiod. *in chron.*, etc.

der hogere galerijen vertoont. Vandaar af aan tot in den top of, beter gezegd, de tinne des gebouws ziet men geen bogen meer, maar enkel groote vensters met verbonden pilasters van de *gemengde* orde. Tusschen die breede vensterbogen vertoonen zich de consoles, waarop de houten, met verguld brons overdekte balken rustten, bestemd, om er het *velarium* — gordijawerk — aan te bevestigen. Eindelijk, liep er eene prachtige kornis of kroonlijst, waarvan nog enkele sporen over zijn, van boven rond het geheele reuzengebouw heen.

De poorten, deuren, of toegangen van het Colosseum zijn tweesoortig, groote en kleine. Aan de twee uiteinden van het ovaal bevinden zich de beide hoofdboorten; zij vormen twee buitengewoon schoone en ontzettend groote bogen; echter is de naar het Forum uitlopende veel kleiner dan de andere. Men houdt het algemeen er voor, dat door de eerstbedoelde de zwaardvechters en de slagtoffers naar binnen gingen, die voor het roofgedierte ten prooi waren bestemd. De tweede, die naar Sint-Jan-van-Lateraan gekeerd is, diende, om er de werktuigen, zwaar geboomte en verder al den toestel door te brengen, die voor de uitvoering van sommige spelen vereischt werd. Op deze wijze is de in het oog loopende onregelmatigheid dier toegangen dan ook alleen verklaarbaar.

Regts en links van de beide hoofdingangen bevindt zich een onafgebroken reeks van tachtig andere poorten, geheel het amphitheater rond: daar gingen de toeschouwers door naar binnen. Zij zijn met eenige treden boven den beganen grond verheven, en nog ziet men boven in den boog het volgnommer geplaatst, strekkende, om voor elke klasse van burgers den toegang aan te wijzen, waar langs zij, ter voorkoming van wanorde, binnen moesten gaan, om gemakkelijk

naar de voor hen bestemde plaatsen te kunnen komen. Op het front, dat naar den zegeboog van Konstantijn gekeerd is, bevindt zich ééne poort, waarop geen nommer staat; op de regts er naast zijnde, leest men het cijfer XXXVII, en op die zich links er van bevindt, het getalmerk XXXVIII. Alzoo telt de daar tusschen geplaatste deur in de berekening meê, schoon er het volgnummer is afgelaten. Is dit nu onwillekeurig zoo geschied? Niemand gelooft dat. Maar, wat zou daarvan dan de reden wel zijn? Een nauwkeurig onderzoek ten deze heeft aanleiding gegeven, om het er voor te houden, dat die ongenommerde poort voor den keizer was bestemd. De ligging van het paleis der keizers op den Palatijnschen berg, de versierselen, die het met deze deur in verband staande portaal onderscheiden, als ook de overruime zaal, die daaraan grenst, dit alles te zamen pleit voor de gegrondheid van het gevoelen, dienaangaande door de geleerden geuit 1).

Onder deze poorten zijn er nog twee, die hier niet mogen vergeten worden: de *Sandapilaria* of *Libitinalis*, *Doodenpoort*, en de *Sanavivaria*, of *Poort der levenden*. Men moet weten, dat aan het Colosseum, even als aan alle amphitheatres, een *Spoliarium* verbonden was, zijnde eene zeer ruime plaats, waar de lijken der afgemaakte slagtoffers, of de gedooide roofdieren, met haken werden heengesleurd, gelijk ook de doodelijk verwonde ongelukkigen, die hier met de knods of den bijl der *Confectores* of slagters verder werden geveld. Deze allen gingen de Doodenpoort uit, terwijl zij, die door het staal der zwaardvechters of den tand van het roofgedierte geheel of gedeeltelijk gespaard waren, zóó dat zij er het leven afbragten, langs de andere poort naar buiten gingen. Alzoo, wie het worstelperk was binnengegaan, moest er, tot

1) Zie Marangoni, *del Colosseo*.

den laatsten man toe, hetzij levend door de *Sanavivaria*, hetzij dood door de *Sandapilaria* weër uitkomen 1). Een plaatselijk nauwkeurig onderzoek, te dien aanzien opzettelijk gedaan, heeft voor aannemelijk gesteld, dat zich het *spoliarium* van het Colosseum bij den oostelijk gelegen ingang heeft bevonden. Om niets over te slaan, moeten wij hier ook nog melding maken van de *Fornices*, of gaanderijen, die daar dicht bij waren, en waar de zoogenaamde *Courtisanen* zich ophielden. Het verblijf der ontucht naast het *spoliarium*, de afzigtelijke stapelplaats van wreed verminkte lijken, ziedaar de heidensche maatschappij, in de daad, naar het leven geteekend.

Alvorens het Colosseum binnen te gaan, moeten wij hier herinneren, dat er niet enkel menschen- en diereengevechten in plaats hadden, maar ook nu en dan een scheepstrijd in werd vertoond. Zoo dan rijst de vraag, hoe men er in zulk geval het water wist in te brengen. Onze kundige gids loste dat raadsel op, door ons op een kleinen afstand naar den Coelius, aan den kant van Sint-Jan-van-Lataraan, heen te wijzen, waar, tegen die berghelling aan, volgens het gevoelen der oudheidkundigen, een zeer groote vergaärbak was geplaatst, die door de waterleiding van Claudius gemakkelijk steeds kon worden aangevuld, en waaruit eerst bij middel van breede kanalen, en voorts door buizen of goten, de stroom het amphitheater dusdanig in overvloed werd binnengeleid, dat het strijdperk zeer spoedig als in een meer herschapen was, waar het water naar willekeur in kon blijven staan, uit-

1) Op deze wijze toegelicht, wordt het verstaanbaar, wat van de HH. Perpetua en Felicitas geboekt staat, namelijk, dat zij, toen het volk niet begeerde, dat men de beide martelaressen op nieuw in het dierenperk brengen zou, naar de *porta sanavivaria* gevoerd werden, waar een catechumeen, met name Rusticus, ze afhaalde.

hoofde de marmereu bodem hecht in eiment bevestigd en daarenboven met een zware zandlaag overdekt was.

Eindelijk, daar traden wij, maar niet zonder huiveren, het vreeslijk Colosseum binnen, om er het eigenlijke worstelperk, de *arena*, het *podium*, de trapbanken en de terrassen, elk afzonderlijk, gade te slaan.

De *arena*, *cavea*, is de ruimte, het eigenlijk tooneel, waar menschen en dieren strijd voerden. Te midden in stond het draagaltaar, waarop men, om te beginnen, telkens een redelijk wezen, een mensch, ten offer bragt, zoo dikwerf er spelen ter eere van Jupiter *Latialis* gegeven werden 1). Op de plek-zelve, waar eens dat outer geplaatst werd, staat nu het Kruis van den Verlosser der wereld, van den Godmensch geplant, waarvoor de christen-reiziger, die deze plaats bezoekt, zich in aanbidding nederwerpt, als verplet onder den hevigen indruk der herinnering, aan dien eersten blik op dat gruweltooneel verbonden, en als bestormd door nog duizend andere gewaarwordingen, welke het gezigt van alles, wat hem hier omringt, levendig in zijn binnenste doet ontstaan. Het strijdperk van het Colosseum is 285 voet lang,

1) Tertul. *apol.* — Het is eene al te weinig opgemerkte en toch zeer merkwaardige daadzaak, dat de groote vertooningen van het renperk, van den *Circus* en van het *Colosseum* godsdienstfeesten waren, of tenminste met de godsdienst in naauw verband stonden. De stelregel *ab Jove principium* (Jupiter de grondslag van alles) werd naauwgezet in geheel het openbaar en particulier leven der Romeinen betracht. Rome mogt zich in de toepassing van dien stelregel bedriegen, maar een waar beginsel, een heilige pligt is het, om in alle levensaangelegenheden de godsdienst tusschen beiden te laten treden. Bij ons bemoeit de godsdienst zich nagenoeg met niets meer. Wanneer dan alle groote volken en alle groote mannen godsdienstige volken en godsdienstige mannen waren, wat moet men dan wel denken of verwachten — van ons? ..

182 voet breed en 748 voet in omtrek groot; nagenoeg vijftien voet zand ligt er in opgehoopt. Eensdeels hebben de opperpriesters der Kerk niet gewild, dat de grond, die met het bloed der martelaren gedrenkt was, door den voet der nieuwsgierige bezoekers zou ontwijd worden; anderdeels was het voor de bewaring dezer ruïne noodig, dat die zandbodem onaangeroerd liggen bleef.

Rond het strijdperk loopt het *podium*, een marmeren staketsel, of lambrizing van ongeveer acht voeten hoog, uit stevig in den muur bevestigde marmerplaten bestaande, met kolommen, in den vorm van pilasters opgelegd, en daarboven met een zwaar ijeren hekwerk omgeven, waarvan de scherpe punten buitenwaarts uitstaan, naar het strijdperk heengekeerd. Boven op het hekwerk lag eene houten rolbalie, die, wanneer er zich een of ander verwoed roofdier uit de kampplaats aan omhoog wilde tillen, dadelijk in beweging kwam, en het alzoo zonder steunpunt weër terstond naar omlaag terugtuimelen deed. Dit was voor de veiligheid der toeschouwers allernoodzakelijkst. Het worstelperk rondgaande, ziet men telkens wijde openingen, onder in het *podium* aangebragt en gesloten met zware ijeren hekken, die, even als de valpoorten onzer oude steden, op- en neêrgelaten konden worden, en waardoor de in de *carceres* opgesloten roofdieren de kampplaats werden binnengelaten. Op een gegeven teeken, kwamen de *bestiarii* met lanssteken, of soms ook wel met een vlammende peklap, die vervaarlijke strijders sarren en ophitsen, om ze woedend te maken en zoo razend het moordperk in te doen vliegen.

Op het *podium* stond de tent, de loge, of het paviljoen des keizers en van zijn hof; regts en links waren de zetels der pretoren geplaatst, alsmede die der *zachtaardige* Vestalinnen en van allen, die op een arm-zetelstoel (*curulia*)

aanspraak hadden. Daarboven liepen dan, in hoefijzervorm, verscheiden rijen van trapsgewijs oploopende zitbanken, die, door tusschengangen gescheiden, al breeder werden, naar mate zij hooger gelegen waren, en daarom den naam van *cunei* (*wiggen*) droegen. Op de eerste veertien rijen boven het *podium* namen de senatoren plaats, benevens de romeinsche ridders, de vreemde gezanten en de hoogste magistraatspersonen; al de overige rijen waren, zonder onderscheid van rang, door de gewone burgers bezet. De romeinsche vrouwen namen de hoogste zitplaatsen in, vanwaar zij niet slechts, op haar uiterste gemak, het geheele strijdperk, maar tegelijk ook al de toeschouwers overzien konden, en tevens in 't ronde aan geheel het amphitheater een hooge mate van luister bijzetten. De zitplaatsen waren of met hout besloten, of wel met prachtige kussens belegd, zoodat mannen en vrouwen beiden, zonder hoegenaamd enig letsel der gezondheid bij het gruwlijk ombrengen hunner natuurgenoeten konden toeschouwen. Doch dit was nog niet voldoende: de damp van 't bij stroomen vergoten bloed moest zich tegelijk met den geur van kostbaar reukwerk mengen, en daartoe waren dan ook, op kleine afstanden van elkander, verguldbronzen buizen aangebragt, waaruit een fijn welriekend vocht, over de vergaderde menigte verkoelend nederdaauwde. Gewoonlijk was dit een mengsel van saffraan en balsem. De plaats, waar de bedoelde buizen geplaatst waren, is nog zigbaar.

Het *terras* bestond uit eene ruime vlakte, van voren met een galerij tot leuning omgeven, en waarop voor twaalfduizend toeschouwers plaats was. Dáár werden de zeilen, of het gordijnwerk (*velarium*) vastgemaakt en voorts met koorden en rollen in beweging gebragt, wanneer men het amphitheater van boven tegen het sterk invallend zonlicht overdekken wilde. Dat *velarium* was een onmetelijk groot purperkleurig gordijn,

met gouden starren bezaaid, waarmee het geheele Colosseum, in den vorm van een tent, kon overspannen worden; het strekte zoowel tot sieraad van het gebouw, als ter verkoeling van de daar opeengehoopte toeschouwers. Een drom van jonge matrozen, *manuales* genaamd, droegen, met verwonderlijke vlugheid, voor de gepaste behandeling van dit gordijnwerk de noodige zorg.

Het Colosseum telde 87 duizend zitplaatsen, zoo op het *podium* als op de trappen 1); voegt men nu daarbij de twaalfduizend plaatsen van het terras, dan kan men, het dienstdoende personeel er onder rekenende, gerust een cijfer van honderdduizend toeschouwers voor dit amphitheater aannemen. Herinner u nu, dat het Colosseum 157 voet hoog was en 1641 voet in omtrek had, en, zoo gij kunt, verbeeld u dan, welk een schouwspel dat reuzengevaarte aan het oog moet hebben vertoond, wanneer het daar stond in het tintellicht van Rome's zon, hare stralen in duizend rigtingen schietende over dien met gouden flonkerstarren bezaaiden purperhemel, door de weelde hoog in de wolken uitgespannen, om aan dat prachtig geheel van schiltrende marmerwanden, van zuilen, van standbeelden, van brons- en beitelwerken zonder tal, zoo mogelijk, nog hooger luister bij te zetten. Men vrage dan niet, wat dit monument gekost zal hebben; de oude schrijvers zeggen alleen, dat Titus er een stroom van goud in heeft laten vloeijen 2); zij hadden er moeten bijvoegen, en een stroom van tranen, en een stroom van bloed!

Verlangt men een getrouw beeld van het oude Rome in de laatste drie eeuwen van zijn bestaan, dan kan het Colos-

1) Pub. Vict. *de Region.*; Donati, lib. III, p. 193.

2) Hoe Titi potentia principalis divitiarum profuso flumine, exco-
gitavit ædificium fieri. Cassiod., *Epist. variar.* 45.

seum daartoe wel het beste dienen, zoo door zijn grootschen omvang, door de pracht zijner versierselen, door den aard der schouwspelen, die er vertoond werden, als door de woede — mag men zeggen — waarmede, van den keizer af tot den slaaf toe, geheel het volk voor die spelen bezielde was. Door het Colosseum grondig te kennen, ziet men de toenmalige wereld als in een helderen spiegel voor zich; dáár, in dat amphitheater, waar die Romeinen zamenkwamen, vereenigen zich, als in één brandpunt, al de verschillende stralen van het licht, door de onderscheiden geschiedschrijvers dier dagen over de ongelooflijke geheimzinnigheden van het heidensche leven verspreid. Van deze gedachte geheel doordrongen, gingen wij uit het strijdperk naar het *podium* heen, en namen dáár plaats, waar de keizertent, of loge, eenmaal stond, om van dát gezichtspunt uit een blik te slaan in wat er ten tijde des heidendoms in het Colosseum omging. Vergeet niet, dat het heden de 20. December is, de laatste dag der *Sigillaris*che feesten, waarmede de Romeinen de sluiting vierden van hun jaar. Wanneer wij alzoo, ons, op zulk een dag, in het elfde jaar der regering van Trajanus binnen dit amphitheater bevonden hadden, ziehier dan, wat wij, tenminste gedeeltelijk, zouden hebben gezien.

In plaats van zand is het strijdperk met vermiljoen overdekt; Jupiters altaar staat getooid; de vaas voor het offerbloed en het gewijde staal schitteren bij den rookenden driehoek. Boven onze hoofden zijn de *manuales* ijverig met het in gereedheid brengen van het purperen gordijnwerk en der reukwaterfonteynen bezig. Onder onze voeten loeit en brult het roofgedierte in de *carceres*, zoodat geheel het Colosseum er van dreunt. Daar wordt de keizerpoort geopend; de pretor treedt binnen, in zijn rijken purpermantel gehuld, die met een gouden knoop op den regter schouder is vastgehecht; hij

bestijgt het *podium* en neemt den cerezetel in, want de keizer bevindt zich in het Oosten. Hem volgen Vestaalsche maagden in 't wit gekleed, en de senaat, mede in witte mantels, maar die met goud zijn afgezet. Al de gaanderijen zijn geopend; zeven-en-tachtig duizend toeschouwers zitten al de rangen van het amphitheater rond; twaalf duizend zien er van het terras naar beneden. Tusschen de eerste en laatste gaanderij schittert in purper, goud en diamanten eene breede rij van vrouwen, romeinsche moeders met hare dochters, die den luister der glansrijke vergadering de kroon opzetten. Eensklaps heerscht er eene algemeene stille, bij het aannaderen van den priester van Jupiter *Latialis*, die daar binnentreedt door de poort, uitloopende naar Titus zegeboog; een *Pontificius*, dat is een mensch ter slagting bestemd, bevindt zich, door een wacht van Pretorianen bewaakt, aan den voet van het altaar; het offer wordt op den bodem neêrgestrekt, de *Flamen dialis* neemt het slagtmes ter hand en — de moord is volbragt; — het volk geeft met uitbundig handgeklap zijne toejuiching te kennen; Jupiter is bevredigd, en de spelen kunnen nu een aanvang nemen.

De muziek doet zich dan ook hooren, en onder daverend trompetgeschal vertoonen zich de *venatores* aan de poort, waar de priester van Jupiter was binnengekomen; zij zijn gewapend tot den strijd met het roofgedierte, tot een strijd op leven en dood. Op twee rijen staan zij geschaard, elk met een zweep in de hand, waarmee zij, een voor een, de rampzalige slagtoffers, die naakt tusschen hen doorgaan, een slag over de lendenen toebrengen; dat zijn, namelijk, de *bestiarii*, ten prooi voor leeuwen en tijgers bestemd. Hun getal is niet telbaar, zoo groot is de drom. Meerendeels zijn het arme voortvlugtige slaven, krijgsgevangenen, christenmannen en vrouwen, jonge kinderen en hoogbejaarden, door ouderdom

vergrijsd. Door een heraut voorafgegaan, trekken zij het strijdperk rond, en voor de loge des keizers gekomen, buigen zij eerbiedig het hoofd, zeggende: *Caesar, morituri te salutant.* « Cesar, zij, die ter dood gaan, groeten u » 1).

Intusschen wordt de troep in kleine benden verdeeld, want men wil niet, dat ze allen op eenmaal vernield zullen worden; het vermaak moet, zoolang mogelijk, worden gerekt. Zij, die het eerst moeten sterven, blijven in het strijdperk, en wel aan palen vastgehecht, of in netten gewikkeld; de overigen worden in de *carceres* zoolang bewaard. De toeschouwers beginnen ongeduldig te worden. De Vestaasche maagden, — wie zou het gelooven? — ja, zij geven het teeken tot den aanvang der slagting. De hekdeuren worden opgehaald, en daar schieten nu de door de zwaardvechters gesarde, gestoken en gebrande leeuwen, beeren en panters verwoed het amphitheater binnen. Één oogwenk slechts, en het moordtoneel met het *podium* drijven van het bloed, waarin stuiptrekkende ledematen, vreeslijk aan het ligchaam ontscheurd, hoofden en ingewand lillend omdrijft. Het volk heeft den gruwel gesmaakt van 't bloedvermaak, en nu wil het méér; het begeert er zich, tot walgens toe, aan te verzadigen. De martelkamp gaat voort; elke bende slagtoffers, of slagtvee, *bestiarii*, verschijnt op hare beurt. De toeschouwers baden zich in telkens hooger, telkens lieflijker genot; de senaat, de Vestalinnen, de vrouwen, met een woord, geheel de menigte, allen roepen, als uit éénen mond, luide en met breidelloos ongeduld, telkens om versch moordgedierte en nieuwe slagtof-

1) In stede daarvan, deden de christenen bij die gelegenheid hunne regters ernstige vermaningen hooren. Zoo, bij voorbeeld, zeiden de martelaars van Carthago aan Hilarius, den proconsul, toen zij zijne loge voorbijtrokken: « In deze wereld rigt gij ons, maar in de andere zal God u rigten. »

fers; — doch, eindelijk, de voorraad is uitgeput, er is geen menschenvleesch meer te verscheuren, voor het volk geen druppel bloed meer overig tot lessching van zijn barbaarschen dorst.

Maar, wat zeg ik? Als de *bestiarii* dood zijn, zoo blijven de zwaardvechters toch nog over: men gaat hun plaats maken. De leeuwen en panters worden in hunne kooijen gedreven. De *Confectores*, met haken toegerust, sleuren de lijken in het *spoliarium*. Twee hunner opzieners, naar de kenteekenen der godheden, welke zij voeren, Mercurius en Pluto genoemd, wandelen gestadig deze plaats rond. Mercurius roert met zijn gloeiend-gepunten ijzerstaf elk ligchaam even aan, om te zien, of er zich nog sporen van leven in opdoen; zoo ja, dan brengt Pluto aan de ongelukkigen, die te vergeefs naar geneeskundige hulp uitzien, met een kolf den laatsten genadeslag toe 1). Als de *Confectores* hun werk verrigt hebben, komen jonge, schoone en sierlijk gekleede slaven met harken het bloedig worstelperk weêr glad en effen maken.

Middelerwijl dit plaats heeft, wordt van alle kanten de fijne geurdaauw over de toeschouwers uitgelaten, en daarmede de met bloeddamp scherp-verhitte lucht wederom afgekoeld en aangenaam opgefrischt 2). Intusschen golft ook het prachtig *velarium*, als een onmetelijke waaijer, de menigte boven het hoofd; muziek en zang, door een orchest van duizend instrumenten uitgevoerd en begeleid 3), brengt het volk in nieuwe verrukking, terwijl honderd allerpotsierlijkst gekleede narren met hunne uitheemsche kluchten en tallooze snakerijen de toeschouwers trachten bezig te houden, en het ongeduld eenigermate te beteugelen, waarmede zij haken naar vernieuwden moord.

1) Senec., *Epist.* 93.

2) Id., *Quaest. Nat.*, II, 9, ep. 90.

3) Id., *ep.* 85.

Eindelijk, daar dagen de zwaardvechters op; zij zijn in prachtig geschilderde karren van verschillende kleur gezeten, en rijden zóó het amphitheater rond. Ook zij begroeten den keizer, in het voorbijtrekken zijner loge, met hunnen grafkreet, *Cæsar, morituri te salutant*: « Cæsar, zij, die ter dood gaan, groeten u. » Nu stijgen zij af, en verspreiden zich door het strijdperk heen. Hunne kleeding bestaat uit een *subligaculum*, van roode of witte stof, eene soort van schort; kleed rond de heupen tot aan de kniën over de dijen luchtig heengolvende, en door een fraaijen gordel, met gedreven koper opgelegd, om hun midden gesloten. Een blaauw lederen laars of hooge bronzen schoen, *ocrea*, maakte hun schoeisel uit; overigens waren zij geheel naakt. Hunne wapenrusting bestond of in een klein rond schild, *parma*, een drietand en een net, te weten de *retiarii*; of wel in een kromme zeis, een groot rond schild, *clypeus*, een helm, met een roode pluim of een visch (dolfijn) tot kam er op, te weten de *mirmillones*, meereendeels het rampzalig voorgeslacht der hedendaagsche Franschen 1). De *laquearii* zijn met een strop gewapend, waarmeê zij elkaër trachten te verworgen; tot verwering hebben zij niets dan een lederen schild. Die gij daar ziet met een zwaard toegerust, den regter arm met een blaauw geschilderd dekstuk bekleed, aan den linker een *clypeus* voerende, en een gevleugelden helm op het hoofd, die even eens blaauw geschilderd en met een rooden vederbos versierd is, dat zijn de eigenlijk gezegde zwaardvechters, *gladiatores*, sommigen te voet, anderen te paard.

De *dimacharii* hebben geen enkel verweringsmiddel, geen schild, maar, daarentegen, in elke hand een zwaard. De *essedarii* strijden op karren, die door slaven getrokken

1) Festus. Lips. in *Satur.*, lib. II, c. 7.

worden. De *andabaten* zijn ongelukkigen, die geblinddoekt den kamp in het duister strijden moeten. Deze verschillende soorten van zwaardvechters treden echter niet allen te gelijk op, maar wisselen elkander opvolgender wijze, telkens met iets nieuws, af: die verscheidenheid van moordtafereelen vergroot en verveelvuldigt tevens het genot des volks in hooge mate. Wie zijn dat daar ginds, die drom van strijders, wier blik geheel het amphitheater kalm overweidt? Zij schijnen een spiegelgevecht te houden, als oefenden zij zich daarmee tot den wezenlijken strijd. Het zijn de *auctorati*, zwaardvechters, die hun leven hebben verkocht, om het volk te onthalen en te vergasten op het schouwspel van hunnen dood. Deze strijdbende, gereed om zoo aanstonds op elkaër toe te snellen, bestaat enkel uit kampvechters, zoo genoemd *sine missione*: geen enkele hunner mag levend uit den strijd terug keeren: gij zult ze allen zien sneuvelen. In het program der spelen wordt zorgvuldig opgeteekend, dat er, onder anderen, ook een gevecht van *sine missione* zal plaats hebben, en dit is een zeker middel voor grooten toeloop 1). De trompetten schallen; de strijd vangt aan: daar klettren de zwaarden, daar splintren de lansen, daar stroomt het van bloed! En toch het volk, in toorn ontstoken, geeft luide zijne afkeuring te kennen; wat is er dan toch gebeurd? Wel, men ziet hoe de zwaardvechters elkander de moordslagen naar het hoofd toebrengen, hetgeen meestal oogenbliklijk den dood ten gevolge heeft; en welk vermaak is er dan toch gelegen in iemand te zien afmaken, die geene doodsangsten en stervenspijn ondergaat? Een zwaardvechter in éénen stoot neêr te leggen, is een roof plegen aan wat een Romein in zijne overprikkelde wulpschheid het regt wil hebben van te

1) *Hodierna pugna habet missionem. Apul. lib. II.*

genieten. Middelerwijl neemt de strijdlust levendig toe, zonder daarmee evenwel de bloedige eischen van het volk te bevreemden: geheel het amphitheater acht zich gehoond, geminacht door de zwaardvechters, die elkander zonder wreedheid afmaken, en niet luidruchtig-vrolijk den dood weten te sterfen. Daar doet zich op eens onder de toeschouwers een uitgelaten kreet van afkeuring hooren; de woede vertoont zich op aller gelaat; het Colosseum davert van moordlust-krijschende wanklanken; de toeschouwers, ook de Vestalinnen, in woede ontstoken, staan van alle kanten met dreigend gebaar op, en men meent aan de stuiptrekkende beweging, die alomme heerscht, dat de bloedgierige menigte zoo op den oogenblik het worstelperk binnenstormen zal, om met eigen hand het beulenwerk te gaan verrigten aan de jammerlijke voorwerpen van haren toorn en gruwbreu euveldoed 1).

Doch, zie, wie komen daar van achter uit het strijdpark toegesnel? Het zijn de leveranciers van die « *kampvechters-ragoût*, » zoo als Tacitus het uitdrukte 2). Zij stormen met zweepen en roeden op dien hoop van schuchtere strijders los, en nemen zelfs het vuur te baat, om hen een weinig meer moed in te scherpen 3). Het volk weet hunne lafheid te straffen, door ze allen ter dood te veroordeelen, met uitzondering van de twee dappersten, die genade krijgen, en een vrijbrief tot ontslag uit den slavenstand. Te vergeefs pogen ook de overigen hunne hardvochtige regters tot menschelijkheid te bewegen: de ootmoedige, de sidderende houding, waarin zij om het leven smeeken, is enkel in staat, om de tegen hen ontstoken woede nog meer aan te vuren. Niet alleen, dat zij allen omkomen, — en bij de spelen van

1) Senec. *de Ira*, I., 2.

2) *Gladiatoria sagina*. Tac. *Hist.* II, 88, V.

3) Senec. *Ep.* 37. Petron. 117.

Trajanus bedroeg dat getal tien duizend 1), — maar het volk, in zijne buitensporige woede, vreezende, dat een of ander slagtoffer zich welligt voor dood kan doen doorgaan, beveelt, dat de lijken eerst stuk voor stuk zullen worden onderzocht, en vervolgens, voor alle zekerheid, nog op nieuw met herhaalde zwaardsteken doorboord 2).

Onderwijl hebben de toeschouwers het genot van de alleraangenaamste gewaarwordingen te mogen smaken. Er zijn verwondingen toegebracht, wel doodelijk, ja, maar die ontvangen werden met al de bevalligheid, welke de wet op den kampstrijd voorschrijft. Bij elken beslissenden stoot, zoo dikwerf er een slagtoffer neder stort, gaat, van alle zijden uit de schouwplaats, de kreet op: *Hoc habet, hoc habet!* « Die is raak, dat is getroffen! » en eene helsche vreugde, de vreugde des satans, verspreidt zich op ieders gelaat. De ineengezonken strijder heft zich omhoog, en op ééne knie gezeten, smeekt hij nederig om het leven; zijn verwinnaar staat daar zegevierend voor hem, en laat den blik het amphitheater rondgaan, om van het volk te vernemen, welk lot zijn verwonneling beschoren zal zijn. Men steekt den duim omhoog, en hij heeft het leven gered, men keert den duim naar onder, en hij is veroordeeld tot den dood. Hij moet sterven, maar zijn uiteinde zal den toeschouwers nieuwe stof leveren tot een hooger, een prikkelender genot: elk slagtoffer namelijk, aan zijns verwinnaars voeten neêrgezegen 3), moet de spits van het hem door dezen aangeboden zwaard zich op de keel zetten, en voorts zelf het moordend staal besturen, dat aan zijn leven een bloedig

1) Xiphil. *Trajan.* p. 247.

2) Lact. VI, 20.

3) Cic. *Tusc.* II, 17.

einde maakt 1). Eene losbarsting van vreugdekreten gaat met iedere slagting gepaard, en doet zich uit elke loge hooren, zelfs van daar, waar de Vestaalsche maagden gezeten zijn. Men ziet haar, *die zoo zachtaardige en zoo bescheiden schepselen*, telkens zich van haren zetel verheffen, en, zoodikwerf de verwinnaar zijn zwaard den verwonneling door den strot jaagt, als van geestdrift buiten zich-zelve, het aantal wonden tellen, waaruit de stervende zwaardvechter het strijdperk met zijn bloed overspat 2).

De trompetten, hoor, ze worden op nieuw vervaarlijk gestoken, en de *Doodenpoort* heeft verscheiden honderden van bloedige en verminkte lijken zien wegvoeren. Voor de derde maal hebben sierlijk-gekostumeerde slaven de bebloede kampplaats opgeharkt; doch de strijd van man tegen man is nu afgelopen. Dit neemt evenwel niet weg, dat het volk nog geenszins bevredigd is, en altijd naar nieuw genot blijft haken, dat wil zeggen, naar bloed, maar nu op eene andere wijze vergoten; en dat zal geschieden. Middelerwijl echter heeft er eene soort van tusschenbedrijf plaats, geschikt, om nu ook tot zelfs de laatste vonken van onmenselijkheid bij de menigte in laaije vlam te zetten, wanneer er namelijk nog iets dierlijks in het gemoed der toeschouwers mogt sluimerende gebleven zijn. Zie, daar brengen eenige rijkgekleede slaven een komfoor met gloeiende kolen aan. Het volk heeft wel van Mucius Scevola gelezen, maar het was geen ooggetuige van zijne daad, en *die* wil zij zien, alleen

1) Senec. *Ep.* 30. De H. Perpetua werd daartoe genoodzaakt.

2) *Consurgit ad ictus*

Et quoties victor ferrum jugulo inserit, illa

Delicias ait esse suas, pectusque jacentis

Virgo modesta jubet conversa pollice rumpi.

Prudent. in Symmach. II, v. 1100—1113.

omdat aan dit gezicht het genot van een folteratereel verbonden is. Een ongelukkige wordt door eenige pretorianen naar het altaar geleid, waarop het komfoor met de brandende kolen geplaatst is, en men dwingt hem nu, zijne hand af te schroeijen in het blakerend vuur. In geval van verzet tegen deze afgrijselijke parodie, weet hij, dat men het gezwa-velde kleed, de *tunica incendialis*, welke men hem heeft aangetrokken, terstond in brand zou steken, waartoe twee beulen, met ontstoken toortsen, hem digt ter zijde staan 1).

Onderwijl het volk zich aan dien geur van geroosterd menschenvleesch vergast, zijn de toebereidselen voor de *jagtpartij* afgelopen. Eenige benden van *bestiarii* komen door de westervoort van het Colosseum binnen, en men ziet onder de groote poort door, bij middel van een onzichtbare mechaniek, een geheel bergwerk, digt met struikgewas en gras overdekt, aannaderen. Het opent zich, om beeren, leeuwen, panters en buffels los te laten 2). De slagting vangt nu aan op nieuw, het bloed stroomt in plassen daarheen, en de uitbundigste toejuiching stijgt tot het dolzinnige toe. In een oogenblik des tijds ligt de vlakte door elkaar als bezaaid met in hun bloed wentelende menschen en dieren. Alles is afgemaakt, niets heeft het leven meer, dan enkele beeren, van de Alpen aangebragt, of nog eenige leeuwen, uit Numidië herwaarts gevoerd, die, van het slagveld meester gebleven, zich tusschen de lijken door bewegen, steeds zoekende naar nieuwen buit. Eindelijk, evenwel, is zelfs het

1) Martial. VII, 30. Xiphil. 23.

2) Receptaculum omnium ferarum in amphitheatro exstructum erat instar navis, quae capere simul et emittere posset ad feras quadringentas: eo autem subito occulte soluto, exsilibant ursi, leae, pantherae, leones, struthiones, onagri, bisontes. Dio, in Severo. Id. in Neron. Vopisc. in Prob.

roofgedierte verzadigd van bloed en menschenprooi: het legt zich in het worstelperk neder, om de reeds half-verbrijzelde beenderen van dezen en genen *bestiarius* verder voor goed te vermalen met zijn blikkerend gebit. Maar, waarom drijft men het niet in de *carceres* terug? ó, Er moet nog een nieuw schouwspel plaats hebben, waarbij de senaat, de Vestalinnen en het volk buiten zich-zelf zal geraken van vreugde, en zijn lach den ruimsten teugel zal kunnen vieren: er wordt namelijk een slaaf in het strijdperk gedreven, met een ei op de vlakke hand, hetwelk hij, zonder deze te sluiten, en zonder 't te laten vallen, van het eene einde tot het andere dragen moet. De vrees, de angst, de benaauwdheid van dien ongelukkige, de bewegingen der leeuwen, hun dof gebrul, brengen al de toeschouwers in de aangenaamste verrukking; doch ten top stijgt hunne vreugde, als de rampzalige vertooner van dit wreede spel aan den muil of de klaauwen van leeuw of beer ten prooi valt. Langzamerhand begint het intusschen avond te worden, en nog altijd vraagt het bloedgierig volk om nieuwe *bestiarii*; maar, daar zijn er niet meer. Hoe, het romeinsche volk zal dan geen vermaak, en de muil van den leeuw geen prooi meer hebben? Neen, dat niet! Trajanus, de keizerzelf heeft het Colosseum toevoer van slagtoffers verschaft. Vanwaar toch die luidruchtige vreugde, in alle rangen, geheel het amphitheater door, zoo eensklaps botgeviert? Ziet gij daar wel dien centurio eensklaps op het *podium* verschijnen, en met den pretor spreken, wien hij een lastbrief van den keizer ter hand stelt? Hij kondigt de komst aan van Ignatius, bijgenaamd *Theophorus*, den bisschop der christenen, dien de keizer van uit het Oosten naar Rome zond, om daar in het Colosseum aan het roofgedierte ten prooi gegeven te worden. Welk een geluk!

In de daad, ten jare 116 na Christus geboorte, op den

20. December, den dag-zelven, dat wij het Colosseum bezochten, werd Ignatius, te Ostia, ontscheept. De soldaten, die hem vervoeren moeten, maken haast, want vóór zonne-oudergang moet hij het groote Rome worden binnengeleid; immers, het is heden de laatste dag der feesten; en, zie, daar staat de martelaar aan de amphitheaterpoort. De pretor staat op, en leest het volk den brief van Trajanus voor: « Wij bevelen, dat Ignatius, die zegt, dat hij den gekruisigde in zich draagt, geboeid door krijgslieden het groote Rome binnengevoerd worden zal, om daar te dienen tot voedsel voor het roofgedierte en ten schouwspel voor het volk 1). » Een langdurig handgeklap strekt ten blijk van de vreugde en de dankbaarheid des volks. De eerwaardige grijsaard gaat onder den zweepslag der *venatores* hunne gelederen door, en wordt vervolgens door hen het strijdperk ingedreven. De honderdduizend toeschouwers zetten op dat gezigt hun oorverdovend handgeklap bij vernieuwing voort; de leeuwen heffen een vervaarlijk gebrul aan. Ignatius werpt zich op de kniën en zegt: « Ik ben het tarwegraan des Heeren, en ik moet alzoo door de tanden van het gedierte vermalen worden, om het zuiver brood van Jesus Christus te kunnen zijn. » Hij zweeg: daar werpen zich twee leeuwen op den martelaar, die hem in een oogwenk verslinden, zonder van zijn ligchaam iets anders over te laten dan het grootst en hardst gebeente.

De bloedgetuige is geslagtofferd. Wreeddaardig volk, zijt gij nu verzadigd van allerlei moord? Neen, even als de tijger, op bloed belust, zoo ook Rome: het heeft nu enkele druppels christenbloed geproefd, en ja, nu wil het er van drinken tot oververzadiging toe. Dat zal twee volle eeuwen

1) Ignatium praecipimus, in seipso dicentem circumferre Crucifixum, vinctum à militibus in magnam Romam duci, cibum bestiarum, in spectaculum plebis futurum. *Act. Sincer. S. Ignat. ap. Ruinart.*

duren, en geheel een leger van martelaren zal, op het roemrijk voetspoor van Ignatius, in dit amphitheater den marteldood komen vinden. Onzinnig volk, begroet vrij die bloedgetuigen van den Heer, in hunne folteringen, met uw daverend handgeklap: gij weet niet, dat hun zegepralende dood de altaren uwer goden schudden doet, en weldra uw Kapitoel en uw Colosseum-zelf in puin hoop om zal keeren! Intusschen ziet men onder die roemrijke voorvechters, die achterevolgens om beurte dit bloedig strijdperk binnentraden, Eustachius, hoofdman der ruitery onder Titus, bij het beleg van Jerusalem, opperbevelhebber der romeinsche legerscharen onder Hadriaan, en met hem zijne echtgenoot en beide zonen, edele telgen van de oudste geslachten; de doorluchtige maagden Martina, Tatiana en Prisca, alle drie dochters van consuls en senatoren; den senator Julius; Marinus, den zoon van een anderen senator; de bisschoppen Alexander en Eleutherus; de jonge persische prinsen Abdon en Sennon; tweehonderd soldaten te gelijk, en eene ontelbare schaar van helden en heldinnen van elken leeftijd en landaard, wier zegepraal dit Martelaren-Kapitoel tot luister heeft gestrekt. Herinneringen, gewaarwordingen, lessen, zoowel uit het Heidendom als uit het Christendom ontleend, dat alles te zamen biedt het Colosseum in ruime mate aan. Heb ik dan geen regt, om te vragen, of er op aarde wel een welsprekender en vollediger boekwerk bestaat dan dit verheven monument 1)?

1) Om het tafereel, dat hier door ons is geschetst, en waarop zoowel het Colosseum als de toenmalige daár gewoonlijk haren tijd doorbrengende maatschappij met echte kleuren gemaald wordt, te voltoojen, dient men er nog bij te voegen, dat de dagen voor die spelen te kort bleken te zijn, weshalve men dan ook den nacht soms er bij aanknoopte *). Het amphitheater was in dat geval met tallooze

*) Venationes, gladiatoresque noctibus ad lychnychos dedit: nec virorum modo pugnas sed et feminarum. Suet. *in Domitian*. Xiphil. *in id.* Statius, *in Sylvis*, etc.

21 December.

Konstantijns zegbeoog. — Kerk van den H. Clemens. — Oudheid, oorspronkelijke vorm. — De consul Flavius-Clemens. — De arme lamme. — Bibliotheken. — Boekventers. — Bedelaars. — Trekken uit het volks-leven.

Het gebeente van den H. Ignatius, door de broeders, die uit het Oosten met hem meêgekomen waren, eerbiedig verga-

fakkels verlicht, en zoo werden die gruwbre bloedtooneelen tot twee, drie, ja, zelfs tot vijf dagen en vijf nachten toe onafgebroken voortgezet *). Men hield in het Colosseum den maaltijd; de senatoren, romeinsche ridders, ja, zelfs de deftige matronen, in zwaardvechters herschappen, traden soms het strijdperk in, en het gevaar, waarin alsdan die edele levens verkeerden, droeg niet weinig tot verhooging van het genoegen der toeschouwers bij. Na zich aan den strijd op vasten bodem genoegzaam verzadigd te hebben, ging men tot het scheepsgevecht over. Zoo zag men, op zekeren dag, het strijdperk niet met water, maar met wijn ten hoorde toe gevuld, en zes en-dertig krokodillen daarin met verscheiden nijlpaarden tegen de zich in boten bevindende zwaardvechters kampen **). Men heeft berekend, dat dit werelbeheerschend heidenvolk ongeveer twee-derde gedeelte van het jaar in het theater, amphitheater en den circus doorbragt. Daarmede wordt de smaadvolle beteekenis duidelijk van deze, zoo geheel en al de zaak naar waarheid uitdrukken de woorden: *Duas tantum res anxius optat, panem et circenses* (Slechts brood en spelen zijn 't, waarnaar dat volk smachtend haakt!). Wat de zucht der Romeinen voor deze bloedige amphitheatervoorstellingen betreft, zoo kunnen de navolgende bijzonderheden, aan de voorafgegane toegevoegd, daarvan een flauw denkbeeld geven. Van zwaardvechterskampen konden de Romeinen zich niet onthouden; in al de belangrijke steden des rijks deden zij daarvoor amphitheatres bouwen; zij voerden ze bij hunne feestmalen in, ja, liepen er met veel grooter belangstelling, dan naar hunne comitiën, heen (Strab. V. p. 121.). Cicero, consul zijnde, werd genoodzaakt, eene wet voor te dragen, waarbij een candidaat voor niet ontvankelijk werd

*) Cicero. *Epist. famit.* VIII. 1. Spartian. *Hadrian.* 7.

***) Solin. 31 Dio, LV., p. 635.

derd, werd door hen in zegepraal naar Antiochië weêrgebragt. Later is dat kostbaar overschot naar Rome teruggevoerd en geplaatst in de kerk van den H. Clemens, die slechts enkele schreden van het amphitheater verwijderd is. Om de diepe

verklaard, die, vóór de verkiezingen, aan het volk een geschenk van zwaardvechters zou hebben toegezegd: zóó zeker was men van, door zulk eene belofte, zich de volksstem te verzekeren! De overwinnaars, de Edilen, de voornaamste magistraatspersonen, de rijke burgers, maar vooral de keizers, rekenden het zich ten pligt, om de gunst des volks door gedurige voorstellingen van zwaardvechterskampen te winnen en te behouden. Daar waren er, die vijftig paren hiertoe gaven; ook wel driehonderd, soms zelfs tot zevenhonderd paren toe. Trajanus gaf er tienduizend; hoeveel Titus, Domitianus en Heliogabalus er gaven, is niet te tellen. Eenigen dezer gekroonde monsters waren voor die afgrijslijke schouwspelen zoo hartstogtelijk gestemd, dat men hen 's ochtends vroeg reeds in het amphitheater vinden kon, en wanneer nu het volk tegen den middag naar huis ging, om te eten, dan bleven zij in hunne loge, en, bij mangel van bepaalde zwaardvechters, deden zij de eerst-komenden vechten (*Suet. in Claud.*). Julius Cesar schaamde zich niet, de rol van schermmeester bij het romeinsche volk op zich te nemen. Hij onderhield, op zijne kosten, eene zwaardvechtersschool (*Suet. Caes.* 26.). Augustus nam die inrigting over, en zoodoende hadden de keizers altijd zwaardvechters in voorraad, wanneer het volk verlangde, dat er spelen zouden gegeven worden (*Mart. de Spect.* 22.). De krijgsgevangenen, de misdadigers en de voortvlugtige slaven waren echter nooit in genoegzaam aantal voorhanden, om voor die afschuwlijke menschenslagting toereikende stof te kunnen leveren: de christenen strekten dan, om daarin te voorzien. Men kan verder oordeelen, hoe, gedurende vijf eeuwen, de offers dier gruwelspelen bij duizenden en honderdduizenden moeten gevallen zijn, wanneer men slechts let op de overgrootte menigte van roofdieren, tot dit doel in het strijdperk gebragt. Bij duizendtallen werden nit alle wereldstreken beeren, luipaarden, rhinocerossen en wilde stieren naar Rome heengevoerd. Scipio Nasica en P. Lentulus lieten in hunne spelen optreden 60 panthers en 40 andere dieren, zoo beeren als elefanten (*Tit. Liv.* 44, 18.). Scaurus gaf 150 panthers; Sylla 100 gemaande leeuwen; Pompejus 600 leeuwen, waarvan 315 met manen, 410 panthers en 20 elefanten; Cesar 400 leeuwen; Drusus 20 elefanten; Servilius 300 beeren en even

indrukken, ons 's avonds te voren in het Colosseum gegeven, bij vernieuwing te heiligen, gingen wij nu ook die overblijfselen onze hulde toebrengen. Daar hadden wij het Colosseum en Konstantijns zegeboog op nieuw voor ons liggen. Boven den ingang van het amphitheater, die zooveel christenhelden

zooveel africaansche dieren; Titus 5,000 wilde dieren op één dag; Trajanus 10,000 gedurende de spelen; Domitianus 1000 struisvogels, 1000 herten, 1000 wilde zwijnen, 1000 gemzen en andere grazende dieren *). Om de kosten dezer voorstellingen te bestrijden, schreef men zeer drukkende belastingen over de provinciën uit, en, om dieren te krijgen, kon men daarmee zijne belasting ook voldoen. De gouverneurs der wingewesten verplichtten hunne onderhoorigen, om, ten behoeve van Rome, groote jagtpartijen aan te leggen; de vangst daarvan werd met groote kosten naar de hoofdstad opgezonden, daar vervolgens in kooijen gesloten en in de *vivaria* zoolang, totdat men er gebruik van moest maken, gevoed en verpleegd (Procop. *de Bell. Gothic.* I.). Eindelijk begonnen de leeuwen schaarsch te worden, en zoodoende werd dan ook het dooden er van in Africa verboden (*Cod. Theod.* t. VI. p. 92.).

Ziedaar nu, hoe de heidensche wereld zich in de eerste dagen van het ontluikend christendom vertoonde. « Het is noodig (zegt een beoermd schrijver), dat deze getuigenissen eenstemmig luiden, dat al deze zaken ons verhaald worden nu eens met een zweem van medelijden, meer echter met koele onverschilligheid, soms zelfs met een uitbundig genoeg door hen-zelfen, die er dagelijks ooggetuigen van waren (Plin. *Paneg.* 33); het is noodig, dat er nog een honderdtal amphitheaters is overgebleven, dat wij in de holen hebben kunnen doordringen, waar de slagtoffers afgemaakt werden, in de kooijen, waar de leeuwen en tijgers naast den gevangen heiden of christen opgesloten zaten; het is noodig, dat wij de programmen dezer afgrijselijke spelen gelezen hebben, dat wij de toegangkaart zagen, waarvan men tot de bijwoning moest voorzien zijn; het is noodig, dat de antieke basreliefs ons de afbeelding dier snoode volksvermaken hebben overgebracht, om er aan te kunnen gelooven, en om den christen-wijsgeer op den bodem van 's menschen hart dien gruwbren trek te doen vinden naar moord, enkel uit lust in moord, die zucht naar bloed, louter uit vermaak in het plengen van bloed » **).

*) Plin. VIII, 45, 16, c. Solin. 26. Vopisc. in *Prob. Mart. de Spect.* 23, etc. etc.

**) De Champagny, *les Césars*, t. II, p. 188.

moedig ter dood zag gaan, heeft men eene marmerplaat ingemetseld, die te lezen geeft, hoe onze vaderen in den geloove dáár dat strijdperk gedrenkt hebben met hun bloed. Naar het vroom gebruik, door alle christenpelgrims steeds getrouwd in acht genomen, kusten ook wij dit leerrijk schrift, en baden daarbij voor ons en onze vrienden met vuur het levendig en volhardend geloof dier martelaren van den Hemel af.

Daarna vestigden wij nu nog eenmaal onze aandacht op Konstantijns zegeboog, teneinde zodoende dat monument volkomen goed te leeren kennen en begrijpen. Zijne drie booggangen zijn merkwaardig, zoowel door grootte als sierlijkheid van vorm. De basreliefs en het overige beitelwerk zijn mede met den besten smaak aangebragt. Wat verder deze versierselen-zelve betreft, zoo behooren eenigen tot het goede tijdvak der kunst, terwijl, daarentegen, anderen reeds het verval er van aanduiden. De acht kolommen van kostbaar marmer, de standbeelden en verscheiden overschoone medaljons, die hier aangetroffen worden, zijn van de eerebogen van Trajanus en Marcus-Aurelius afkomstig; wat minder fraai is, werd tijdens de stichting-zelve er aan toegevoegd.

Dit zamenmengsel geeft tot een belangrijk vraagpunt aanleiding, namelijk, of de kunstenaars der IV. eeuw smaak genoeg hadden, om een triomfboog op te rigten, waaraan, wat de bouwkunstige proportiën, tot in de minste bijzonderheden toe, betreft, niets te wenschen overig bleef; zoo ja, dan zou men billijkerwijze hun toch ook de bekwaamheid niet kunnen betwisten, om, tenminste middelmatigerwijze, de bijversieringen er van uit te voeren. Maar, indien zij daartoe de bekwaamheid hadden, hoe komt het dan, dat zij er elders reeds gered zijnde voor gebezigd hebben? Hoe, vooral, komt het, dat de senaat, die zoo naauwlettend als streng over de openbare monumenten waakte, heeft kunnen toestaan,

of, wat nog erger is, heeft bevolen, dat men de triomfbogen, voor afgodisch door de Romeinen vereerde keizers opgerigt, zou schenden ter gunste van een vorst, wiens nog altijd half-heidensch rijksg gebied zich eerder zijne regering liet welgevallen, dan wel er meê was ingenomen? Voor dit, indedaad, duister vraagstuk is slechts ééne oplossing te vinden; zij is deze. Zoowel ten aanzien van Konstantijns zegeboog, als ten opzichte der meeste oude kerken van Rome, heeft de Voorzienigheid gewild, dat de gedenkteekenen-zelve der kerkvervolgers de bouwstoffen zouden leveren tot een monument, bestemd, om, van geslachte tot geslacht, de schitterende zegepraal des christendoms te verkondigen, en daardoor de wondervolle plaatsvervangng van het heidensch door het christlijk Rome in het onverganklijk bestuur der geheele wereld 1).

Deze verklaring is te gegronder, dewijl de senaat, hoe erkentlijk men zich hem ook jegens Konstantijn voorstellen moge, altijd toch van 's keizers godsdienstig geloof nog verre verwijderd bleef, gelijk zulks, als ten overvloede, uit dezen voor hem opgerigten ereboog ook nog duidelijk genoeg blijkt. Wel is waar, om zich niet hatelijk of bespottelijk aan te stellen, door het ontkennen van het wonderfeit, dat den zoon van Constantius de kroon gegeven had, zegt de senaat, in het opschrift: *dat Konstantijn den dwingeland door eene ingeving der Godheid (instinctu Divinitatis) verwonnen heeft*; dit dubbelzinnig woord is de eenige hulde, welke de waarheid den beschreven vaderen — *Patres conscripti* — afdwingt. Wat betreft het kruis, in het onderhavige geval, een véél-luider sprekend verwinningsteeken, — daarvan is aan het geheele monument van Konstantijn geen spoor zelfs te vinden. Intusschen zou de senaat voor den keizer toch niets gevalligers hebben kunnen doen, dan op dezen ereboog het

1) Baron., an. 312, t. III, p. 64, n. 56.

geheiligd teeken te plaatsen, waaraan de verwinnaar van Maxentius openlijk belced, de zege verschuldigd te zijn. Dit kwetsend verzuim ontsnapte des keizers aandacht ook wel niet.

« Doch, — zegt Eusebius — den bevooroordeelden senaat, die nog heidensch was, niet voor het hoofd willende stooten, deed Konstantijn, uit vergoeding daarvoor, het kruis plaatsen op den top van een obelisk, ingevolge zijn last in het hart der stad-zelf opgerigt » 1). Eere zij paus Sixtus V., die deze roemvolle gedenkzuil luisterrijk wist te handhaven, waarop de erkentelijkheid van den eersten christenkeizer het navolgende inschrift heeft geplaatst:

HOC SALVTARI SIGNO, VERO FORTITVDINIS INDICIO,
CIVITATEM VESTRAM TYRANNIDIS IVGO LIBERAVI ET
S. P. Q. R. IN LIBERTATEM VINDICANS PRISTINÆ
AMPLITVDINI ET SPLENDORI RESTITVI.

Het gemis van 't kruis op den eereboog van Konstantijn is eene hoogst-belangrijke toelichting van den maatschaplijken toestand des rijks, in den oogenblik van overgang der heidensche wereld tot de belijdenis van het christendom. De keizer en een gedeelte des volks zijn reeds christenen, maar de senaat en de hooge bewindslieden zijn heidenen gebleven. Men achte zich dan gelukkig, hier op het marmer ingegrift te zien het woord, door den H. Paulus in zijne brieven uitgesproken: « het Evangelie is met de armen en niet met de rijken, met de zwakken en niet met de sterken aangevangen. » De zegeboog van Konstantijn bragt mij, te dezer gelegenheid, een nog méér-beteekenend bewijs dan het hier aangehaalde, voor den langzamen overgang der heidensche wereld tot het christendom te binnen. Het is niet zonder verwondering, dat men in de

1) *Vit. Const.* l. I, c. 33.

opschriften en op de medaljes der eerste christenkeizers nog den heidenschen titel van *opperpriester*, *Pont. Max.* vermeld vindt. Onder vele andere bewijzen daarvoor, zal het voldoende zijn, hier het opschrift van de Cestius-brug, bij het Tiber-eiland gelegen, aan te voeren:

DOMINI. NOSTRI. IMPERATORES. CAESARES
 FL. VALENTINIANVS. PIVS. FELIX. MAXIMVS. VICTOR. AC
 TRIVMF. SEMPER. AVG. PONTIF. MAXIMVS

 FL. VALENS. PIVS. FELIX. MAX. VICTOR. AC. TRIVMF
 SEMPER. AVG. PONTIF. MAXIMVS

 FL. GRATIANVS. PIVS. FELIX. MAX. VICTOR. AC
 TRIVMF. SEMPER. AVG. PONTIF. MAXIMVS

 PONTEM. FELICIS. NOMINIS. GRATIANI
 IN. USUM. SENATUS. AC. POPVLI. ROM
 CONSTITVI. DEDICARIQUE. IUSSERVNT

Wat toch mag de reden wel zijn van dit zonderling gebruik, waarin velen een overblijfsel van afgoderij hebben meenen te zien? In het boven vermelde feit is het raadselachtige daarvan opgelost. Augustus, in zijn persoon het algeheele oppergebied willende verzekeren, deed zich den titel van *Opperpriester* — *Pontifex maximus* — toekennen; zijne opvolgers bleven den voorganger in alles getrouw navolgen, en, even als de tegenwoordige keizer van China, droegen zij allen, wezenlijk, offeranden aan de Goden op. Te beginnen met Konstantijn tot op Gratianus, hielden de meesters der wereld den rang ook van opperpriester in volle kracht

staande, en werden mede als zoodanig gehuldigd. Doch strekte dit nu ook, om er eene godlasterende priesterbediening meê uit te oefenen? Geenszins: zij namen dien titel aan, alleen, om burgerregten, die daaraan verbonden waren, daardoor uit te oefenen. De Romeinen, die het godsdienstigste volk der oudheid waren, zouden hem, die niet te gelijker tijd opperpriester geweest ware, volstrekt voor geen keizer gehouden hebben. Daarenboven, bezat de opperpriester eene zeer uitgestrekte magt, zelfs ver boven die der consuls verheven. Hij kon het houden der comitiën beletten of de besluiten er van vernietigen, den senaat in zijne beraadslaging verhinderen, de uitvoering zijner bevelen schorsen, eene oorlogsverklaring verbieden, ja, zelfs de consuls verplichten, om hun ontslag in te dienen 1). Men ziet daaruit, hoe noodzakelijk deze opperpriesterlijke magt voor de heidensche keizers was, en waarom zij op haar bezit zoozeer stonden. Misschien nu was zij voor de christen-keizers nog wel noodzakelijker: want, geplaatst tegenover een senaat, een leger, ja, tegenover eene nog voor de helft heidensche wereld, die hun juk niet dan met weêrzin droeg, en altijd gereed was, om de minste aanleiding te baat te nemen tot belemmering of volkomen stremming van hun gezag, zoo zouden zij, zeker, gedurig aan, allerlei hinderpalen voor hunne regering hebben opgeworpen gezien, wanneer de opperpriesterlijke magt zich in vreemde handen mogt hebben bevonden. Doch, toen eenmaal de omstandigheden geheel en voor goed veranderd waren, zagen zij van een titel af, die nu voor 't vervolg volstrekt onnoodig was geworden 2).

Doch, om terug te komen op Konstantijns zegeboog:

1) Cicer., *De Nat. Deor.*, lib. II. *De Legib.*, lib. II; Tacit.; *De Morib. Germ. Valer. Max.*, lib. III, c. 2, 3.

2) Bar., *Sup.*, p. 71. n. 48.

onder het booggewelf van den middelgang merkt men twee marmeren medaljons des keizers op, die goed bewerkt, door standaarden omgeven en met de Victorie gekroond zijn, die den overwinnaar den zegekrans op het hoofd drukt. Op de fries der beide kleine gangen leest men, ter eene zijde: votis x, en aan den anderen kant: votis xx, een nieuw raad-selsteeken, dat opgelost worden moet. Augustus, door Napoleon later ook dáárin nagevolgd, deed zich, bij stemming van het volk, de oppermagt toekennen, waarmede hij feitelijk reeds bekleed was; hij vroeg het zelfs voor niet langer dan tien jaren, zóóveel achting veinsde hij voor de vrijheid der Romeinen te koesteren. Na verloop van tien jaren deed hij zijn gezag nog met vijf jaren verlengen; en nu zoo voortgaande bleef hij zijn leven lang in 't bewind. Ofschoon ten eeuwigen dage keizers zijnde, volgden de cesars het voorbeeld van den godlijken Augustus 1); en Konstantijn dit nu eenmaal zoo in zwang vindende, hield er dus mede zich aan. Zoo-doende dan wil het hierboven aangehaalde dubbele opschrift te kennen geven, dat Konstantijn, bij stemming des volks, het bewind eerst *voor tien jaren* en vervolgens *voor twintig jaren* verkregen heeft. Datzelfde opschrift komt mede voor op een groot aantal vroegere en latere, zoo vóór als na de

1) De zinsnede, dienaangaande bij Dio-Cassius voorkomende verdient te worden vermeld: « Cæsar quo longius Romanos a suspicionē regiæ potestatis sibi propositæ abduceret, imperium in suos decennale suscepit. Et cum primum decennium exivisset, aliud quinquennium, atque eo circumacto rursum aliud quinquennium: post decennium, ac ea finito, aliud iterum decretum est; ita ut continuatis decenniis per totam vitam summam imperiū obtinuerit. Quam ob causam posteriores quoque imperatores, etsi non ad certum tempus, sed per omne vitæ spatium imperium deferatur, tamen singulis decenniis festum pro ejus renovatione agunt, quod hodie etiam fit. » *Lib. LIII.*

christelijke jaartelling gestempelde, keizerlijke medaljes. Welk eene belangrijke bladzijde beslaat alzoo Konstantijns zegeboog niet in de geschiedenis, en hoe oppervlakkig loopen onze hedendaagsche reizigers daar niet over heen!

De straat van *Sint Jan van Lateraan* ingegaan zijnde, kwamen wij spoedig bij de kerk van den H. Clemens. Het onopgesmukte der architectuur, de eenvoud, ik zou bijna zeggen het schamele der gansche inrigting of constructie van dit bouwwerk, zoo geheel, tot in de geringste onderdeelen toe, met de apostolische voorschriften in overeenstemming, de schoonheid der mosaïken, de hoogst-gewigtige sporen van hare oudheid, de daaraan verbonden herinneringen, de beroemde, hier aanwezige relikwiën, kortom, alles, in deze kerk, boezemt den geleerde belangstelling in, en zal nog het verste christengeslacht tot innige godvrucht stemmen. Aan den H. Clemens, paus en martelaar, leerling van den H. Petrus en diens derden opvolger, toegewijd, klijnt zij tot de eerste dagen der christenheid op. Clemens XI., even als al de opperpriesters der Kerk, door dezelfde edele zucht van behoud der gewijde en zelfs ongewijde oudheidsmonumenten gedreven, deed haar in orde herstellen, zonder evenwel in 't minst te roeren aan de eerwaardige overblijfselen, welke zij van het grijs verleden heeft bewaard, zoodat men naar waarheid mag beweren, dat deze basiliek de éénige te Rome is, die in hare oude bouwconstructie zich daar nog ongeschonden verloont.

Geheel en al naar het apostolische voorschrift ingerigt 1), ziet men daar, vooreerst, het koorgewelf, *concha*, later met een prachtig mosaïkwerk versierd; het *presbyterium*, of priesterkoor, in een halven cirkel achter het altaar gelegen, voor den bisschop en de geestelijkheid bestemd. Men

1) Lib. II, c. 36.

ziet er den zetel van den opperpriester, boven dien der overigen verheven; voorts het priestergestoelte, het *ciborium*, *tegmen*, of *tabernaculum*, een omhoog op vier kolommen rustend tabernakel; de *ara*, of marmeren tafel, tot altaar dienende, en in die tafel, de *confessio*, zijnde de plaats, waar de overblijfsels der martelaren rusten; daarvoor zijn dan de *transennae*, opengewerkte balustraden van marmer, als tot een hekwerk strekkende, om de reliquiën achter te bewaren. In het koor, *bema*, de *ambones* (*ab ambiendo*) een stellaadje, waarop het godlijk woord, staande en gaande, werd voorgedragen; de *lectoría*, waar de heilige schriften werden afgelezen, en die drie in getal waren, allen van marmer. Twee staan naar het altaar heengekeerd, waarvan het kleinste bestemd is, om er den Epistel, en het hoogste, om er het Evangelie op voor te lezen. Bij dit laatste bevindt zich de kandelaar of het kaarsbekken, *lapillatum*, dat wil zeggen van marmer, met een mosaïk-inlegwerk bekleed. Het derde *lectorium* staat naar het volk gekeerd; daarop werden de profetiën van het Oude Testament voorgedragen. Ook van de *ambones* werden er kerkredenen en andere toespraken tot de geloovigen gerigt 1). Men merkt er ook nog op het *pastophorium*, eene gewijde plaats, waar, zoo als de H. Paulinus opgeeft, de H. Hostie bewaard werd; het is op de regterhand, en dient thans tot tabernakel voor den H. Olie. Links was eene bewaarplaats voor de kanonische boeken. Deze Sint-Clemens-kerk heeft ook nog het oude kerkship, de *navis*, en voor aan den buitengevel de vierkantige gaanderij, of *porticus quadripartitus*.

Dit zijn de voornaamste sporen onzer eerwaardige oudheid, die in deze nederige basiliek allen bij elkander gevonden worden. De herinnering aan onze vaders, wier han-

1) *Hist. Tripartit.*, lib. X.

den al deze voorwerpen vervaardigden, de gedachte aan die talrijke geslachten, wier oog ze zag, wier tranen ze besproeid, wier gebeden ze er als een godgevallig wierookoffer gewijd hebben, brengen u in de schoonste dagen der Kerk terug, maar tevens in uw gemoed een pijnigend gevoel van droefgeestigheid te weeg, bij de overweging hoe onze negentiende eeuw zich van de godvrucht en het geloof der vrome vaderen zoo verre heeft kunnen verwijderen!

Door het aandachtig opmerken van alles, wat de oudheid dezer kerk den beschouwer merkwaardigs aanbiedt, waren wij een oogenblik afgeleid geworden van het hoofddoel, dat ons, als katholieke pelgrims, derwaarts had gevoerd, namelijk, om er den roemrijken martelaar te gaan vereeren, van wies zegepraal wij, zoo straks, bij ons bezoek van het Colosseum, in den geest, ooggetuigen geweest waren. De door den leeuwenmuil verbrijzelde beenderen van Iguatius rusten hier, onder het hoogaltaar, naast die van den H. paus Clemens en van den doorluchtigen martelaar Flavius Clemens, bloedverwant van keizer Domitian, en door dezen wreeden christenvervolger zonder ontferming gedood. Hoe innig en vurig spreekt men zijn *Credo* voor God niet uit, hier gekniel liggende aan dit altaar! Vroeger ontbraken de oorkonden, waaruit bleek, dat de eerste kerk reeds met eerbied de nagedachtenis huldigde van den martelaar, consul en bloedverwant der keizers Titus en Domitianus. In het jaar 1725 evenwel, kwam er een opschrift aan het licht, dat allen twijfel te dien aanzien volkomen wegnam; men vond, namelijk, in de kerk van den H. Clemens, onder het hoogaltaar, eene marmerplaat, die tot deksel diende voor een looden kistje, waarin zich eenig gebeente, met bloed doortrokken asch, een gebroken glazen vat, twee kruizen enz. bevonden. Op den bedoelden marmeren deksel las men:

FLAVIUS. CLEM. MTR

HIC. FELICIT. E. TV

« Flavius Clemens, de martelaar, is hier gelukkiglijk begravens » 1).

Behalve de namen dezer hoogst-doorluchtige martelaren, bewaart die eerwaardige basiliek tevens ook nog andere, niet minder gewigtige herinneringen, eveneens voor den geleerde als voor den christen. Hier, toch, herriep Celestius plegtig zijne ketterij, in 't bijzijn van paus Zozimus; hier sprak de H. Gregorius de Groote vele zijner schoone kerkredenen uit; ziedaar het *jubé*, den *ambon*, waarop hij gestaan heeft; maar, daar onder in de kerk, regts bij het binnenkomen, ò, lees daar dat opschrift, op die marmerplaat ingegrift, welke gij er in den muur bevestigd vindt. In 't kort vermeldt dat schrift de navolgende roerende geschiedenis.

In de VI. eeuw leefde er te Rome een heilige bedelaar, met name Servulus. Van kindsbeen af lam, kon hij noch zitten, noch staan, noch de hand aan den mond brengen, noch zich op zijn armelijke legerstede bewegen. Twee liefderijke engelen, zijn broeder en zijne moeder, verpleegden hem zorgvuldig, dag en nacht. Elken morgen bragten zij hem naar het voorportaal van de Sint-Clemens-kerk heen, waar hij, door zijn ongeluk, veler deernis wekte en overvloedige aalmoezen vergaderde; doch de brave lijder, met het hoogst-noodige volkomen tevreden, gaf aan andere armen, wat hem boven zijne behoefte dagelijks overbleef. Als een toonbeeld van engelachtig geduld en zachtaardigheid, was hij het voorwerp der liefde en bewondering van de geloovigen, die dikwerf gaarne met hem in gesprek traden. « In des Heeren naam,

1) Zie: *Memoires relatifs à l'histoire eccl. par M. de Greppo*. p. 178. — Dit opschrift had ook nog een derden regel, die de geleerden zeer heeft bezig gehouden. Zie pater Zaccaria, *dissert.* enz.

(zeide hij hun dan), geef eene aalmoes aan mijne ziel!» En uit christenbroederliefde lazen zij hem nu eenige hoofdstukken uit de II. Schrift voor, waarbij hij zoo aandachtig toeluisterde, dat hij eindelijk geheel de Schriftuur van buiten kende. Eenmaal in het bezit van dien rijken schat, besteedde hij al zijn tijd, om Gode lof te zingen; en, welverre, dat zijne ligchaamskwaal hem daarvan af zou trekken, strekte zij, integendeel, om hem er toe aan te vuren, en de toonen zijner stem des te indrukwekkender en lieflijker te doen worden. Eens, als hij daar, naar gewoonte, op zijn strooleger, aan den ingang van Sint-Clemens nederlag, werd hem ingegeven, dat zijn einde nabij was. «Mijne broeders, — zoo sprak hij tot de armen en pelgrims, met wie hij gewoon was, zijne aalmoezen te deelen, — bidt en zingt met mij!» en hij paarde vroom zijne wegstervende stem met hun gezang. «Stilte toch, mijne broeders, — zoo riep hij weldra hun toe — houdt op; want, hoort gij niet die lieflijke toonen daar in de hemelen ruischen?» En met die woorden ontsliep hij; zijne gezaligde ziel was met de engelen Gods den eeuwigen lofzang gaan aanvangen 1).

Bij het verlaten van St. Clemens overviel ons een echt-romeinsche regen, die het verder uitgaan, den geheelen dag door, nagenoeg volkomen onmogelijk maakte. Dientengevolge sloeg ik, oudergewoonte, den weg naar de eene of andere bibliotheek in. Ik heb het reeds gezegd: om Rome te kennen, moet men het tegelijk in de monumenten en in de boeken bestuderen. Van alle steden der wereld is Rome het rijkst in bibliotheken, en die bibliotheken bevatten handschriften en werken, welke men elders te vergeefs zoeken zou. Wie kent niet al de letterschatten, door den geleerden kardinaal Maï

1) De H. Gregorius de Groote heeft dezen welgelukzaligen lamme in eere herdacht. *Hom. XV. in Evang.*; en *Dialog.*, lib. IV, c. 14.

uit het Vaticaan aan het licht gebragt? De Bibliotheek-Passionei, die van de Minerva en der Propaganda waren mijne gewone studieplaatsen; doch ditmaal had men ze gesloten: de bibliothekarissen vierden rustdag, uithoofde van het Sint-Thomasfeest. De wetenschap alzoo niet in hare paleizen kunnende vinden, ging ik haar aan de boekenstalletjes langs den openbaren weg en, hier of daar, in een winkel opzoeken, waar zij zich soms wel eens bevallig en goed uitgedost, maar meestal verschrompeld en in zeer armelijke plunjes vertoont: wij trokken op de boekventers los.

De bezoekers van Rome kunnen er van verzekerd zijn, dat ze, wat de boeknegotie betreft, er volstrekt geen zaken zullen kunnen doen: de groote werken over de oudheid, waaraan Rome zoo rijk was, zijn een prooi van de Engelschen en de Pruisen geworden; vindt men er nog eens een enkel, dan wordt het tegen goud opgewogen, alleen de openbare boekveilingen geven soms nog wel eene goede kans tot voordeel, en zulke hebben gewoonlijk meer dan eens in de week plaats, nadat er, even als te Parijs en elders geschiedt, van te voren een catalogus van uitgegeven is geworden. Overigens moeten de liefhebbers zich daardoor toch niet laten afschrikken. Men ga gerust die soort van koopluif een bezoek brengen, want, al vindt men bij hen ook al niets van zijne gading, of kan men er met den koop niet goed slagen, dan is er toch altijd eene uitmuntende gelegenheid, om daar ter plaatse het *dolce far niente* in al zijne beteekenis haar-fijn te leeren kennen. Een boekenschagcheraar te Rome is daarvan een type, of toonbeeld, waardig om door-en-door bestudeerd te worden. Een voor- en achterwinkel, meestal laag van verdieping en donker, ligt rondom met graauw-bestoven boeken van allerlei formaat volgestapeld. Daar ginds, in een hoek, zit een oude Romein, of tusschenbeiden ook wel eens eene grijze

matrone, doch beiden altijd, ofschoon op een matten stoel, de deftigheid der achtbre vaderen in hunne statige armzetels geen oogenblik uit het oog verliezende.

De *padrone*, met wien wij de eer hadden te spreken, stamde in regte lijn van Horatius Cocles af, en droeg daarvan den edelen karaktertrek nog altijd zichtbaar op het gelaat! Een knijpbril met vreeslijk groote glazen bragt zijn vrij breeden neus zoo zeer in 't naauw, dat 's mans stem er jammerlijk-knorrig van was aangedaan. Hij had het plaatselijk dagblad, de *Diario di Roma*, in de hand; op zijne dicht zaamgedrukte kniën lag een *fazzoletto* of neusdoek, met en benevens een snuifdoos, wijd van omvang, en waarvan hij het overvloedig gebruik geen enkel oogenblik vergat. Bij het binnenkomen groetten wij hem zoo beleefd als een Franschman dat gewoon is. *Padroni!* mijne heeren! — eigenlijk mijne meesters! — was het eenige antwoord, wat hij ons gaf, zonder op te staan, zijn dagblad uit de hand te leggen, of, hoe ook, zich in 't minst om ons of ons bezoek te bekommeren. — Hebt gij dat werk ook? — *Ecco*, zie daar maar; en terwijl hij dit zeide, wezen ons zijn neus en zijn bril naar drie groote folianten, die op zijn lessenaar lagen; ja, maar, die drie zware folianten waren niets anders dan zijn catalogus. Ik begon dien intusschen te doorbladeren, terwijl hij met het lezen van zijn dagblad rustig voort bleef gaan. Middelerwijl vond ik een boek, dat mij aanstond, en ik vroeg nu naar den prijs er van: — drie en-dertig *piasters*; — onmogelijk. — Zonder één enkel woord te verliezen, zelfs zonder het minste teeken van beweging, zette hij zich weêr in de deftige plooi van zijne rust, en liet mij op mijn gemak maar weêr verder bladeren. — En dit boek dan? hoeveel is daarvan wel de prijs? — *Padrone*, zeven *paoli*. — Ik begon nu te begrijpen, dat onze brave boekworm plan had,

om zijnen *Padrone* flink van den huig te ligten, want zeer spoedig liet hij voor drie *paoli* mij het boek, waarvoor hij zoo even er nog zeven gevraagd had. Wij gingen heen, maar onbeweeglijk bleef hij op zijn stoel zitten. Ja, dat scheen ons, Franschen, toe, om uit het vel te moeten springen! Verbeeld u zulk een wezen, zulk een koopman, in zulk een winkel te Parijs; liefhebbers van oudheden en rariteiten, ja, mogten er misschien heengaan, om hem-zelfen er te zien zitten; maar daarbij zou het dan ook wel blijven, en aan koopmanschap ware niet te denken. Het lieflijk *far niente* kennen wij over 't algemeen evenmin als de gelukzaligheid van de achtermiddagdommeling, na afloop van het maal!

Zoo al voortwandelende, in gesprek over het model-exemplaar van den echten boekenist, wat wij daar zoo even gezien hadden, ontmoetten wij op onzen weg eenige armen, die ons om een aalmoes vroegen. Onder Leo XII. werd de bedelarij te Rome verboden, doch is er weêr langzamerhand ingeslopen, zoodat zij er nu wordt geduld. Men ontmoet in de straten dikwerf bedelaars, en, in de daad, karakterschilders mogen zich daarover, zeker wel niet beklagen: deromeinsche bedelaar is mede een type in die soort. Men zou waarlijk gaarne eene aalmoes geven, om 't genoeg van hem ze te zien vragen, zoo schilderachtig, zoo logisch, zoo poëtisch, ja, zoo welsprekend is zijne manier, om u uwe *bajokken* uit de beurs te praten. Zeer in de verte reeds ziet hij u aankomen, staat op van de stoeppaal, waartegen hij nederzit, ontbloot statig zich het hoofd, en groet u herhaaldelijk, zoo met zijn breeden driekantigen hoed, als door de uitdrukking van geheel zijn gelaat en van zijne ligchaamsbewegingen. Smacht-verlangend naar de gift uwer liefdadige hand uitzierende, tintelt de hoop hem tegelijk schittrend de beide oogen uit.

In alle andere landen is het niets anders, wat men van den bedelaar hoort, dan enkel: *een aalmoes, als 't je belieft!* daarentegen, te Rome, heeft hij een onuitputlijken voorraad van allerlei formulieren, al naar den ouderdom, den stand en het vermoedelijk karakter van het hem voorbijgaand publiek. Nu eens begint hij met uwe goedgevengszindheid buiten allen twijfel te stellen, en alzoo, vóór nog te weten, of gij zijne bede welwillend zult verhooren, noemt hij u reeds: mijn weldoener, *benefattore mio*; dan weder brengt hij aan al uwe deugden en goede hoedanigheden hulde, door u toe te voegen: gezegende ziel, *anima benedetta*; soms tracht hij liever de gevoelige snaar der eigenliefde in den voorbijganger tot spreken te brengen, en dan overlaadt hij u met de weidsche titels van *excellentie*, van *illustrissime* of *reverendissime Signore*. Heeft hij reeds vroeger een aalmoes van u gehad, zoo vraagt hij u die op nieuw, maar onder luide zegenspraak, en gij hoort hem, in dat geval, zeggen: « Gezegend de edele man, die daar dagelijks nu zoo vlug door de beroemde straten onzer stad heengaat. Mijn vroom gebed heeft dus dien onvergelykelijken heer en meester toch van nut mogen zijn! Hoe zwak en kwijnend zag hij er niet uit, toen ik hem hier voor de eerste maal mogt zien voorbijgaan!... Zou ik geen slechtaard moeten wezen, om met de vreugde, welke ik hem over zijne gezondheid betoon, niets anders dan eene milde gift te beoogen? Neen, edele, brave man, vervolg gezond en sterk uwen weg, en zie mij, den armsten uwer dienaren, zelfs niet eens aan; daarom toch zal ik niet minder voor u bidden; want, ja, al bedel ik ook, daarom ben ik toch niet baatzuchtig!... »

Na aldus de zwakke menschlijke zijde van het hart beproefd te hebben, vangt hij aan met den christlijken kant

van het gemoed: « gezegende ziel, roept hij u toe, laat een gebed voor u doen, laat eene Mis voor u hooren. » En wat vraagt hij u daarvoor? De italiaansche taal komt hem bij de uitdrukking daarvan opperbest te stude, en legt hem voor zijne geringe begeerte de allerliefste verkleinwoordjes in den mond; of wel, hij durft de gunst niet eens uitdrukken, welke hij van u vraagt; dan heet het: « gezegende ziel, een klein muntje slechts, *una piccola moneta*; of, als hij zijne gedachte durft uitspreken, dan zal hij u niet om een stuivertje (*petit sou*) vragen, zoo als met onze inhaliige bedelaars het geval is, maar slechts de helft daarvan: *anima benedetta, un mezzo baiocco!* Vervolgens stelt hij, met een bewonderenswaardig redenaarstalent, aan de onbeduidendheid van zijner verzoek den drang der redenen, die hem daartoe dwingen, tegenover. In weinig woorden alles te zamen trekkende, wat de godsdienst meest-geschikt aan de hand geeft, om het gemoed te roeren, zegt hij u: « *Per l'amor di Dio, di Maria santissima, di Gesu sacramentato, delle anime del purgatorio.* » Reeds voelt gij u geroerd, en, in weêrwil van uw hardvochtig opzet, om niet in de beurs te tasten, steekt gij toch uwe hand al onwillekeurig in den zak. Maar, wat u, eindelijk, tot geven dwingt, is de poëtische pantomime, waarmee hij zijne bede doet gepaard gaan. De trillende toon van zijn smeekgeluid, de biddende houding, waarin hij voor u staat, het herhaalde uitsteken en u voorhouden van zijn grooten hoed, zijn bevallig naar den schouder overgebogen hoofd, de half-schuchtere, half-zegevierende blik, waarmee hij u aanziet, zijne vriendelijke, onafgebroken op u gerigte oogen, dat alles te zamen houdt u geboeid, en doet u eindigen met hem wat te geven. Gij glimlacht,.... de bajok, de paolo vallen hem in de hand, en hij-zelf werpt u, als tot belooning, op zijne beurt, een glimlach toe, die onvergetelijk mag

genoemd worden. Ik durf hier gerust bekennen, dat wij, op onze wandelingen, ons meermalen door bedelaars lieten lastig vallen, om zodoende herhaaldelijk het genot te smaken van zulk een, in de daad, merkwaardigen blik in het karakter der bedelaarsklasse van Rome.

Even als in alle landen, en misschien met meer waarheid van gevoel, heeft de romeinsche bedelaar hem, die zich zijner ontfermt, lief, ja, verheft hij hem zelfs tot boven de wolken; doch, even zoo ook, in het tegenoverstelde geval, veracht en verfoeit hij hen, die hem de aalmoes weigeren. Men deelde ons van beiden een nog nieuw bewijs als proeve mede. Bij den dood der jeugdige en menschievende prinses Borghese stortten al de armen van Rome bittere tranen; het volk spande de paarden van de rouwkoets af, en trok die zelf naar Santa-Maria-Maggiore; de rouw was, in de daad, algemeen. Geheel anders was dit ter gelegenheid der teraardebestelling van den prins P.... die voor gierig te boek stond. De armen deden luide van hunne verachting en wrok blijken, door zijne lijkstatie met hoongeschreeuw en uitfluiting te begroeten; zoo onomstootlijk waar is het, dat het volk altijd een diep-gevestigd gevoel heeft van de pligten der rijken; als bij instinkt kent het des apostels woord: *« Dat de overvloed van den een te gemoet kome aan de behoefte van den ander. »*

Wanneer de romeinsche bedelaar eene eigenaardige manier heeft, om eene aalmoes te vragen, zoo is ook de wijze van haar te weigeren, te Rome mede geheel bijzonder. Wij zijn gewoon, te zeggen: « Ik heb geen centen; ik heb niets; ga voorbij, ik kan u niet helpen; » met een woord, wij spreken met den bedelaar; maar de Romein geeft zich zooveel moeite niet: in het algemeen schijnt hij zeer bang voor keelziekte te zijn, en spaart dus zijn spreekorgaan zooveel moge-

lijk. Door een arme bemoeilijkt, doet hij niets dan den vorsten vinger van de regterhand ter hoogte van zijne kin op te steken, en daarmee een teeken van «neen!» te maken; terwijl hij inmiddels altijd doorgaat, zonder oogen, hoofd of lippen in 't minst daarbij te bewegen. Reizigers raad ik sterk aan, dit recept niet te vergeten, want daardoor zullen zij 't ontgaan, dat men hen voor *forestiëri*, vreemdelingen, houdt, waarmee gewoonlijk een zeer lastig, ja, soms zelfs wel eens onbescheiden gebedel gepaard gaat. Op het zien van het bekende weigeringsteeken, zegt de bedelaar terstond: *ô, dat is er een van hier: daar valt niets aan te doen*, en hiermeê verwijdert hij zich dan ook. In het voorbijgaan moet ik opmerken, dat de Napolitaan eene andere wijze van weigeren heeft: hij legt het hoofd achterover, slaat de oogen ten hemel, terwijl hij de lippen spits te zamen plooit: daarmee is alles gezegd.

22 December.

Onze-lieve-Vrouw-der-Overwinning (ter Zege). — Vanen van de Turken. — Tuinen van Sallustius. — De romeinsche Proconsuls geschetst. — Hunne rijkdommen. — Hunne middelen om zich te verrijken. — Antwoord van een barbaar (vreemdeling). — Via scelerata. — Baden van Titus, van Trajanus, van Hadrianus. — Sint-Pieter-in-banden. — Sint-Sebastiaan. — De Mozes van Michel-Angelo. — Christlijke herinneringen, de H. Leo, de H. Petrus. — Kerk van San-Martino de' Monti. — Schilderijen van Poussin. — Onderaardsche kerk. — De H. paus Sylvester. — Foltertuigen voor de Martelaren.

Prachtig was de zon over het Sabijnsche gebergte opgegaan, en de luchtsgesteldheid zóó zacht, dat wij groenten en planten overal in vollen bloei vonden staan. Om nu met het kwartier *de' Monti* te eindigen, namen wij onzen weg langs de Fontein van Mozes, zoogenaamd *del' acqua felice* (van

't heilrijk water). Daarbij staat de lieve kleine kerk van *Onze-lieve-Vrouw-ter-Overwinning (ter Zege)*, welke de reiziger vooral niet mag verzuimen, te gaan zien. Het goud, marmer en rijke schilderwerk, waarmee dit kerkgebouw zoo schitterend van den bodem tot in het gewelf toe is versierd, verliezen evenwel al hunnen glans tegen over nog kostelijker voorwerpen, die hier worden bewaard, zoo als, onder anderen de standaarden, na het beleg van Weenen, op de Turken veroverd. Aan de vier hoeken van den koepel geplaatst, vormen zij een soort van gloriehemel boven het altaar der H. Maagd. In de daad, iets opmerklijks: Rome heeft de Moeder Gods altijd als de bijzondere beschermvoogdes der christenheid tegen het Turkendom beschouwd: zoo dan is de overwinning bij Lepanto ook aan haren bijstand toegeschreven, en het bewijsteeken der erkentlijkheid van Rome daarvoor praat in de kerk van *Ara-Coeli*. Hier nu zijn het de te Weenen veroverde vanen, welke men haar ten dankoffer heeft toegebracht, en, zeer zeker, ligt in dat feit een ernstig-diepen zin: immers, is het mahomedismus de godsdienst der zinnen, dan kan het geen waardiger, geen krachtiger bestrijdster en verwinnaresse dan de Koningin der Maagden hebben. Voorwaar, daarin vertoont zich op nieuw eene dier schoone harmoniën, waarvan Gods werken en wegen zoo óvervuld zijn; en geen wonder, dat Rome, waarin al de werkingen der onstoffelijke wereld zich als in een schitterenden spiegel gedurig vertoonen, ook dat verheven denkbeeld voor het oog aanschouwelijk heeft gemaakt.

De kerken van *Onze-lieve-Vrouw-ter-Zege* en van de H. Susanna staan ter plaatse, waar eens het huis en het forum van Sallustius stond: zijne *tuinen* waren niet verre vandaar, die zetel der wulpschheid, zoo berucht in de geschiedenis der romeinsche verbastering, aangekocht, gebouwd

en opgeluisterd door den in Africa behaalden buit. Van lie-derlijkheid uitgemergeld, onder schulden diep begraven, wegens zijne snoode schelmstukken van den senatorsrang ontzet, wist Sallustius, door het volgen van Cesars partij, zich toch weër volkomen, en wel geheel smetvrij te verheffen. Om zijn nieuwen hoveling daartoe den weg te banen, gaf de verwinnaar van Pompejus hem het bestuur van Numidië in handen. De geïmproviseerde, of zóó als uit de lucht gevallen, proconsul wist, om ons hierin van Seneca's uitdrukking te bedienen, die ongelukkige provincie dusdanig af te vil-len, dat hij weldra met een schandelijk fortuin naar Rome terugkwam. Uit het bloed en de beurs van zijne onderhoo-rigen bouwde hij een zoo luisterrijk paleis en zulke prach-tige tuinen, dat Messalina zich wel verwaardigen wilde, om ze te bewonen: dit zegt alles 1).

Bij het gezigt en het betreden dezer ruïnen verdringt de eene gedachte de andere. Het is dan hier, dat de Verres van Africa door zijn gedrag openlijk de voorschriften der zedekunde logenstraft, welke hij in zijne werken predikt! En dien man — God moge het onzen opvoeders vergeven — dien man, heeft men mij in mijne jeugd tot een voorbeeld van wel-sprekendheid en goeden smaak gesteld; men heeft mij geleerd, hem als een wijze te beschouwen, en de namen van Chry-sostomus en Augustinus heeft men mij verzwegen! Doch, zeide ik aan mijne jonge reisgenooten, is het Sallustius alléén niet, die onze verachting moet gaande maken: zijn leven is dat van *al* onze, zoogenaamd « klassieke » schrij-vers, die onophoudelijk de gebreken van anderen zonder versooning berispen, terwijl zij, nagenoeg allen, de mensch-heid over het schandaal van hunne zeden deden blozen.

1) Tacit. *Annal.* c. 13.

Proconsuls, generaals, gouverneurs eener provincie, allen stonden met Sallustius in ongebondenheid van zeden volkomen gelijk, of overtroffen hem misschien nog door hunne schraapzucht. Daar de gelegenheid zich hier gunstig aanbiedt, kan het zijn nut hebben, eens een blik te werpen in de heidensche wereld voor zooverre, namelijk, betreft de mannen, die er in hunnen persoon de juiste uitdrukking van waren.

De ongelooflijke rijkdom der Romeinen, tegen het einde hunner republiek en onder de eerste keizers, is een feit van algemeene bekendheid. Elke senator trok eene bezoldiging van zestigduizend, iedere ridder twintig duizend guldens; en, zeker, dat was nog maar eene kleinigheid, want men telde te Rome ongeveer twintig duizend burgers, die even rijk waren als Lucullus 1). Nu, deze getoogde Xerxes, — *Xerxes togatus* — zoo als Cicero hem noemt, gebruikte nooit minder dan twaalf duizend guldens voor een avondmaal, en hij kon vijf-en-twintig duizend personen als gast ontvangen. Crassus zeide, dat men niet rijk was, wanneer men niet een geheel leger, uit zijne inkomsten, op de been kon houden 2); en, wat hij zeide, dat kon hij ook doen. En Crassus nu was minder rijk dan Sylla 3). Lucius Domitius, de opvolger van Cesar in Gallië, bezat acht-en-veertig

1) Lucullus Romanus civis (quem Cicero et Cæsar Xerxem togatum appellabant) ad viginti quinque hominum millia honorificentissime hospitio excipere poterat; nec tamen ipse solus id potuit in urbe Roma, quandoquidem viginti civium millia et amplius in ipsa urbe comperta memorantur, qui cum Lucullo de divitis contendere potuissent, ut ex vetustis monumentis. — Casal., *de Splendore Urbis*, etc. p. 422.

2) Cicero, *in Paradox.*

3) Quiritium post Sullam ditissimus. — Plin. lib. XXXIII, c. 10.

duizend bunders grond in vruchtgebruik 1); Antonius, de ambtgenoot van Cicero, had het geheele eiland Cephalonia in eigendom, waar hij eene stad deed bouwen 2).

Zes burgers van Rome waren te zamen de eenige eigenaars van het grootste deel van Africa; Nero liet hun het hoofd afslaan, en benoemde zich-zelfen tot hun erfgenaam 3)! Cornelius Balbus schonk, bij zijn dood, tien gulden aan elken burger van Rome 4). Cajus Cæcilius Claudius Isidorus verklaarde, bij uitersten wil, dat, niettegenstaande de door hem gedurende de burger-oorlogen ondergane verliezen, door hem werden achtergelaten vier-duizend-éénhonderd-zestien slaven, drie duizend paar ossen, tweehonderd-vijftig-duizend stuks ander vee, zonder nog zijne landerijen, landgoederen en huizen meê te tellen 5). In zijne eigenlijke villa had Valerianus vijfhonderd slaven, twee duizend koeijen, duizend lastdieren, tien duizend schapen en vijftien duizend bokken en geiten 6). Gordianus, nog slechts vergeten burger zijnde, had toch reeds onmetelijke bezittingen in al de gewesten van het rijk. Terwijl hij edilis was, gaf hij, en wel geheel uit eigen middelen, tot twaalfmaal toe, zwaardvechters aan het volk ten geschenke; soms deed hij er duizend, maar nooit minder dan driehonderd optreden. Op ééne dag gaf hij honderd africaansche dieren in de spelen aan het volk; op een anderen dag duizend beeren uit Germanië ten beste. In al de steden van Campanië, Etrurië, Umbrië, Emilië en Picenum, gaf hij

1) Cæsar., *de Bello civ.*

2) Strab., lib. X.

3) Plin., lib. XVIII.

4) Dio., lib. XLVIII.

5) Plin., XXXIII, c. 10.

6) Vespisic. *in Valer.*

ook, te zijnen koste, openbare volksspelen, die vier dagen aanhielden 1). Terwijl wij ons bij deze opsomming, welke wij echter zeer gemakkelijk nog vrij wat zouden kunnen uitbreiden, hier nu maar zullen bepalen, kunnen wij toch niet nalaten, er nog de namen aan toe te voegen van de beide Pliniusen, van den wijsgeer Seneca en van Cicero.

Behalve de schatten, welke het bewind der romeinsche vloot aan Plinius den Oude opbragt, bezat hij ook nog andere onmetelijke rijkdommen. Wij weten dit van zijn neef: « Mijne oom, zegt deze, gouverneur van Spanje zijnde, had een zijner werken voor vierhonderdduizend kroonen aan Largus Licinius kunnen verkoopen; maar hij weigerde het, daar hij mij zeide, reeds niet meer te weten, wat hij met zijn geld aanvangen zou 2). » Plinius de Jonge was onvergelykelijk veel rijker dan zijn oom. Zonder er om verzocht te zijn, gaf hij aan de dochter van Quintilianus, op den dag van haar huwelijk, vijftigduizend kroonen ten geschenke 3); Romanus Firmus, een zijner vrienden, ontving van hem driehonderdduizend kroonen, om in den ridderstand over te gaan 4), en Calvina, eene zijner bloedverwanten, eene huwelijksgift van honderdduizend kroonen 5); Metellus Crispus veertigduizend; eenige belovende jongelingen (*ingenui*) vijftigduizend voor hunne opvoeding 6). Buitendien bezat hij talrijke villa's, allen vorstlijk van pracht. Zijne twee villa's in Toscane en van Lorento, aan de kusten der zee gelegen, waar hij zijne werken schreef, waren ingerigt met oostersche weelde. Hij had

1) *Capitolin. in Gord; et Gord. in id.*

2) *Epist. ad Marc., lib. III.*

3) *Epist. ad Quintil., lib. VI.*

4) *Epist., lib. I.*

5) *Epist. 2 ad Calvin.*

6) *Epist. ad Canin., lib. VII.*

er ook nog verscheiden anderen in Latium, eene te Preneste, eene andere te Tusculum, wederom eene andere te Tivoli, en eene, waarvoor men hem negenhonderdduizend kroonen geboden had 1). Eindelijk, om een zijner buitengoederen te vergrooten, besteedde hij eene som van tachtigduizend gouden kroonen 2).

De wijsgeer Seneca, Nero's leermeester, was een streng zedeprediker, die met nadruk de gebreken van zijnen tijd gispte, en met groot talent van woorden tegen de rijkaards te velde trok: « Tot hoeverre zult gij toch wel, — zeide hij — de grenzen uwer bezittingen uitbreiden? De grond, waaraan een geheel volk genoeg zou hebben, is voor éénenkelen meester zelfs te beperkt. Doch, dat alles beteekent nog niet veel: gij wilt, dat uwe *latifundia* (landerijen) geheele zeeën omboorden, en dat uw schatmeester tegelijkertijd over de oevers der Adriatische, der Jonische en der Egeïsche zee gebiede 3). » — En diezelfde Seneca nu, die arme filosoof, bezat een fortuin van slechts honderdmiljoen guldens 4)!

Wat Cicero betreft, niet een onzer, of hij kent hem volkomen, gelijk hij ons, van der jeugd af aan, is voorgesteld, als een voorbeeld niet slechts van welsprekendheid, maar tevens van republikeinsche regtschapendheid en echt wijsgeerige geringschatting van het aardsche. Was hij het niet, die Verres tuchtigde, die zulke schoone bladzijden over de verachting der rijkdommen en zooveel andere grondregels van zedekunde en deugd op het papier heeft gebragt; welnu, ligt hem de mom af, en gij zult Cicero leeren kennen, als iemand van

1) *Epist. ad Fabatum et ad Corelian.*, lib. III.

2) *Ad Calvinium Rufum.* lib. III.

3) *Epist.* 89.

4) *Tacit. Annal.*, XIV.

zeer geringe geboorte, een werkman van afkomst, en die, zoo als hij het later uitdrukte, de eerste was, die in zijne familie iets beteekende; wel nu, deze zelfde Cicero bezat te Rome een huis, door hem van Crassus voor ongeveer driemaal honderdduizend guldens gekocht; voorts te Tusculum eene vorstlijke villa, met baden, mosaïken, theaters, marmeren gaanderijen, standbeelden en andere voorwerpen van weelde, zoo als zijn tijd die voorschreef; voorts een ander buitengoed te Formium (*Mola di Gaeta*), dat niet minder prachtig was; nog een ander te Baja, zóó kostbaar ingerigt, dat zelfs de senaat, die in zulke zaken niet zeer streng oordeelde, er zich over ergerde; een huis te Pompeji, nog eene villa te Arpinum, zijne geboorteplaats; wederom eene andere bij Agnani, zijne door hem met den naam van *alma* bestempelde villa; eindelijk, te Rome-zelf, aan den Aventijnschen berg, had de stugge republikein ik weet niet nog hoeveel winkelplaatsen, wier verhuring hem 16 duizend 566 kroonen opbragt, waarvoor hij zijn zoon te Athene studeren liet 1).

En uit welke bronnen vloeiden nu die ongelooflijke schatten zoo snel toch voort? Hoofdzakelijk uit twee: uit den woeker en uit het bewind der provinciën. Men zou eerder den Tiber in zijne vaart hebben kunnen stuiten, dan den woeker bij de Romeinen. Ten spijt aller verordeningen daartegen 2), deden allen, tot zelfs Cato, daaraan mede; men leende geld op de maand en op de veertien dagen, tegen twaalf, acht-en-veertig, ja, tot tegen zestig percent toe 3). Wanneer de schuldenaar niet kon betalen, werd hij de slaaf van zijn schuldeischer, die, door hem te verkoopen, een zeker middel van schaver-

1) Cic. *ad Attic.*, XVI, 1.

2) Tit. Liv., VII, 42.

3) Cic. *de Offic.*, II, 25.

goeding vond 1). Doch, om te kunnen leenen, heeft men geld noodig, en het groote middel, om dat mateloos-veel te krijgen, lag in het bewind der provinciën. Het innen der belastingen was aan eene compagnie van ontvangers of tolgaarders verpacht, en wel voor den tijd van vijf jaren 2). Die verpachting had plaats in 't openbaar en bij opbod; natuurlijk werd zij aan den meest biedende toegewezen. Doch men durfde ook wel gerust tot het hoogste bod gaan, dewijl de inning der belastingen bijna geheel aan de willekeur der ontvangers was overgelaten, en alleen de landbouwers en herders juist wisten, wat zij betalen moesten, terwijl alle overige belastingschuldigen met de daartoe betrekkelijke wetsbepalingen volkomen onbekend gehouden werden, waardoor de tolgaarders vrij spel hadden, om, zonder ooit in regten betrokken te kunnen worden, zóóveel te eischen als zij goedvonden 3). Hunne roofzucht gaat dan ook alle denkbeeld te boven. Teneinde de belasting te kunnen betalen, zag men, in sommige provinciën, vaders verplicht, om hunne kinderen te verkoopen, en steden, om de gewijde offeranden harer tempels, schilderijen en standbeelden der goden ter markt in veiling te brengen: en als dat alles nog niet hielp, zoo werden de ongelukkige burgers-zelve als slaven aan hunne ouverbiddelijke schuldeischers in eigendom afgestaan. Wat die rampzaligen te lijden hadden, alvorens in de slavernij te geraken, overtrof nog verre al hun ongeluk: kwellingen van allerlei aard, gijzeling, pijnbank, te pronkstelling in de open lucht, des zomers in de verzengende zon, des winters in de modder of in het ijs 4).

1) Horat., I, p. 2, v. 14. Plut. in *Caton.*, 43. Aul. Gell., XX, 1.

2) Cic. *ad Att.*, VI, 2.

3) Tac. *Annal.*, III, 51.

4) Plut. in *Lucull.*, 35.

Daar de gouverneurs der provinciën het gewoonlijk met de tolgaarders eens waren, zoo lieten zij deze oogluikend begaan, en trokken voor dit misdadig stilzwijgen een grof schandloon. In de daad, al deze menschen moeten door een onverzadelijken gouddorst gekweld zijn geworden, die hun gemoed zoodanig verstokte, dat zij zulke afpersingen en geweldensrijen hebben kunnen plegen, als waarmede zij in de geschiedenis gebrandmerkt staan. De Staat, ja, zond aan elken gouverneur der provinciën wagens, muilezels, schepen, tenten, zilverwerk, graan en alles, wat voor eene militaire ekwipaasje noodig was 1); daarenboven kregen zij te hunner beschikking uit de staatskas eene aanzienlijke somme gelds, om in hun eigen onderhoud en in dat van hun gevolg te voorzien 2). Buiten en behalve dit zoogenoemde *vasarium*, werden hun ook nog gratificatiën toegelegd, ter uitkeering aan hen, die zij in hun gevolg daartoe slechts geliefden aan te wijzen 3). Om zich een denkbeeld te kunnen vormen van de pracht, waarmede Rome zijne proconsuls reizen liet, moet men weten, dat het *vasarium* of toeleggeld van Piso, proconsul van Macedonië, in het jaar 696, nagenoeg twee miljoen guldens bedroeg 4).

Men zou meenen, dat de buitensporigste hebzucht daarmede zich toch wel moest bevredigd gevoeld hebben; volstrekt niet! Alvorens hunne provinciën binnen te gaan, deden de gouverneurs zich eerst ook nog de bij de wet voor hen bepaalde hoofdgelden in al de plaatsen, waar zij doorkwamen, uitbetalen 5). En, om nu gelegenheid te hebben tot zoo-

1) Cic. in *Verr.*, IV, 5; V, 32. Saet. in *Aug.*, 36.

2) Cic. in *Pison.* 35. *pro Arch.*

3) Cic. *id. id.*

4) Cic. *id. id.*

5) Cic. *ad Attic.* V. 12.

veel mogelijke herhaling dier schandelijke afzetterij 1), namen zij, in stede van den kortsten, juist den langsten weg naar de hoofdplaats van hun gouvernement, en aldaar nu, met een onafzienbaar tal van vrienden en trawanten, aangekomen, vorderden zij terstond aanzienlijke sommen voor feestpartijen en andere uitgaven van dien aard 2); en dat waren dan nog de redelijksten, want anderen, om hunnen gouddorst te lesschen, stelden belastingen van allerlei aard naar willekeur in, en dreven met de justitie handel 3). Was Felix niet wreedaardig genoeg, om den apostel Paulus twee jaren lang onwettig gevangen te houden, teneinde zodoende hem geld te kunnen afpersen? Doch dit was slechts een zeer klein vlekje in het groote zondenregister dezer verdorven roovers van Bassa's, wier beeld ons door Cicero-zelfen op de volgende wijze wordt geschetst: « Wij zenden (zegt hij) lieden naar de provinciën, misschien in staat, om den vijand te verdrijven, maar wier komst in de steden onzer bondgenooten weinig verschilt van het binnenrukken eener legermagt in eene stormenderhand ingenomen stad 4). Alle provinciën zuchten daaronder, alle vrije volken beklagen zich luide, alle Staten schreeuwen over onze schraapzucht en afzetterij. Er is, tot aan den oceaen toe, geen plek meer, hoe verwijderd of verborgen ook, waar de ongerechtigheid en de dwingelandij onzer medeburgers niet doorgedrongen is. Het romeinsche volk moge den oorlog en de muiten met zijne wapenen kunnen beteugelen, maar het kan de tranen, het kan de klagten niet bedwingen tegen Rome aangeheven door het

1) Cic. *in Vatin.*, 5.

2) Plut. *in Cat.*, 15.

3) Cic. *pro Font.*, 7, 8.

4) *Pro Leg. Manil.*, 5.

heelal 1). » « Wie heeft u, — vroeg Tiberius aan een opperhoofd van muitende barbaren — toch tot opstand kunnen brengen? — Gij-zelf (antwoordde hij), die om uwe kudde te bewaken, geen honden, maar wolven afzendt 2). » In dit gezegde ligt de geheele geschiedenis der romeinsche proconsuls opgesloten.

Twee trekken zullen het tafereel volmaken eener zóo monsterachtige verdrukking, dat het ons, christenen, even onmogelijk moet zijn, er het juiste begrip van te kunnen vormen, als een denkbeeld te krijgen van den bloeddorst, dien de gruwelmoorden in het amphitheater zelfs niet leschen konden. Vooreerst dan ging de alles vermogende dwingelandij der gouverneurs in hunnen overmoed zóóver, dat zij, als tot ongehoorde bespotting, van hunne onderhoorigen nog de verklaring eischten, dat deze zéér over hen waren voldaan! Ja, wanneer zij in een of ander win-gewest zich te over hadden vetgemest, dwongen zij, daarenboven, de rampzalige bewoners tot het zenden van afgevaardigden naar Rome, die daar, op eene plegtige wijze verklaren moesten, dat hunne gouverneurs zich te hunnen opzichte allerloflijkst hadden gedragen, en alzoo verplicht waren, om aan den senaat een officieel huldebewijs ter gunste van hunne verdrukkers over te leggen 3).

Vervolgens, wanneer nu deze afschuwlijke, in het goud zich badende stroopers te Rome waren wedergekeerd, dan zetten ze zich met de ongehoordste huichelarij aan de pen, om, tot tijdverdrijf, zedekundige verhandelingen te schrijven, klaagzangen over de ondeugden van hunnen tijd, of scherpe vertoogen tegen de eerzucht en begeerlijkheid der

1) Cic. *in Verr.*, III, 89.

2) Dio, L. V, p. 633.

3) Cic. *Ep. ad famil.* III, 8.

ambten-bejagende grooten. Of heeft van uit dezen, met numidisch bloed gemesten luthof-zelven, de *deugdzame* Salustius aan Cesar niet geschreven: « De grootste weldaad, welke gij aan het vaderland, aan de burgerij, aan u-zelven, aan uwe kinderen, kortom, aan geheel de wereld zoudt kunnen bewijzen, acht ik dáárin gelegen, dat gij de geldzucht mogt uitroeijen, of, tenminste, voor zooverre de omstandigheden zulks gedogen, eenigzins kondt matigen. Zonder dat is het, zoo min in vrede als in oorlog, mogelijk, om hetzij in zaken van staat, hetzij in ieders particuliere aangelegenheden, eenige orde te krijgen; want, zoodra de gouddorst zich van ons meester heeft gemaakt, is noch talent, noch geest, met een woord, niets bij magte, om ons te betugelen; zelfs, vroeger of later, gaat het hart er eindelijk geheel onder verloren » 1)! Cicero, Seneca, Plinius de jonge, ja, Cato zelfs gedroegen zich niet anders, alhoewel laatstgenoemde daarom toch niet te min zich, in allen ernst, dus uitdrukte: « Gemeene dieven moeten hun leven in ketenen en kerkers doorbrengen, terwijl landsdieven in goud en purper baden » 2). Doch, genoeg; want, wij zouden door het willen schetsen van de geschiedenis der oudheid, al ligtelijk kunnen vervallen in eene beschrijving van wat er in onze dagen al zoo omgaat. Moge het meêgedeelde ons vervullen met erkentlijkheid jegens het Evangelie, onder de huiveringwekkende herinnering aan die romeinsche wolvin, wier ijzeren muil en klaauwen, verscheiden eeuwen lang, het aan haar ten prooi gevallen menschedom zoo jammerlijk hebben verscheurd en vertrapt!

Van het Quirinaalsche gebergte begaven wij ons naar onder, om de kerk van den H. Petrus-in-banden een bezoek te

1) *Epist. I ad Cæs.*, 10.

2) *Aul. Gell.*, XI, 18.

gaan brengen. Onze reisiwijzer duidde ons hier de *Via scelerata*, den snooden weg, aan, waar Tullia, de gemalin van Tarquinius Superbus, haren wagen over haars vaders lijk heen liet rijden. Zeer vele herinneringen zijn er aan dit gedeelte van den Esquilijn verbonden, hetgeen thans door twee kerken ingenomen wordt, namelijk, van den H. Petrus en van San-Martino-dei-Monti (Sint Maarten op den berg). De badplaatsen van Titus, van Trajanus en van Hadriaan, de tempel van Esculapius, door Diocletiaan gebouwd, een gedeelte der tuinen of luthoven van Nero, brengen ons een der beroemdste wijken van het oude Rome voor den geest terug. De kerk, welke wij thans gingen bezoeken, is haren naam en roem verschuldigd aan de boeijen, waarin de prins der apostelen, even als de H. Paulus, en even als zijn godlijken Meester, gekneveld werd, doch om aan de wereld de vrijheid te schenken. Men beweert, dat zij oorspronkelijk een bedehuis was, door den H. Petrus-zelfen aan den Zaligmaker (*Salvatori*) toegewijd. In den brand van Nero een prooi der vlammen geworden, en voorts geheel weggeruimd, om plaats te maken voor de tuinen van zijn gulden huis, werd zij echter meermalen weér herbouwd, tengevolge van het verlangen der christenen, om het aanwezen van den apostel te Rome door een blijvend gedenkteeken te vereeuwigen. De keizerin Eudoxia, gemalin van Valentinianus III., deed haar geheel vernieuwen, en van daar dan ook, dat zij den naam van *Basilica Eudoxiana* verkreeg, waaronder men haar meermalen in de geschiedenis vindt aangeduid. Vervolgens, evenwel, kreeg zij dien van Sint Pieter *ad vincula* (in banden), ter gelegenheid, dat de ketenen daar werden overgebracht, waarin de H. Petrus te Jerusalem door Herodes, en te Rome door Nero geslagen werd. Ik zal later het tijdstip en de geschiedenis van dit gedenkwaardig feit opgeven. In dezen tempel, een der eerwaar-

digste, die ergens ter wereld gevonden worden, heeft zoowel de kunstenaar als de christen, beiden tot bewondering en stichting, stoffe in overvloed.

Ziehier vooreerst de antieke en mirakuleuze afbeelding van den H. Sebastiaan, bewerkt in mosaïk. Het sierlijk bij-schrift, ter zijde van het altaar diens martelaars geplaatst, vermeldt, dat dit door de stad Rome in het jaar 629 ten offer (*ex voto*) werd gegeven bij eene plotselinge verlossing van de pest; links bij het binnenkomen, stelt eene schilderij, uit die dagen-zelve, deze ramp, in al hare vreeslijke bijzonderheden, naar de natuur geschetst, met levendige kleuren, voor. Bij deze gedenkstukken der oudheid, heeft de nieuwe kunst ook hare meesterwerken gevoegd. In de eerste plaats prijkt hier het marmeren praalgraf van paus Julius II., een der beroemdste van Italië; de onvergelyklijk schoone Mozes van Michel Angelo maakt daarvan het hoofdsieraad uit. De hebreuwsche wetgever is zittende voorgesteld, met de toegeslagen Tafelen der Wet onder den regter arm, en sprekende (*nell' atto di parlare*) tot het volk, waarover hij met fierheid zijne blikken weiden laat, die van gegronde verstoordheid doen blijken. Een kunstenaar heeft wel geen ander model dan dit noodig, om er al de proporties en standen van het menschelijk ligchaam geheel uit te leeren kennen; zelfs de geneeskundige kan, met dit standbeeld voor zich, eene volledige les in de ontleedkunde geven, zóó juist, zóó duidelijk, liggen alle spieren hier in hare verschillende vormen en rigtingen open en bloot voor het oog. Dit meesterstuk is van wit marmer en kolossaal groot. Wat den geest betreft, die den kunstenaar bij de schepping er van heeft beziel, zoo moet men het bejammeren, dat deze hem van den Olympus der heidenen, in stede van uit de godlijke schriften des Bijbels heeft toegesproken: immers, de kop van Mozes is die van Cesar,

de baard die van Neptunus. Doch, hoe dit ook wezen moge, ik moet bekennen, dat nooit enig standbeeld mij zoo levendig getroffen heeft, en nog bij mijne verwijdering van die plek, scheen het alsof Mozes mij met zijne blikken volgde. Al de ciceronen verhalen dan ook, de een na den ander, dat, toen Michel-Angelo zijn werk voltooid had, en er voorstond, hij zijnen Mozes met den hamer een forschen slag op de knie zou gegeven en daarbij toegevoegd hebben: *Spreek dan nu op, daar gij toch zien kunt!*

Maar het marmer gaf den kunstenaar op zijne woorden geen bescheid. Gelukkiger, evenwel, de christenreiziger, wien het gegeven is, in deze kerk, stemmen te hooren, wier toon hem krachtig doordringt in 't gemoed. Hier roepen de gewijde beenderen der Machabesche moeder met die harer zeven zonen, — christenbelijders reeds vóór des Verlossers komst — hem van onder het altaar, waar zij roemvol rusten, luide toe; éénheid en algemeenheid des geloofs, brandende liefde voor de hemelsche deugd, volhardende heldhaftigheid, vurige, den dood trotserende godvrucht, ja, dat alles te zamen predikt dit gewijd overschot, met de overige stoflijke hulsels te dezer plaatse in eere bewaard, als van den H. paus en martelaar Saturninus, van de doorluchtige christenmaagden Barbara, Constantia, Emerentiana, Agnes, Prisca, Margaretha en Juliana; voorts van de Veteranen uit het christenlegerkamp Hippolytus, Naborus, Paulus, wier reliëf alomme, geheel dit heiligdom door, in de verschillende altaren zorgvuldig worden bewaard en ootmoedig vereerd. Hier klinkt hem ook de stem van den H. Leo den Groote roepend in het gemoed: want hier ter plaatse is het, dat die welsprekende opperpriester, Attila's verwinnaar en de redder van Rome, zijne eerste rede over de Machabëen uitgesproken heeft. Doch, te midden der welluidende klanken, uit het

grijs verleden doordringende tot in de ziel van het hedendaagsch geslacht, hoor, daar rammelen ook de ketenen, door Petrus en Paulus gedragen, en met de tranen van millioenen pelgrims besproeid. Ook wij brandden van verlangen, om ze te aanschouwen, en eerbiedig aan onze lippen te brengen; doch, achter driebubbel slot, in eene metalen bewaarplaats geborgen, zijn die voorwerpen alleen met bijzondere toestemming van den paus te zien, en deze hadden wij vooralsnog niet bekomen.

Wanneer men bij het uitgaan dezer kerk regts een kronkelend straatje inslaat, dan komt men spoedig bij de kerk van *San-Martino-dei-monti* (Sint Maarten op den berg), aan de karmeliten toebehoorende. De goede smaak en buitengewone zindelijkheid, die in geheel het gebouw heerschen, de rijkdom der verguldsels, de schoonheid der marmerbevoering, de sierlijkheid der vier-en-twintig, alle antieke kolommen, uit verschillend marmer en in de Corinthische orde gebeiteld, maar, vooral, de fresco's van den onsterflijken Poussin plaatsen deze kerk onder de eerste en merkwaardigste van geheel Rome. Intusschen houdt een en ander toch niet lang de aandacht van den katholieken pelgrim gaande, want onder deze van goud en marmer rijk schitterende kerk, bevindt zich eene andere, die geene sieraden heeft dan enkel de grijze kroon des hoogen ouderdoms en het schamel hulsel harer oorspronkelijke armoede; doch juist daarmede trekt zij het hart levendig naar zich heen. Het christendom, dat, ten tijde der vervolging, alomme in onderaardsche gangen, in bouwvallen en spelonken schuilplaats zocht, koos daartoe ook eenmaal de gedeeltelijk gesloopte badplaatsen van Titus. De H. paus Sylvester hield te dezer plaatse twee vermaarde kerkvergaderingen: de eerste in het jaar 524, in tegenwoordigheid van Konstantijn, van diens moeder de H. Helena en van

Calpurnius Piso, den prefekt van Rome; men telde daar 284 bisschoppen. De tweede, uit 223 bisschoppen zaamgesteld, werd het hierop volgende jaar gehouden. Dáár is, op gezag van den apostolischen Stoel, het algemeen concilie van Nicea bekrachtigd; dáár werden Arius, Sabellius en Victorinus onherroepelijk veroordeeld: dáár werden hunne doemwaardige geschriften opgeofferd aan het vuur 1).

Behalve al die treffende herinneringen levert deze onderaardsche kerk ook nog andere voorwerpen van groot belang op: zoo, bij voorbeeld, dat zéér oude mosaïkwerk, uit de eerste christeneeuwen afkomstig en de geheimnisvolle Eva voorstellende, aan wie God-zelf de zege over den draak toezegt, hetgeen, volgens de heilige vaders, doelt op de overwinning des Evangelies, op de vernietiging der dwingelandij, op den ondergang aller ketterijen, en op de rust en vrede der wereld, in de schaduw van het kruis 2). Aan de voeten van Maria staat de H. paus Sylvester. Als gelukkige ooggetuige der roemrijke uitkomst van den hachlijken strijd, spoedde hij zich, daarvoor hulde toe te brengen aan de zegepralende Maagd, door haar een titel te geven, die, sinds vijftien eeuwen, van geslachte tot geslacht, haar ter eere alle katholieken dankbaar van de biddende lippen vloeit: *Gaudium christianorum* (Blijdschap der christenen). Rampzaligen, gij, die geen eerbied meer koestert voor wat het geloof in het vroom gebruik en stichtlijk gebed uitdrukt, eerbiedigt tenminste den gewijden stempel, door de hooge christlijke oudheid daarop gedrukt. Wist gij wel, dat dit eenvoudig woord een van de gewigtigste feiten der geschiedenis waarmerkt?

1) Mazzolari, *Basiliche sacre*, t. VI.

2) Per te toto terrarum orbe constructæ sunt ecclesiæ. *S. Cyril. Alexand.*

Te midden van andere, overoude schilderwerken, vindt men hier ook het steenen achterstuk (den rug) van den pauslijken troon, waarop de H. Sylvester heeft gezeten. Zoowel de vorm als de grootte van deze zitplaats stellen dit overblijfsel der hooge oudheid buiten allen archeologischen twijfel. De mijter, manupel en stoel, benevens een der voetzolen of *sandalen*, van dienzelfden opperherder, worden mede daar ter plaatse zorgvuldig bewaard. Om deze eerwaardige onderkerk tot de gewijde schouwplaats te verheffen van de zegepraal der heilige godsdienst, dáár, op de plek-zelve, waar zij zoo roemvol streed, was een feit noodig, dat ook niet is uitgebleven: de H. Sylvester rust hier te midden eener talrijke schaar van martelaren, wier bloed het geloof verdedigde, dat door des opperpriesters beslissende stem voor altijd gevestigd was. Het in den muur geplaatste gedenkschrift luidt aldus: « Ten tijde van paus Sergius den jonge, zijn in dit altaar weggelegd de lichamen van den welgelukzaligen paus Sylvester, en der welgelukzalige pausen en martelaren Fabianus en Soterus, der HH. martelaren Antimius, Sistanus, Pollio, Theodorus, Nicander en Crescentianus; der welgelukzalige maagden-martelaressen Sotera, Paulina, Memmia, Juliana, Cyrilla, Theopista, Sophia en van vele anderen, wier namen bij God-alleen zijn bekend. » Deze gewijde overblijfselen werden uit de katakombe der H. Priscilla, bij den Salarischen weg (*via Salaria*), herwaarts overgebracht.

Na onze erkentlijke hulde aan al deze grondleggers van het geloof en de vrijheid der wereld ootmoedig te hebben toegebracht, vereerden wij ook nog een der werktuigen, waarmee zij gemarteld werden. Wij mogten, namelijk, het voorregt genieten van, in deze onderaardsche kerk, een dier moorddadige steenen ter hand te kunnen nemen, welke de heidenen of om den hals, of aan de voeten onzer voorvaderen vast-

hechttten, al naarmate zij hen aan de golven ten prooi gaven, of aan de boomen ophingen. Eerbiedig en diepgeroerd kusten onze lippen dat kostbaar gedenkteeken van den strijd en de zegepraal der eerste christenhelden. — Met den ijzeren ring, die er doorheengedreven is, zal, naar het ons voorkwam, deze steen ongeveer veertig ponden zwaar zijn geweest.

23 December.

Kersmis-kramen. — Het Vatikaan. — Bibliotheek. — Boek van Hendrik VIII. — Christlijk Museum. — Opschriften. — Heidensche Museums. — De Laocoön. — Geschiedenis van dit standbeeld. — Kartons van Raphaël. — Loges en kamers van Raphaël. — Galerijen. — De Transfiguratie. — Geschiedenis van dit meesterstuk. — De kunsten en het pausdom.

Eenige goede vrienden hadden zich in stilte verbonden, om ons, zonder dat wij 't wisten, naar het vatikaansch paleis heen te brengen, teneinde daar de wijdvermaarde bibliotheek te gaan zien. Onder ik weet niet welk voorwendsel eener wandeling, die ons te doen stond, werden wij daartoe gestemd, en zoo dan ging men met ons, 's ochtends tegen tien ure van het Minerva-plein, in gezelschap van acht personen op weg, en wel, in allerlei rigtingen, de verschillende buurten door, die ons van den Tiber scheidden; maar, meer nog dan dat: men bragt ons, als bij verrassing, langs twee rijen kramen, die ter gelegenheid van *de goede feesten* waren opgeslagen, en waarvoor een heirleger van klein volkje post had gevat, eene schaar van kinderen, die daar hunne keuze kwamen doen onder eene tallooze menigte van de fraaiste voorwerpen, juist geschikt, om het oog en het hart van meisjes en knapen, tusschen de zeven en tien jaren oud, in hooge mate te streelen, ja, in ware verrukking te brengen. Vooral waren het de fraaije Bethlehemskrebbjes of

stalletjes, die hier aller aandacht tot zich trokken, en den kooplust der jeugd meest schenen op te wekken; de *presepio* (het stalletje van Bethlehem), die in alle huizen van Rome gevonden wordt, is ook een waar lievelingsdenkbeeld der gansche bevolking; immers, gedurende den Advent en het Kersfeest komen, elken avond, oud en jong, regelmatig bij elkander kinderen, met ouders en grootouders, die daar rond de fraaigetooiden en glanzend verlichte kribbe van het Kind-Jesus knielend te zamen hunne gebeden storten. Voor den Romein, misschien méér dan voor eenig ander volk, is Kersmis een echt hoogtijd, wezenlijk een familiefeest. In de christenhoofdstad wenscht men elkander dan ook geen gelukkig nieuwjaar, maar een zalig hoogtijd van Kersmis. Het *capo d'anno* (de nieuwjaarsdag) beteekent voor hen niets, maar Kersmis is hun alles. En, in de daad, is het niet zeer verstandig, dat men tot het doen van onderlinge heilwenschen den jaardag kiest van eene gebeurtenis, die den meesten en weldadigsten invloed op de maatschappij heeft uitgeoefend, den heilvolsten dag, die in de jaarboeken der wereld opgeteekend staat?

Nog geheel onder den invloed dezer gedachten verkeerende, kwamen wij aan het Vatikaan, en bragt ik in den geest eerbiedig hulde aan de doorluchtige woonstede des plaatshekleeders van den Zone Gods op aarde, aan dat grootsch paleis, vanwaar de orakels uitgaan, die het geloof der menschheid ordenen en handhaven, aan die verheven zetelplaats tevens ook der onsterflijke kunst, als opgestegen uit den genie der beroemdste architecten van den nieuweren tijd! De namen van Bramante, Raphaël, Pyrrhus, Ligorio, Fontana, Maderno en Bernini schitteren u van uit al die booggewelven, van uit al die galerijen te gemoet; zij blinken op al deze wanden u tegen, als zoovele gloriestralen, waardig het monument, door hen in 't leven geroepen, maar tegelijk ook den

vorst waardig, die daar ontzagwekkend gezeteld is. Het Vatikaan, in verschillende tijden gebouwd, is meer eene vereeniging van paleizen, dan wel één-enkel paleis. Op honderd tachtig ellen lengte heeft het eene breedte van honderd-twintig el. Daar het volstrekt onmogelijk is, om op éénen dag zulk eene wereld van wonderen geheel te overzien, bepaalden wij ons voor den oogenblik bij de beschouwing van slechts het voorste gedeelte, dat de Sixtijnsche en Paulijnsche kapellen omgeeft, en voorts bij de binnenvtrekken van den algemeenen Vader der Christenheid, dien men tevens den Vader der kunsten en wetenschappen noemen mag. In de Bibliotheek hielden wij onze eerste halte. De groote zaal, die er het hoofd-apartement van uitmaakt, is twee-honderd-zestien voet lang, op eene breedte van acht-en-veertig en eene hoogte van acht-en-twintig voet. Door zeven pilasters is zij in twee gangen gescheiden. Al, wat vernuft en goede smaak kunnen eischen, is hier in de hoogste volmaaktheid vereenigd. Marmer, verguldsel en schilderwerk is alles, wat het oog er ziet, en dit overal, van den bodem af, tot hoog in het gewelf toe. Rond de pilasters en de muren bevinden zich de kassen, waarin de manuscripten worden bewaard. Op die kassen heeft men een gedeelte der verzameling van italiaansch-grieksche vazen geplaatst, waarin het Vatikaan zoo bijzonder rijk is. Vandaar af tot op de eene helft van het plafond, is de geschiedenis der ontwikkeling van 's menschen geest, in fresco geschilderd, voorgesteld, een tafereel van bibliotheken en boeken, dat van Adam tot op onze dagen doorloopt, even zoo als de wederhelft van het plafond de geschiedenis van den geest des christendoms in breede trekken voorstelt door een fresco-schilderwerk, dat ons de algemeene kerkvergaderingen, en verder de voornaamste punten uit de kerkhistorie, van Christus af tot op Leo XII. toe, treffend voor het oog brengt.

De Vatikaansche bibliotheek overtreft al de andere bibliotheken van Italië, en misschien wel van geheel de wereld, door het aantal grieksche, latijnsche, italiaansche en oostersche handschriften, die tusschen de vier-en-vijf-en-twintig duizend stuks bedragen. Men toonde ons een hebreuwschen bijbel, op velijn, met kleur-illustraties, ongetwijfeld den schoonsten, die ooit heeft bestaan. Wij zagen er ook een Virgilius uit de V. eeuw en een Cicero, mede van dien tijd. Maar uiterst merkwaardig is het vermaarde boek van Hendrik VIII., koning van Engeland, tegen Luther 1). Aan het einde van het werk leest men deze woorden: *Anglorum Rex, Henricus, Leoni decimo mittit hoc opus ad fidei testem et amicitiae, Henricus*: « Hendrik, koning van Engeland, biedt Leo X. dit werk aan tot getuigenis zijns geloofs en van zijne vriendschap, Hendrik. » Dit alles is met de eigenhand van Hendrik VIII. geschreven; het schrift is onregelmatig, grof en gewrongen, als spiegelde zich het karakter van den vorst daarin volkomen af. Doch, dit daargelaten. Tengevolge dier opdracht, schonk Leo X. aan Hendrik VIII. den titel van *Defensor fidei*: « Verdediger des geloofs; » en kan men het nu begrijpen, dat de opvolgers van dien afvalligen vorst, des niettemin, dien roemvollen titel op hunne munt steeds blijven voeren? Immers, op de britsche guinée prijken achter de namen en titels van den souverain nog altijd de letters *F(idei) D(efensor)*.

Naast dat werk stond een ander van denzelfden auteur, doch van geheel verschillenden aard; te weten de eigenhan-

1) De titel er van luidt dus: *Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum, edita ab invictissimo Angliæ et Franciæ rege et domino Hybernæ, Henrico ejus nomine octavo; apud inclytam urbem Londinam in ædibus Pynsonianis 1521, 4 idus Julii, cum privilegio a rege indulto.*

dige brieven van den wellustigen wreedaard aan Anna van Boleyn liggen hier in een karton bij elkaer bewaard. Dus wortelt het ongeloof steeds in het slijk der zinnelijkheid, of, zoo als de vernuftige bisschop van Amiens het uitdrukte: *steeds is het hart het verderf van 't hoofd.*

Van uit de bibliotheek komt men in twee doorloopende galerijen, die te zamen vierhonderd schreden lang zijn, en almede handschriften en boeken bevatten. In de vierde salon der galerij, is, op de linkerhand, het gewijd museum, eene rijke verzameling van christlijke oudheden, van het hoogste belang, en die bij den opmerkzamen beschouwer een levendigen indruk moeten te weeg brengen. Daaronder bevinden zich allerlei afschuwlijke folterwerktuigen, waarvan zich de beulen der eerste christenen tot hunne pijniging hebben bediend. Tegenover zulke martelgereedschappen mag men bekennen, dat het gelooven *ons* wel gemaklijk valt, in vergelijking met wat onze vaderen daarvoor onder beulshanden geleden hebben. Van ontzetting komt men vervolgens tot een gevoel van verteedering, wanneer men gadeslaat den eenvoud der voorwerpen, die bij de godsdienstoefeningen der eerste christengelooigen hebben gediend, hunne communiebekers van paarlemoer en glas, de lepels en drinkpijpen, waarmee zij het Bloed des Heeren nuttigden, dat heilig Bloed, waaruit martelaren geboren worden. Crucifixen, in de katakomben gevonden, schilderwerk, nagenoeg van alle tijden, roepen de aandacht des christens en van den kunstenaar om strijd tot zich. Onder de schilderstukken beschouwden wij, met groot genoegen, eene Moeder-Gods, ten halven lijve, van Lippo Domenicano, den godvruchtigen en onsterflijken schepper der *Madonna del Velluto*. Daarop volgt dan een andere salon, zoogenaamd, der *Papyrus*, uithoofde men daar versehiden oorkonden uit de VI. eeuw bewaart, die op papyrus-schors geschreven

zijn. Deze prachtige zaal, met vreemdsoortige marmers ingelegd en door fresco's van Mengs opgeluisterd, grenst aan de groote zaal der gedrukte boekwerken, gelijk deze wederom met het kabinet van medaljes zamenhangt.

Niet ver vandaar is de *corridor der opschriften*, als 't ware, een groot boekwerk in twee deelen, waarvan het een de ongewijde, het ander de gewijde geschiedenis bevat, doch op marmeren tafels geschreven! Paus Pius VII. heeft deze belangrijke verzameling tot stand gebragt. Op zijn last vereenigde Cajetano Marini, een der beroemdste geleerden van den nieuwen tijd, in de bewonderenswaardigste orde, aan de eene zijde van den muur dezer uitgestrekte galerij, al de heidensehe, en aan den anderen kant, al de christlijke opschriften, die in de katakomben gevonden waren. Onder deze laatsten zijn er vooral twee, die, mijns oordeels, door eenvoud, geloof en vromen weemoed bijzonder uitblinken. Het eerste is dat van eene aanzienlijke vrouw, die, ter liefde Gods, zich geschaard had onder de weduwen, wier werken van barmhartigheid in de geschiedenis der eerste Kerk zoo loflijk staan vermeld:

OCTAVIAE MATRONAE

· VIDVAE DEI.

AAN OCTAVIA

GODS WEDUWVROUW.

Het tweede is dat van een jong meisje:

PEREGRINA VIXIT

AN. VIII. M. VIII. D. V.

ZIJ HEEFT IN HAAR PELGRIMSCHAP *) GELEEFD

NEGEN JAREN NEGEN MAANDEN VIJF DAGEN.

*) Waarschijnlijk was de naam van het meisje *Peregrina*, hetgeen tevens balling beteekent. *Vert.*

In pelgrimschap (Peregrina) heeft zij geleefd! hoe juist drukken deze weinige woorden het geheim van 's menschen leven uit. Ja, een *Pelgrim*, dat is de mensch!

Achtervolgens wandelden wij al de zalen nu door, die het Vatikaan tot het ware brand- of middelpunt der kunsten maken, en wier verschillende, den katholiek steeds dierbre namen tevens eene altijddurende hulde toebrengen aan de opperpriesters der Kerk, die deze onderscheiden museums hebben gesticht, zoo als het *Museo-Borgia*; het *Museo-Pio-Clementino*, door de pausen Clemens XIII., Clemens XIV. en Pius VI. opgericht; het *Museo-Pio-Settimo*, ook het *Egyptisch en Attisch Museum* genaamd; het *Museo-Gregorio-XVI.*, of Etruscische; dat van Leo X., Innocentius XI., Julius II., en van nog eene menigte andere opperherders, die ook in de prachtverzamelingen voortleven, door hen voor al, wat de kunsten edels opleverden, onsterflijk tot stand gebracht. Er zouden boekdeelen noodig zijn, om eene beredeneerde opgave te kunnen leveren van de onschatbare voorwerpen, die in deze doortuchtige kunstzalen talloos gevonden worden. Sarcophagen, stand- en borstbeelden, basreliëfs van allerlei aard, vaatwerk van marmer en bazalt, bronzen wagens, vazen, huisraad, kandelaars, groepen in allerlei vorm, ziedaar, wat het Vatikaan in zijne schatkamers der heidensche oudheid hoofdzakelijk bevat, en daaronder bevinden zich eenige hoofdvoorwerpen, welke wij wel niet met stilzwijgen zouden mogen voorbij gaan.

In het *Museo-Pio-Clementino* bewonderden wij den wereldberoemden *Torso van het Belvedere*. Dit wit-marmeren meesterstuk van kunst, in de badplaatsen van Caracalla gevonden, is een fragment van een Herculesbeeld in den stand der rust. Het grieksche opschrift, dat van onder geplaatst is, vermeldt als den beeldhouwer er van Apollonius, Nestors

zoon, van Athene. Voorts *Meleager* en de vermaarde *Laocoöns*groep, vader en twee zonen, door slangen gedood. Na dit laatste meesterstuk beschreven te hebben, voegt Plinius er bij: « De Laocoön werd in het paleis van Titus geplaatst; hij is door drie beeldhouwers van Rhodus gebeiteld, te weten door Agesander, Polydorus en Athenodorus » 1). Wat was evenwel daarvan toch geworden? Was dit kunststuk, even als zoovele anderen, in de verschillende verwoestingen van Rome te niet gegaan, of hadden de Barbaren het meëgenomen? Niemand wist dat te beantwoorden. In het begin der XVI. eeuw deed paus Julius II. in de verschillende wijken van Rome opgravingen bewerkstelligen. Op zekeren dag komt men hem melden, dat de werklieden in de nabijheid der *zeven zalen* eene marmergroep ontdekt hebben, een echt meesterstuk van grieksche beitelkunst. Op dit berigt spoeden zich kunstenaars en geleerden naar de tuinen van Titus, en herkennen in het gevonden beeld den Laocoön, zoo als Plinius dien beschreven heeft. Nu stijgt de geestdrift ten top: 's avonds worden al de kerkklokken geluid, om de gelukkige ontdekking den volke aan te kondigen. De dichters waken den nacht door, en schrijven sonnetten, hymnen en canzoni, om er het weêrgevonden kunstgewrocht waardiglijk meê te begroeten: den volgende dag is het voor geheel Rome feest! Het standbeeld, met bloemen en loover getooid, wordt, onder muzikgeschal, de straten doorgevoerd; aan de vensters begroeten het de vrouwen met handgeklap; de priesters, in rijen geschaard, ontblooten zich, bij de aannadering, eerbiedig het hoofd: de gansche

1) Sicut in Laocoonte qui est in Titi domo, opus omnibus et picturæ et statuariæ artis anteferendum, ex uno lapide eum et liberos, draconum mirabiles nexus, de concilii sententiâ, fecere summi artifices Agesander, Polydorus et Athenodorus Rhodii. *Lib. XXXVI, c. 6.* — Deze kunstenaars leefden omstreeks het jaar van Rome 324.

stad is op de been, en met luide vreugdezangen begeleidt Rome's bevolking den Laocoön naar het Vatikaan, waar hij als in zegepraal wordt binnengehaald.

Toen het standbeeld op zijn voetstuk was geplaatst, ging Julius II. in zijne appartementen terug. Maar nu begon er een ander feest: de dichter, Sadolet, het hoofd met klimop gekroond, bezingt de heuglijke gebeurtenis in eene ode, die in Italië door velen nog van buiten wordt gekend 1). De zangen van den bard brengen het geleerde auditorium van bewondering buiten zich-zelf. Onder den kreet van « Leve Sadolet! leve Virgilius! » denkt men, voor den oogenblik, aan Laocoön niet meer. 's Avonds evenwel vond de poëet op zijne schrijftafel een fraai handschrift van Plato, hem door den paus ten geschenke vereerd. Felix de Fredis, die het standbeeld ontdekt had, kreeg van Julius een gedeelte der inkomsten van den tol der poort van St. Jan-van-Lateraan, benevens eene benoeming tot apostolisch notaris 2). Zoo ziet men, dat de pausen te allen tijde zich gekenmerkt hebben als grootmoedige beschermers der kunstenaars, en verlichte beminnaars der kunst.

In eene andere zaal van hetzelfde museum zagen wij den beroemden *Mercurius van het Belvedere*, onder den naam van Antinoüs bekend; voorts de *Slaapster*, eindelijk het hoofdmeesterstuk der antieke beeldhouwkunst, den *Apollo van het Belvedere*. Het naakt, dat van al de voortbrengselen der grieksche en romeinsche kunst het eigenaardige uitmaakt, is de reden, dat men in het Vatikaan, even als te Florence, meer kan bewonderen dan toejuichen, namelijk het meestertalent der oude kunstenaars in het teruggeven van de vormen en in de uitdrukking van het stoflijk

1) *Ecce alto terrae etc.*

2) Winkelmann, *Histoire de l'art*. Richardson, t. III. p. 711.

schoon. Voor zooverre het er op aankomt, om alles te leveren, wat het oog zien en de hand aanraken kan, zijn de kunstenaars van het heidendom onnavolgbaar groot; maar, als het hemelsche, het godlijke in hun werk moet spreken, dan zijn ze bijna volkomen onmagtig. De Apollo van het Belvedere, bij voorbeeld, is eene heerlijke akademiestudie, een overschoone jongeling, een held-zelfs, zoo gij wilt, — maar, een God? in geen deele.

Wanneer de roem van den beitel der oudheid in het vatikaansche paleis waardiglijk vertegenwoordigd wordt, niet minder prijkt er de nieuwere schilderkunst in vollen schitterglans. Ook hier, even als daar, is aan geene volledige beschrijving dier talloze kunstschaten te denken, zelfs niet om ze allen op te sommen. Wij stapten alzo de prachtige galerij der *geografische kaarten* door, dus genoemd naar de verschillende werelddeelen, die hier op de uitgestrekte wanden, met groote trekken, afgeteekend zijn, en begaven ons zoo naar de zaal, waar zich de vermaarde vatikaansche tapijtwerken bevinden, vervaardigd naar de kartons van Raphaël. Wanneer men den genie bewondert, die deze wonderschoone teekeningen ontwierp, zoo achten wij het toch ook pligtmatig, de hulde onzer erkentlijkheid niet te onthouden aan den grooten paus, wiens scherpzinnige blik dien verheven geest in Sanzio wist te ontdekken, en wiens vorstelijke gunsten des kunstenaars onsterfelijk talent wisten te ontwikkelen, te beschermen, en te beloonen. Leo X. riep op zekeren dag den door hem zoo hooggeschatten schilder tot zich: « Sanzio, — zeide hij hem — ik wil de wanden van het Vatikaan met tapijtwerk versieren, gelijk men te Florence dat zoo allesovertreffend weet te vervaardigen; maak gij mij daartoe de noodige teekeningen, geschikt om hem, die er naar werken zal, in geestdrift voor den arbeid te doen ontvlammen. »

Ziehier wat er zes maanden daarna in het Vatikaan voorviel. Het volk van Rome, hooggestemd voor letteren en kunst, was naar het pauslijk paleis gestormd, om er de verzen van Accolti te hooren voordragen. Onder luid gejuich en het van alle zijden toewerpen van kransen aan den poëet, daar hoort men van verre voetstappen op den grooten trap; de paus glimlacht: hij begrijpt wat het wezen zal. Het is Raphaël, die daar komt, door Leo's gunst tot een groot heer gemaakt, voor wien de paleis-wacht eerbiedig het hoofd buigt. Jeugdig en schoon, treedt hij nader, door een drom van pages vergezeld. Daar schaart zich te wederzijde eene dubbele rij, aan den eenen kant van kardinalen en romeinsche edelen, aan den anderen kant van godgeleerden en geletterden; en, zie, te midden door die allen gaat de kunstenaar heen, met al de bevalligheid, die hem zoo zeer eigen is. Hij buigt de knie en kust den visschersring. Sanzio brengt den paus twaalf kartons, waarop hij de hoofdpunten uit de *Handelingen der Apostelen* heeft geschetst, en elk dezer kartons is door een randwerk ingesloten, waarin de schilder enige trekken uit het leven van Leo X., in *clair-obscur* behandeld, heeft aangebragt. Op het gezigt dier wondervolle teekeningen, waarin Raphaël, zijn grooten beschermer ten gevalle, geheel den rijken schat van zijn genie en van zijn talent kwistig had uitgestort, — daar heerschte er plotseling onder de toeschouwers eene stilte, zoo diep en zoo plegtig, alsof op eenmaal de ademtogt bij allen had opgehouden en geheel de vergadering verstomd was of versteend; maar zie, daar rigt ieders blik zich van de kartons naar den schilder heen, en het klinkt uit 's pausen mond « *Divino!* » Dat woord geeft het teeken, en uit aller borst schalt, in luide verrukking, de kreet « *Divino!* » 1) door de opgetogen menigte rond.

1) Zie Audin, *Vie de Luther*, t. I. p. 207. — De geschiedenis Drievoudig Rome. — I. Deel.

Weër andere wonderen wachtten ons in den linkervleugel van het Vatikaan, die naar de stadszijde uitziet. Deze vleugel, door Raphaël-zelven gebouwd, is in 't gelukkig bezit der schilderijen en ornamenten, hetzij door de hand, hetzij onder leiding en toezigt van den vorst der schilders bewerkt. Op de tweede verdieping bieden de *Loges van Raphaël* zijne onsterflijke werken den beschouwer ter eerbiedige huldiging aan. Hij-zelf, in marmer gebeiteld, heerscht in deze galerijen als een koning in zijn rijk, ik zou bijna zeggen, als eene godheid te midden harer schepping. Die tallooze arabesken, langs de pilasters en de friezen dartelend heengeslingerd, getuigen van de meesterhand, die de paalen en juweelen der kunst als 't ware splend daarheen strooit. Twee-en-vijftig fresco's, volgens zijne teekeningen, door Caravaggio, Giulio Romano, den beroemdsten zijner leerlingen, en anderen uitgevoerd, stellen de hoofdafereelen uit het Oude Verbond voor. *De eeuwige Vader, den chaos ontwarrende*, is geheel van Raphaëls hand. Ook in andere appartementen van het Vatikaan is een overvloed van kunststukken, door dezen uitstekenden meester gepenseeld; vooral *de kamers*, die zijnen naam dragen, zijn daarvan rijk voorzien. Alleen zal ik hier vermelden

dezer overschoone kartons is bekend. Een bevoegd beoordeelaar, Richardson, noemt ze Raphaëls meesterwerk. Uit de handen van vlaamsche tapijtwerkers, gingen ze in die van Karel I., koning van Engeland, over. Bij den dood diens ongelukkigen monarchs, werden ze verkocht, en aan Cromwell toegewezen, om vervolgens geheel in vergetelheid te geraken. Later, nadat Willem III. den engelschen troon bestegen had, hebben eenige tapijtwerkers, voor hun gemak bij de bearbeiding, ze in stukken gesneden, tot, eindelijk, eene beschermende vorstehand zich het lot dier kostbare kunstrelieven aantrok, en ze achter glas ten toon stelde ter bewondering (« *adoratie* ») der kunstenaars, die er eene pelgrimsreize naar Windsor voor ondernemen. — Zie Richardson, *Traité de la Peinture*, t. III, p. 439.

den *Brand van Borgo-di-San-Spirito*, eene dichterlijke voorstelling van navolging der verwoesting van Troje; de *School van Athene*, waardoor de schilder ons toehoorder maakt bij de wijsgeerige lessen van Plato en Aristoteles; den *Parnassus*, met Apollo en de negen Muzen; den *H. Petrus in zijn kerker*, als de engel hem de kluisters ontvallen doet.

Na al deze meesterstukken en nog eene tallooze menigte anderen van Giulio Romano, van Andrea Pacchi, van Poussin, van Guido, van Paolo Veronese, van Perugino, van den gelukz. Angelico da Fiësole enzv. beschouwd en ons in bewondering letterlijk afgemat te hebben, bleef er nog ééne zaal over, die ons tot uitputting brengen zou 1). Deze afgelegen galerij bevat slechts vijf schilderijen, en desniettemin is zij de rijkste, die ergens ter wereld bestaat. Regts, bij het inkomen, bevindt zich de *Madonna di Foligno*, een meesterstuk van Raphaël, de H. Moeder-Gods voorstellende, door vele Heiligen omringd; verder op, ziet men de *krooning van Maria* na hare hemelvaart, in Raphaëls gewone manier, door Pinturicchio gemaald; daar tegenover, hetzelfde onderwerp door den grooten schilder-zelfen naar de teekening van Giulio Romano bewerkt; vervolgens, van achter, de *Communie van den H. Hieronymus*, door Domenichino; eindelijk, regts zich wendende, heeft men daar voor zich de eerste schilderij van de wereld: de *Transfiguratie* (of Verheerlijking op den berg), door Raphaël, den godlijken (« *Divino* »), gemaald. In dit verheven meesterwerk doet zich Raphaël geheel als christen voor. Waarom mogt hij in opvatting, in uitdrukking en in behandeling niet altijd zóó Raphaël zijn!

1) Dit zij gezegd met hetzelfde voorbehoud, door mij te Florence uitgedrukt, en hetwelk ik te Rome ten aanzien der moderne school eveneens staande houd.

De geschiedenis van dit hoofdwerk is misschien de belangrijkste trek uit het leven van den doorluchtigen penseelkunstenaar. Sebastiaan del Piombo had zich een oogenblik als Sanzio's mededinger opgeworpen, wiens genie hij meer dan alle anderen bewonderde. Op zekeren dag komt hij den paus de schets aanbieden van den Lazarus, waarvoor Michel-Angelo de teekening had gemaakt, en die door Sebastiano in kleur moest worden gebracht, een geheim, door hem aan Vecelli, den Venetiaan, afgezien. Twee mannen alzoo, tegelijk, ter bestrijding van Raphaël-alléén: Michel-Angelo en Sebastiano del Piombo; de een, als schepper der gedachte en van het onderwerp, brengt het tafereel in schets, de ander zal er met de kleur het leven aan geven.

De *Opwekking van Lazarus*, het werk van twee zaamgezworen mededingers, zal beslissen, of Sanzio de gunsteling van den tienden Leo blijven kan. Raphaël voelt zich sterk genoeg, om den strijd met die beiden te wagen. Hij grijpt het penseel, sluit zich gedurende eenige weken op, en blijft, zonder aan paus, Vatikaan of vrienden te denken, onafgebroken aan het werk.

Daar brak de dag der beslissing aan; doch, op het zien der *Transfiguratie*, stond Rome van verrassing en bewondering beiden evenzeer opgetogen, om met Mengs uit te roepen: « Dát is de type van het ideale schoon, het toppunt der kunst, het meesterstuk van 't penseel, de verhevenste krachtontwikkeling van 's menschen genie. » Sebastiaan del Piombo-zelf betuigde, verwonnen te zijn; maar welk eene nederlaag 1)!

Ziedaar ons eerste bezoek, in het Vatikaan afgelegd. Wat valt er te zeggen bij het verlaten van dit tooverpaleis, waar

1) Zie Audin: *Vie de Luther*, t. I. p. 268.

de menschlijke genie, tot zijn hoogste vermogen opgevoerd, van alle kanten in schitterglans praalt, en, in zijne veelvuldige uitingen, als 't ware, een visioen oplevert van eene hoogere wereld, die u doet bezwijmen, ja, geheel vernietigt? Het woord sterft weg op de lippen; men weet niet welken wensch hier te uiten! ô Mogten zij de museums van het Vatikaan te aanschouwen krijgen, mogten zij het doel der zamenstelling er van begrijpen, zij allen, die de katholieke Kerk, de Kerk van Rome, beschuldigen van de verlichting vijandig te zijn! Misschien zouden zij eene andere taal voeren, bij het beschouwen en bewonderen van dat alles, wat de pausen gedaan hebben en nog aanhoudend doen voor de bewaring van de monumenten der oudheid, en tot bevordering van wetenschap en kunst. Ziedaar den eersten wensch, die mij, als priester en katholiek, uit den boezem opsteeg; de tweede was deze: ô mogt men toch spoedig tot herziening komen van het proces, zoo onregtvaardig, zoo onbillijk door de Hervorming de Kerk van Rome aangedaan, en het pausdom regt laten wedervaren, door de geschiedenis te doen ophouden, om langer een leugentolk te moeten zijn.

Sedert drie eeuwen houdt het protestantismus niet op, om het van de daken te verkondigen: « *Ik* heb de rede ont-kluisterd, de wetenschap gered, de verlichting volijverig bevorderd; *mij* komt de roem toe van de oudheid ontsluitend, den smaak voor het schoone herboren, de zucht tot nasporing gewekt, en de toorts van den genie, door Rome gebluscht, weêr ontstoken te hebben; en zoo trad *ik* ter spitse der roemvolle beweging, die de wereld van wonderen tot wonderen voert » 1).

1) Ziedaar de kern, om zoo te zeggen, der lofrede op Luther, uitgesproken door den heer de Villers, en in 1802 door het instituut van Frankrijk bekroond.

Aan deze snoevende lofrede ontbreekt slechts ééne zaak, te weten, de waarheid. Voordat Luther hebreuwsch had geleerd, voordat Melanchthon het grieksch onderwees, voordat Ulrich von Hütten als schrijver optrad, voordat de schilderkunst het penseel van Cranach kroonde, voordat de smaak voor de oudheid in Duitschland was doorgedrongen; met een woord, voordat zich de beweging op het gebied van wijsbegeerte, letteren, wetenschappen en kunst aan deze zijde der Alpen, van den Rijn en tot over het Kanaal begon te openbaren, was zij onder Italië's schoonen hemel reeds lang in vollen gang. Toen, op den 1. December 1521, Leo X. stierf, was Luthers naam eerst vier jaren bekend; en lang voordat de Hervorming uit de bezoedelde windsels van haar bakerkleed was te voorschijn gekomen, bezat Italië reeds een heldendicht. Toen Frankrijk, Duitschland, Engeland en Spanje nog geen geschiedschrijver hadden, boogde Italië reeds op Poggio Braccolini, Leonard van Arezzo en Bernardo Corio; vervolgens toonde zij aan de wereld, met regtmatige fierheid, Guicciardini en Paolo Jove, geniën, door Leo X. gewekt en bezielde. Toen het noordelijk Europa, door de Hervorming voortgezweept, de standbeelden en meesterstukken der kerken verbrijzelde, en de handschriften der kloosters roekeloos in flarden scheurde, bragt Italië met geestdrift aan de studie der oudheid en aan de kunsten zijne hulde toe. Te Florence zag men het volk, met ongedekten hoofde en olijftakken in de hand, eene Lieievrouw, het weêrgevonden meesterstuk van Cimabuës penseel, in statigen optogt, door de straten vergezellen; te Ferrara hoorde men daglooners geheele strofen uit den Orlando opzingen, en in de Appenijnen bogen zelfs roovers voor Ariosto eerbiedig het hoofd. In den oogenblik toen Luther het sein gaf tot den opstand der bandelooze rede tegen het geloof, schiep Bandinelli de groep voor het hoogaltaar van Santa-

Maria-del-Fiore, en daalden Angelo Politiano en Giovanni Picco della Mirandola als in zegepaaal ten grave, binnen de gewijde wanden van Sint-Marcus kerkgebouw; toen stortte Buonarotti den Nacht, den Dag, den Pensiero, en zijn kolosalen Mozes het leven der kunst bezielend in; toen, ja, was Venetië, Ferrara, Milaan, Bologna, Parma, Ravenna, Florence en Rome, met een woord, elke stad van Italië, een helder brandpunt van kunst, van wetenschap en letteren, geschikt, om vandaar uit geheel de wereld te doen baden in overvloedigen schitterglans 1).

Zoo slaven namen en tijdpunten genoegzaam, dat de beweging van den geest uit Italië, en vooral uit het Rome van Leo X., de Alpen overstak, om aan den voet der bergen in twee rigtingen haren loop voort te zetten, namelijk ééne naar Duitschland, en ééne naar Frankrijk heen, zoodanig dat het pausdom bij den dubbelen roem van aan Europa zijn godsdienstig geloof en zijn staatkundigen vorm gegeven te hebben, ook nog dien kan voegen van aan den geest der nieuwere tijden den eersten weldadigen schok van de wetenschap te hebben toegebracht. Dat feit is zonneklaar: de geschiedenis is daar, om het te getuigen, het Vatikaan, om het te bewijzen. Doch, er is méér: opdat de Hervorming of de antichristlijke wijsbegeerte Rome nimmer het verwijt van lichtschuwheid met grond in 't aangezicht zou kunnen werpen, gaat het pausdom, onder het pontifcaat van den huize-Medicis, zelfs zóó ver, dat het de wereldsche, de ongewijde wetenschap in hooge hoede neemt: de heidensche oudheid vindt onder de vleugelen van dat doorluchtig opperkerkbestuur niet slechts bescherming, maar zelfs aanmoediging boven mate; het schenkt met kwistige hand goud en eerbewijzen aan allen, die tot de herleving

1) Zie Audin, *Vie de Luther*, t. I. p. 256.

er van krachtig medewerken; maar, na die beweging in gang te hebben gebragt, ziet men het pontificaat weër tot zijne gewone kalnte terugkeeren, en zich meer uitsluitend binnen de grenzen van zijne godsdienstige roeping beperken: een strenge theologant, Adriaan VI., volgt Leo X., den hartsogtlijken kunst- en letterminnaar, in 't hooge kerkbewind op.

Van toen af achtte zich het pausdom steeds gelukkig, overal, in elke rigting der wetenschap, licht en vooruitgang te bespeuren, en vergenoegde het zich met haar voor uitspattingen te bewaren, doch verzuimde het tevens nooit van iedere poging tot uitbreiding van nuttige kennis aan te moedigen en de gelukkige uitkomsten er van evenzeer luisterrijk te kroonen, als hare buitensporigheden krachtig te beteugelen. En zoo dan, hetzij Rome beloont, of straft, om 't even, steeds moet men in haar de Vorstin bewonderen, des Heeren bruid, de welbeminde van Hem, die de God is der goede wetenschap, even als zij, op hare beurt, de tolk zijner eeuwige waarheid. Het kwam mij voor, dat dit standpunt van Rome, met betrekking tot het gebied van den geest, volmaakt wordt uitgedrukt door de drie gebouwen, die Sint-Pieters plein omgeven: regts het Vatikaan, links de gevangenis van het H. Officie, en daar tusschen in de kerk van den Prins der Apostelen. Het Christendom, als 't licht der wereld en 't kompas van den geest, zit in luister binnen Sint-Pieter ten troon; met de regterhand beschermt het een prachtpaleis, waar het de wetenschappen, de kunsten, de letteren, met een woord, geheel den menschlijken geest, in al zijne geregelde rigtingen, verheerlijkt, terwijl het de linkerhand over een duisteren en engen kerker heeft uitgestrekt, waarin het den geest der dwaling geketend houdt, die overmoedig en hardnekkig den luister der waarheid heeft willen verduisteren, en, door

de menschlijke rede buiten het goede spoor te voeren, de wetenschap in haren zegenrijken loop maar al te dikwerf heeft gestuit.

21 December.

De Palatinus (Palatijnsche heuvel). — Paleis der Keizers, Cesars of Augusten. — Het *Lararium*. — Tempels der Goden en der Keizers. — Standbeeld van Apollo. — Christenen van Nero's huis. — Het *Septizonium*. — San-Sebastiano *alla Polveriera*. — Tuinen. — Forum. — Villa Palatina. — Kerk van den H. Bonaventura. — De welgelukzalige Leonardus van Port-Maurice.

Gisteren pas het oude Rome uitgekomen, gingen wij heden er al wederom in. Het kwam ons belangrijk voor, om daags vóór het Kersfeest op het paleis der Cesars meer bepaald onze aandacht te vestigen, welks grondslagen het kind van Bethlehem, schoon nog in de krebbe liggende, reeds verwrikte: ten negen ure waren wij op den Palatijn. Van de zeven heuvelen was, volgens de geschiedschrijvers, deze de eerst-bewoonde. Evander stichtte daar een gehucht, wijk of buurt, welke hij *Pallanteum* noemde, naar den naam zijner oude hoofdstad in Arcadië. De eerste vijf koningen van Rome vestigden hier hun verblijf. Op het einde der republiek moesten evenwel deze nederige woningen wijken voor de weelderige huizen, of lustpaleizen van Cicero, der Gracchen, van Claudius, Catiлина, Marcus-Antonius en Augustus-zelven, die er den 25. September van het jaar 62 vóór Christus geboren werd 1). Ten gevolge van dat alles nam deze heuvel den naam van *mons Palatinus* (Palatijnsche berg of heuvel) aan, die er nog heden ten dage aan gegeven wordt, en zeker nog veel meer passende was, nadat de opvolgers der eerste Cesars dit bergte met paleizen van goud en marmer als overdekt hadden.

1) Sommigen zeggen, dat hij te Vellétri geboren werd.

Daar sliepen Tiberius, Caligula, Claudius, Nero en Domitianus den slaap der dooden 1), en nóg schijnen hunne veraarlijke schimmen door deze verlaten bouwvallen rond te waren, als om den reiziger met ontzetting en vrees te vervullen.

Van al de gebouwen, die op den Palatijn schitterden, was het Augustus-paleis, de zetel des rijks en het verblijf der romeinsche Majesteit, *Sedes Romani imperii* 2), het meest indrukwekkend. Dit aanvankelijk zeer eenvoudig gebouw breidde zich weldra uit, en vertoonde zich tevens in steeds toenemende tooverpracht. Een grootsch trapwerk geleidde van uit het Forum, langs de helling der Victorie (*per clivum Victoriæ*), er heen. Ter wederzijde van den hoofdingang stonden altyddurend twee laurierboomen, op wier te samenbuigende kruinen een eikenkroon prijkte. De senaat had die onderscheiding aan Augustus, *den verwinnaar der vijanden en redder der burgeren*, toegestaan 3). De opvolgers van dien vorst achtten het voor goed, zich het voorregt van dezelfde eer aan te matigen, en het kwam den senaat allerminst in de gedachte, om naar de meerdere of mindere bevoegdheid hunner titels angstvallig te onderzoeken. Ruime galerijen van lacedemonisch marmer en porfier omgaven de keizerlijke verblijfplaats, die daardoor wel van de buitenwereld was afgesloten, maar desniettemin voor alle folteringën van het gemoed der vorstlijke bewoners wijd open bleef. Hoe menigwerf zagen hare stille wanden, 's nachts, Caligula, den wreedten wellusteling, niet in slaaplooze onrust, als een waanzinnige

1) Suet., c. 5; Stat. Sylv., lib. III.

2) Victor. *de Region.*

3) Tunc decretum fuit laurum poni ante ejus ædes regias, et coronam quereeam superponi, tanquam inimicorum victori et servatori civium. Dio, lib. LIII. — Plin., lib. XV, c. 30; lib. XVI, c. 4.

hier ronddolen, terwijl hij luide het hem al te traag uitblijvend daglicht inriep 1). Het voorste gedeelte van dit paleis bestond uit badplaatsen, voor het hof bestemd, en uit het *Lararium*, of de huiskapel van de *Lares* of huisgoden der keizers. Alexander Severus heeft dit keizerlijk *Lararium* zeer opgeluisterd, door in het binnenste van dat heiligdom, te midden der vergode keizers, der goden en groote mannen, ook aan den Verlosser der wereld, aan Abraham en aan Orpheus, eene plaats in te ruimen, en elken ochtend hun zijne offerande te gaan aanbieden 2). Ingevolge zijnen last, verkondigde dit paleis-zelf, op schitterende wijze, de voortreffelijkheid der evangelische zedeleer: hij deed, namelijk, voor een der gevels deze godlijke zinspreuk plaatsen: *Wat gij niet wilt, dat u geschied, doe dit ook aan een ander niet* 3). Wat verder op stond de vermaarde toren van den losbandigen, liederlijken Heliogabalus, die « wilde, dat zelfs zijn dood schitterend wezen zou. » Te dien einde had hij een hoogen toren doen bouwen, met een vloer van kostbaar gesteente er onder, om, zoodoende, wanneer hij van boven neder sprong, schitterend (kostelijk!) den hals te breken 4). Vervolgens had men daar de boekerij van Tiberius, voorts de van goud, elpenbeen en diamanten vonkelende appartementen der keizers, waar zij hun leven, op de allerongehoordste wijze, in uitgezochte

1) *Magna parte noctis vigiliæ, cubandique tædio, nunc thoro residens, nunc per longissimos porticos vagus, invocare identidem, atque expectare lucem consueverat.* Suet., c. 50.

2) Lamprid. *in Alexand. Sev.*, c. 29 et 31.

3) *Quam sententiam adeo dilexit, ut et in palatio, et in publicis operibus præscribi juberet.* *Id.* 51.

4) *Fecerat et altissimam turrim, substratis aureis gemmatisque ante se tabulis, ex qua se præcipitaret, dicens etiam mortem suam pretiosam esse debere.* Lamprid. *in Heliog.*

weelde, tot barbaarsche wulpschheid opgevoerd, gewetenloos sleten.

Rond het paleis had men een weidschen kring van tempels, aan goden en menschen gewijd. In de eerste plaats de tempel van Jupiter Stator, door zijne hooge oudheid bij de Romeinen in groot aanzien; vervolgens de tempel der goede Godin (*bona Dea*), berucht wegens hare afschuwlijke mysteriën; voorts het *Sacrarium*, of heiligdom, der Salische priesters, waar twaalf door Numa benoemde patriciërs de gewijde schilden bewaarden, waaraan men het behoud des rijks verbonden achtte, alsmede de werktuigen, welke de wigchelaars bezigden bij het uitoefenen van hun bedrieglijk ambt 1). Eindelijk, de tempel van Apollo, vermaard door het reusachtig standbeeld dier Godheid, waarvoor de dichters hunne verzen kwamen opzingen, en in welks voetstuk langen tijd de Sibillijnsche boeken geborgen werden 2). Dit kolossale gevaarte, waarvan het hoofd zich nog op het Kapitoel bevindt, was in brons gegoten, en had eene hoogte van minstens vijftig voet. Bij die Godentempels kwamen nu ook de tempels der vergoden. Augustus werd vereerd in den tempel, hem door Livia opgerigt 3); Caligula in den door hem-zelfen voor zich gesticht ten tempel 4); overigens ontvingen al de keizers in een algemeen tempel de godlijke hulde van het volk 5).

Zoo had Rome dus twee Pantheons, een van de Goden en een van de Keizers. En zou men het dan kunnen gelooven, dat, op dezen Palatijnschen berg, in dit hart der romeinsche oppermagt en bijgeloovigheid, binnen de muren

1) Valer., lib. VIII.

2) Suet., in *Aug.* c. 31.

3) Plin., lib. XII.

4) Suet. in *Calig.*, c. 22.

5) Suet. in *Galb.*; Vospisc. in *Tacit.*

zelve van het paleis zijner vervolgers, het ontluikend Christendom vurige aanhangers vond? Christenen in Nero's paleis; ootmoed en eenvoud in de verblijven van trotschheid en weelde; kuischheid en onschuld in een pesthol van wellust en uitspatting; zachtzinnigheid en liefde in een spelonk van moord en misdrijf, waarover 't zonlicht bloest; welk een contrast! maar ook welk eene wondermagt van dat Christendom! Die christenen, behoorende tot Nero's huis, zijn ons uit de brieven-zelve van den H. Paulus 1) bekend, en hunne dierbare namen komen ons hier juist van pas, om, bij de lieflijke herinnering daarvan, den treurigen indruk te matigen, dien het gezigt van den Palatijnschen heuvel zoo diep op ons had gemaakt.

Doch, hoe toch was het den Apostel mogelijk, eenige korrels van het goede zaad te strooijen tot zelfs in Nero's hof? Ziedaar eene vraag, wier oplossing wel belangrijk mag worden genoemd. De hier volgende bijzonderheden zijn geschikt, om dit duister punt tenminste eenigermate op te helderen. De naam van Christen was sedert Tiberius reeds te Rome bekend; men weet, dat die keizer den Zaligmaker onder het getal der Goden wilde doen opnemen. De H. Paulus had, al predikende, de voornaamste steden van Azië bezocht, en, onder anderen, achttien maanden te Corinthe gewoond. De Joden, die zich alomme als zijne meest-verbitterde vijanden vertoonden, sleepten hem voor de vierschaar van *Gallio*, die toen proconsul van Achaïa was, en beschuldigden hem van eene leer, vijandig aan hunne wet 2). Deze romeinsche bewindsman nu, *Junius Annæus Gallio*, was

1) *Salutant vos omnes sancti, maxime autem qui de domo Cæsaris sunt. Philipp.*, IV, 22.

2) *Act.*, XVIII, 1, 17.

de oudste broeder van Seneca, Nero's leermeester 1). Ontgezeglijk heeft die gouverneur dikwerf van den karaktervollen, welsprekenden Jood hooren gewagen, die zich zooveel aanhangers verwierf, en wiens leer zijne provincie in groote opschudding bragt. Als man van kennis, mag men van hem vooronderstellen, dat Gallio, in zijne briefwisling, zijnen broeder over dien prediker eener nieuwe en verheven wijsbegeerte wel zal onderhouden hebben, en dat de roem van den H. Paulus hem alzoo bij Seneca is voorafgegaan, en in dezen het verlangen, om den Apostel der Heidenen te leeren kennen, kan hebben gaande gemaakt; tenminste de beste schrijvers betwijfelen het geen oogenblik, of de Apostel heeft, gedurende zijn verblijf te Rome, met Nero's leermeester in betrekking gestaan 2).

Doch, er is meer: te Rome komende, werd Paulus, gebruikelijker wijze, met de andere gevangenen in handen van den prefect van het Pretorium overgegeven. Er valt bijna niet aan te twijfelen, of Paulus zal aan hem zijn voorgesteld geworden, en misschien wel meermalen, daar de Apostel er toch twee jaren lang op zijn vonnis wachten moest. Welnu, Paulus liet nooit na, in ieder verhoor, gelijk bij Felix en Festus, en even zoo in zijne gevangenis, het Evangelie te verkondigen. « Ik ben (zoo schrijft hij-zelf) in den kerker, maar het woord Gods is daarom niet geklusterd, mijne ketenen zijn in geheel het Pretorium bekend » 3). De prefect van het Pretorium was toenmaals de beroemde Afranius Burrhus, met Seneca mede-opvoeder van Nero. Hij deelde met den wijsgeer langen tijd de gunst, of ten-

1) Tacit., *Annal.* VI, 3; XV, 73. Dio Cass., *Hist. Rom.*, LX, 688; LXI, 699.

2) Zie *Mémoires Eccl.*, door de Greppo, p. 88.

3) Philipp. I; 13.

minste het vertrouwen, van den dwingeland, en het schijnt, dat deze twee staatslieden vrij eenstemmig dachten. De betrekking, waarin beiden tot elkander stonden, mag dus niet zonder eenigen grond doen vooronderstellen, dat Burrhus met Seneca wel eens over dezen zoo merkwaardigen gevangene zal gesproken, en hem het verlangen ingeboezemd hebben naar eene persoonlijke kennismaking, waartoe hij hem tevens zoo gemakkelijk de middelen aan de hand kon doen, daar toch de ijver des Apostels tot zulk een onderhoud immer gunstig gestemd was 1).

En zoo nu laat het zich ligtelijk verklaren, hoe de H. Paulus in 's keizers paleis toegang heeft kunnen verkrijgen. Voor de wachtsoldaten van Burrhus, voor de hovelingen, voor de officieren, voor Burrhus en Seneca-zelfen zal het door Paulus bij zijne verschillende verhooren gesproken woord stof in overvloed hebben geleverd, om daarover hetzij na te denken, hetzij onderling te spreken; zooveel is tenminste zeker, dat er ten hove merkwaardige bekeringen door plaats grepen, waaronder die van de heilige martelaren Torpes en Evellius te vermelden zijn, daar toch de eerste tot de groot-officiëren des keizers behoorde 2), zoodat Nero, zijn afval vernomen hebbende, terstond gebod, dat hij aan de goden offeren zou. Toen Torpes dit weigerde, werd hij eerst gegeeseld, en, daarna op het rad gelegd zijnde, stierf hij, tot den einde toe een vreugdevol gelaat toonende, waardoor allen, die er getuigen van waren, in verwondering stonden opgetogen. Zoo ook Evellius, een raadsheer des keizers. Door de genade getroffen, verzocht hij het doopsel, en onderging weldra eveneens den roem-

1) De Greppo, p. 103.

2) Magnus in officio Cæsaris Neronis fuit. *Martyr. Adonis* 17 Maii.

vollen marteldood, dien Torpes had ondergaan, wiens volharding hij bewonderen mogt 1).

Onder de christenen in Nero's huis moet, naar alle waarschijnlijkheid, ook de beroemde Pomponia Græcina gerangschikt worden. Deze aanzienlijke vrouw, een sieraad van 's keizers hof, was de echtgenoot van een vermaard krijgsman. Haar gemaal, Aulus Plautius, te Rome weêrgekeerd, waar hij zijne zegepraal over de Bretaniers vierde, deed haar voor een familieraad verschijnen, als beschuldigd van eene vreemde dwaalleer te zijn toegedaan 2). Plautius verklaarde haar onschuldig; maar zij sleet voorts haar leven in onafgebroken droefheid, en steeds in rouwgewaad gekleed; ziedaar, zeker, het beeld eener christin, zoo als een heiden dit uitdrukken kon 3). Doch de triomf van den Apostel, of, beter gezegd, het mirakel des Christendoms bestond daarin, dat het wist door te dringen tot in de geheime binnenkameren des keizers-zelve, en een lam te gaan zoeken tot in den kuil van den leeuw. Nero had eene vrouw aan zijn hof, die door hem boven alle uitdrukking hartstogtlijk werd bemind: de H. Paulus bekeerde haar 4). Wie was die nieuwe Magdalena? Eenigen beweren, dat het Sabina Poppæa was, anderen noemen haar Actea; met zekerheid is hiervan niets te zeggen.

1) Cujus (Torpetis) constantiam et virtutem quidam consiliarius Neronis, Evellius nomine, inspicuus, Christo testimonium reddidit. *Id. id. Martyr. Rom. Ib.* 11 Maii.

2) De heidensche schrijvers zijn gewoon, de christlijke godsdienst zoo te noemen. — Pomponia Græcina, insignis fœmina, Plautio, qui ovans se de Britannis retulit, nupta, ac superstitionis externæ rea mariti judicio permissa. Tacit., *Annal.* XIII, 32.

3) Zie de Greppo, p. 73 en volgg.

4) Dit kostte hem het leven. S. Chrys. *adv. oppug. vit. monast.* 1, 3. op. t. 1, p. 48; Greppo, *id.*, p. 30 en volgg.

Noordwaarts den Palatijn opgaande, vond men daar het *Lupercal*, de vermaarde grot, aan den voet des vijebooms (*ficus ruminalis*), waaronder Romulus en Remus zouden gevonden zijn. Links, niet ver van den *trap der schoone kust* (*ad gradus pulchri littoris*) bewaarde Rome, meer dan duizend jaren lang, de schamele hut, waarin haar stichter zijne jeugd gesleten had 1). Daar in de nabijheid staat thans de kerk van den H. Theodorus. Ten westen van den vorstlijken heuvel breidt zich de vlakte van het renperk of den *grooten circus* uit, eene plaats, waaraan eene zeer schoone christlijke herinnering verbonden is. Onder de regering van Diocletianus, zag men, op zekeren dag, in den zoogenoemden *Hippodromus*, of keizerlijke renbaan, den hopman van de eerste compagnie der pretoriaansche garde aan een kolom gebonden. Op des keizers last schoten de soldaten op hun dapperen kommandant als op een doel, en doorboorden hem het geheele ligchaam allerwreedvaardigst met hunne pijlen. En wat nu had hij misdreven? Hij was Christen. En hoe heette hij? Sebastiaan, een Franschman van geboorte 2). Zouden wij, Christenen en Franschen, zoo als wij hier stonden, dan niet, in onze tweeledige vermaagschapping met dien edelen martelaar, dubbel-diep geroerd zijn geweest, bij het betreden van de plek, die door zijn bloed zoo roemvol werd gedrenkt?

1) Sed eorum vita pastoralis et operosa erat, cassisque saepe in montibus factis arundineis et ligneis operiebantur; quarum una etiam meo tempore perdurat in parte a Palatio in Circum versa, casa Romuli dicta, quam adhuc sacrarum rerum custodes tuentur, nil magnificentius adjunctes; sed si aliquid aut caeli injuria, aut senio periclitatur, reliqua fulciunt, labefactatas res primis similes resarciunt. *Dyon.*, lib. I.

2) De vader van den H. Sebastianus was uit *Gallia narbonensis*, zijne moeder uit *Gallia cisalpina*. Zie Mazzol., *Saint Sebastien*, t. VI, p. 238.

Op de oostlijke punt van den Palatijnschen berg stond het *Septizonium* van Septimius Severus. Elke keizer bragt eene uitbreiding of eene verfraaijing aan het vorstlijk paleis toe. Ter opluistering van den ingang, aan de zijde van den Coelius, deed Septimius Severus een praalgebouw oprigten, met zeven boven elkander geplaatste galerijen, en ieder door eene verschillende soort van kolommen geschraagd 1). Men zegt, dat de *Baccalaureati*, de *Licentiati* en de *Doctores* in die dagen daar hunne graden kwamen ontvangen, als waarmede de onderscheiden verdiepingen van het gebouw in verband stonden 2). In het jaar 1216 was het *Septizonium* nog genoegzaam in stand gebleven, om er het H. Collegie in te doen plaats nemen, dat Honorius III. tot den pauslijken zetel verhief. Thans zijn er zelfs geene sporen meer van overig; het keizerpaleis-zelf, de tempels der goden en der vergoden, al die grootsche romeinsche praalgestichten, de luister van den Palatijn, zijn geheel en al vernietigd en verdwenen, op enkele vormlooze bouwvallen na, met distels overgroeid, als de laatste tolken van Rome's grootheid in het middelpunt-zelf zijner majesteit, *Sedes Romani imperii*. De tuinen van Farnese en de *villa palatina*, door eenige fresco's van Raphaël beroemd, nemen voor 't grootste gedeelte het plat des heuvels in; en de vreedzame hoveniers kweeken artichokken en erwten in Apollo's tempel, in het paleis van Augustus, onder de galerij van Caligula en in den eenmaal zoo luidruchtigen keizerlijken Hippodrome. Hier, even als elders, heft alléén het Christendom zijn zegevierend hoofd statig omhoog: de Cesars heeft het verwonnen, en op de

1) *Descript. urb. Rom.*

2) *Locum septem solius, septem ordinibus columnarum constructum ubi dicitur, quod gradatim adscendentibus et mercenibus dabantur gradus scientiarum. Id., id.*

bouwvallen van hun paleis heeft het zijne zegezuilen geplant. De kerk van den H. Sebastiaan *alla polveriera* vereeuwigt de plek-zelve, waar de bevelhebber der pretoriaansche wach-ten zijne roemvolle zegepraal heeft gevierd, en aan de overzijde van den Palatijn, ongeveer ter plaatse, waar het *Septizonium* stond, vindt men thans de fraaije kerk van den H. Bonaventura.

Daar wachtte ons een wondergezicht van denzelfden aard, als waardoor wij in de kerk der kapucijnen zoo diep getroffen en innig geroerd werden: onder het hoogaltaar, namelijk, sluimert de welgelukzalige Leonard van Port-Maurice. De onvermoeibare missionaris van het bolognesche gebied en der bergen van Italië, stierf hier in 1751, ruim 95 jaren oud. Wij mogten het voorregt smaken van nabij den heilige te kunnen beschouwen, die door God wonderdadig behoed werd tegen het verderf van het graf: men zou meenen, een grijsaard te zien, gereed om zóó te ontwaken. In de tombe van den christen-held ligt, even als het zegerijk zwaard naast den krijgsman, de vervaarlijke tuchtriem, nog met zijn bloed geverwd, nevens hem bewaard, als tot een welsprekenden tolk der onvergankelijkheid van dit gewijde ligchaam, dat ons schijnt toe te roepen: Zie, hij, die, in deze wereld, zijn leven voor Christus ten offer brengt, zal het in de toekomstige glorievol wedervinden. — Twee kassen, ter wederzijde van het kerkruim neêrgehangen, bergen het groote crucifix en de afbeelding der H. Maagd, welke de heilige altijd op zijne missiën bij zich droeg. Het klooster, waarvan de kerk het middelpunt uitmaakt, wordt door de broeders van den gelukzaligen apostel, de franciskanen der reforme van den H. Petrus van Alcantara, bewoond. Die kloosterlingen zijn een voorbeeld van stichting voor Rome: onder hunne grove pij huist de armoede, de versterving, de nederigheid, de gehoor-

zaamheid en de zuivere eenvoud der eerste christengeloovigen. Het is blijkbaar de wil der Voorzienigheid, dat tot aan de voleinding der dagen, te Rome, op den met bouwvallen bezaaiden Palatijnschen berg, het christendom even zuiver, even zegevierend over de wereld en het vleesch zou heerschen als in de eerste eeuwen zijner ontluiking, toen het paleis van Nero dezen vreeslijken heuvel nog bedekte onder den luister zijner heerlijkheid. Zij, die den dood van het catholicismus verkondigen, mogen niet verzuimen, daarop wel acht te geven!

Ten slotte, zij het hier herinnerd, dat de dag vóór het Kersfeest te Rome een groote vastendag is. Het volk onthoudt zich, in navolging der eerste christenen, *tot op het starrelucht*, dat wil zeggen, tot 's avonds toe, van alle voedsel; daarna vangt er een vrolijk maal in ieder huisgezin aan. Men vraagt elkaër daarop, en, zoo noodig, worden dan alle krakeelen of verschillen bijgelegd of verevend. Dat is een feit. — Het avondgerecht, toegediend in vastenspijzen, en die met olie zijn gereed gemaakt, duurt tot middernacht voort; zoodra, evenwel, heeft de klokslag dat heuglijk oogenblik niet aangekondigd, of het vleesch vervangt de vastenkost, en men zet nu daarmee de vrolijke zamenkomst genoeglijk door. Dit gebruik is zoodanig ingeworteld, dat er te Rome geene middernachtmis plaats heeft, dan voor enkele parochies. De eerste Kersmis is die van twee ure 's morgens, in de kerk van Santa-Maria-Maggiore.

25 December.

Pauslijke Mis. — Hellebaardiers. — Geest van behoud in de Kerk van Rome. — Het binnenkomen van den H. Vader. — Waarom de opperpriester geen kromstaf voert. — Degen. — Hertogshoed. — In het Grieksch gezongen Epistelen en Evangelieën. — Consecratie. — De paus nuttigt zittende, de diaken staande; waarom? — Santa-Maria-Maggiore. — De krebbe of het stalletje van Bethlehem. — Bijzonderheden. — Beschrijving.

De schoone Kersdag, dat feest, welks viering te Rome ik zoo vurig verlangd had, brak juist zóó aan, gelijk ik dit in verband met het hoogtijd steeds verlangde: in Frankrijk en in al de landen van het Noorden moet de Kersdag regt koud, ijskoud zijn; de starren moeten dan tintelen aan de lazure hemellent; de sneeuw moet dan kraken onder de voeten, om zóó in de harten een levendiger medelijden te wekken voor het godlijk kind, dat daar rilt en schreit op het strooleger, in zijne voor alle winden bloot en openstaande krebbe; te Rome en in alle warme landen, verlang ik, bij mangel aan ijs en sneeuw, een meer of min digten nevel, die eenigzins frisch doordringt, en een regen, eerder koud dan kil, en dan niet al te karig: nu, zóó dan als ik het begeerde, was 't thans werkelijk het geval.

Ten acht ure waren wij aan het Vatikaan, en wel, ten gevolge onzer nieuwsgierigheid, meè van de eersten. Dien dag nu gaat men gewoonlijk niet zoozeer naar Sint-Pieter, om er te bidden, als wel om er toe te schouwen, tenminste wanneer toeschouwen niet reeds voor een gebed kan doorgaan, wat ik intusschen wel zou gelooven, tenminste voor den eerbiedigen katholiek, die het voorregt geniet van bij de pauslijke ceremonieën tegenwoordig te kunnen zijn. Doch, hoe dan ook, wij schouwden oplettend toe, en het eerste dat onze aandacht trof, waren de hellebaardiers van den

paus, waarvan, kort na onze aankomst, eene compagnie binnentrad, om vóór *Sint-Pieters-Confessie* (Sint-Pieters-grafstede) post te vatten en daar bij de afgesloten ruimte de orde te bewaren. Schilderachtig, in de daad, mag hunne uniform genoemd worden: een broek met kousen in doorlopende drie-kleurstrepen, zwart, rood en geel uitgemonsterd, een middeleeuwsch borstharnas, met gelede mouwen of armstukken, halskraag, rond stalen helm, waar een roode pluim op staat, breede gele bandelier en een lange antieke hellebaard: ziedaar hoe deze soldaten er uit zien; men zou, bij dat gezigt waarlijk meenen, in den ouden riddertijd teruggeplaatst te zijn.

Waarlijk, geen wonder alzoo, dat wij daaruit stoffe genoeg ontleenden, om den behoudenden geest, die Rome in alles kenmerkt, ook in deze lijfwacht sprekend zich te zien uiten. Nergens, in geen enkel land van Europa, zal men, tenzij in het stof der museums, dit kostuum van lang vervlogen dagen nog bewaard vinden; alleen de eeuwige stad heeft het in eere gehouden, en vertoont het nog dagelijks in 't openbaar, als eene grootsche bladzijde uit de geschiedenis, wel waardig, om door een-ieder gelezen te worden. Wanneer ook al het hedendaagsch verwijfd geslacht voor die stugge krijgsmansdragt spottend de schouders op moge halen, zoo bewondert, daarentegen, de kunstenaar ze met een oog van navorschende studie, terwijl de christen, met een terugblik naar het glanzend tijdvak der kruistogten, het bewaren er van in vromen zin huldigt. Die geest van behoud staat te Rome, in het klein, zoowel als in het groot, alomme uitgedrukt: dus in de geestelijke Ridderschappen, wier nakroost thans hier nog, als 't ware op de puinen der oude Ridderwereld, omwandelt; zoo bijvoorbeeld de Trinitariërs en de Malthezers, wat zijn die anders dan een levend

beeld van 't grijs verleden? En dus ook de pauslijke hellebaardiers. Moge de wet voor afgeschaft verklaren, wat men met den naam van *verouderd* bestempelt, geen nood, Rome's scheppende en bewarende kracht weet te herstellen of te behouden wat de oudheid eerwaardigs aanbiedt, en dat alzoo verdient te worden gespaard, als zoovele schakels van den gulden keten der grijze overlevering. Wel is waar, de Trinitariër zal niet meer naar Tunis trekken, om er voor de gevangenen den losprijs te gaan betalen; maar andere kluisters zal hij trachten te slaken, de banden, namelijk, van hen, die in zonde liggen geboeid; de zielezorg heeft die van het ligchaam vervangen. En evencens zal de Maltheser Ridder zijn roemrijk staal niet meer wettten ter bestrijding van Mahòmeds halvemaan, maar andere edele diensten blijven hem thans te verrigten, onder het oog van den algemeenen vader der Kerk zelven, zóó lange totdat het belang des geloofs of der menschheid hem op nieuw in het strijdperk roepen mogt.

Diezelfde geest van behoud kenmerkt zich evenzeer ten aanzien van de overgebleven monumenten der oudheid. Als Oostenrijk, Frankrijk, Engeland, Rusland, of welke andere natie ook, vijftig jaren lang van Rome meester ware, zou dit alles welligt reeds onderstboven zijn geraakt: al naar mate van den verschillenden volksgeest der onderscheiden landen, zou het te vreezen zijn, dat door de bedrijvigheid van de eene of de onverschilligheid van de andere natie, door staatkundige verwickelingen, door industrie- of handelspeculatie, kortom door honderd andere redenen meer, al zeer spoedig het voortdurend bestaan van de meeste monumentale bouwvallen der oudheid in groot gevaar zou gaan verkeerem. Doch, onder de vleugelen der Kerk hebben zij niets te vreezen: haar wakend oog geeft zorgvuldig acht en ziet naauw-

lettend-scherp toe, dat er niets groots verloren ga; en zoo blijft Rome een onvergelyklijk schoon en rijk museum, waarin zich de zeden, gewoonten, ja, geheel het beeld der geschiedenis van alle tijden voortdurend en zonneklaar afspiegelt, ter navorsching en studie voor den geleerde en den kunstenaar, ter bewondering van geheel de wereld.

Doch, in dit hoogst-merkwaardig feit ligt tevens ook nog een zeer diepe hoogere zin opgesloten, dien de Voorzienigheid-zelve er in heeft gelegd: het is, namelijk, of de Kerk hier hare kinderen schijnt toe te roepen: « Bedenke men het wel, wanneer ik voor zaken van bijkomend belang, voor de stoflijke oudheid, reeds zooveel zorg koester, dat ik dan voor het onstoffijk, voor het bovenzinnlijk kleinood des Geloofs, dat mijner hoede door den Hemel is toevertrouwd, nog ijveriger waken blijf. Berust alzo in de zorgvolle liefde uwer eeuwige moeder, die niet gedogen zal, dat zelfs het geringste deel van uw hemelsch erfgoed verloren ga. »

Middelerwijl was het negen ure geworden, en de basiliek met eene ontelbre menigte vervuld geraakt. Daar kondigde het geschutgebulder aan, dat de paus naar Sint-Pieter in gang was. Langs een binnentrap van het vatikaansch paleis komt Zijne Heiligheid in eene zijkapel der kerk, vanwaar de opperpriester nu weldra op een draagzetel, onder een van zijde en goud schitterenden hemel, de kerk wordt binnengevoerd, terwijl twee breede luisterrijke waaijers hem statig worden voorafgedragen, als eene glorievolle herinnering aan Rome's keizerlijken glans van weleer. En zoo dan zit hij daar in den van goud en purper vonkelenden zetel des opperherders (*secudila gestatoria*), hij, de stedehouder van Jesus-Christus, met de driedubbele kroon op het hoofd, ten treffend teeken zijner drievoudige waardigheid als vader der christe-

nen, als koning op aarde, en als opperpriester van den eeuwigen God 1). Statig naderde hij, gedragen op de schou-
 ders der officieren van zijn huis, allen in groot scharlaken
 kostuum. Vooruit komt het H. Collegie; de wacht van edelen
 (*guarda dei nobili*) omringt en sluit den stoet, die achter
 Sint-Pieters-Grafstede halt maakt. Na de kroon van het hoofd
 genomen en aan den voet van het altaar een kort gebed ge-
 sproken te hebben, besteeg de paus een troon, die aan de
 regter zijde stond, hief de *Tercen* aan, zette nu den mijter op,
 en plaatste zich daarna in den zetel. Wat zal die verwisseling
 van den mijter voor de *tiara* of kroon moeten beteekenen? Zoo
 dacht ik, en tegelijk deden er zich nog eene menigte andere
 raadsels in mijnen geest op, waarvoor ik gaarne een scutel
 wenschte te vinden. Het kwam mij voor, dat als de H. Vader
 op den draagzetel koning was, bij aan het altaar zich enkel
 als opperpriester vertoonde; hierdoor was alzoo het vraagstuk
 van kroon en mijter opgelost. Maar twee andere punten
 maakten mijne nieuwsgierigheid in veel hooger mate gaande,
 namelijk iets, wat ik niet zag, en iets wat ik zag gebeuren.
 Wat ik niet zag, was den kromstaf, het herderlijk kenmerk
 van alle bisschoppen, en dien de paus niet voerde. Hoe dit
 eerste punt nu te verklaren?

En dan wat ik zag gebeuren, was, dat twee huisprelaten
 van den paus, die den H. Vader voorafgingen, de een een
 prachtigen degen droeg met gouden gevest, *stocco*, de ander
 een hertogshoed, *cimiero*, van rood fluweel, met hermelijn
 gevoerd, met paarlen versierd en omslingerd door een gouden

1) De kardinaal, die den paus deze kroon opzet, zegt hem:
 « Accipe tiaram, tribus coronis ornatam, et scias, te esse Patrem,
 » Regem et Christi Vicarium, etc. » De Italianen noemen, met eene
 fraaije uitdrukking, de Tiara (pauslijke kroon) *Triregno*, of Drierijks-
 kroon.

koord, met, te midden in, eene duif, het zinnebeeld van den H. Geest; degen en hoed werden op den hoek van het altaar geplaatst, waar zij gedurende de mis bleven liggen. Hoe dit tweede punt nu op te lossen?

In mijne naaste nabijheid was niemand, die mij van dit alles den sleutel geven kon. De mis begon, ging voort en liep af, maar altijd, — ik moet het met schaamte bekennen — speelden die degen, die hoed en die kromstaf mij door het hoofd. Om mij voor mijne verstrooidheid te straffen, legde ik mij-zelf eene strenge boete op, te weten, eene allernaauwkeurigste navorsching ten opzichte van de beide voorwerpen, die tot mijne geestverstrooiing aanleiding gegeven hadden. Ten einde nu hen, die na mij komen zullen, de moeite te sparen, welke ik mij, met betrekking tot de beide punten in kwestie, gegeven heb, zal ik hier de uitkomst van mijn ten deze gedaan onderzoek opteekenen.

Het pontificaat van den H. Petrus te Rome duurde vijftien-twintig jaren. Ofschoon de gallikaansche geschiedschrijvers ons geen woord mededeelen van wat de apostel gedurende dat lange tijdsverloop verrigtte, kan men toch ligt begrijpen, dat hij zoolang wel niet werkloos zal gebleven zijn. De oude monumenten, de oorkonden en de overleveringen der kerken van Italië maken telkens van de reistogten des galileschen visschers gewag, alsmede van de zendelingen, welke hij in alle rigtingen van het schiereiland, ja, zelfs tot over de Alpen afvaardigde; zoo, bij voorbeeld, den H. Frontinus naar Aquitanië, en den H. Maternus naar Germanië 1). Deze laatste werd, op zijue reize naar Trier, vergezeld door den H. Eucherius en den H. Valerius; alle drie waren zij leerlingen van den prins der apostelen. Na verloop van veertig dagen

1) Fogginio, *De romano divi Petri itinere et episcopatu*, in 4°, *Exercit.* XIII, XIV, XIX.

stierf Maternus. Een zijner medgezellen in het apostolaat ging terstond naar Rome terug, teneinde er den H. Petrus kennis van te geven, en hem te verzoeken, om, in de plaats van den overledene, een nieuwen arbeider in des Heeren wijngaard te willen afzenden. De apostel zeide alleen dit: «Neem mijn staf, raak er den doode meê aan, en zeg hem, uit mijnen naam: sta op en predik!» Op last van hem, wiens schaduw alléén de zieken deed genezen, werd het wonderwerk uitgevoerd: Maternus stond levend van uit zijn graf op, zette zijne zending voort, en werd de tweede bisschop van Trier. Ter eeuwige gedachtenis van dit mirakel, voeren de opvolgers van den H. Petrus geen herderstaf, tenzij wanneer zij zich in het bisdom van Trier zouden bevinden. Dit feit, hetgeen overigens geene bevreemding kan baren, wanneer men de wondermagt der apostelen in aanmerking neemt, en de noodzakelijkheid, om door mirakelen het ontluikend geloof kracht bij te zetten, — dit feit, zeg ik, berust bovendien op het gezag van onwraakbare getuigen. Twee-slechts zal ik er aanhalen: Paus Innocentius III. en den H. Thomas van Aquino; de eerste was de grootste man van zijne eeuw, en de tweede de diepste en helderste denker der middeleeuwen 1). Bij mijne

1) Ziehier hunne woorden. Innocentius III. zegt: «Romanus autem Pontifex pastoralis virga non utitur, pro eo quod beatus Petrus Apostolus baculum suum misit Eucherio primo episcopo Trevirorum, quem una cum Valerio et Materno ad prædicandum Evangelium genti Teutonicæ destinavit. Cui successit in episcopatu Maternus, qui per baculum sancti Petri de morte fuerat suscitatus. Quem baculum usque hodie cum magna veneratione Trevirensis servat Ecclesia.» *De sacrif. miss.*, c. VI. Dezelfde paus herhaalt, in zijn schrijven aan den patriarch van Constantinopel, hetzelfde feit. *De sacra unct.*, cap. unic., *versus fin.* — De H. Thomas van Aquino drukt zich daarover in dezer voege uit: «Romanus Pontifex non utitur baculo, quia Petrus misit ipsum ad suscitandum quemdam

vreugde over de gevonden oplossing van het vraagstuk, voegde zich op nieuw mijne bewondering voor dien zoo luid sprekenden karaktertrek der Kerk van Rome, namelijk, hare zucht tot behoud van wat de oudheid roerends, plegtigs of stichtelijks heeft achtergelaten, en ik zegende alzoo die teederminnende moeder, aan wie wij, ook hier wederom, de blijvende herinnering moeten danken van een wonderwerk, dat reeds achttien eeuwen heugt.

»discipulum suum, qui postea factus est episcopus Trevirensis, et »ideo in diœcesi Trevirensi Papa baculum portat, et non in aliis. » *Q. 3, art. 3, distinct., 24, lib. IV.* — Bij dezen historischen grond voegen de schrijvers nu ook nog vele andere mysterieuze redenen ter verklaring van de oorzaak, dat de pausen geen kromstaf voeren. Zie hier eene hoofdreden: « Quia per baculum designatur correctio sive »castigatio, ideo alii pontifices recipiant a suis superioribus baculos, »quia ab homine potestatem recipiunt. Romanus Pontifex non utitur »baculo, quia potestatem a solo Deo recipit. » *De sacr. unct. ad verb. Mystic.* Zie ook Durandus, *Rationale div. offic.*, lib. III, c. 13; Alzedo, *De præcellent. Episcop. dignit.*, p. I, c. 13, n. 70; Hieron. Venerius, *De exam. Episcop.*, lib. IV, cap. 20, n. 21; Barbosa, *De offic. et potest. episcop.*, p. I, tit. I, n. 14, etc., etc. — In zijne opzetlijke verhandeling over dat onderwerp, door Ciampini aan het slot zijner *Monim. veter.*, l. III, p. 209, geplaatst, merkt die geleerde schrijver te regt op, dat de *Ferula*, een soort van regten staf, die men den pausen op den dag hunner verkiezing aanbood, en waarvan eene afbeelding op de oude grafsteden ingebeiteld voorkomt, geen eigenlijke kromstaf of herderstaf is, maar enkel een teeken van hun tijdelijk gezag. — Aangezien hier van den eigenlijken bisschopsstaf de rede is, zoo kan ik mij het genoegen niet ontzeggen van hier de navolgende verzen in te lasschen, waarmee een middeleeuwsch schrijver de beteekenis van dezen geestelijken herdersstaf verklaart, alsmede het gebruik beschrijft, dat door den opperherder daarvan moet gemaakt worden.

In baculi forma, præsul, datur hæc tibi norma:
 Attrahe per primum, medio rege, punge per imum;
 Attrahe peccantes, rege justos, punge vagantes;
 Attrahe, sustenta, stimula, vaga, morbida, lenta.

Gloss. De sacr. unct. c. univ.

Maar wat nu beteekenden die degen en die hertogshoed ? Ook de oplossing dezer vraag strekte tot het in ons verwekken eener regtmatige bewondering en erkentlijkheid. In de eerste eeuwen van het ontstaan des christendoms en van zijne invoering bij de verschillende natiën van Europa, was de Kerk er op bedacht, om het regt van den sterke te matigen en te ordenen naar de wet der zedelijkheid. Het zwaard, vroeger een werktuig van ieders hartstogt, van geweldenarij en onregt in de wereld der heidenen, werd nu in de handen der christenvorsten en oorlogslieden een wapen, bestemd, om de waarheid, het regt en de maatschappelijke orde te beschermen. Deze nieuwe roeping *van het staal* werd onophoudelijk aan hen voorgehouden, die door God belast waren, om het aan te gorden. En ziedaar alzoo de reden, waarom in den nacht-zelven, dat de God-mensch op aarde nederdaalt, om er alle dwingelandij voor altoos te niet te doen, zijn stedehouder een wapen zegent, door hem bestemd voor een keizer, koning, prins of krijgsmann, die reeds dapper gestreden heeft, of nog moet gaan strijden voor de waarheid, het regt en den vrede der wereld. In de XVI. eeuw noemde Sixtus IV. dit tref-fend gebruik *eene gewoonte van de heilige vaders afkomstig*; en, in de daad, vroeger eeuwen hadden Urbanus VI. die gewijde wapenrusting zien schenken aan Fontiguerra, president der republiek van Lucca; Nicolaas V. aan prins Albert, broeder van keizer Frederik; Pius II. aan Lodewijk VII., koning van Frankrijk. En zoo gaat Rome gestadig voort met ieder jaar het zwaard en den hoed des christen-krijgsmans te wijden, en, wanneer daartoe aanleiding wezen mogt, zendt de algemeene Vader der christenheid ze aan den vorst, of den krijgsoverste toe, die door zijne daden en door zijn gedrag zich die hooge onderscheiding heeft waardig gemaakt 1).

1) Costanzi, *Istituzioni di pietà di Roma*, t. I. p. 8.

Lag er reeds in deze voorafgaande plegtigheden eene bladzijde onzer schoone oudheid voor het oog ontrold, dan was de pauslijke mis in staat, om ons die nagenoeg geheel bloot te leggen. Na de schuldbelijdenis (*confessie*) aan den voet van het altaar, neemt de H. Vader op een troon, die achter in het koor, onmiddelijk onder Sint-Pieters-stoel, staat, plaats. Regts en links zaten de leden van het H. Collegie op estrades, die met rood waren bekleed; ik telde er vier-en-twintig, met rijk geborduurde witte kasuivels en mijters uitgedost. Achter de kardinalen zag men de bisschoppen, de hoofden der verschillende geestelijke orden en de prelaten; boven deze lange rij van zitplaatsen liepen twee rijen tribunen, waarvan de bovenste voor vorstlijke personen en gezanten bestemd waren, en de andere bezet werden, door die een toeganghiljet daarvoor bekomen hadden. Het is niet te beschrijven, hoe indrukwekkend dit echt-katholiek schouwspel zich aan het oog vertoont.

Ter onuitwischbare gedachtenis van de aloude éénheid der oostersche en westersche Kerk, en tot een eeuwige getuigenis der algemeenheid van het geloof, dat steeds alle talen sprak, en ze ook tot de voleinding der dingen en der dagen zal blijven spreken, werden de epistel en het evangelie eerst door twee geestelijken van Rome in het latijn, en vervolgens door een armenischen subdiaken en een diaken, in hun prachtig oostersch plegtgewaad, in het grieksch gezongen. Toen het roerend oogenblik der Consecratie naderde, steeg de H. Vader van zijnen troon, en, nadat het aanbiddelijk Mysterie volvoerd was, nam de doorluchtige grijsaard het heilig Offerlam diep geroerd tusschen de vingeren, om het omhoog te heffen en aan de vier eindpalen des hemels en van de aarde te toonen; en zóó, in plegtige stilte, den zegen er mee gegeven hebbende over het gansch heelal, legt hij het eer-

biedig voor zich op het altaar neder. Gevoelen, ja, kan men het, maar onmogelijk is het, om te beschrijven al het roerende, treffende, ja, verplettende, dat er gelegen is in dat luistervol tafereel van ernst en zwijgen, in dat achtbaar hoofd van des Heeren grijzen stedehouder op aarde, in die breede rij van vorsten en koningen, zich voor den God van hemel en aarde, in het stof vernederende, maar bovenal in dat godlijk slagtoffer voor onze zonden, door de gewijde handen van den opperpriester hoog omhoog gebeurd boven de verlore wereld, en opgeheven tot den hemel, die door Jesus Christus met de aarde is verzoend.

Vóór de communie keert de H. Vader naar zijnen troon terug, en ziet men den kardinaal-diaken het altaar verlaten, en, door fakkels voorafgegaan, hem het Allerheiligste gaan overbrengen. Op dat schokkend oogenblik stortte alles ter aarde, wat zich in het heiligdom bevond, zelfs een Engelschman, die regts van mij af stond. Met gevouwen handen en gebogen hoofde zittende, nam de H. Vader eerbiedig de communie der H. Hostie; vervolgens reikte hij eene andere aan den voor hem staanden kardinaal-diaken uit, die zich nu naar het altaar begaf, om er met dezelfde ceremoniën een geconsacreerden kelk te gaan afhaken en aan den opperpriester over te brengen, die, naar het oorspronkelijk gebruik van de eerste Kerk, met een gouden hevel het H. Bloed voor een gedeelte nuttigt, terwijl het overige door den kardinaal-diaken op dezelfde wijze genomen wordt. Deze tweeledige communie herinnert aan de aloude gewoonte, bij de eerste christenen in gebruik, en die tevens nagenoeg zoo oud is als de wereld-zelve. De opperherder, namelijk, daar op den troon gezeten, vertegenwoordigt den Zone Gods, te midden zijner Apostelen aan den disch geplaatst, om hun het brood des levens uit te reiken; en in den diaken, die staande

het godlijk Lam ontvangt, is de Israëliet afgespiegeld, op den oogenblik, dat hij de roode zee zal gaan overtrekken, staande het paaschlam nuttigende, als tot een teerspijs op zijnen pelgrimstogt en tot een waarborg zijner verlossing. Bij dit schouwspel, waar plotseling vier duizend jaren van liefde zich, in den heldersten glans, voor het oog vertoonen, wordt zoowel de geest als het hart van den christen, ja, geheel zijn wezen, door een stroom der innigste, der lieflijkste vreugd overstelpt.

Toen de mis geëindigd was, werd de H. Vader in de *sedicula gestatoria*, op den draagzetel, naar zijne apartementen teruggebracht, terwijl, bij het dóórtrekken der trotsche basiliek, zijne hand van uit de hoogte de digte volksschaar, langs alle zijden toegestroomd, om hem te zien, aanhoudend zegende. Al de kardinalen, met den mijter op het hoofd, gingen den opperpriester vooruit, en werden door de prelaten en de wacht van edelen, die den trein besloot, gevolgd. Met weërzin verlieten wij de tribune, van waar wij het schoonste tafereel overzien hadden, dat ons ooit in het leven was voorgekomen. Eindelijk, moesten wij toch wel vandaar, want de doorluchtige stoet was verdwenen, en, gelijk aan alle genoegens dezer wereld, zoo was ook aan dat van heden voor ons een einde gemaakt.

Toen wij naar Sint-Pieter gingen, had men ons gezegd: let wel op en laat u niet te zeer vervoeren, want in uwe geestverrukking voor het pauslijk ceremonieel, kon het ligtelijk gebeuren, dat een of andere achterkleinzoon van Romulus aan zijne onweêrstaanbare zucht, om zich met den inhoud uwer zakken, zoo nauwkeurig mogelijk, bekend te maken, op zijn uiterste gemak, den vollen teugel vierde. Doch, toen wij, om zoo te zeggen, wederom tot ons-zelfen gekomen, de gedane waarschouwing gedachtig, schroomvallig begonnen

te onderzoeken, hoe wij, te midden dier bruischende volkszee, van de reis gekomen waren, bleek het, dat er geen enkel stuk van onze kleine zakbagaadje verloren was gegaan.

Maar, schoon wij die klip ook al gelukkig te boven waren gezeild, zoo hadden wij nu op de *vetturini*, of huurkoetsiers rampzalig schipbreuk te lijden. De regen viel in stroomen uit de wolken, en, even als te Parijs, zijn, op een feestdag, bij slecht weder, ook te Rome de koetsiers oppermagtig baas! Na lang wachters, zoekens en biddens, kregen wij eindelijk een dezer volksdespoten in het oog, die zich wel verbinden wilde, om ons voor vijf en een halve *paolo* naar huis te brengen. Ook 's avonds moesten wij op nieuw de tusschenkomst dezer toongevende magt inroepen, want de sluizen des hemels bleven voortdurend geopend, en wij verlangden (het ging dan hoe 't ook wilde) Santa-Maria-Maggiore te bezoeken. Alleen op dien dag is daar de krebbe des Verlossers voor de vereering der geloovigen tentoongesteld.

Het was ongeveer vier ure, toen wij de Liberiaansche basiliek binnentraden. Naar aloud gebruik, zong de paus er de vespers. Duizend en meer wasfakkels verlichtten het trotsche kerkgebouw, en spiegelden zich in het goud, dat er van alle kanten blinkt: de schatten der Nieuwe Wereld vonkelden nergens en nooit in schooner glans dan hier en nu. Zoodra de dienst was afgelopen, deed 's pausen wacht het volk de kerk ruimen, en bleef er slechts een klein getal bevoorregten binnen, waaronder wij, door de beleefde tusschenkomst van een vriend, het geluk hadden te behoorren. Slechts een oogenblik nog, en wij zullen de krebbe van Bethlehem te aanschouwen krijgen, dat treffend gedenkteeken der eeuwige liefde van een God, die onze broeder geworden is.

Van oudsher hadden de christenen van Judea een diepen en heiligen eerbied voor alle plaatsen, door de tegenwoordigheid des Zaligmakers eenmaal verheerlijkt, en voor alle voorwerpen, welke Hij door zijne gezegende aanraking had gewijd. Naarmate het Evangelie zich al meer en meer uitbreidde, deed het geloof en de dankbare liefde talloze scharen van vrome pelgrims uit het Oosten en het Westen naar Palestina heensnellen, en zoo ook begaf zich de heilige keizerin Helena in bedevaart derwaarts heen. Zij deed de krebbe des Zaligmakers met zilveren platen beleggen, en de gewijde grot, waar hij geboren werd, bekleeden met marmer van de edelste soort 1). Ten tijde van den H. Hiëronymus, was de toeloop van beëvaartgangers zoo aanhoudend en zoo talrijk, dat de H. Kerkleeraar uit Bethlehem schreef: « Men stroomt uit alle oorden der wereld hier heen: de stad is gedurig met menschen van alle natiën overvuld 2), en er gaat geen dag, ja, geen uur voorbij, dat wij niet gansche scharen van broeders zien aankomen, die ons verplichten, om ons stille klooster te herscheppen in een karavauserail » 3). Met meerder liefde bewaakt dan de arke des verbonds, met méér eerbied behandeld dan het *Tugurium* van Romulus, van geslachte tot geslacht onafgebroken door de christen-geloovigen bezocht en gehuldigd, door de pelgrims bij millioenen overdekt met den kus hunner ontroerde lippen en de dankbare tranen van hun verteederd

1) Euseb., *Hist.*, lib. III, c. 41 et 43.

2) De toto huc orbe concurritur; plena est civitas universi generis hominum, et tanta utriusque sexus constipatio, ut quod alibi ex parte fugiebas, hic totum sustinere cogaris. *Epist. XIII ad Paulinam.*

3) Nulla hora nullumque momentum, in quo non fratrum occurramus turbis, et monasterii solitudinem hominum frequentia commutemus. *Id.*, c. VII. in *Ezech.*

gemoed, verliet de krebbe, eindelijk, het Oosten, toen het Mahomedismus er de overhand kreeg. Dit geschiedde in het tweede jaar der regering van paus Theodorus, te weten in 642. Rome plaatste haar in de liberiaansche basiliek 1), te gelijk met het stoflijk overschot van den H. Hiëronymus, dat tevens uit Palestina was overgebracht; Rome wilde niet, dat de H. Kerkleeraar, die, geheel zijn leven door, de krebbe van het God-Kind zoo zorgvuldig had bewaakt, er van zou gescheiden worden na zijnen dood 2).

Wanneer nu het heidensche Rome een groot deel van zijnen roem dáárin stelde, dat het de hut had bewaard, waarin Romulus zijne jeugd doorbragt, zoo oordeele men dan, hoe het christlijk Rome zich gelukkig gevoelt en fier er zich op verheft, dat dáár de krebbe is te vinden, waarin de Zone Gods als kind gesluimerd heeft 3). Die krebbe is haar schat, haar pronksieraad, haar geluk, haar roem en hare vreugde; zij bewaart en bewaakt die met eene zorg, die den loop der eeuwen tart, en ontsluit het bronzen hulsel, waarin zij geborgen is, niet dan slechts eenmaal in het jaar. In den nacht, die den zoo vurig door den katholieken pelgrim begerden dag voorafgaat, is de krebbe reeds, in de groote sakristij, op een altaar geplaatst, waar het kostbaarste reukwerk voor gebrand wordt; vervolgens nemen de vier jongste kanoniken van Santa-Maria-Maggiore de kostbare relick op hunne

1) Zie de beide geleerde schrijvers der *Histoire de la Crèche*, Giov. Batelli en Fr. Bianchini, *De Translat. sacr. cunabul. ac præsep. Dom., etc.* Verder Cancell., *Notte di Natale*, c. XXVI, p. 88; Benedictus XIV, *De die natali*, etc.

2) Arringhi, *Rom. subterr.*, t. II, p. 269, édit. Paris, in-fol.

3) Porro Christi natalis nobile monumentum, ex ligno confectum..... Roma possidet, eoque multo felicius illustratur, quam tugurio Romuli, quod intextum ex stipula eorum majores ad sæcula de industria conservaverunt. *Baron.*, t. I, an. I, n. 5.

schouwers, en, door geheel de geestlijkheid voorafgegaan, brengen zij haar, in plegtigen optogt, naar de kapel van Sixtus V. over. Na de mis, zoogenaamd van den dageraad, of het krieken van den dag, komen zij haar terughalen, om ze boven het tabernakel van het hoogaltaar neêr te zetten. De gansche geestelijkheid begeeft zich vervolgens naar de kapel van Borghese, tegenover die van Sixtus V. gelegen, om aldaar het wonderdadig afbeeldsel der H. Maagd te gaan ontsluijeren, eene plegtigheid, waarmede men de godlijke Moeder, als 't ware, schijnt te willen noodigen tot de aanschouwing der zegepraal van haren Zoon, en om daarin tevens haren triomfzelveu te genieten. Gij allen, die ooit naar Rome gaat, verzuimt niet, die beeldtenis der H. Moedermaagd er te vereeren. Naar luid der overlevering, werd zij door den H. Lucas geschilderd 1); Sixtus III., aan zijn godvruchtig gevoel hot vierende, bragt er zijne innige hulde aan toe door het priesterkoor met kostbaar mosaïkwerk te doen opluisteren, en geheel de basiliek, van onder tot boven, naauwkeurig te laten nazien en volkomen in orde te brengen. De heilige opperpriesters Symmachus, Gregorius III., Adriaan I., Leo III. en Paschalis I. bragten geheele nachten wakend in het gebed bij deze afbeelding door. Clemens VIII. ging er in den vroegen morgenstond, blootsvoets, het heilig misoffer bij opdragen, en de doorluchtige Benedictus XIV. verzuimde nooit een-enkelen zaterdag, er zijne hulde aan toe te brengen, door altijd tegenwoordig te zijn bij het zingen der Loretaansche Litanie 2). De herinnering aan zoovele gebeden, tranen en huldebewijzen van een levendig geloof en eene vrome liefde, boezemt voor dit merkwaardig overblijfsel der christlijke oudheid een diepen eerbied en vol vertrouwen in, en wij zouden, zeker, daarvoor

1) Baron., an. 530.

2) Constanzi, lib. II, p. 27.

nog lange geknield zijn gebleven, wanneer niet de krebbe aan onze gewaarwordingen een anderen loop gegeven had.

Toen, namelijk, alles gereed was, namen twee kanoniken van Santa-Maria-Maggiore de krebbe van het altaar af, en plaatsten haar op een klein draagaltaar. De kardinaal-beschermheer der basiliek trad nu toe, en bragt, eerst van allen, aan de krebbe zijne hulde; daarna volgde de geestelijkheid; voorts kwam de beurt aan ons, en het was mij nu vergund, van nabij, met mijne oogen de armelijke krebbe te aanschouwen, waarin de Verlosser der wereld door zijne Moeder, in windse-len gewikkeld, werd nedergelegd 1)! De oorspronkelijke vorm er van is niet bewaard gebleven: de vijf plankjes, waaruit zij was zamengesteld, zijn bij elkaër gevoegd. De langste kunnen twee en een half voet zijn, op vier of vijf duim breedte; het hout is dun en zwart geworden door den tijd. Deze eeuwig-eerwaardige wieg is in een kristallen omkleedsel besloten, dat in een goud-geëmailleerden zilveren randwerk is gevat, met edelgesteenten opgeluisterd, een kostbaar praalgescenk van Philippus IV., koning van Spanje. Nadat de vrome vereering der relik was afgeloopen, werd er het proces-verbaal van opgemaakt, tot bevestiging der echtheid van de krebbe, en verder inhoudende de bijzonderheden van de plegtigheid, die daarbij plaats gegrepen had. Daarna sloot men de heilige relik weder in de schatkamer der sacristij weg, om er eerst het volgende jaar, op denzelfden tijd, weër uit te voorschijn te worden gebragt.

En zoo dan was onze dag daarmee voor goed geëindigd: alles, wat de godsdienst verhevens oplevert: de pauselijke mis, alles, wat zij meest-roerend bezit: de krebbe des Heeren, was aan ons oog vertoond geworden. Geen wonder dus, dat

1) Cancellieri, *Notte di Natale*, c. XXVI, p. 89.

ons harte bevredigd was, maar bevredigd zoo als het alléén te Rome, op Kersdag, zijn kan, wanneer men, met een christlijk oog, het dubbelvoudig tafereel heeft mogen aanschouwen, waarvan ik u, in flauwe trekken, niet meer dan de omtrekken heb gemaakt.

26 December.

Sint-Laurens—buiten de poort (*extra muros*). — Sint-Laurens *in fonte*, — *in panisperna*, — *in Lucina*. — Basiliek van den H. Laurentius buiten de poort. — Het Kapitoel en de *Santo Bambino*. — De kleine predikers.

In de katholieke liturgie volgt er op den Kersdag een dag van groot mirakel: daags na des Heeren geboortefeest viert men dat van den H. Stephanus, den eersten martelaar. De christenheldenmoed, eensklaps, door de genade van het Kind van Bethlehem, tot het hoogste toppunt opgevoerd, is wel een onwraakbaar bewijs voor de godlijkheid der leer, die van toen af het menschdom verkondigd werd. Dat wonderfeit wordt door de Kerk jaarlijks van geslachte tot geslacht voortverkondigd. Er deed zich voor ons eene uitmuntende gelegenheid op, om het in zijn geheelen omvang zoo levendig mogelijk te waarderen. Mevrouw de prinses W. bood mij haar rijtuig aan, wanneer ik de mis wilde gaan lezen aan het altaar van den H. Stephanus, in de basiliek van den H. Laurentius *extra muros* (buiten de poort). Met erkentlijkheid stemde ik daarin toe. Men moet weten, dat Rome geene zorgen heeft gespaard, om de grootste heiligen en de doorluchtigste martelaren van het Oosten en het Westen onder hare vleugelen te verzamelen; den hemel zij dank voor de verwezenlijking van dit dubbel-gelukkig denkbeeld; immers, de gewijde overblijfselen, die in den moederschoot der eeuwige stad veilig rusten, zouden welligt lang reeds vergeten of ont-

heiligd zijn, wanneer zij overal elders gebleven waren, terwijl zij, daarenboven, alomme over de aarde verspreid, slechts tot een uiteenlopend bewijs voor de waarheid zouden strekken, daar zij nu, allen te zamen, te Rome, in één brandpunt rond den stedehouder van Christus vereenigd, als 't ware een voortdurend Concilie vormen, welks stem de dwaling in al hare rigtingen, met al hare drogredenen, en bij al haar tumult, krachtig weêrstaat, en van uit den schoot der graven de waarheid glansrijk doet te voorschijn treden, tot staving der onverdeelbare éénheid en algemeenheid van de leer der grijze Moederkerk.

In de VI. eeuw, onder de regering van paus Pelagius I., werd het ligchaam van den H. Stephanus, tenminste voor het grootste gedeelte, uit Constantinopel naar Rome overgebracht 1). Het viel niet moeilijk, de plaats te bepalen, waar dat gewijd overschot moest worden weggelegd: één graf omsloot de beide doorluchtige diakenen, Stephanus, Jerusalems roem, en Laurentius, Rome's glorie.

Langs de Tiburtijnsche poort uitgegaan zijnde, kwamen wij, tegen acht ure, aan Sint-Laurens buiten de poort, of *extra muros*. Om zich van deze basiliek een juist begrip te kunnen vormen, is het noodig, dat ik eenige daartoe betrekkelijke bijzonderheden vooraf ophale. In de III. eeuw, omstreeks het jaar 259, onder de regering van den H. paus Sixtus II. en het bewind van keizer Valeriaan, had de Kerk van Rome een harer roemrijkste zonen tot aartsdiaken, Laurentius, die, door den prefect gelast, om de bezittingen der christenen aan hem uit te leveren, zich spoedde, om ze onder de armen te verdeelen. Daarna vergadert hij rond zich eene digte schaar van kreupelen, blinden en lammen, en met deze

1) Mazzol., t. VI, p. 131.

voor den prefect verschenen, zegt hij hem: « Ziedaar de bezittingen der christenen. » — In hooge mate over deze schijnbare bespottig vertoornd, gelast de prefect, dat men den aartsdiaken zal gevangen nemen, en hem met de gruwlijkste folteringen doen boeten voor de verachting, door hem jegens de bevelen des keizers aan den dag gelegd. Laurentius wordt in den kerker geworpen, en vervolgens levend op een gloeienden rooster gebraden, ten aanschouwe van het heidensch Rome, dat zich met dit nieuw-uitgedacht schouwspel boven alle denkbeeld vermaakt. Doch Laurentius bekommert zich om vuur noch beulen, maar, terwijl hij voor Rome zijn gebed ten hemel zendt, geeft hij al zingend den geest. Des martelaars gebed is verhoord geworden: Jupiter steeg weldra af van het kapitoel, en Rome's adelaar maakte plaats voor 't kruis op des keizers diadeem.

Dit verheven schouwspel nu, schitterend onder zooveel martelafereelen, waarvan Rome, in den loop van drie eeuwen, getuige was, is door de Kerk met bijzonder groote zorg in roemrijke herinnering bewaard, en overal, waar christenbloed voor de heilige zaak des Evangelies stroomde, heeft hare hand, van den beginne tot den einde toe, een merkteeken er voor geplaatst.

Alzoo is dus hier op den Viminaalschen heuvel door de kerk van den H. Laurentius *in fonte* de plaats aangeduid, waar de onsterflijke diaken den H. Hippolytus, zijn gevangenvaarder, met geheel zijn gezin den H. doop toediende; op dienzelfden heuvel vindt men ook de kerk van den H. Laurentius *in panisperna*, ter plaatse waar die Heilige de vreeslijke vuurfoltering onderging. In 't midden van Rome bevindt zich Sint-Laurens *in Lucina*. Deze kerk werd, namelijk, gebouwd door de H. Lucina, eene edele vrouw, wier naam in de geschiedrollen der eerste Kerk met onverganklijke let-

teren prijkt. Dáár bewaart men het afgrijslijk marteltuig van den H. Laurentius, den rooster, het brandaltaar, waarop de geloofsheld zijn leven blijmoedig aan God ten offer bragt. Wij hebben dien rooster met eigen oogen gezien! Uit zware ijzerstaven zaamgesteld, kan hij twee meters lang en twee breed zijn; zes pooten, van ongeveer acht duim hoog, dienden, om hem op een marmeren plaat te bevestigen, waarover ik nader spreken zal, en waarop eene laag van glimmende kolen werd gelegd. Naast den rooster staan drie vazen, waarvan er twee het bloed, en de derde een gedeelte van het geroosterd vleesch des zegepralenden strijders bewaren.

Langs dien schakel van verschillende heiligdommen komt men, als in het voetspoor des martelaars, tot aan de kerk, waar zijne eigenlijke grafstede gevonden wordt. Eene romeinsche vrouw van hoog aanzien, doch uitstekender nog door haren heiligen levenswandel dan door hare geboorte, de heilige Cyriaca, was eigenaresse van een stuk grond, den Veranusakker, *ager-Veranus*, geheeten, en gelegen buiten Rome, aan den Tiburtijnschen weg. Zij stelde er eene eere in, dit veld ter begraafplaats voor den H. Laurentius af te staan, en na drie dagen boven aarde gestaan te hebben, werd het dierbaar overschot daar dan ook begraven. Konstantijn deed er, ongeveer tachtig jaren later, in 330, de eerwaardige basiliek, welke wij thans een bezoek bragten, bouwen. De vrome keizer gaf, als naar gewoonte, aan hare versiering een schat van geld onbekrompen ten beste. Het graf van den christenheld, met een cereboog gekroond, werd door kolommen van porfier en met een hekwerk van zilver, ruim duizend ponden zwaar, omgeven. Vóór de grafstede (*crypt*) brandde, met tien pitten, eene lamp, dertig ponden zwaar en van het fijnste goud; daarboven praalde eene zilveren kroon, met vijftig zilveren dolfijnen versierd, die evenzeer dertig ponden zwaar woog.

En bij al die rijke versierselen kwamen nu nog de gewone kandelaars en de gewijde vaten in zilver en in goud 1).

Ofschoon verscheiden malen door de pausen her- en verbouwd, levert deze basiliek toch nog belangrijke sporen van hooge oudheid op. Onder de galerijen ziet men een oud schilderwerk, waarop de H. Laurens wordt voorgesteld, terwijl hij den H. Hippolytus doopt, en vóór de grafstede des martelaars de twee spreekgestoelten, voor het aflezen van den epistel en van het evangelie, bij de zamenkomst der christengemeente, bestemd; boven het graf, op den zegeboog bewondert men de fraaije mosaik van paus Pelagius II., den Zaligmaker voorstellende op den wereldbol gezeten, met het kruis in de eene hand, en met de andere den zegen gevende; aan zijne regterzijde staat de H. Petrus, door den H. Laurentius gevolgd, met een open boek in de hand, dat deze woorden te lezen geeft: *Dispersit, dedit pauperibus* (Hij heeft het als eene gift onder de armen verspreid.) Daar achter volgt paus Pelagius. Links van den Zaligmaker staan de HH. Paulus, Stephanus en Hippolytus. Nu komt men zoo tot de grafstede of *crypt* zelve, waarin men langs acht trappen naar beneden gaat, en die door twaalf kolommen geschraagd wordt, waarvan de eerste vier uit groen marmer en de overige uit dat van Paros gebeiteld zijn. Het marmeren altaar, waarin de HH. Laurentius en Stephanus rusten, is door een fraai ijzeren hekwerk omgeven.

Rechts in den muur ziet men, onder kruisstaven, den zoo straks vermelden marmersteen, waarin de rooster geplaatst was, toen de H. Laurentius daarop gemarteld werd. Er zijn zes gaten in, waarop de pooten van den rooster ston-

1) Ciamp., *Monim. Veter.*, t. III, p. 111; *id.*, t. II, p. 101.

den. In het midden wordt men de sporen van het gebrande bloed en het gesmolten vet des martelaars nog zeer duidelijk gewaar. « Daaraan valt wel in 't minst niet te twifelen, » zeide een geacht geneeskundige, die ons verzelde. Andere, veel eerbiedwaardiger voorwerpen, doen zich hier echter voor het oog van den christenreiziger op: ik wil, namelijk, thans met een woord gewagen van de overige martelaren, wier gewijd gebeente in deze grafstede rust. Behalve de H. Laurentius, Stephanus, Hippolytus, met diens voedster de H. Concordia, en negentien leden van zijne familie, allen door den H. Laurentius gedoopt, liggen hier nog drie pausen, de H. Zozinus, de H. Sixtus III. en de H. Hilaris; de H. Justinus, priester en martelaar, die den grooten aartsdiaken begroef; eindelijk de H. Cyriaca, eigenaresse van den Veranischen akker, zij, die zoo vermaard is geworden in de bloedperiode der ontluikende Kerk. De H. Laurentius *extra muros* wekt vooral bij den franschen bezoeker dier kerk eene hoogst merkwaardige herinnering: hier, namelijk, werd Pierre de Courtenay, graaf van Auxerre, door paus Honorius III. tot keizer van Constantinopel gekroond. Na op dit martelaars-altaar de onbloedige offerande aan God diep geroerd te hebben opgedragen, bezochten wij het voorste gedeelte der katakomben, en keerden vervolgens naar Rome terug.

Eenige uren later bevond ik mij op het capitulium in de kerk van *Ara-Cœli*. En waarom, zal men zeggen, nu daar wederom een bezoek gebragt? Tot antwoord dient, dat, na daags te voren den kunstluister van het Vatikaan te hebben bewonderd, men den volgenden dag nieuwsgierig is, om er van de ongekunstelde vreugde der *Presepio* (de Bethlehemskrebbe) getuige te zijn. Teneinde elken leeftijd gelegenheid te geven, om in de blijdschap over de heilvolle

geboorte van het godlijk Kind te deelen, is het te Rome gebruikelijk, in de kerk van *Ara-Coeli* kleine kinderen te laten preken. Het Kind-Jesus (*il santo bambino*), dat bij de Romeinen in zoo hooge vereering staat, is daar, gedurende het octaaf van Kersmis, in eene fraai-versierde kapel ten toon gesteld, omringd door allen, die bij het geheim der menschwording tegenwoordig waren. De *Bambino* schittert van diamanten en ander edelgesteente. Digt in de nabijheid is, aan eene kolom, een kleine predikstoel geplaatst, waarop jongens en meisjes van zeven tot tien jaren in de taal der kinderlijke onschuld den lof van den jongen Emmanuel komen verkondigen. Reeds twee maanden te voren zijn, in alle huisgezinnen, vader, moeder, broeders en zusters, met een woord, iedereen in de weêr, deze om de kleine kerspreek op te stellen, gene om ze voor te dragen, een ander wederom om ze te overheeren en zoo voorts.

Toen ik daar kwam, stond er een klein meisje op den kansel, een kind, naar ik giste, van hoogstens acht jaren. Het sprak met evenveel stichting als levendigheid; de gebaren waren natuurlijk, de toon van stem gepast en behoorlijk afgewisseld, kortom een kleine Bossuet. Het slotgedeelte kenmerkte zich door eene hooge mate van geestdrift: het kind viel daarbij op de kniën, strekte de kleine handen naar den *Santo Bambino* heen, en voegde daarbij tegelijk een zeer lief gebed. De predikatie werd besloten met het geven van den zegen, zoo als geen geoeffend kanselredenaar het beter zou hebben kunnen doen. En even als Lacordaire en Ravignan steeds met een teeken van toejuiching aan het einde hunner rede door de toehoorders voor het volbrachte werk worden gehuldigd, zoo ook uitte zich hier de goedkeuring der menigte op eene wijze, die, wanneer de heiligheid der plaats dit niet belet had, zelfs ligtelijk tot een daverend handgeklap zou zijn

overgeslagen. De *kleine kanselredenaars* of predikers, zoo als ze te Rome genoemd worden, wisselen elkander, het geheele octaaf door, van 's ochtends tien tot 's namiddags drie ure, onophoudelijk af, en altijd is de schaar van toehoorders talloos groot. Ik weet niet, hoe onze christenwijsgereen over dit gebruik denken; doch, wat mij betreft, zoo meen ik, dat, behalve het zeer prijslijk genoeg, hetgeen daardoor aan de kinderen verschaft wordt, er ook nog, daarenboven, veel nut uit voortvloeijen kan. De kinderpredikaties van *Ara-Coeli* houden immers de gedachte aan het wonder van Bethlehem in de huisgezinnen langen tijd levendig bezig, en wekken in den geest der familie menig edel denkbeeld en in de gemoederen menige deugd vruchtbaar op. Om het voorregt te kunnen genieten van den *Santo Bambino* te mogen lofprediken, moet het kind zich een jaar lang goed gedragen hebben, en ditzelfde behoort ook het geval te zijn met de oudere broeders en zusters, die de kleinen daarbij vergezellen. Voor wie weten, wat een kind is, zal het niet noodig zijn, om uit te leggen, wat men met zulk eene belofte bij de jeugd kan te weeg brengen. Ook ik bragt er een knaapje van zeven jaren aan de hand heen. « *Ja, ik zou (zeide het kind) wel door het vuur heenloopen, om de kleine predikers te hooren.* »

Dien dag evenwel was het niet door het vuur, maar wel door stroomen van water, dat men had heen te worstelen, zoodanig regende het! Desnietteenstaande wemelde het langs de kapitoolltrappen gestadig van tallooze kerkgangers, en was *Ara-Coeli* van voor tot achter met toehoorders digt bezet. En, wanneer ik nu rondom mij al die vrolijke aangezigtengade sloeg, in de daad, dan kon ik onmogelijk bepalen, wie méér genot had, de kinderschaar, die, zelve naauw de wieg vergeten, daar den lof kwam verkondigen van het Kind Jesus

in zijne krebbe; of de vader — soms de reeds grijze grootvader — die, nu en dan, onder de roerende rede van het kind zijner liefde, een vreugdetraan uit de oogen wischte, of den kleinen redenaar met verrukking toelachte, totdat hij zoo straks dat lieve meisje of dien aanvalligen knaap aan het verteederd harte drukken mogt. Wij, filosofen en voorvechters van den gekuischten smaak, wij hebben al die gebruiken uit den goeden ouden tijd van roerenden eenvoud en levendig geloof afgeschapt en verbannen, in den waan, dat wij zodoende ons wonderwél uitsloofden. Intusschen zou het te bezien staan, of wij langs dien weg er niet veeleer regt goed in geslaagd zijn, om het godsdienstig gevoel aanmerkelijk te verkoelen, dor en stug te maken, en de godsdienst-zelve volstrekt niet eerbiedwaardiger of beminlijker te doen zijn. Hoe 't zij, laat ons tenminste billijk genoeg wezen, om geene gebruiken, die elders in zwang zijn, te veroordeelen, enkel dáárom, dewijl zij voor onze nationale vooroordeelen iets aanstootlijks hebben.

27 December.

De berg Cœlius. — Een huis der oude Romeinen. — Kerk en klooster van den H. Andreas. — Het *Triclinium* der armen. — Herinneringen. — De HH. Joannes en Paulus. — De Passionisten. — Villa Mattei. — Kazernen der vreemde soldaten. — De kerk van Navicella. — De H. Philippus Nerëus. — Huis van de H. Cyriaca. — Zwaardvechtersschool. — Grootc slagterij. — Kerk der vier gekroonde Heiligen. — De ronde Stephanuskerk. — Schilderwerk. — Forum van Trajanus.

Van de zeven heuvels, waarop Rome rust, bleven er ons nog twee te bestuderen overig: de Cœlius en de Aventijn. Onder Konstantijns praalboog doorgaande, kwamen wij langs den Zegeweg, vroegtijdig reeds, bij den voet van den Cœ-

lius aan. Deze heuvel of berg is de langste en onregelmatigste van allen. Aanvankelijk droeg hij den naam van *mons Querquetulanus* (eikenberg), uithoofde van het eikenwoud, dat er op stond; doch, onder Tarquinius den Oude, werd er de naam van *Cœlius* aan gegeven, ter herinnering aan *Cœlius Vibenna*, hopman der Etruskers, die den Romeinen te hulp gekomen was. Zichier eene beknopte opgave van de oude monumenten, die er gestaan hebben.

Vooreerst het huis van Mamurra. Deze, te Formium geboren, romeinsche ridder werd prefect of opziener over de werklieden (*præfectus fabrorum*) van Julius Cesar, in Gallië, welk ambt hem, even als zooveel anderen, een aanzienlijk vermogen bezorgde, waarvan hij op de weelderigste wijze gebruik maakte, vooral tot het aanleggen van prachtige gebouwen, en waaronder een uitstekend fraai huis op den berg *Cœlius* behoorde. Plinius zegt, « dat Mamurra de eerste Romein was, die geheel zijne woning met marmer als overdekte; geen enkele kolom in zijne veelvuldige galerijen, die niet uit marmer van *Carysta* of van *Luna* gebeiteld was 1). » Doch waarom zou ik hier alleen, als bij uitzondering, van Mamurra's huis gewag maken, daar Rome toch zoovele prachtige woningen telde? Bijvoorbeeld die vooral van Pompejus 2), van *Cajus Aquilius*, van *Quintus Catulus*, den verwinnaar der *Kimbren*, van den redenaar *Crassus*, later door *Cicero* aangekocht 3); van *Scaurus* 4), van *Lepidus* 5) en nog meer andere.

1) *Primum Romæ parietes crusta marmoris operuisse totius domus suæ in Cælio monte, Cornelius Nepos tradidit, Mamurram Formiis natum, equitem romanum, præfectum fabrorum C. Cæsaris in Gallia..... Namque adjecit idem Nepos cum primum totis ædibus nullam nisi e marmore columnam habuisse, omnes solidas e Carystio, aut Lunensi.*

Plin., lib. XXXVI.

2) *Patereul.*, II, 77.

4) *Plin.*, XVII, 1.

3) *Cic.*, *pro domo*, 24, 44.

5) *Id.*, XXXVI, 6.

Wat daarvan ook zij, zooveel is zeker, dat het huis van Mamurra ons een zeer duidelijk denkbeeld van eene ro-meinsche woning geven kan. Tusschen de straat en den voor-gevel van het gebouw lag eene plaats, de *Area* of het *Vestibulum* genoemd, en dáártoe bestemd, dat zij, die 's ochtends den heer des huizes hunne opwachting kwamen maken, niet verplicht zouden zijn, om aan den openbaren weg te blijven staan. Te midden dier plaats stond gewoonlijk een bronzen standbeeld, den eigenaar der woning voorstellende 1). Door den grooten ingang, van dubbele, in 't koper beslagen deuren voorzien en met *bullæ* of groote nagels, verguld van koppen 2), versierd, kwam men in het *Prothyrum*, zijnde de doorloop tusschen de buiten- en binnenpoort 3); regs en links waren de *cellæ*, het verblijf van den portier en van den hond 4). Deze portier, *ostiarius*, was een ongelukkige slaaf, die, even als de huishond, aan een stevige ketting geklonken was 5). De achterzijde van het *Prothyrum* grensde, door middel der binnenpoort, aan eene ruime, vierkante plaats, door marmeren kolommen omringd, die eene galerij vormden: dat was het *Atrium* 6). *Cavædia* werden de galerijen genoemd, die vóór het huis-zelf gelegen waren; de ruimte van het voorplein heette het *Impluvium*, en de daar midden in staande marmeren kom het *Compluvium*, dewijl in huizen, die geen welwater hadden, de regen uit de *Cavædia* in die kom werd afgeleid en opgegaard 7). Deze overdekte

1) Macrob., *Satur.* VI, 8. — Tacit., *Annal.*, XI, 35.

2) Cic. *in Verr.*, IV, 56. — Plaut., *Asin.* II, 4; V, 20.

3) Macrob., *Satur.* II, 13.

4) Petron., 28.

5) *Id.*, 64.

6) Festus, v. *Atrium*.

7) Plin., XIX, 1. — Varron., L. I., IV, p. 38. — Mazois, *Ruines de Pompéi*, t. II, p. 35.

galerijen, onmiddelijk tegen het huis aangebouwd, gaven overigens aan de bewoners de gunstige gelegenheid, om steeds rondom hunne woning in de schaduw te kunnen wandelen; terwijl de marmeren waterkom met hare springfonteynen, te midden van het voorplein geplaatst, niet weinig tot de verkoeling en verfrissching der lucht meêwerkte. En zoo gingen hier nut en weelde naauw gepaard; immers, die galerijen waren tevens met frescoschilderwerk en marmeren en bronzen standbeelden rijk versierd 1); het *Impluvium* was met een purperen gordijn overdekt, om ook daaronder eene beschutting te kunnen vinden tegen de verzengende stralen der zon 2).

Drie vertrekken lagen tegen het *Atrium* aan. Het middelste, *Tablinum* geheeten, bevatte de familie-archiven; in de twee andere, links en regts gelegen, en *Alæ* (vleugels) genaamd, waren de afbeeldsels van het voorgeslacht des bewoners geplaatst. Elke afbeelding stond afzonderlijk in eene nis, *Armarium* (het fransche *armoire*, kas) geheeten. Een opschrift, in het voetstuk gebeiteld, duidde de titels, de waardigheden en schoone daden van hem aan, die daar in het *Armarium* stond afgebeeld 3). Overal vindt men bij de Romeinen de sporen eener innige vereering van het vaderlijk gezag, en men mag aannemen, dat het ware geheim der romeinsche magt in den familieband gelegen was.

Rond het *Atrium* bevonden zich de *Triclinia*, of feest-salons, waarin men ruimschoots gelegenheid vindt, om het sybaritismus, de tot de meest-verfijnde wulpschheid opgevoerde weelde der Romeinen, in alle bijzonderheden, te leeren ken-

1) Vitr., VII, 2.

2) Plin., XXXV, 5.

3) Tit. Liv. X, 7; XXX, 45. — Tacit., *Annal.* XIV, 17. etc.

nen. Vooreerst wisselden de *Triclinia* naar gelang van het jaargetijde, zoowel ten opzichte van de ligging als van het aantal, af 1): daar waren er voor 's winters, in 't westen, voor lente en herfst in het oosten, en voor den zomer in het noorden gelegen 2). Elk dezer vertrekken had een bijzonderen naam, zoo als het *Triclinium* van Apollo, dat van Mars enz. In de winter-*triclinia* waren de ligplaatsen (kanape's, sofa's of rustbanken) met goud en elpenbeen 3), en in de lente- en herfst-*triclinia* met zilver en schildpad ingelegd 4); in de zomer-*triclinia* waren ze van ahorn- en ceder- of citroenhout, met een zilveren bandwerk ingevat en allersierlijkst afgezet 5). De matrassen of kussens, die op deze rustbanken lagen, waren met de fijnste wol, door de Gallen geleverd, en met de vederen of het dons van zwanen, gevuld. De zijden of purperen kussensloopen onderscheidden zich door kostbaar borduursel, in allerlei kleuren, of door daarop geschilderde jagt-tafereelen, met alles, wat hiertoe behoort. Die overtrekken liet men uit Babylonië komen, en soms kostte één-enkel tot honderd-duizend sestertiën toe, dát wil zeggen ongeveer tachtig duizend (77,744,65.) guldens 6). Overigens waren de *Triclinia* met kolommen van marmer of van albast versierd, de vloeren met mosaïkwerk ingelegd, de wanden met ooster-sche stoffen bekleed, en voorts met kostbare standbeelden opgeluisterd, die bij de avondpartijen tot kandelabers gebezigd werden. Boven den feestdich waren gordijnen, in den vorm

1) Vitr., lib. L, VII, p. 90.

2) *Id.*, VI, 7.

3) Plaut., *Stich.* II, 2, v. 53.

4) Varr., lib. L, VIII, p. 110.

5) Plin., XXXIII, 11.

6) Plin., VIII, 48. — Cic., *Tuscul.* III, 19. — Mart., XIV, 161; *id.*, III, 40.

van een legertent, aan de zoldering uitgespannen, om de tafel en de gasten beiden te vrijwaren van stof 1).

En, in de daad, de tafels deden in pracht noch in verscheidenheid voor de rustbanken der *Triclinia* onder 2). Zij rustten op één-enkelen voet of kolom van zilver, van elpenbeen, van brons of van de zeldzaamste houtsoorten, en muntten daarenboven ook nog door wonderschoon beeldhouwwerk uit 3). De meest-gezochte waren van ceder- of citroenhout, een boom, die in Mauritanië wast 4). De eerste van dien aard te Rome was van den *zedigen* Cicero; hij gaf er een miljoen sestertiën voor (100-duizend guldens). Asinius Gallus kocht er eene voor elfmaal-honderd-duizend sestertiën, dat is voor over de 100 en tien duizend guldens. Bij den dood van den koning Juba werden er twee van die soort verkocht, de eene voor twaalf-maal-honderd-duizend sestertiën (120-duizend guldens), de andere voor iets minder. In de familie Cethegus was er een bij overerving bewaard gebleven ceder- of citroenboom, die veertien-maal-honderd-duizend sestertiën, bij de 150-duizend guldens, gekost had 5). Voor zulke sommen had men, ik wil niet zeggen, vrij wat armen kunnen verzorgen, want de Romeinen hielden zich daarmee niet veel op; maar toch eene belangrijke bezitting in vaste goederen kunnen aankopen. De *Triclinia* grensden aan twee buiten het *Atrium* gelegen gebouwen, te weten links aan de keukens, de *Carceres* en de *Equilia*, de koetshuizen en stallingen; regts aan de *Pistrina*, of broodbakkerij, waar tevens de slaven hun verblijf hielden.

1) Plin., XXXVI, 23. — V. Max., IX, 15. — Lucret., II, v. 24. — Serv. in *Aeneid.*, I, v. 701.

2) *Rome au siècle d'Auguste*, t. 1, p. 137.

3) Juv., *Sat.* 11, v. 122.

4) Plin., XIII, 15.

5) Plin., XIII, 15, 16.

Al het vermeldde behoorde tot de voor gewone bezoekers toegangelijke appartementen; doch een ander gedeelte van het huis werd alleen door bepaald genoodigden betreden 1). Men giug daarheen door twee portalen of gangen, *fauces* genaamd, die ter wederzijde van het *Tablinum* aangebouwd waren, en naar het *Peristilium* geleidden. Deze galerij, langer dan breed, en door kolommen geschraagd, kwam met den vorm van het *Atrium* overeen, maar was veel prachtiger en keuriger ingerigt. Voor iedere kolom was een standbeeld geplaatst, en tusschen de zuilenrij stonden marmeren bewaarbakken met de schoonste bloemen er in: fonteinwerken, marmeren tafels en rijk ingelegde zolderingen werkten niet weinig tot de betooverende schoonheid dezer lustverblijven mede 2). Aan het einde van het *Peristilium* lagen de vertrekken der vrouwen, *Oeci* genaamd 3). Het zal wel niet noodig zijn, te zeggen, dat purper, zijde en kostbare gesteenten deze appartementen, niet minder dan al de overige, in allen deele tot echte lust- en prachtzetels maakten. Vervolgens kreeg men de *Bibliotheek*, met de *Exedra*, eene groote galerij, waar de geleerden ontvangen werden; voorts de *Basilica*, de salon van het paleis; de *Badplaatsen*, het *Sphaeristerium*, of de kaatsbaan, de *Aleatoria*, kleine vertrekken, waar men zich met rustige spelen vermaakte; verder de *Cubicula*, slaap- en werkkamers, met rustbanken van het kostbaarste hout, en donzen kussens in rijke zijden sloopen, waarop men lag te lezen of te schrijven, terwijl de eigenlijke slaaplegers met spreijen van mollenvachten waren ge-

1) Vitr., VI, 8.

2) Vitr., VI, 8. — Id., Id., 4, III, 1. — Cic. in *Verr.*, I, 19.
— Vitr., IV, 4. — Festus, v. *Plutei*, etc.

3) Vitr., VI, 5.

dekt 1); dan nog het *Sacrarium*, een kleine bidkapel, die nagenoeg in alle groote huizen gevonden werd; eindelijk, het *Solarium*, een prachtig plat, dat over het geheele gebouw heen liep, en tot wandelplaats diende 2).

Ziedaar hoe de huizen der rijke Romeinen er uit zagen. Wel verre echter, dat dit prachtig beeld van 't verleden in staat zou zijn, tenminste mij, een oogenblik te bekoren, vervult het, in tegendeel, geest en hart met droefheid, bij de overweging, hoe diep de mensch is weggezonden, die enkel in het stoflijke, in de lusten des levens, zijn heil zoekt, en om daaraan te kunnen voldoen, om zijne zinlijkheid bot te vieren, voor geen gruwel, hoegenaamd, zelfs niet voor den moord of de verdrukking van miljoenen zijner natuurgenootten terugdeinst. Hoe vrolijk waren wij daarom dan ook niet te moede, toen wij de sombere gordijnen wederom voor het verledene digtschoven, en het kalme klooster van den H. Andreas binnentraden, ter plaatse-zelve gelegen, waar eenmaal het huis van Mamurra stond.

Een der doorluchtigste namen, welke de geschiedenis in hare gedenkrollen heeft opgeteekend, is in eeuwigdurende herinnering aan dit stil verblijf van wetenschap en deugd verbonden: de H. Gregorius de Groote blonk hier, namelijk, door rijkdom van geest, door kracht van taal, en door heiligheid van leven schitterend uit. Hij stamde van het oude geslacht Anicia af, en toen hem de waardigheid van diaken der kerk van Rome werd opgedragen, herschiep hij het voorouderlijk huis, op den *Clivus Scauri* gelegen, in een klooster, waarvan hij-zelf abt is geweest 3). Hij was het, die, op zekeren dag, over het Forum komende, bij het zien van

1) Plin., VIII, 58.

2) Vitr., VI, 8. — Plin., II, *epist.* 17.

3) S. Greg., lib. VII, ep. 13.

de daar te koop gestelde schoone slaven, uitriep: « Hoe jammer, dat zulke fraaije schepselen de knechten des duivels moeten zijn! » En van dien zelfden oogenblik is de bekeering van Engeland in zijnen geest besloten, terwijl Augustinus, de abt van het klooster van den H. Andreas, weldra door paus Gregorius met de zending derwaarts staat te worden belast. Gij, zonen van Albion, die de eeuwige stad zoo gestadig doorwandelt, verzuimt gij vooral niet, hier, te dezer plaatse, een bezoek te gaan afleggen: gij zult daar de wieg en bakermat van uw geloof en het aanvangspunt zien dier vele eeuwen van zedelijken vooruitgang en roem, waaraan uw vaderland, te regt, den schoonen titel van het « *Eiland der Heiligen* » te danken had. In dit klooster leefden de H. Augustinus, apostel van Grootbritannienje; de H. Laurentius, aartsbisschop van Canterbury; de H. Mellitus, bisschop van Londen en daarna primaat van Engeland; de H. Petrus, abt van Canterbury, en nog vele andere grondleggers der britsche beschaving. Ook Gregorius XVI., driewerf eerwaardig èn door de krone des ouderdoms, èn door zijne grondige wetenschap, èn door zijne apostolische onwrikbaarheid van karakter, bewoonde deze kloostermuren, in wier schaduw God hem kwam zoeken, om plaats te nemen op den Stoel van Petrus, waar geheel de christenheid hem, jaren lang, evenzeer innig heeft bewonderd als diep vereerd.

Daar, waar Mamurra, de uit het niet gerezen romeinsche ridder, op eiderdons sloop, hebben wij den steen gezien, waarop Gregorius, de zoon van een senatorsgeslacht, het hoofd ter ruste vlijde. Niet verre vandaar bevindt zich de predikstoel, vanwaar de welsprekende opperherder zijne onschatbare homiliën tot het christenvolk rigtte, alsmede zijn geprivilegieerd altaar voor de overledenen. Bij de kerk staat het kleine heiligdom, *Triclinium pauperum* geheeten, waar de H. paus

dagelijks in persoon twaalf armen spijsde; de marmeren tafel, die daartoe door hem gebezigd werd, is nog bewaard gebleven. Op de wanden dezer kapel ziet men een fraai frescoschilderwerk, het mirakel voorstellende, hoe de Zaligmaker, op zekeren dag, den heiligen opperpriester aan zijnen liefdedisch verscheen, en onder de twaalf armen, als te midden zijner apostelen, plaats nam. De naast-aan gelegen kapel is aan de H. Sylvia, moeder van den H. Gregorius, gewijd. Het schoonste sieraad dezer kapel is een gedenkschrift, in marmer aan den muur bevestigd, en meldende, dat de H. paus een groot aantal olijflanten ten geschenke bestemde voor Sint-Pieter, teneinde de olie daarvan te doen strekken, om te branden vóór des apostels graf. En wil men nu weten, hoe die edele telg van een aloud-aanzienlijk geslacht leefde, die kloosterling, zoo weldadig jegens zijne natuurgenooten? Hoor, wat een oud opschrift, vroeger, op den Aventijnschen berg, in de kerk van den H. Saba geplaatst, ons dienaangaande mededeelt: « Hier was het verblijf der H. Sylvia, moeder van den H. Gregorius-den-Groote, wien zij dagelijks van hieruit naar het klooster van den H. Andreas, een klein napje met linzen: *una scodella di lenticchie* zond, om zich daarmee te spijzen 1). »

Het plein, dat voor de kerk van den H. Gregorius ligt, overgaande, begaven wij ons opwaarts naar die van de HH. Joannes en Paulus. Het eerste voorwerp, dat daar de aandacht tot zich trekt, is een hooge toren, waarvan het onderste gedeelte, uit groote bloksteen zamengesteld, nopens zijne oud-romeinsche herkomst geen oogenblik twijfel overlaat. Men houdt het er voor, dat dit bouwwerk een overblijfsel is van de *Curia Hostilia*, een paleis, te dezer plaatse, door Tullus Hostilius gesticht, nadat hij het kamp der Albanezen derwaarts had overgebracht. Deze toren dient

1) Mazzol., t. VI, p. 267.

thans tot klokkenhuis voor het klooster der Passionisten, welks uitstekend-vrome en ijverige bewoners degenen, die hen bezoeken, met eene hartlijkheid ontvangen, waarvan het moeilijk is, een juist denkbeeld te geven. Zij dragen een zwarte toog, met een in 't wit geborduurde doornekroon op de borst. Behalve met de gewone diensten, aan het gewijde ambt verbonden, houden zij zich ook nog bezig met buitenlandsche missiën, ter verbreiding van het geloof; zoo zijn de nieuwe, hedendaagsche apostelen van Engeland uit hun klooster afgevaardigd; en dus dan vlocit, stellig zeker op des H. Gregorius gebed, thans wederom van den berg-Cœlius over Grootbrittanje het hemellicht der eeuwige waarheid, ter vernietiging der dwaling zegenend uit, gelijk weleer datzelfde licht vandaar over Albion nederdaalde, om het te onttrekken aan de gruwbre duisternis van een barbaarschen nacht.

Door een der kloosterbroeders met een fakkel voorafgegaan, bezochten wij de uitgestrekte hollen, die vroeger, als *Vivarium*, tot bewaarplaats dienden voor het roofgedierte, dat in het amphitheater bij de schouwspelen gebezigd werd. Een wijde kom van het helderste water voorzag in het drinken der dieren, wier voedsel hun door in het gewelf aangebrachte openingen, of luchtgaten, toegeworpen werd; terwijl zij langs onderaardsche galerijen, die in de wanden van het gebergte uitgegraven waren, naar de *Carceres* van het Colosseum gebracht werden. Geheel van achter in dit somber verblijf heeft men een breed en diep neêrstreamend water, waardoor, zoo men beweert, een der vergaërbakken, die, bij gelegenheid van scheepsgevechten, dienen moesten, altijd van genoegzaam water behoorlijk was voorzien. Boven deze geduchte spelonken bevonden zich de kerkers, voor de christenen en boosdoeners bestemd, in wier dood zich het volk moest vermaken. Wat men op het aanschouwen bij fakkellicht

van zulk een tooneel gewaar wordt, zal ik niet trachten te beschrijven; alleen zal ik hier herhalen, dat het geloof zich daar zeer verlevendigt, en men er zonder moeite aan alles kan gelooven, wat de geschiedenis ten aanzien van het oude Rome gruwlijks heeft geboekt.

Maar waarom, zal men vragen, draagt het klooster en de kerk der Passionisten den naam van de *HH. Joannes en Paulus*? In de IV. eeuw hielden twee aanzienlijke Romeinen hier hun verblijf; zij dienden als officieren in de gelederen van Julianus den afvallige, die hen trachtte te bewegen, om, even als hij, tot het godendom terug te keeren; doch de dappere krijgslieden onder des Verlossers zegevaan, lang reeds vóórdat zij des keizers standaard volgden, bragten zich het schitterend voorbeeld van het thebaansche legioen te binnen, en zoo dan antwoordden de beide broeders, dat hun degen en hun leven den keizer toebehoorden, maar dat hunne ziel en hun geloof toebehoorden aan God. Toen de onwaardige telg van Konstantijn de hoop moest opgeven, om hen te zullen kunnen bekeeren, deed hij beiden heimelijk in hun huis ombrengen. Bij het binnentreden der hun ter eere opgerigte kerk, ziet men, regts, eene breede marmer-tafel, door een hekwerk omgeven: dáár werden zij vermoord. Geen katholieke pelgrim, die zich niet, van ganscher harte, hier, op dit onsterfelijk tooneel van een onverganklijke zege voor God zal verootmoedigen, als hij de volgende woorden van het inschrift leest:

LOCUS MARTYRII
SS. JOANNIS ET PAULI
IN AEDIBUS PROPRIIS.

« Martelplaats van de HH. Joannes en Paulus, in hun eigen huis. »

Voorts, eenige schreden verder gaande, brengt men hulde

aan God, die groot is in zijne heiligen, wanneer zich daar, namelijk, onder het hoogaltaar, eene lijkvaas van porfier aan het oog vertoont, die het stoflijk overschot der beide christenheden bevat. In de nabijheid van het klooster der Passionisten bevindt zich de Villa Mattei, eene der bekoorlijkste lustplaatsen van Rome. Hare oudheden van allerlei aard verdienen de aandacht van den reiziger, die verzekerd kan zijn van daar uitnemend goed ontvangen te zullen worden.

Onze wandeling naar de zijde van Sint-Jan-van-Lateraan voortzettende, kwamen wij aan dat gedeelte van den Coelius, waar weleer de vreemde krijgslieden gehuisvest waren, *Castra peregrina*. Verscheiden, hier gevonden inschriften vestigen de aandacht der geleerden op de plaats, waar deze in de geschiedenis zoo vermaarde kazernen stonden. Ik zal er slechts twee aanhalen, waarvan het tweede, eenigzins verminkte, in het museum van het romeinsch Collegie (*Collegio romano*) bewaard wordt:

COCCEIVS
PATRVINVS
PRINC.
PEREGRI
NORVM.

« Coccejus Patruinus, bevelhebber der vreemde troepen. »

GENIO SANCTO
CASTRORVM
PEREGRINORVM
VR. ALEXANDER
ANALICLARIVS
VOD PEREGRE
ONSTITVTVS VOVIT
EDIL. CASTRORVM
M. LIBENS SOLVIT.

« Alexander Analiclarius, bevelhebber van dit kamp, heeft, naar behooren en met vreugde, aan den beschermgeest van de legerplaats der vreemde troepen de belofte vervuld, welke hij in een ver afgelegene oord gedaan had. »

Hier is het dus, dat de Romeinen de zoogenaamde « Barbaren », ter hulpe van het Rijk ingeroepen, huisvestten. Daaronder behoorde, in de eerste plaats, de vlaamsche ruitery, die de lijfwacht van Augustus uitmaakte 1); vervolgens de germaansche soldaten, Caligula's janitsaren 2); voorts de illyrische troepen, voor Galba's leger aangeworven, en die zich te Rome bevonden in den oogenblik-zelfen, toen de keizer vermoord werd 3); eindelijk, de armenische cohorten, de lijfwacht van Konstantijn. Hier eindigde de koning Conodomarius, een van de laatste verdedigers der germaansche vrijheid, door Julianus den afvallige gevangen genomen, moedig en roemvol het leven 4).

Op diezelfde, eenmaal zoo onstuimige plek, vindt men thans de vreedzame kerk der H. Maria *della Navicella*, dus genaamd naar het klein antiek scheepje, *navicella*, dat daar gevonden werd, en waarvan eene kopij, op last van Leo X., vóór de kerk-zelve geplaatst is. Dat scheepje was waarschijnlijk eene offergave (*ex voto*), door den een of anderen zeeofficier opgedragen aan *Jupiter redux*, wiens tempel op dat gedeelte van den Cœlius stond, en die door de soldaten om een gelukkigen terugtocht aangeroepen werd 5). De prachtige mosaïk van dit heiligdom, schitterende van goud en lazuur, behoort stellig tot den tijd van den H. paus

1) Dion., lib. LIII.

2) Suet., 38.

3) Tacit., *Hist.*, lib. I.

4) Amm. Marc., lib. XVI.

5) Nard., *Rom. ant.*, p. 85.

Pascalis I. Men ziet er den opperherder, die de Koningin des Hemels den regtervoet kust, en den zegen van het Kind-Jesus ontvangt. De Verlosser is staande voorgesteld in den schoot zijner godlijke moeder, wier beeldtenis hier, even als in *Santa-Maria-Maggiore*, door de verhevenheid van voorstelling, duidelijk te kennen geeft, in hoe hooge schatting de gezegende boven alle vrouwen, van de vroegste tijden af aan, bij de geloovigen stond. Wij mogen niet verzuimen, hier op te teekenen, dat de apostel van Rome, de H. Philippus Nereus, al wandelende, zijne leerlingen en jonge boetelingen dikwerf naar *Santa-Maria-della-Navicella* heenbragt, en dat de beminlijke grijsaard zich, niet verre van deze kerk, met hen gewoonlijk, om uit te rusten, eenige oogenblikken in onschuldig vermaak ophield. Dit gedeelte van den heuvel was mede getuige van een ander voorval, welks herinnering den christenreiziger steeds dierbaar blijven zal; hier, namelijk, was het, dat Rome's onsterflijke aartsdiaken, de H. Laurentius, in het huis der H. Cyriaca, de schatten der kerk onder de armen verdeelde, daags voor zijne vreeslijke marteling 1).

Wanneer men den berg Coelius bezoekt, zoo levert bijna elke schrede eene of andere belangrijke herinnering op, of wel een of ander monument, dat ons van de ongewijde tot de gewijde geschiedenis overbrengt. Zóó toch hield ons de *Navicella* bezig, en nu weder is het de *Ludus matutinus*, die onze aandacht tot zich trekt; wij bedoelen de zwaardvechters- of sehermschool, waar de Romeinen de kunstvaardigheid leerden opdoen, om de een den ander van kant te maken, en welk gebouw naast de groote slagterij, het *Macellum magnum*, geplaatst was. Van beide, voor het oude wreede en wellustige Rome zoo hoogst belangrijke inrigtingen is

1) Mazzol., t. V, p. 329.

thans niets meer dan de naam overig, hetgeen mede het geval is, met het kamp der *vijf nachtcohorten*, door Augustus aangesteld, om 's nachts voor de veiligheid der burgerij te waken, en hulp te verleenen in geval van brand. In beide opzigten bewezen zij groote dienst, want Rome was, gedurig aan, met allerlei gaauwdieven overvuld, en, in weêrwil dat er geene schoorsteenen waren, stond de stad, meer dan zulks in onze steden het geval is, aan brandgevaar bloot 1). Te midden nu van al deze bouwvallen eener ten onder gegane wereld verheft zich een christelijk monument; want, even als op de smalle kruin van het Capitolium, zoo ook op het breede plat van den Coelius heeft het Evangelie zijne zegetrofeën geplant: hier is het de beroemde kerk der *vier gekroonde Heiligen*, uit het bloed en de tranen der eerste geloovigen opgerezen. Door paus Honorius I. hersteld, werd zij door den H. Leo IV. met een schat van allermerkwaardigste reliquiën begiftigd. Vier urnen, twee van porfier, eene van serpentijnsch marmer en eene van brons, zijn onder het hoogaltaar geplaatst, en bevatten de asch van negen martelaren.

Severus, Severianus, Carpophorus en Victorinus waren broeders, die, door Diocletianus gelast, om aan de Goden te offeren, hunne weigering met vreeslijke folteringën hebben geboet, en zodoende den martelaarspalm mogten verwerven. Hunne lichamen, aan de honden ten prooi geworpen, werden door deze dieren ongeschonden gelaten, en door hunne geloofsbroeders in stilte begraven aan den weg van Ostia, op drie mijlen afstands van Rome, doch later herwaarts overgebracht, ter plaatse, waar de katholieke wereld huu thans hare hulde brengt. Doch zij werden niet alléén

1) Over de *Camini* (Cheminées) der Ouden zie de *Dissert. de Maffei* in het *Recueil de Calogera*, t. 47.

overgevoerd; vijf hunner dappere strijdgenooten, naast hen begraven, mogten de eere deelen van hunne zegepraal. Claudius, Nicostratus, Symphronius, Castorius en Simplicius, beroemde beeldhouwers, waren door den dwingeland gelast, om afgodenbeelden te beitelen. « Hoe kan een kunstenaar het werk zijner handen aanbidden, of het anderen ter aanbedding overgeven? » zoo luidde hun antwoord, maar dat met den dood werd gestraft. Na in een duisteren kerker geworpen en aan langdurige en afgrijsselijke folteringën onderworpen te zijn geworden, werden de edele martelaars in looden kisten gesloten en zoo in den Tiber neêrgelaten. Doch, onder de menigte, die aan den oever het vreeslijk schouwspel gade sloeg, bevonden zich ook christenen, die later het gunstig oogenblik waarnamen, om hunne lijken ter plaatse, waar die gezonken waren, uit het water op te halen, en ze vervolgens te begraven 1). Christen-kunstenaars, die Rome bezoekt, verzuimt niet, hun gebeente uwe hulde te gaan brengen; gelooft mij, van de asch der martelaren gaat eene kracht uit, die het harte zuivert, en eene heilige vlam, die den fakkel van den genie ontsteekt.

Tot het voleindigen van onzen pelgrimstogt op den Coelius bleef ons nog eene laatste halte, en die wel niet van de minst belangrijke was, overig. In de nabijheid, namelijk, der *Navicella*, bevindt zich de monumentale kerk van den H. Stephanus, in *ronden* vorm gebouwd. Naar het oordeel van sommige oudheidkundigen, was dit heidensche bouwwerk aanvankelijk een tempel van den *vreemden Jupiter*, van Bacchus of van Claudius; volgens anderen was het een arsenaal of wel eene badzaal 2). Doch, hoe dit ook zij, in het

1) Mazzol., t. VI, p. 293.

2) Nard., p. 86.

jaar 468 werd het tot eene kerk ingerigt, welke de H. paus Simplicianus aan Stephanus, den eersten martelaar, heeft toegewijd, en wier geheiligde wanden het welsprekend woord weerklaatsen, dáár door den H. Gregorius den Groote gesproken. De zetel van dien paus staat aan de regterzijde, dicht bij den ingang geplaatst. Deze *rotonde* heeft twee cirkelgangen, met een antieken koepel er op, die door acht-en-vijftig kolommen wordt geschraagd. Doch dat alles verdwijnt in 't duister voor een andere soort van versiersel, op welks bezit geene kerk ter wereld bogen kan: op deze oorspronkelijk heidensche muren, namelijk, is *de bloedige geschiedenis des christendoms* in groote trekken geboekt. Elders vinden wij eenige verstrooide bladzijden uit de gedenkschriften der in 't martelperk strijdende Kerk, hier zijn ze volledig; elders zijn het enkele bulletins van den geleverden heldenslag, hier ligt geheel de kampplaats bloot voor 't oog. Boven de strijdgelederen uit van de roemrijke legermagt, ziet men daar den Koning en de Koningin der Martelaren, Jesus en Maria, den een stervend op Kalvarië aan het kruis, de andere met het zeventvoudig zwaard der smarte in haren boezem; en nu voorts van af den Bethlehemschen kindermoord, tot op den vrede der Kerk, zijn hier in 't ronde al de folteringen, den bloedgetuigen van het Evangelie, om Jesus wille, aangedaan, in *fresco* behandeld, op de muren voorgesteld. Werwaarts het oog zich ook wenden moge, overal ziet het niet anders dan pijnbanken, bijlen, marteltangen, folterhaken, brandstapels, galg en rad, ketels met kokenden olie, verminkte ledematen, verbrijzelde lichamen, bloed, grimmige beulen en weerlooze slagtoffers, maar kalm en opgeruimd van blik; men kan zeggen, dat dit tafereel vervaarlijk schoon is! Afgrijzen, mededoogen, geloof, liefde en ootmoed, met een woord, niet één-éénige edele gewaarwording, of zij spreekt hier elken

christen luide in de ziel; geen enkele snaar in het christlijk gemoed, die op dat gezigt niet innig wordt geroerd.

De tijd was snel vervlogen, en wij spoedden ons alzoo, door het kwartier der *Termini*, naar het middelpunt der stad terug. Onderwege bezochten wij, in 't voorbijgaan, nog even het *Forum* van Trajanus. Dit prachtig plein, waar men thans niets anders meer ziet dan brokken van reusachtige kolommen en enkele half-verbrijzelde voetstukken, was een der pronksieraden van het oude Rome, en besloeg tweeduzend voet in de lengte en zeshonderd-vijftig in de breedte. Granietzuilen schraagden de galerijen, wier kroonlijsten, bogen en gewelven, even als de talrijke standbeelden, die er boven op stonden, van brons gegoten waren. Het schoonste versiersel van dit *Forum* was evenwel de zuil van Trajanus, met het standbeeld des keizers er boven op geplaatst. Zij is van marmer, 152 voet hoog en van onder af tot aan den top toe met bas-reliefs overdekt, die 2500 figuren opleveren, waardoor de overwinningen van Trajanus op de Daciërs en hunnen koning Decebalus worden voorgesteld. Het opschrift legt eene hoogst-merkwaardige getuigenis af van den volhardenden ondernemingsgeest der Romeinen, zelfs in het ten uitvoer leggen van dwaasheden, zoo deze slechts hunnen hoogmoed streelden. Teneinde, namelijk, het *Forum* te vergrooten en den bodem overal gelijk te maken, moest men den grond weggraven, en wel ter hoogte van de zuil-zelve! Die ontzettende arbeid, gevoegd bij den luister van het *Forum*, deed Ammianus Marcellinus zeggen, dat het niet wenschlijk zou wezen, zulk een werk nog eens te hervatten 1). Ziehier het bedoelde opschrift:

1) Cum ad Trajani forum venisset (Constantinus), singularem sub omni cœlo structuram, ut opinamur, etiam numinum assertione mi-

SENATVS. POPVLVSQVE. ROMANVS.

IMP. CÆS. DIVI. NERVÆ. F. TRAIANO. AVG. GERMA
NICO. DACICO. PONT. MAX. TRIB. POP. XII. COS. XI. PP.

AD DECLARANDVM. QVANTÆ. ALTITVDINIS
MONS. ET. LOCVS. TAN.....BVS 1) SIT EGESTVS.

« De Senaat en het romeinsche volk aan den keizer Cesar Trajanus, zoon van den godlijken Nerva, den doorluchtige, den Germanjer, den Daciër, Opperpriester, tot twaalf-malen toe Tribuin, elf-malen Consul, den vader des vaderlands, tot een maatstaf der hoogte van den berg en van het terrein, dat voor deze praalgebouwen is weggegraven geworden. »

Het *Forum* van Trajanus langs gaande, vergete de christen-pelgrim niet, wat daar merkwaardigs heeft plaats gegrepen, namelijk, hoe Konstantijn, na zijne bekeering, in de basiliek, waar een groot aantal geloovigen ter dood veroordeeld werd, in eene roerende rede zijne christenbroeders toesprak, teneinde hen te stemmen, om daarover geene weêrwraak op de heidenen te oefenen. Door de zorg der pausen is de kolom van Trajanus bewaard gebleven; maar een fraai, dertien romeinsche voeten hoog standbeeld van den H. Petrus heeft dat van den keizer vervangen. Op de fries der galerij, die er van boven rondloopt, leest men, in groote vergulde letteren:

SIXTVS QVINTVS SANCTO PETRO APOSTOLO DONAVIT.

« Geschenk van Sixtus V. aan den H. apostel Petrus. »
— Nooit is eene gift beter ten offer gebracht dan hier. Heilrabilem, hærebat attonitus per giganteos contextus circumferens mentem, nec relatu effabiles, nec rursus mortalibus appetendos. Lib. XVI.

1) Tan.....bus, tantis molibus.

u, onsterflijke visscher van Galilea, geniet uwe zegepraal in al hare volheid: uwe vijanden-zelve hebben u de triomfkar geleverd, waaruit gij daar van omhoog kunt gadeslaan, hoe hun scepter is verbroken, hunne monumenten in puin liggen, en hunne glorie is te niet gegaan. Maar heil ook u, gij Kerk van Rome, wier wakende zorg de praalwerken des heidendoms wist te bewaren, door ze te heiligen of te wijden in christlijken zin: hierdoor toch staaft gij niet alleen uwen onsterflijken triomf, maar bewijst gij tevens aan de wetenschap een onschatbare dienst: zijt alzoo dubbel gezegend!

EINDE VAN HET EERSTE DEEL.

INHOUDSTAFEL

VOOR HET EERSTE DEEL.

		Bladz.
2	<i>November.</i> Vertrek van Nevers. Reiswijzer. Villars. Saint-Parize. Saint-Pierre-le-Moutier. Anekdote.	1
3	— Moulins. De kerk van het collegie. Herinneringen. Eene reis met de diligence en het menschelijk leven. De vooruitgang. Roanne. Tarare. Lyon.	8
4	— Vertrek van Lyon. Vienne. Graf van Pilatus. Tournon. Valence. Viviers. Brug van den H. Geest. Broeders Bruggenmakers. Mornat en de baron des Adrets. Avignon. Avond-ontmoeting.	16
6	— Arles. De heilige Trophimus. De Galerijen. De heilige Cesarius. De Schouwburg. Het Amphitheater. De Kerkvergaderingen. De heilige Genesius.	37
7	— De zee. Notre-Dame-de-la-Garde. Lazarus. Marseille. De haven. Het Hôtel d'Orient.	41
8	— Marseille. Kerken. Liefdadige gestichten. Anekdote. Capucijnen.	46
9	— Tugt van Marseille naar Toulon.	49
10	— Gezicht op de haven. Bezoek op den <i>Oceaan</i> . De galeijen. Anekdote. Beschouwingen. Terugkeer naar Marseille.	53
11	—	63
12	— Scheepvaart. Engelschen. Scheepshut. Gesprek.	64
13	— Italiaansche keuken. Inwendig aanzien van Genua. Fransche invloed. Godsdienstige geest. Anekdote.	70
14	— St. Laurentius. Het Sacro Catino. Het Disco. Villa Negroni. Hertogelijk paleis en Sarra. Italiaansche zeden. Het invallen van den dooden-wind.	75

	Bladz.
15 <i>November</i> . Algemeen hospitaal. Kamer der heilige Catharina van Genua. Kerk der heilige Maria di Carignano. Vertrek van Genua. Novi.	81
16 — Alexandrië. Eene graauwzuster. Herinnering. Slagveld van Marengo. Voghera. De Rizotto alla Milanese. Ontmoeting van eenen capucijner monnik.	85
17 — Avontuur te Stradella. De Douane. De Trebia. Opschriften. Plaisance. Voorkomen der stad. Herinneringen. Hospitaal.	92
18 — Borgo San-Donino. Casa di Lavoro. Brug over den Taro. Dames van het Heilig Hart. Voorbereidende studiën tot den geestelijken stand. Gezicht op Parma.	98
19 — Hoofdkerk van Parma. Doopkapel. Museum. Galerij. Bibliotheek. Het inwendige der stad. Kerk van St. Quintijn.	101
20 — Vertrek uit Parma. Tolbeambte. Reggio. Modena. Muratori. Tiraboschi. Driemanschap. Bologna. De heilige Maagd. Processie van het heilig Sacrament.	108
21 — Serenade. Beeld eener christlijke stad. Opvoeding. De torens der <i>Asinelli</i> en van de <i>Garizenda</i> . Universiteit.	113
22 — De Madonna van <i>San Luca</i> . Haar feest. Campo Santo.	117
23 — Gevangenis van koning Enzius. St. Paulus-kerk. St. Petronius. St. Dominicus. St. Catharina van Bologna. St. Stephanus. Anekdote uit het leven van Benedictus XIV. Galerij.	122
24 — De Apennijnen. Kleederdragt. De markiezin Pepoli.	129
25 — Florence. Tuin van Boboli. Vlugtige blik in de geschiedenis van Florence.	133
26 — Doopkapel. Hoofdkerk. Monumenten van Dante, Giotto, Marcile Ficino. Beelden van St. Miniatus en St. Antonius. Wijwatersvaten. St. Zenobius. Herinnering aan het algemeen concilie. Campanile. St. Laurens-kerk. Kapel der Medicis. De Annunziata. St. Maria Magdalena van Pazzi. Opschrift van Arnolfo. Chemische zwavelstokjes. Karakertrek.	137

	Bladz.
27 <i>November.</i> Eene verrassing. Galerij van het paleis Pitti. Beoordeeling der <i>Renaissance</i> .	146
28 — Anekdote. Het Palazzo-Vecchio. De Uffizj. Bezoek bij den Kanonik B.... Zedelijke toestand van Florence. Broederschap van Barmhartigheid. Altijd voortdurende Catechismus.	139
29 — Feestdag van St. Andreas. Pia casa di lavoro. Opvoedings gesticht Bigallo. Pia casa van St. Philippus. Huis der onnoozele kinderen. Sasso di Dante. Laurentiaansche bibliotheek. Pisaansche <i>Pandekten</i> . Graf van Michel-Angelo, van Galilej, van Machiavelli en van Pico della Mirandola. Anekdote.	168
30 — Tribune van Galilei. Waarom werd Galilei veroordeeld? Waartoe werd hij veroordeeld? Vertrek naar Rome.	174
1 <i>December.</i> Siëna. Hoofdkerk. Herinneringen aan St. Catharina. Aan St. Bernardinus. Aan Christoffel Columbus. Kerk van Fonte-Giusta. Bedelaarsgesticht. Eenzame kapel. Hoe onze ekwipaadje er uitzag. Radicofani. Herinneringen aan Pius VII.	180
2 — Bellarminus. Pontecentino. Acquapendente. Bolsena. Mirade. Montefiascone. Anekdote. Herinneringen aan den kardinaal Maury. Weg van Cassius. Meer Naviso. Viterbo. De gelukzalige Crispino. De heilige Rosa. Monterosi. Eerste blik op het kruis van den St. Pieter. Romeinsche campagne. Ponte Molle. Intogt te Rome.	183
3 — Plan voor onze nasporingen te Rome. Het heidensch en het christlijk Rome worden gelijktijdig bezocht. Afzonderlijk bezoek van het christelijk Rome. Bezoek der omstreken van Rome en der Katakomben.	193
4 — De gidsen van Rome. Gidsen in het heidensch Rome, in het christelijk Rome, en in het onderaardsch Rome.	197
5 — De Pifferari.	202
6 — Bezoek der St. Pieters-kerk. Herinneringen. St. Pieters-plein. Obelisk van Nero. Troon van den	

		Bladz.
	H. Petrus. Belijdenis. Koepel. Leerrijke taal in het heiligdom.	206
7	<i>December.</i> Algemeen gezigt op het oude en hedendaagsche Rome. Het heidensch Rome. Zijn omvang. Zijne wegen. Zijne bevolking. Het christelijk Rome. Zijne ligging. Zijne schoonheden. Zijne instellingen en gestichten. Eerste ontmoeting van den Paus. Het geven van den zegen met het heilig Sacrament in de kerk der heilige Apostelen.	117
8	— Feestdag der Onbevleete Ontvangenis. Anekdoten: de gravin van R.... Lord Spencer.	236
9	— St. Jan van Lateranen. Rangschikking der kerken van Rome. Doopkapel van Konstantijn. Obelisk. Triclinium van den H. Leo. Scala Santa. De heer Ratisbonne.	238
10	— Plan eener kerkelijke Academie. St. Claudius der Bourgondiërs.	260
11	— Martelaren. Obelisk van Augustus voor Santa Maria maggiore (de meerdere). Santa Maria maggiore. Oorsprong. Versierselen. Schilderwerk. Heilige poort. Anecdote. Monumenten en herinneringen uit dit kwartier van het oude Rome. Heilig-kruis in-Jeruzalem. De titel van het ware Kruis. Senaat der Martelaren.	265
12	— Gewijde wouden. Heidensche tempels. Nympheën. Pretoriaansch kamp. Herinneringen aan Nero en Caracalla. Badstoven van Diocletianus. De H. Maria-der-Engelen. Martelaren. Capucijnen der Ontvangenis. Kerkhof. De eerwaardige Crispino van Viterbo.	283
13	— De kamer der groote mannen.	298
14	— <i>Vicus Patricius.</i> De zegeboog van Gallienus. Het huis van den H. Justinus. De kerk van de H. Pudentiana. Geschiedkundige herinneringen. De badplaats van Timotheus. De kerk van de H. Praxede. Mosaïk. De Borromeus-kapel. De geeselskolom. De Senaat der Martelaren.	302
15	— Een groote vastendag. Bijzonderheden aangaande de mosaïk. Beteekenis van dit woord. Verschillende	

Bladz.

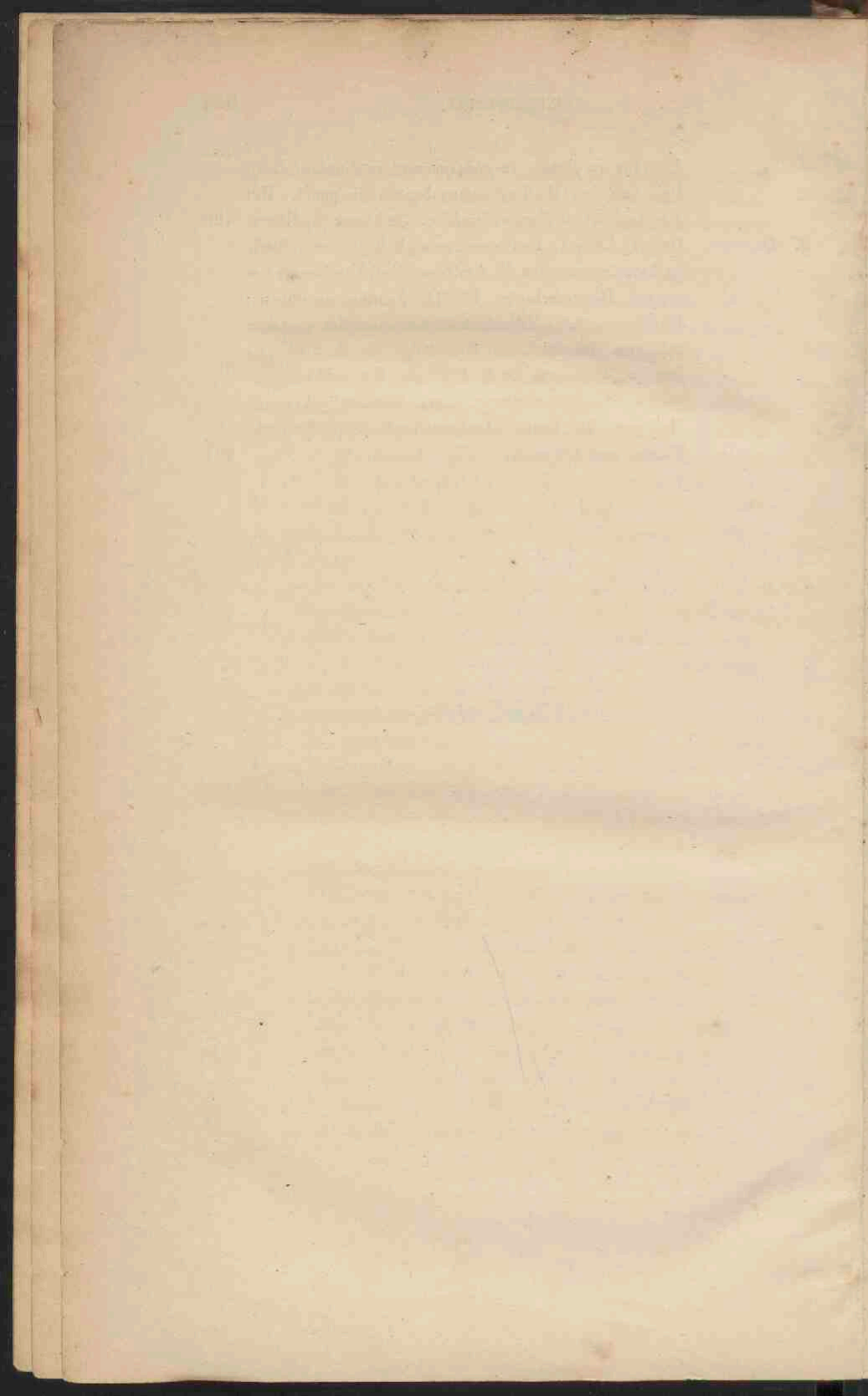
- soorten van mosaïk. Geschiedenis der kunst. Wijze van bearbeiding. De zamenstelling er van. Karakters op de kleederen ingeprent. De Nimbus. 310
- 16 *December.* Het oude Kapitoel. Tempel van Jupiter. Citadel. Curia calabra. Tarpeïsche rots. Intermontium. Schatkamers. Het hedendaagsche Kapitoel. Museum en Galerij. De kerk van Ara-Cœli. Openbaring aan Augustus. Mamertijsche gevangenis. 317
- 17 — Forum: wat dit is. Forum romanum. Gebouwen. Basiliken. Tempels. Spreektribune. Comitium. Kolommen van den H. Petrus en van den H. Paulus. *Secretarium Senatûs*. Kerk van de H. Martina. Opschrift van den Architect van het Colosseum. Tempel van Remus. Kerk der HH. Cosmas en Damianus. Steen-der-Martelaren. Tempel van Faustina. Tempel des Vredes. Overlevering. Tempel van Venus en Rome. Kerk van de H. Maria (genaamd) de nieuwe (*nova*). Herinneringen aan de HH. Petrus en Paulus. Gezegde van een engelschen protestant. 339
- 18 — Herhaald bezoek op het Forum. Verblijf van den Offerkoning. Heilige weg of *Via sacra*. Herinnering aan groote mannen. Verschillende monumenten. Brug van Caligula. Kerk van den H. Theodorus. Nero's gulden huis. Zegehoog van Titus. Gebouwen aan de overzijde van het Forum geplaatst. Standbeeld der Victorie. Tempel van Castor. Slavenmarkt. Tempel van Vesta. Meer van Curtius. Tempels van Juno-Juga, van God Aïus-Locutius. 353
- 19 — Pauslijke kapel. Het H. Collegie, zijne indeeling, oorsprong, getal, naam, waardigheid der kardinalen. Anecdote. Mis in de Sixtijsche kapel. Bijzondere ceremoniën. Blick op Titus zegehoog, het Colosseum en den triomfhoog van Konstantijn te zamen. Overweging. 367
- 20 — De *Meta sudans*. Het Colosseum. Eerste indrukken. Beschrijving van het Colosseum. Beschrijving der kampgevechten. Marteling van den H. Ignatius. Het Colosseum het christlijk Kapitoel. 387

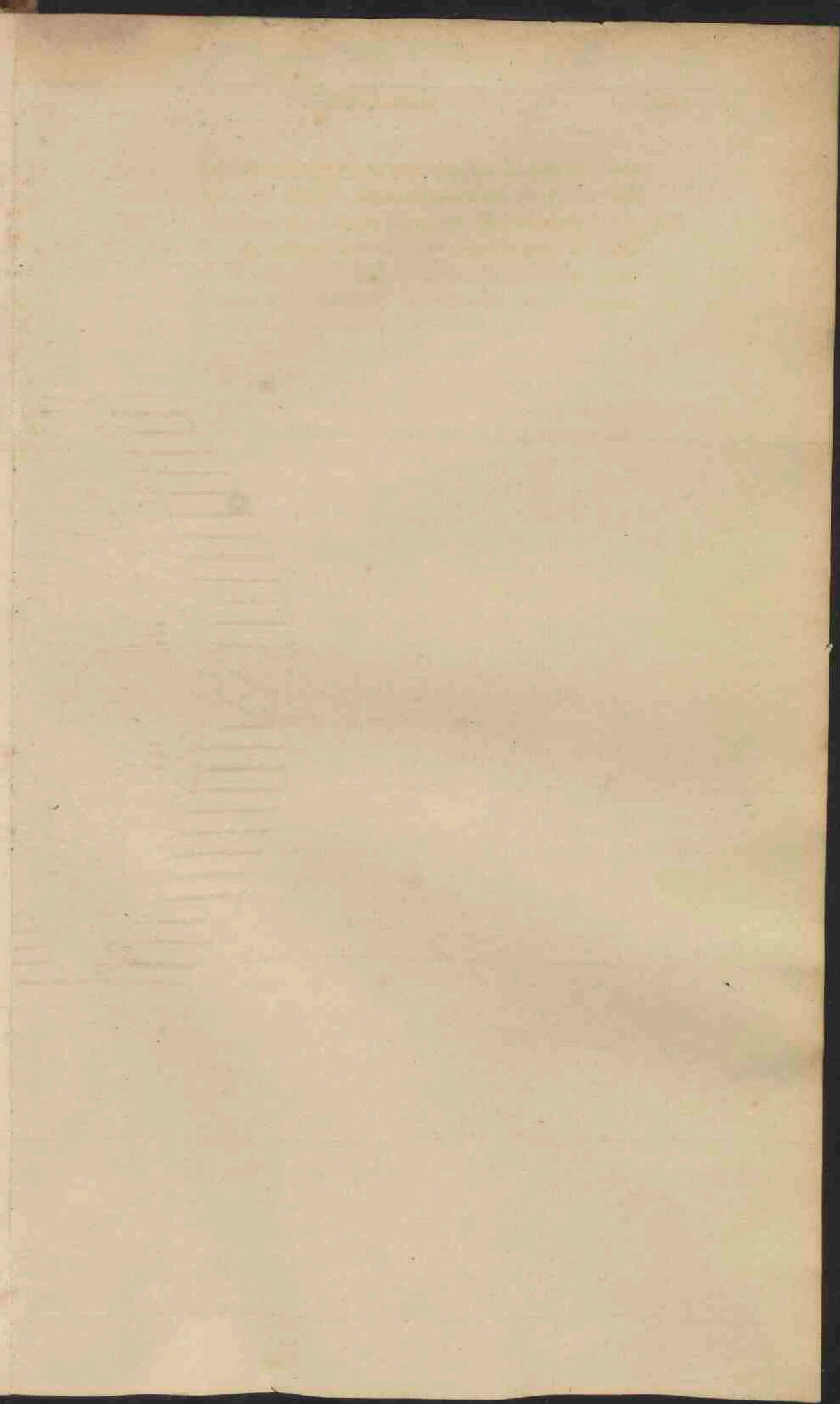
- 21 *December*. Konstantijns zegeboog. Kerk van den H. Clemens. Oudheid, oorspronkelijke vorm. De consal Flavius-Clemens. De arme lamme. Bibliotheken. Boekventers. Bedelaars. Trekken uit het volksleven. 410
- 22 — Onze-lieve-vrouw-der-Overwinning (ter Zege). Vanen van de Turken. Tuinen van Sallustius. De romeinsche Proconsuls geschetst. Hunne rijkdommen. Hunne middelen om zich te verrijken. Antwoord van een barbaar (vreemdeling). *Via scelerata*. Baden van Titus, van Trajanus, van Hadrianus. Sint-Pieter-in-banden. Sint-Sebastiaan. De Mozes van Michel-Angelo. Christlijke herinneringen, de H. Leo, de H. Petrus. Kerk van San-Martino de' Monti. Schilderijen van Poussin. Onderaardsche kerk. De H. paus Sylvester. Foltertuigen voor de martelaren. 430
- 23 — Kersmis-kramen. Het Vatikaan. Bibliotheek. Boek van Hendrik VIII. Christlijk Museum. Opschriften. Heidensche Museums. De Laocoön. Geschiedenis van dit standbeeld. Kartons van Raphaël. Loges en kamers van Raphaël. Galerijen. De Transfiguratie. Geschiedenis van dit meesterstuk. De kunsten en het pausdom. 449
- 24 — De Palatinus (Palatijnsche heuvel). Paleis der Keizers, Cesars of Augusten. Het *Lavarium*. Tempels der Goden en der Keizers. Standbeeld van Apollo. Christenen van Nero's huis. Het *Septizonium*. San-Sebastiano *alla Polveriera*. Tuinen. Forum. Villa Palatina. Kerk van den H. Bonaventura. De welgelukzalige Leonardus van Port-Maurice. 467
- 25 — Pauslijke Mis. Hellebaardiers. Geest van behoud in de Kerk van Rome. Het binnenkomen van den H. Vader. Waarom de opperpriester geen kromstaf voert. Degen. Hertogshoed. In het Grieksch gezongen Epistelen en Evangelien. Consecratie. De paus nuttigt zittende, de diaken staande; waarom? Santa-Maria-Maggiore. De krebbe of het stalletje van Bethlehem. Bijzonderheden. Beschrijving. 479
- 26 — Sint-Laurens buiten de poort (*extra muros*). Sint-

Bladz.

	Laurens <i>in fonte</i> , <i>in panisperna</i> , <i>in Lucina</i> . Basiliek van den H. Laurentius buiten de poort. Het Kapitoel en de <i>Santo Bambino</i> . De kleine predikers.	496
27 December.	De berg Cœlius. Een huis der oude Romeinen. Kerk en klooster van den H. Andreas. Het <i>Triclinium</i> der armen. Herinneringen. De III. Joannes en Paulus. De Passionisten. Villa Mattei. Kazernen der vreemde soldaten. De kerk van Navicella. De H. Philippus Nerëus. Huis van de H. Cyriaca. Zwaardvechtersschool. Grootte slagterij. Kerk der vier gekroonde Heiligen. De ronde Stephanuskerk. Schilderwerk. Forum van Trajanus.	504

f 00979

IKONOLOGISCH
INSTITUUT DER
RNKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

